

MAGYAR LÁSZLÓ

DÉLAFRIKAI UTAZÁSAI

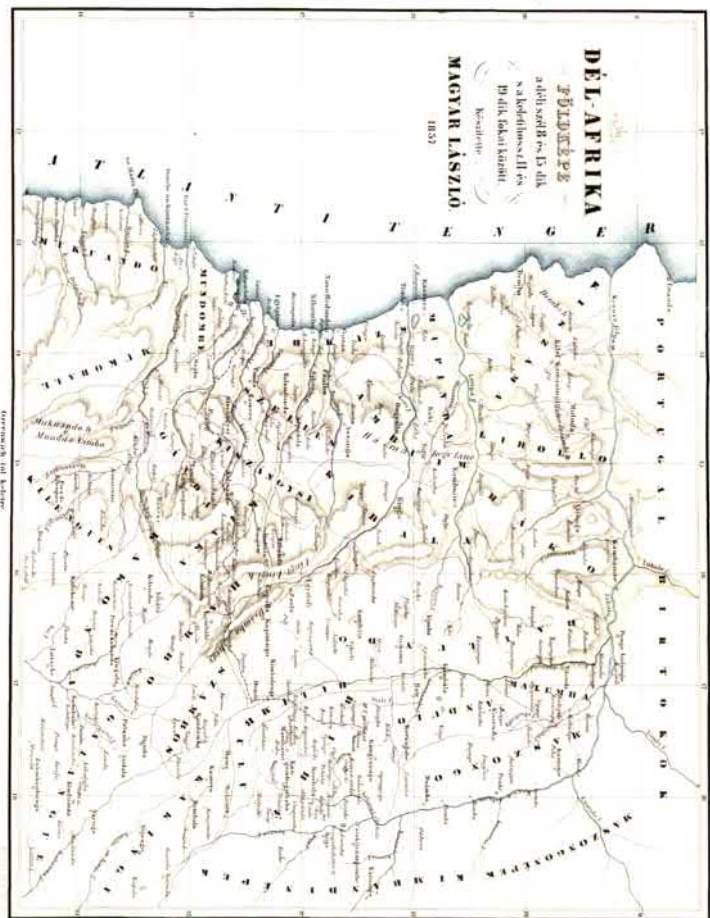
1849—57. ÉVEKBEN.

A MAGY. TUDOM. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL
sajtó alá EGYENGETTE ÉS JEGYZETELLEÉ
ellátta

HUNFALVY JÁNOS,
M. T. AK. L. TAG

ELSŐ KÖTET

Egy földképpel és 8 kőiratú táblával

MAGYAR LÁSZLÓ

DÉLAFRIKAI UTAZÁSAI

♦

1849—57. ÉVEKBEN.

A MAGY. TUDOM. AKADÉMIA MEGBÍZÁSÁBÓL

SAJTÓ ALÁ EGYENGETTE ÉS JEGYZÉSEKKEL
ELLÁTTA
HUNFALVY JÁNOS,
M. T. AK. L. TAG.

BLIŐ KÖTET.

Egy földképpel a 8 kőiratú táblával.

PEST. 1859.

EGGENBERGER FERDINÁND AKADÉMIAI, ÜGY GEIBEL, HARTLEBEN, KILIÁN
EGYETEMI, LAMPEL, LAUFFER ÉS STOLP, PFEIFFER, RÁTH PESTI, HAAS BÉCSI
KÖNYVÁRUSOKNÁL.

EMICH GUSZTÁV NYOMTATÁSA

E L Ő S Z Ó .

Miután Európa nemzetei a XV. és XVI. században, a portugálok nyomán, Afrika körvonaláival és partjaival megismerkedtek vaja, csakhamar találkoztak utazók, kik a partszéleken itt ott rakott európai telepekből kiindulva a beljebb eső vidékekre kikirándultak. Déli Afrikát illetőleg legrégebb tudósításaink, az első felfedezőktől vett híreken kívül Alsó-Guinea vagyis Angola, Kongo, Loango, a Kuanza és Zaire folyók egyes vidékeiről s benszülőit népeiről Lopez Eduardtól, 1578, s Baltel Andrástól, 1590, azután Cavazzi, 1654, Guattiu, Carli, 1666, Merolla, 1682, Zucchelli, 1697, s más kath. hithirdetőktől s végre a rabszolga-kereskedőktől származnak. A keleti partvidékekből, a Zambezi folyó vagyis Széna és Tete vidékeiről Thomann Móric hithirdetőtől, 1757—1759, s HSalt enriktől, 1809—1810, vettük az első hitelesebb tudósításokat; Pereira 1796-ban, Lacerda pedig 1798-ban Tétéből Lucendáig, Kazeinbe fővárosáig nyomultak elő,

IV

A nyugati partokról da Silva Texeira Sándor 1795-ben Lobale országig utazott. A Fokfoldet az Oráuiai folyóig, azután a kaffirok, holtén toltok, damarák, namakuák és becsuanák földjeit s a Ngámi tó vidékeit, lassankint beljebb és beljebb nyomóivá, kikutatták: Kőibe Péter, 1705 — 1712, de la Gaille Miklós, 1760. Spamnan András, 1772—1776, Thunberg Péter, 1772— 1775, Patterson Vilmos, 1777-1778, Vaillant Ferenc, 1781 — 1781, Barrow János, 1797, Lichteustein Henrik, 1803 — 1806, Burchell, 1812, Campbell. 1813 —1820, Pringle, 1820 — 1822, Thompaon, 1823, Alexander. 1836 —1837, Meyer, 1839. Cunmhnng, 1843 — 1848, Oswell és Murray, 1849 —1851, Gassiott, 1851. Galton, 1851, Andersson, 1851 —1852. Gr aga Joakim Rodrik 1843-ban s a következő években Angolából kiindulván, Bihéig s odább éjszakkeletre a Muáta jaNvó fővárosáig utazott.

Végre Livingstone Dávid, miután Oswell és Murray társaságában a Ngámi tó vidékét bejárta volt, tömérdek vesző dséggel az egész afrikai szárazon utazott keresztül, egyik partjától a másikáig, mit ő előtte soha európai ember nem tett vala. Ekképmiud utazásai terjedelménél, mind sokoldalú vizsgálatainál fogva az összes eddigi afrikai utazókat felülmúlta, s munkája (Missionary Travels and Researches in

South Africa, etc. London, 1857), mely tizenhat évi utazás és kutatás eredményeit foglalja magában, kétségkívül a legalaposabb, melyet Déli Afrikáról bírnak.

Portugálok, hollandiak, angolok, németek, franciák, svédek, olaszok és spanyolok iparkodtak azon, hogy Afrikát, ama rejtélyes földrészt, kikutassák s fölleplezzék. Most hozzájuk egyik hazánkba, Magyar László is csatlakozott. Első közleményei 1852-ben a Magyar Hírlapban jelentek meg, újabb leveleit s hosszabb utazási naplótöredékeit azután 1854-ben a Pesti Napló közhitté. Azon közleményeket s a Kongo folyamán tett felhajózását tárgy azó tudósítását 1857-ben a Magyar Akadémia megbízásából külön röpiratban adtam ki, melyben az olvasó némely adatokat Magyar László előbbi életéről is talál. Hazánkfia azalatt utazásainak rendszeres kidolgozásához fogott, s beküldött első kötetét a Magyar Akadémia érdemesnek ítélte, hogy saját költségén kiadja. De midőn Déli Afrikáról, mint az alább közölt jegyzék mutatja, már annyi munka jelent meg, nem felesleges dolog-e számukat még Magyar László munkájával szaporítani, s vájjon fog-e általa az európai tudomány s különösen Afrikáról való ismeretünk valamit nyerni?

Igaz, sok munka jelent meg Afrikáról.

mindazáltal ismereteink e földrésről még nagyon hiányosak, sőt vannak még most is igen terjedelmes vidékek, melyekről épen semmitsem tudunk. Kiilb pl. 1852-ben megjelent munkája (Länder und Völkerkunde in Biographien) negyedik kötetének 195-dik lapján így szól: „A Fokgyarmat éjszaki határától fel a Feketefokig meg a partnak körvonalai sincsenek szabatosan meghatározva, az éjszakibb vidékekről pedig az első felfedezők, a roszúl értesült hithirdetők s a nyomorult rabszolgakereskedők sovány tudósításaival kell beérnünk.“ — A Zairétől délre való partvidékről, melyet szerinte már jobban ismerünk, azt írja, hogy az „a Feketefokig’ buja növényzettel borított síkság, mely befelé lassanként fölemelkedik s éjszokról délre csapó, magas hegységek által határoltatik, melyek nagyon hidegek s ittott hóval borítvák.“ Azután Zavilanda tőről beszél, mely a hegység tetején terülne el, s több mint száz óra járásnyi hosszúságú volna, s melyen hat napig lehetne egy irányban hajózni, annélkülhogy az ember partot látna. —Mennyi hiba van már ebben is! Ekkora tó sehol sincs azon vidéken, annál kevésbbé van ott havas-hegy. Oly kívéssé ismertetnek még az ismerteseknek vélt partvidékek is, a belföldi tartományokról pedig legfelebb egyes zavart ada-

VII

tahik vannak. Hogy mily ismeretlen még a dél-afrikai belföld, arról a Kiepert által készített s a weimari földirati intézetben 1857-ben megjelent földképre vetett egy pillantás győzhet meg bennünket. Az északi szél. 10-dik fokától a déli szélesség 20-dik fokáig a belföldi terület csaknem egészen üres, kivéve Livingstone útját. Ezekből tehát kitetszik, hogy Magyar László munkája korántsem felesleges, föltéve, hogy a bírálatot megállja s hiteles tudósításokat nyújt.

Miután a Magyar Akadémia engemet tisztelt meg azon megbízással, hogy Magyar László kéziratát sajtó alá elkészítsem, kötelességemnek tartám, a kéziratot lelkiismeretesen megvizsgálni s azt, valamint a hozzácsatolt földképet is, más idevágó munkákkal egybevetni. Így tehát meggyőződtem affelől, hogy Magyar László, általában véve, hitelt érdemel, noha egyes dolgokban hibázhatott, sőt egyben másban, mint jegyzeteimben kimutatom, valóságosan hibázott. — Hogy minden tudományos igényt kielégítő munkát írni nem volt képes, ezt maga is érezte, s bevezetésében meg is vallja. Azért elég szerényen nyilatkozik s csak azon reményét fejezi ki, „hogy fáradsága és munkája teljesen hiábavaló még se lesz, s az ország- és néprajzot némileg mégis gyarapítani

VIII

fogja.“ Ebbéli reménye, úgy hiszem, teljesülni fog; a tudomány az ő közléseinek Afrika ország- és néprajzában bizonyosan nagy hasznát fogja venni, jóllehet a helyek földirati fekvésének általa történt meghatározását föl tétlen bízodalommal nem fogadhatja el. Mert Magyar a földirati fekvések meghatározásában nem eléggé szabatos, s noha azt állítja, hogy asztronómiai figyelések útján állapította meg, mindazáltal részletesebben nem mondja, micsoda eszközökkel rendelkezhetett s miféle figyeléseket tett. Mindaddig tehát, míg ezt meg nem mondja s az általa tett figyelések eredményét részletesen nem közli, s mindaddig, míg egész munkája, az ígért összes földképekkel, nem lesz kezünkben, csak föltételesen bizhatunk földirati positióiban. Ebből ugyan, hogy Magyar földképe más földképektől eltér, még nem következik, hogy az övé egészen hibás; szorosabb vizsgálat folytán meggyőződhetünk, hogy Afrikára nézve a legelső tekintélyek is nagyon eltérnek egymástól, pl. Livingstone, ki tizenhat évet töltött Afrikában s számos asztronómiai figyelmet tett, s Cooley, ki mint Pétermann mondja, tudásunkat Afrikáról úgyszólván monopolizálja. Ez onnan van, minthogy általában véve Afrikában még igen kevés pont van szabatos csillogászati figyelések által meghatározva.

IX

Cooley Livingstone-ra nézve, kinek érdemét senkisésem fogja elvitatni, ezt mondja: „Földképeim nem nehéz a tévedések gazdag forrását felfedezni.“ Más helyütt pedig ekkép nyilatkozik: „A tudományos nyomozó azon előnyvel bír vizsgálataiban, hogy sem idő sem tér által nincs korlátolva. Egészen különböző korokból való tanúkhöz folyamodhatik, egymásnak elmentmondó forrásokból való tudósításokat vehet egybe s minden közléseiket egész nyugalommal vizsgálhatja a természet törvényehez s a józan ész követeléseivel való viszonyukban. . . , Az utazó Ösvénye okvetlenül keskeny, Ösvénye mentében ugyan azon bizonyossággal bír, melyet a személyes látás nyújt, de mindarra nézve, mi ösvényén kívül esik, meglehet, teljes sötétségben marad, s mindenkor ki van téve azon veszélynek, hogy mind tudósítói tudatlansága és szántsándéka, mind a szertelen bizalom által, melyet helyzetének előnyeibe vet, eltévesztetik.¹¹ — Fölemlíthetjük azon nehézségeket is, melyekkel Burton kapitány szerint különösen az afrikai utazónak küzdeni kell. Burton 1857-ben Zanzibar felől akart a belföldre előnyomulni, de törekvése nem sikerült. Elő számi álja tehát a nehézségeket, melyek szándékát megghiúsították, s többi közt ekkép szól: „Az afrikai utazások valóság-

gos hadjáratok kicsinyben, az utas körül van szállva a barbár háborúnak minden bajai, fáradalmi és veszélyei által, annélkül, hogy a fenyegetés segédelmére számolhatna. A helyett hogy az ázalagokat és légsúlymérőt tanulmányozhatná, embereit kell etetnie, idomítania s arra oktatnia, hogyan kezeljék fegyvereiket s miképp vezessék a karavánt. Természet tani eszköz láttára a vad ember azt hiszi, hogy a jövevény a napot letépi az égről, az esőt elüzi, halált és betegséget szerez s az országot sok évre megbabonázza. ... Az éghajlat erélyétől s egészségétől fosztja meg az utast.“

Tehát a legnemesebb, legbuzgóbb s legalaposabb készütségű utas sem képes a tudomány minden követeléseit kielégíteni s igen gyakran tévedhet. Sőt legnagyobb csoda az volna, ha soha botlást nem követne el. De ép úgy tévedhet a tudós is, ki a különböző tanúk és adatok egybevetése által igyekszik az igazságot kisütni, s valamint Livingstone és Magyar egyben másban tévedtek, úgy bizonyosan a tudomány összes készletével rendelkező Cooley is ittott megbotlott.

Magyar nemcsak a földirati fekvések meghatározásában nem eléggé szabatos, s alkalmazást gyakrabban tévedett, de a természeti tárgyakat, a föld geológiai szerkezetét, a növé-

nyékét és állatokat gém tudja tudományosan leírni, s különösen az ismeretlen nemeket és fajokat nem képes meghatározói. Azonban ha közléseiben valamely növényről vagy állatról emlékezik, melyről más afrikai utazók nem szólnak, abból nem következik, hogy nem létező dologról beszél s tehát hitelt sem érdemel. Mert Afrika faunáját, különösen pedig flóráját bizony még nagyon hiányosan ismerjük. Magyar László tudósításai s bár hiányos leírásai tehát e tekintetben is becses adalékokat nyújtanak.

Végre még azt is meg kell jegyezni, hogy Magyar a tulajdonnevek s általában az idegen szók írásában sem eléggé következetes és szabatos, s gyakran nem tudjuk, melyik a helyesebb írás. Ilyenek pl. Kiákká és Kiáka, mabála és mabálla, mukuengye és mukuengyse, gángya és gáugysa, kibanda és kibánda, Dáinbalo-mone és Dómba-jal'-omone, Gyimbondo és Kimbondo stb. Azonban helyesen teszi, hogy a tulajdonneveket és idegen szókat magyarul írná s nem utánozza a portugálokat vagy angolokat, kik sok hangot ki sem tudnak fejteni.

Jóllehet tehát Magyar László munkája a tudomány minden igényeinek nem felel meg, mindazáltal megvagyok győződve, hogy általa nemcsak földirati munkákban hallatlanul sze-

XII

gény irodalmunk, de az európai tudomány is nyerni fog; s azért óhajtom, bárcsak a hátralevő két kötetet is minél előbb megküldeni, vagy, mi még jobb volna, személyesen elhozna, mint levelében ígérte. Nemcsak én óhajtom azt, de a külföldi tudósok is nagy érdeklődéssel viseltetnek utazó hazánkfiá iránt. Még Cooley és Murchison is méltányosan Ítélnék róla. A londoni társulat évkönyveiben ismételve említették meg utazásai. Különösen Macqueen (The Journal of the Royal Geogr. Society 1856—ki vagyis XXVI. kötetében, 109 — 130 l.) nagyon dicsérőleg beszél róla. Macqueennek már tudomása volt Magyar Lászlónak a „Boletim e Annaes do Conselho Ultramarino“ című portugál folyóirat 1856-ki folyamában megjelent, részletesebb tudósításairól. —A német tudósok közül főleg P e t e r m a n n, a Földirati közlemények jeles szerkesztője, a legmelegebb rokonszenvvel viseltetik utazó hazánkfiá iránt s várva várja munkájának megjelesését.

Magyar tíz fejezetre osztotta munkája első kötetét; az elbeszélés folyamát megakasztó jegyzeteket az illető számok alatt a fejezetek végére tette. Én meghagytam e beosztást, s általában az előadáson semmi lényeges változtatást nem tettem, sőt, a mennyiben lehetett, a

XIII

nyelvezetet is változatlanul hagytam. Jegyzeteimet, melyeket szükségeseknek vagy legalább nem feleslegeseknek véltem,*) alatt szintén a fejezetek végén írtattam be az illető helyen, vagy pedig, a rövidebbeket, *) alatt a lap aljára tettem. A mellékelt földképet az eredetivel kisebb méretben, de mind az általános körvonalokra, mind a részletekre nézve teljes hűséggel másoltattam le.

Itt közlöm a Déli Afrikáról megjelent nevezetesebb munkákat és értekezéseket:

Lopez tudósítása a Zaire vidékéről már nem igen kapható, de Brys 1624-ben Frankfurtban megjelent India Orientalis-ában kivonatot közöl belőle.

D a p p e r, Neukeurige Beschrijvinge der Afrikan'sche Gewesten, Amsterdam, 1668.

P. Joanne Antonio Cavazzi de Montecuculo, Istorica Descrittione de Tre Regni, etc. Erről Cooley azt mondja: „Előtte volt felhalmozva a hithiretetőknek több mint egy századbeli tudósítása. De mind azon kötetek együtt véve alig nyújtanak húsz lapra való józan földirati tudósítást, mely valóságos vizsgálaton alapszik s ment a túlzástól.“ Cavazzi munkáját Lábát franciára, fordította, de nem híven. Németre is fordították e cím alatt: Historische Beschreibung der in dem untern occidentalischen Mohrenland liegenden drei Königreiche, Congo, Matamba und Angola und derjenigen Apostolischen Missionen, so von den P. P. Capuciniern dasselbst errichtet worden. München, 1694.

Leighton Wilson, Western Africa, etc. London, 1856. E munka csak annyiban tartozik ide, mennyiben Alsó-Guineát is tárgyalja, 293—401 l.

Rowdich, An account of the discoveries of the interior of Angola and Mozambique, London, 1824.

Cardozo, Memoria contendo a biographia do Vice Almirante Luiz da Motta Feo o Torres, o descrip^{ção} geographico et politico dos Ueiros de Angola e de Benguela, Paris, 1826.

Douville, Voyage á Congo, 3k. Paris, 1832.

Douville, Esquisse des peuples négres au sud de l'équateur. Bulletin de la Soc. de Géogr. XVI. 1831. p. 197.

Christian Frederic Damberger, Travels in the interior parts of Africa, from the Cape of Good Hope to Marocco, through Caffraria, the Kingdom of Mataman, Angola, Bahahara, etc. Translated from the German. London, 1801.

Lopes de Lima, Ensaio sobre a statistica dos possessoes portuguezas na Africa occidental e oriental, Lisboa, 1844—1846.

Omboni, Viaggi noil' Afrika occidental (Angola), Milano, 1844.

Tams, Die portugiesischen Besitzungen in Siidwest-Afrika. Ein Reisebericht, Hamburg, Kittler, 1845.

Narrative of an expedition to explore the river Zaire (Journal of science, V. 1818. p. 154.) Tuckey 1816-ban tett utazását tárgyalja.

Descricao da Capitania de Benguelha, suas provincias, povos, (Annaes mark, IV. 1844. p. 147.).

W. Desborough Cooley, Inner Africa laid open, etc. London, 1852.

W. Desborough Cooley, The geography of Nyassi (Journ. of the R. Geogr. Society, XV. 1845. p. 185. XVI. p. 138.).

Macqueen, Notes on the present state of the geography of some parts of Africa. (Ugyanott, 1850, p. 235.).

Macqueen, Notes on the geography of Central Africa. (Ugyanott, 1856.).

Kunstmann, Africa vor den Entdeckungen der Portugiesen, München, 1853.

Explorações dos Portuguezes no sertão d'África meridional (Annaes marit. IV; 1844. p. 286, 303, 334, 377, 425).

Peters, Nachrichten aus Angola (Verhandl. der Ges. für Erdkunde in Berlin. Neue Folge, I. 1844. p. 97.).

Peters, Briefliche Nachrichten aus Tete (Ugyanott, III, 1846, p. 97, 234.)

Peters, Naturwissenschaftliche Reisen nach Mosambique, 1842 — 1848. I. B. Säugethiere, Berlin, 1852.

Kiilb, Länder- und Völkerkunde in Biographien, IV. B. Berlin, 1852.

Harnisch - Heinzelmänn, Die Weltkunde, etc. X, B. Leipzig, 1852.

Krapf, Les langues et les peuples de la région maritime de l'Afrique australe (Annales des Voyages, 1849, IV. p. 285.)

Krapf értekezései a Szuahéli partról (Annales

des Voyages 1852, 1853, 1854, s Bulletin de la Soc. de Géogr. 1852, 1864.)

G r u l l e r i d e n, On Eastern Afrika (Soiala), (Journal of the R. Geogr. Soc. XVIII. 1848. p. 136.),

G a m i l l o, O Muata Cazembe e os povos Maraves, etc. Ebböl Peters a Zeitschrift für a l Igein. Erdkunde-ben, 1856, kivonatot küzlött.

Moffat, Visit to Moselekatse (Journal of the R* G. S. XXVI. 1856.)

Moffat, Missionary Labours and Scenes in Southern Africa,

Gal ton, Narratív of an Explorer in Tropical South Africa, London, 1853. Ugyanaz németül; Bericht über das tropische Südafrika (Neueste Mittheilungen über Afrika, I. B Leipzig).

Audersson, Reisen in Südafrika, Lotzétól németre fordítva, 1858.

Livingstone, Travels and Researches, etc.

Ezeken kívül még kisebb nagyobb tudósítások a feljebb előszámlált utazóktól; azután több igen jeles értekezés és rövidebb közlés Petermann foldirati közleményeiben s Gumprecht „Zeitschrift für vergleichende Erdkunde“ eimü lapjában, stb.

Vége több nyelvészeti munka is megjelent, pl. Canne cattim, Dictionario da lingua Bunda ou Angolese, Lisboa, 1804; W all wann, Die Formenlehre der Namaquasprache, Berlin, 1857; Hahn, Grundzüge einer Grammatik des Hereró, etc. Berlin, 1857; Krapf, Outline of the Elements of the Kisuaheli language; Appleyard Kaffir nyelvtana, stb.

HUNFALVY JÁNOS.

TARTALOM.

	<i>Lap</i>
BEVEZETÉS	1
I. Fejezet. A Mulatásom Benguelében, A város «ÍB környéke. A mumdombék. A karaván. Készületei in az elutazásra	6
II. Fejezet. Elutazásom Afrika belsejébe. A Katumbéla. Makángo. A kippambálák. Upa-an-Kntumbéla. Másító. A kopálinézgaszedok. A marimba. A ki bánik. Ki szán gyei tartomány.....	43
III. Fejezet. Utazásom Kiákka országba. Binga-jam-bárnbi. Az eszele Kálmámia. A pakasza-vadászat Dámba-jal-Gpione. A sáskák. Kábáié. Gyindumbu Módok a karaván megtámadására. Gy m-bondo. Az istenítélet. Kiákka tartomány.....	82
IV. Fejezet. Utazásom IIámboországban. A Lingi-Lingi. Kiabéra. A kiszemondi. Kandála. Sakumbéra. Az éjjeli tolvajok. Kolongo. Himbo tartomány.....	136
V. Fejezet. Megérkezésem Bibébe. A Dsámba. Az aranybányák. Dimba. A budi tábor. Kútátu-an Mungoja. Donde. Kimbolenge. Bulmn-bulu. Tumba Bihé.....	102
VI. Fejezet- Letelepedésem Bibébe u. A mulambo. Házam és tagjai szerzése. Látogatásom a tartomány fejedelméuél. Megnös ülésein. Bibéország leírása	204
VII. Fejezet. A kimbunda nemzet és szokásainak leírása. A nemzet eredete. A pakaszérók. A szómák vagy szobáks választásuk és fölkenetésök. A kokaimba gyipundá. Az ouri-kongo. Politikai s egyéb intézmények, A pénz pótléka. A kereskedés. A földművelos. A baromteuyésztés. A nép életmódja	261
VIII. Fejezet. Folytatása az előbbi szakasznak. Az adó. A büntettek és büntetések. A bírák és törvénykezés. Az éghajlat. A vallás. A közoktatás. A lakosok anyagi és szellemi termete és öltözete. Az időszámítás. Az uralkodó betegségek és gyógyításuk. A halotti szertartások.	324

XVI

	lap
IX. Fejezet. A kimbunda tartományok részletes leírása	358
Kiszúrna	359
Mupinda.....	361
Szumbe.....	364
Gánda	370
Szel les	372
Ambuim vagy Ginbe	374
Libollo.....	376
Háko vagy Oáko.....	377
Kibála.....	378
Bailundo	379
Kakonda	385
Galángue	390
Számboš	393
Kakingi vagy Kikába.....	395
Kiszendi vagy Maszongo.....	398
Andulo.....	400
A kimbunda országok rovatos áttekin tete	404
Észrevételek a kimbunda országok folyóinak hnjózhata- ról 8 népei lehető civilizálásáról.....	410
X. Fejezet. Jegyzetek a kimbunda népek nyelvéről	435
Függelék. Készületeim a belföldi uta- zásra.....	454
A mellékelt földképet illető jegyzet	461

MAGYAR LÁSZLÓ

DÉLAFRIKAI UTAZÁSAI.

I.

Bevezetés.

Miután az Argentini szövetségnek hajóhada, melyben mint tengeri hadnagy szolgáltam, a Banda orientál d'Uruguay köztársaság ellen folytatott hadbamban, idegen hatalmasságok beavatkozása következtén, a La-platai vizeken megsemmisített vala, s a dühös politikai felekezetektől alapjaiban megrendített és szüntelen forradalmaktól hányatott ország ügyei mind rosszabbra fordultak: további ottmulatásomnali semmi jót, jövendőmnak semmi dicsőséget vagy hasznot többé nem ígérheték, azért szolgálatomról lemondva, véget vetek tengeri hadi pályámnak s Brazíliába költözködöm. Itt csaknem esztendeig tartózkodóm kitűzött cél nélkül: végre az ismét fölébredt tett- és újságvágytól ösztönözve, Afrika nyugati partjaira hajózék. Két évig azok hosszában a parti hajózással foglalatoskodám, s ezalatt némely ismereteket szerzek magamnak a partvidékek fekvéséről, természeti viszonyairól, s az azokat lakó népekről. De a mostoha éghajlat egészségemet annyira megrongáló, hogy csak más égaj alatt remélhetem helyreállíthatni, miért is 15 fokot délre hajózáván, 1848 dec. 9-dikén a Benguelai öbölben vetélt horgonyt.

A nagy vendégszeretetnél fogva, mellyel itt általában az idegenek fogadtatnak, csak hamar megis-

merkedém a város előkelő lakosaival, és pedig annál hamarább és könnyebben, mivel a portugál nyelvet és szokásokat tudván és ismervén, könnyen szerezhettek magamnak elegendő tudomást az ügyek környülállásairól. A nyílt szellemű társalkodási körökben elég alkalmam volt arról értesülni, bogy az Afrika belsejében levő Bihéország népei, noha független pogányok, a többi belnépekkel való nagyon kiterjedt közlekedésük folytán némileg kosmopoliták lettek, s az idegen jövevényt könnyen kebelükbe fogadják.

Természeti hajlandóságból eredt vágytól készetve, már régóta nagy óhajtásom volt: Afrika belsejét kikutatni; de a gondolat, bogy e.cél kivitelére vagyonomat sokkal meghaladó, tetemes költségek és áldozatok kívántainak, lekötötte vála ebbéli vágyamat. Mostazonban tapasztalt egyénektől haliam, hogy Bibébe az onnan rendes időközökben ide érkező karavánok társaságában nemcsak meglehető s bátor-sággal, de vágj önömhöz könnyen mérsékelhető költséggel is eljuthatnék, s hogy azután ott a magammal vitt európai árukkal cserekereskedést üzve szert tehetnék tetemes nyereségre, s ekkép az odább járó karavánok kíséretében a beljebb levő tartományokat is bejárhatnám. Mindez nagyon Ínyemre volt, s meggyőződém, hogy anyagi akadály meg nem akaszthatja szándékom végrehajtását j de most másféle nehézségek gördültek utamba s késlelteték eltökélésemet.

Mit használhatok ez áldozatommal a mívelt világnak? Nem bírok a kellő ismeretekkel és tudományos készséggel, hogy a tapasztalt dolgokat,

kivált pedig a természettudományi tárgyakat tudományosan, alaposan leírhatnám, s így könnyen megeshet! k, hogy fáradságaimnak semmi gyümölcsét se fogom látni! Azonban másfelől ismét azt gondolám magamban, jó szándékom: valami hasznos munkát tenni, olvasóimat majd részvétre és méltánylásra bírja, s az említett hiányt toldirati tapasztalásaimnak hű feljegyzései némileg ki fogják pótolni; s végre készítendő munkám bármily hiányos és csekély értékű lesz is, mindazáltal közérdekű tárgyánál fogva teljesen hiábavaló mégse lesz, s az ország- es néprajzot némileg mégis gyarapítani fogja. A veszélyek, melyeknek utazásom alatt személyemet majd kitehern, elhatározásomra döntő befolyást nem gyakorolhattak; sokszor és huzamosan veszélyeztettem volt már életemet csekély haszon, vagy múlandó dicsvágy miatt, mennyivel inkább tehetem azt ily nemes célért. Eltökéltem tehát magamban, hogy az első előfordulandó alkalommal Afrika belsejébe, Bihéországba fölmegyek, ott azután letelepedem s elébb a feketék között leginkább uralkodó nyelveket tanulom és szokásaikkal ismerködöm meg, azután pedig további terveim végrehajtásához fogok. — Régi vágyamat ekkép sokkal nagyobb mértékben teljesítettem, mint magam is reméltem vala.

Kilenc esztendei ittlétem alatt csaknem folytonosan utazgattam, részint rendes karavánok, részint ide-oda költöző elefánt-vadászok és számos cselédem kíséretében, s így Dél-Afrikát több irányban bejártam, különbféle bel vidékein huzamosabban mulatva. A bejártam és kikutattam tartományok a déli szélesség 3-dik és 20-dik s a keleti hosszúság

12-dik és 27-dik (Greenwichtól) fokjai között területnek el. Igaz, utazásaimat több anyagi, mint szellemi haszonnal tettem meg, mert csekély ismereteim miatt nem vagyok képes a tapasztalt dolgoknak alapos tudományos leírását adhatni. Nagyobb gyűjteményt sem szerezhettem a látott természeti tárgyakkól, de az e miatt érhető vád súlya alul elegendőleg föl fog menteni azon körülmény, hogy költségem sem vala a gyűjtemény elszállítására a nagy kiterjedésű sivatagokon keresztül.

Nem lévén nálam utazási munka, mely Dél-Afrikát tárgyalja, csak tulajdon tapasztalásaimat igyekeztem mentül hívőbben előadni, úgy a mint tudtam; utazásaimon különös gonddal a különbféle tartományok igazi neveit, 3 azoknak földirati fekvését kutattam ki s jegyezgetém föl, továbbá a különböző népek politikai és statistikai viszonyait, azoknak néprajzi felosztását, erkölcsüket és szokásaikat igyekvém megismerni, s ezt annál könnyebben tehetem, mivel nyelvüket tudom. Nagy gondot fordítók a vizirati (hydrographiai) viszonyokra is, s tölem kitelhető módon igyekeztem a folyók folyásait, futásuk irányát s torkolatukat földiratilag meghatározni, s mindezeket, a folyóknak említést érdemlő más tulajdonságival együtt, feljegyezni. Itt ott légtűnnettani ágyeléseket is tettein. Végre a különbféle uépek nyelveinek ismertetésére szolgáló mutatóványokat is közlök. Minden adataimat részint saját tapasztalásaimból, részint a benszülöttek tudósításaiból merítem.

Munkám három részre van felosztva: az első a déli szélesség 8 — 15, s a keleti hosszúság (Greenwiclitol) 11—19-dik fokjai között elterülő különb-

féle Kimbund a tartományok természeti, állami és társadalmi leírását foglalja magában, utazásom naplójával együtt; a második rész a szélesség 3—11 s a keleti bosszúság 19—27 Tokjai között elterülő sok féle Mun-ganguella tartományokat; a harmadik végre az említett hosszúsági fokok között egész a 20-dik szélességi fokon túl kidülő sokféle nevezetű Mombuella sivatagokat tárgyalja.

Gyakran tapasztaltam, hogy a Dél-Al'rikát tárgyazó földképek nagyon hiányosak, a tartományok nevei, fblöirati helyzetetési vagy teljesen hibáznak, vagy rőszül vannak feljegyezve; így a folyóvizek is vagy még egészen ismeretlenek, vagy legalább futásuk nagyobb részét nem tudják megjelölni. Mindezen sokféle hiányok kipótlása, a hibák kiigazítása, s egyszersmind az olvasónak kellő tájékozhatása végett minden kötethez az abban leírt tartományokat tárgy azó teljesebb, s reméllem, helyesebb térképét készítettem.

Toldalékul a Zaire vagy Kongo folyamom tett felhajózásom leírását fogom közleni. Ezen felhajózást belföldi utazásaim előtt tettfim meg. Végre még részletes utazási tervet fogok közleni, mely szerint az Afrika belsejébe intézendő utazás legcélszerűbben eszközölhető. Ez jó útmutatásul szolgálhat oly expeditiónak, mely netán a jövendőben Afrika belsejének bővebb kikutatására készül.

A s z e r z ő .

I. FEJEZET.

Mutatásom Benguelában.

**A város és környéke. A mndombék. A karaván.
Készületeim az elutazásra.**

Benguela városa, régenten Babia das vaccas (Tehénöböl) és Bahia ele Santo Antonio (Sz. Antal-éből) nevezettel, 1617-ben a bátor da Cerveira Perreira Emannel portugál hadi flinük által alapított. A déli szélesség $12^{\circ} 36' 0''$ a a keleti bosszúság $13' 22' 0''$ *) alatt épült, az Atlanti tenger partján levő Öbölnél, nagy sík térén. Fővárosa a hasonnevű kerületnek s székhelye a portugál kormányzónak, ki a Loandában székelő főkormányzúnak van alávetve. Benguelának csinos, bár többnyire egyemeletű, Cseréppel fedett házai vannak, melyek nemes külsőjük, s több emeletüknél fogva is kitűnnek. Ilyenek: a kéttornyú templom (igreja), a kormányzó palotája (palacio), a vámház (álfáncliga), városháza (catnera

*) Wappaeue szénát (Hantbuch der Geographie und Statistik etc. II. köt. Lipcse, 1853} Benguela a déli szál. $12^{\circ} 17' 30''$ s a keleti hossz. $13^{\circ} 40'$, T a m s szerint pedig (Die portugiesischen Besitzungen in Süd-West-Afrika, Hamburg, 1845) a dűli szél. $12^{\circ} 34'$ alatt fekszik. P e t e r m a n n legújabb földképe szerint (Karte von Btid-Afrika zür Uebersicht dér neuesten Entdeukungen von Livingstone, Moffat, Halton, Andor esön etc, Mlttheilungen au Justus Pertlieb geographischer Arist alt etc. 1858. V. füzet) Benguela a ddi szdlesedg $12^{\circ} 36'$ B a keleti hossz. $13^{\circ} 20'$, C o o l e y szerint (Inner-Africa etc.) a d, sz. $12^{\circ} 40'$ s a k. h. $13^{\circ} 30'$ alatt fekszik. H. J.

municipale) s némely magánházak. Utcáji nagyobb-résziut rendes sarokban metszvék, egyenesekés szélesek, nincsenek kikövezve, mindazáltal tisztán tartatnak *), s a két oldalon ültetett incidéra és a kazu-fák (anaeardium) nemcsak hús árnyat terjesztenek, de valóban vidám és kellemes tekintetet is kölcsönöznek a városnak. A kilátást keletre és délre egymásra halmozott, magas és kopár hegyek határolják, ezek a több mitdnyi síkot, melyen a város épült, egészen befogják, s meredek oldalaikkal nemcsak a láthatárt rekesztik be, de, úgy látszik, az ismeretlen sivatagokba való íéljárást is egészen megtiltani akarják.

A város népességét, mely^r néhány év óta a rabszolga-kereskedés eltörlése miatt tetemesen csökkent, 3000-re teszem, kiknek nagyobb része benazületett mumlombe, kevés bennük a mulát (fehér apa és fekete anya ivadéka) s még kevesebb a fehér ember. A fehérek, néhány spanyolt és brazíliait kivéve, mind Európából ide szakadt, portugálok. Mindezekon kívül még vagy 1200 mindkét nembeli rabszolga van. *)

A mívelt és csinosult életnek itt kevés nyomát látjuk, az európai mívelt társasági körök ékességei, antik, itt egészen hibáznak, mert az itt megtelepült európaiak között a házasság nincs divatban, csak igen kevesen élnek törvényes házasságban (², tehát a családot többnyire csak a fekete rabnök egészítik ki, ezek pedig szorgosan elzárt háremekben tartat-

* W a p p a c u s szerint Benguela lakossága 2438 lélekre rúg, kik között csak 11 fehér van, Taros szerint körülbelül 3000-re, kik között 300 fehér a mintegy 600 mulát van. H. J.

nak. s egészen neveletlen állapotban maradnak, legfeljebb némely belső házi foglalatosságokra alkalmasok. †) A tudomány- és művészettel itt senkisésem gondol, a két. nembeli ifjúság oktatása két közönséges elemi tanodában eszközöltetik. Az itt divatban levő némely kézművességeket pl. az asztalos, kádár, ács, köm íves, szabó és csizmadia művességeket egyedül a rabszolgák gyakorolják igen hanyagul. Azért a városban közönségesen pusztá csend uralkodik, s ezt csak időről időre a belföldről érkező kisebb nagyobb karavánok szakasztják meg, melyek az eladásra magokkal hozott árucikkkel, milyenek az elefántcsont (mariim), viasz (cera), kopálmézga (kokoto) és festőmoh (urzélla). a benguelai külkereskedést még némileg felélesztik. Azelőtt ez a nagy számmal kivitt rabszolgáknál fogva nagy értékű volt, de most már igen csekély és jelentéktelen³⁾.

Ha a napközben uralkodó síri csenden a jövevény, ki a vidám külsejű várost először látja, erősen megdöbben, tehát est ve a nyolc és kilenc óra között tökéletes sötétségbe borult városban el fog szörnyükdöm: sehol emberi lényt nem lát, mind elhagyta az utcákat, melyeken csak a prédát kereső hiénák és sakálók fülhasi tó ordításai s a tenger felől fúvó szél üvöltései hangzanak el-, azt gondolná: valami egyiptomi nekropolisba (holtak városa), nem pedig élő emberektől lakott városba érkezett.

Az itt lakozó portugálok általában igen vendégszeretők, s az Idegent bármikor, minden meghívás nélkül, a legnagyobb szívességgel fogadják, s nyílt készséggel ültetik az étkekkel bőven megrakott

asztalhoz. Igaz a vendégszeretet gyakorlását az ételmi szerek bősége nem kevésbé könnyíti.

Az európai mívelt életmód nem egészen általános a városban lakó emberek között. Azok, kik a mundombe népségtől származnak, noha külsőleg civilizált embereknek látszanak, az európaiaktól kölcsönzött szokásaik közé sok feltűnőleg barbár, még őseiktől öröklött, szertartásokat kevernek. Tulajdonképpen csak névvel keresztyének, családjaik körében pedig egészen pogány módra élnek. Sok barbár és erkölcstelen szokásaik közül csak egyet említek, mely elégséges világot fog vetni e tudatlan és fajtalan nép jellemére.

Gyakran láthatni az utcákon úgynevezett vákunga csoportot, azaz egy csapat fiatal és öreg némbert, kik lobogó zászlókkal s csengők zajával egy fiatal, innepileg felcicomázott s arcán befátyolozott szűz leánykát, kit vongoló n a k neveznek, házrul házra kísérve szüzességét a legtöbbet ígérőnek eladják. Ezt, mint értesültem, akkor teszik, mikor a leány szülői szegények s a lakodalmára szükséges költséget nem tudják előteremteni. De a leány szüzességének, nyilvános árubabocsátása még nem elég, mert másnap reggel a részeg vákunga csoport visszatér a házhoz, hol azelőtt estve a vongolót hagyta. Most a megbecstelenített leányt kihozzák a házból s a vér-fokokkal mocskolt lepedőt hosszú póznára tűzvéen, ocsmány kurjongatások között a város utcáin végig hordozzák, megnevezve a szerencsétlen áldozat nevét s dicsérve annak jó magaviseletét minden velők találkozó ismerős előtt. Ily menettel kísérik a megbecstelenített menyasszonyt a vőlegényhez, ki a vá-

kanga közbenjárását s az ily módon szerzett hozományt egy ökörrrel és jókora mennyiségű égettborral viszonozza.

Benguelában az éghajlat felette egészségtelen. A beljebb való tartományokban rendes váltakozással beáilani szokott száraz és esős évszakok itt nem igen tapasztalhatók, mert a szárazság mindig uralkodó s csak néhanéha vannak esőzések. Azonban itt is két különböző évszak van, melyekben nagyobb vagy kisebb forróság uralkodik s melyek bizonyos okoknál fogva jobb vagy rosszabb befolyást gyakorolnak az ember egészségére. Május, június, július, augusztus és szeptember havakban, midőn a nap az éj szaki félgömbön mulat, a levegő a tengerpartok közelében, bizonyos szélességre kelet felé, nappal ködös, s ekkor a hév mérő ritkán mutat 20 lt. foknál többet. Ellenben a többi hónapok alatt, midőn a nap a déli félgömbön mulat, s ide oda jártában kétszer függőlegesen levelti sugarait a benguelai sík vidékre, oly roppant forróság uralkodik, hogy az csaknem kiállhatatlan volna, ha a tenger felől rendesen déltájban fúvó paszátszél (viracáo) annak erejét nem mérsékelné; a hévmérő akkor 28, sőt 34 R. fokot is mutat az árnyékban.

Csak ekkor, kivált március és április havakban tapasztalják az európaiak az itteni éghajlat öldöklő befolyását, azért azon évszakot közönségesen „earneiradó“-nak azaz húsnyúzóknak nevezik. Ez évszak alatt minden testi mozgás és munka, az égető napsugároknak kitett helyeken, az európai emberre nézve nagyon veszélyes, azért az itt lakozó európaiak akkor ki sem járnak a házból, vagy könnyű A szövet

tel fedett, macsillában (gyaloghintó) ülve hordoztatják magokat az utcán. Jaj annak, ki azon évszak alatt érkezik ide először! A csakhamar beköszöntő forroláz (febre maligna), ha jó ápolás, vagy inkább a betegnek szerencsés test-alkotása azonnal erőt nem vesz a bct,egségen,három vagy négy nap múlva örökre megszabadítja az élet szenvedéseitől. *)

Bámulatra méltó a gyorsaság, mellyel e forró és ernyesztő éghajlat a mérsékelt égöv alatt született egyenek életerejét fölemésztí s az életkor különböző szakait megrövidíti. Egy 25 éves fiatal férfi, ki két évig itt mulatván, rendesen sok szenvedés után, végre az éghajlatot megszokta, 10 esztendő emésztett föl életéből és 35 éves férfi alakját ölti magára; ha pedig nyolc vagy tíz esztendeig folyvást itt mulatott, többnyire mint testi és lelki erejét vesztette, egészen elaggott őszhajú, s fogai kihullta miatt, beesett arcú aggastyán tengődik. Saját tapasztalásomból tudom, hogy itt az európai nemzetség 10—12 év alatt rendesen elenyészik; 1848-ban több mint 60 európai ismerősöm volt Benguelában s most, nyolc év múlva, alig egy hatodrésze van még életben, s helyükbe újonnan érkezettek léptek, úgy hogy kilenc évi távollét

*) Livingstone munkája 417 l. azt írja: „Olykor a légkörny nedvessége minden látható ok nélkül nagyon növekedik: ekkor tetemes hideget érez az ember, jóllehet a hőmérő higánya nem száll alább. A nagyobb nedvessége, jobb melegvezetőt nyújtván a test melegének kisugárzására, oly veszélyes, mint a hőmérő hirteleni alaszállása; tetemes betegséget okoz a benszülöttek közt, s azért „ear-neiradó“-nak nevezik, mintha a betegség által mint juhok öletnének le. E változások évszaka, mely az európaiakra nézve legkedvezőbb, a benszülöttekre nézve legegésztelenebb; s ez teljességgel nem oly éghajlat, mely alatt akár a benszülöttek, akár az európaiak büntetlenül kitsaponghatnának.“

után alig remélhetek még egy két ismerősre akadhatsz az egész városban. Nagyon hihető, hogy az elhunytak számát én is növeltem volna, ha különös isteni gondviselés mellett az egészségesebb éghajlatú belsivatagokba nem kerültem volna.

Uralkodó nyavalyák: az említett forroláz, vérhas, súly és hydropesia (?). De a forroláz a legközönségesebb, úgy szólván, napi renden való betegség, melyet az orvosok a különböző kórjelek, és körülményekhez képest különbözőleg gyógyítanak. Kn a betegség valódi okát s mivoltát nem ismerem, azért csak röviden említem meg, hogy mikép gyógyítám azt saját magamon. *)

Mihelyt a láznak első kórjelét és nyilatkozását éreztem, azonnal a szobában nyugodtan maradva egy adag bimbójolajt (ricinolajt) szedtem, melynek hatását a reá ismételve vett gyenge húslével mozditani elő; másnap korán reggel egyszerre 12 - 16 szemer kinaszulfátot szedtem, négy óra múlva ismét nyolc, s végre négy szemert. Soha többet, vagy más orvosi szert nem használtam, kivéven holmi erősítő italt, de a szükséges diétát mindig szorosan követtem. Ez egyszerű móddal sikerült nekem eddigelé a nálam is sokszor beállott afrikai lázon erőt venni.

El lehet képzelni, hogy a függőlegesen eső napsugároktól pörkölt, többnyire homokos és száraz földön a szemet gyönyörködtető virány csak nagyon szegény állapotban sínylik. Mindazonáltal a várostól kisebb nagyobb távolságra levő némely helyeken a két folyó által öntözött s munkás kéztől gyamolított föld kellemes zöld szőnyeggel van borítva. A városi lakosok veteményes kertjei a várost éjszak-

ra határoló, keletről nyugotra folyó, de az évnék legnagyobb része alatt vastag homokkal borított, *M a r i m b o m b o*, vagy, mint rendszeren hívják, Rava-ko⁵⁾ éjszaki partjain vannak. E kertekben az akazsn, *) narancs, citrom, gojába (*Psidium pyriferrum*) **) fák árnyéka alatt az ananász, banána (*musa*), mamáo (*Carica*, dinnyefa) s egyéb forróövi gyümölcsök mellett az európai kerti zöldségek is jól teremnek, különösen a káposzta oly jól díszük, hogy (éje 25—30 fontot is nyom. Az ezen fáktól árnyékozott, zöldellő térség a városbeliek kedvenc sótahelye, de az európaiak, kik oda kijárnak, hogy roskadozó egészségeket helyreállítsák, gyakran még jobban megrongálják, mert ily alkalommal régi szokás szerint gyakran a mindig készen álló, étkekkel és italokkal bőven megrakott asztalokhoz ülnek s dobzódnak s így a mértékletlenség áldozataivá lesznek. ††)

A veteményes kertektől léljebb keletre, két óra járásnyira, a Biiuba nevű tócsák területnek el, szintén a Kavako közelében. E tócsák termékeny vidékén az említett gyümölcsökön kívül még maniokot (*jatropha mambót*) is természetnek terjedelmes föl-

††) Az *a k a z s u f a* (vesegyümölcsfa, cashew) mindig zöld, közép nagyságú fa, melynek kérge kívül szürke, belül bíborszínű. Gyümölcsszára körtealakú, 3-10-szer nagyobb mint maga a gyümölcs, mely dióalakú, s melyben fehér, vesealakú magvak vannak. A gyümölcs szár savanyús ízű, s szintén eledelül szolgál, a magvak édes-ízűek s mind nyersen mind főzve eszik. A régibb fák kérgéből borostyán fele mézga (*gomme d'acajou*) szívárog ki. H. J.

**) A gojábafa (közönségesen *guiijava*-nak írják) 12—25 láb magas fa, melynek bogyói akkorák, mint középszerű körte. E bogyók ize majd nem olyan mint a málnáé, mind nyersen, mind sokféleképen készítve eszik. H. J.

deken. De ott csak benszülött mundombék laknak, kik természetnyeiiket naponkint a városba hordják s így népe eltartására nem csekély szolgálatot tesznek.

Sokkal nagyobb távolságra, s már egészen u város környékén túl, mintegy 10 mfdre, a népes és nagy kiterjedésű Dombe-an-Kindamba kerület van. hová felette száraz és kopár vidéken keresztül kell menni. Azon termékeny kerület, pusztá vulkáni hegyektől környeztetik s a sárgán fehérlő, leperzselt környezetből mint zöldellő oázis tűnik ki. Nemcsak a városnak, de az ettől délre elnyúló egész vidéknek élelemtára, s azért megérdemli, hogy róla bővebben emlékezzünk. A rajta keresztül keletről nyugotra folyó Kupáról vagy K u b a n g u l ú l a (Rio-San Francisco) termékenyíti. E kristály tiszta vizű folyó a Kitatai hegyekről lezuhanván, a köves és forró Hányái pusztaságokon kígyó ázik el, s a délkeletről' jövő Kálunga, ITetála, Kongyso és több más folyóval egyesülvén, a Dombé lapályokat öntözi s azután egy szoros hegy nyíl áson ál ta ltör vén, a Luaso foknál a tengerbe ömlik.

Dombe-an Kinzámba több mint 10,000 mimombé lakói jól használják termékeny földjüket, szorgalmasan művelik. s nagy mennyiségű maniók gyökeret természetnek, melyből az úgynevezett larinha (liszt) készül, melyet a tengerpartok hosszában elterülő terméketlen vidékeken levő kereskedői szállásokra szállítanak mint jó értékű kereskedési cikket. Az említett folyók partjain legelésző számos raarhacsordák kiegészítik a mundombék gazdagságát.

A körülfekvő hegyekben bőven előfordul a réz, salétrom és kénkö, de e kincsek még mindeddig haszontalan hevernek és az uralkodó hanyagság mellett senkisé gondol kiaknázásukra. A termékeny vidékét a várostól elválasztó száraz és kopár felsík közepén, egy gulaakikú gránit hegy aljában az úgynevezett Ki púp a meleg kénköves forrás van s ez a több mfdnyi forró térségen az egyetlen forrás. Ettől három műdre; a tengerparton, a természetes sóstavak (salinas) vannak, melyek minden mesterseges kezelés nélkül kimeríthetlen mennyiségű tiszta konyhasót szolgáltatnak. E tavak a kormány birto-kában vannak, s ez a többet ígérőnek rendesen három évre szokta bérbe adni.

A kerület köz bátorságát egy várda biztosítja, melyben néhány álgyus 20 katona van, egy hadnagy parancsa alatt, de megtámadás esetében nagy báni ars ággal 1500 bensziült polgári katonaságot lehet kiállítani. E termékeny kerületnek éghajlata szintén nagyon egészségtelen: az ezt egészen körülvevő magas hegyek a tenger felől jövő rendes passzátszelet felfogják s ekkép túrhetlen forróságot okoznak, mely a nedvességgel bőven ellátott völgyben különbözőféle veszedelmes járványokat támaszt, milyenek a vérhas és süly, s ezekből eredő több más életrontó nyavalyák.

A mundombe népség a Katumbéla folyótól kezdve délre le egész a Fekete fokig (Cabo Negro), majdnem négy szélességi fok között elszórtan lakozik a tengerpartok közelében, E néptörzshöz a mukobálók, mu-kuandók, mu-kuiszek és mukorokkok is tartoznak ⁶⁾. Mint a Benguela tar-

tomány birtokosai sokáig véres csatákat vívtak a földjeiket megszálló portugálokkal, s tökéletesen csak 1847-ben hódoltaták meg, de a hegyekben tartózkodó nomád pásztorbordák még most is egészen függetlenek. A portugálok nem tűrhetvén tovább a makacs és álnok népségek színtelen alkalmatlankodó megtámadásait, jól intézett hadviselés folytán néhány hónapi csatározásban több hadi főnökeiket (hámba) leöldösték, s ekkép végre sikerült nekik e népségeket meghódoltatni. Most a közöttük különféle távolságokra felállított katonai telepek és várak tökéletes csendben tartják őket.

Ezen népek egy része pásztorkodó, s a számos marhacsordákkal egyik helyről a másikra költöző életet folytat, minden földművelés nélkül. Mosok mint földművelők állandólag egy helyen maradnak s különösen maniokot, s kevés kukoricát és babot termesztenek. A maniok termesztése s annak lisztté készítése náluk következőleg történik.

A földet kapával felforgatván, három arasznyi átmérőjű, gyenge hajlású kerek gödröt ásna, a földet a kör közepéről gyöngéden annak szélére húzván. Az így készített fészekbe azután két három maniokdugványt szúrna. E dugvány körülbelül oly vastag mint a mutatóujj s két három arasz hosszú maniokágból töretik. Az ily ültetvényt, mert itt gyéren esik az eső, darab ideig öntözni kell, mígnem fölsarjadzó széles és sűrű levelű ágai a már elegendő mélységre hatott gyökeret beárnyékozzák. Ezután az így meggyökerezett és meglombosodott növény minden ápolás nélkül a legszárazabb évszakban is folyvást tenyészik, mígnem 13—14 hónap múlva teljes ki-

fejlését eléri, mikoris törzsei részint karnyi vastagságnak és sok kis ágakkal és levelekkel sűrűn megakva terebélyesen fölnyúlnak. A növénynek öt hat gyökere csaknem arasznyi átmérőjű s néha egy rőfnyi hosszúságra nyúlik a földbe. E gyökérnek héja színre és alkatra a kolompár hajához hasonlít, a héj alatt, melyet le kell hámozni, hófehér s édes ízű anyag van. A kiásott s meghámozott gyökeret, megaprítják s nagy fa mozsárban (kimu) összetörik. Azután még kézzel gyöngéden összemorzsolják, végre nagy réz, vas, vagy cserép serpenyőben gyenge tűzön, de szüntelen keverve, tökéletesen megszáritják.

Ezen leírt mód, mellyel a feketék a manioklisztel készítik, nem egészen célszerű, azért a lisztnek színe némileg barnás, szeme pedig egyenetlen és öreg s korántsem oly tinóm és fehér, mint az, melyet Braziliában a nagy ültetményeken készítenek. Éldelete azonban egészséges. †††)

A wundombe népségek a portugál kormánynak adóznak, különben magok által választott, kisebb nagyobb rangú báhák (főnökök) patriarchális igazgatása alatt élnek. De bár mely nagy gondot fordít is a portugál kormány az ő mívelésökre, mindeddig nem sokra mentek, s az európai civilizációnak csak vétkeit fogadták el, de még egyetlenegy erényét sem. A külföldről behozott égettbornak mértéktelen élvezete általános lévén közöttük, csak azért szánják magokat valamely dologra, hogy azon kedvenc italukat megszerezhessék, s midőn szert tettek reá, semmisen képes őket henye dobjódása-

iktól eltávoztatok Oly restek és buták, hogy rajtok semmisen fog. Már egy pár század óta naponkint a fehérek között fordulnak meg BengueIában, mind- ezáltal a szembeötlő míveltségnek legközönségesebb tárgyait sem méltatják legkisebb figyelmükre sem; ott látják a kén;, elmésebb lakó házakat, a ruhák használatát, de hiába koptatják a csinosan épült vá- rosi házak küszöbét, közel fekvő saját, helységeiket most is csak úgy építik mint hajdan. Lakjaik földbe ásott karókból csinált és sárral betapasztott kerek gunyhók, melyek magassága és átmérője alig halad meg egy ölet; egy négy négyzet arasznyi lynk aj- tóul is kéményül is szolgál. S e szűk és alacsony gunyhóban folyvást tüzelnek; képzelhetjük tehát magunknak, mily iszonyú melegséget képesek e po- gányok kiállani, midőn még a forró égöv nagy hő- sége is hozzájárul.

Ruházatul a nmndombék különbféle színű, eu- rópai szöveteket használnak; de az új szövetet soha fel nem öltik, hanemha elébb tehén vajjal, melybe veres tukula festéket kevernek, jól bekenték. Testü- ket is mindig azzal szokták bemázolni. Hajokat a férfiak a taknla festékekkel kevert vajjal oly erősen bekenik s a fejhez tapasztják, hogy ez sárral beta- pasztott méhkaptárhoz hasonlít. A nők ellenben ha- jukat számtalan fűrttekeresbe fonják, melyeket apró fehér kauri kagylókkal megraknak; azután a fű- rötököt különös gonddal a fej tetején karikákba teke- rik. Végre kendőt is viselnek, melyet turbán alak- jára kötnek fel. Nyakukat és derekukat nagy meny- nyiségű veres és fehér színű, üveg és porcellán gyön-

gyökkel, különösen pedig sok dongo füzérekkel ékesítik.

Mind a férfiak mind a nők erős és szép testalkotásúak. Nyelvük az ábundának egy dialectusa.

A portugál kormánytól vett erős megfenyítetés folytán kénytelenek voltak olébbcni rabló élet—módjokkal lélbagyní, mindazáltal még most is a lakatlan pusztaságok által tőlük elválasztott szomszéd népek birtokaiba rontva gyakran nagy számú szarvas marhát rablanak el. Csaknem hihetlen gyorsasággal teszik meg a 30— 40 mflndnyi utat a köves és víztelen vidéken keresztül, lőfegy verrel, zagájjal (Ölnyi hosszú vas dárda) és fa buzogánnyal fegyverkezve. Mikor a kijelölt vidéken megérkeztek , közönségesen hajnal hasadta előtt különös ügyességgel és gyorsasággal egy csapat szarvas marhát magok elé vesznek, s nagy sebességgel hegyen völgyön keresztül odébb hajtják, szarvból készült túlkökkal készítetve azt az ügetésre. Ha út közben utolérteve megtámad tatnak, elszántan csatáznak a rablóit zsákmányért, s csak a nagyobb erőnek engedve hagyják hátra, gyorsan eltűnven a pusztákba. Nagyon ügyes és vakmerő vadászok is: nem ritkán csak zagájjal kezükben a dühös oroszlányra támadnak, s többnyire elejtik, noha ritkán minden baj nélkül.

Vallásuk számtalan babonás véleményből áll. Haláluk után, azt hiszik, ismét feltámadnak s a más világon (kálunga) nemcsak itteni életnódjokat folytatják, de a földön még életben maradt atyjokfiai sorsában is részt vesznek; hiszik továbbá, hogy az életben maradt atyafiak az elhaltakat a másik világon oly mértékben boldogítják, a mint nekik kisebb

vagy nagyobb áldozatokat, bemutatnak; ellenben ka róluk háladatlanságból megfeledkeznek, azoknak időről időre mitsem áldoznak; akkor az elhaltak bopzúját vonják magokra, s ezek mindenféle rnszat okozhatnak nekik, sőt halál által ed is vihetik innen. Azért a numdombe népek vallási szertartásai csaknem egyedül az időnkint előforduló halotti áldozatokból (intámbe) állanak.

A ki ni bán dák (jóslók) ügyesen tudják a nép babonáját kizsákmányolni, s az áldozó személy vagyonaéhoz képest nagyobb vagy kisebb értékű jószágnek, mely mindig szarvas marhából áll. jutnak birtokába.

A mundarabék között általánosan uralkodik a soknejűség és környűlmetélés. A házasság csaknem minden szertartás nélkül történik. Kiskorukban a leányok szűlőik házában maradnak, s „kandona“ (azaz: szűz leány) néven neveztetnek mindaddig mígnem férjhez mehetnek. Öltözetük csak egy arasz hosszú s vagy három hüvelyk széles bőrzeteből áll, melly szemérmüket takarja) különben meztelenek s testüket, még arcukat sem kivéve, fehér és veres csíkokkal mázolják be, nyakukon, karjukon és láb-szárúkon pedig lehéjazott, vékony fa vesszőkből font karikákat hordanak. A kiadó leányokat meg sem kérdezik s azon kérőnek adják oda, ki a kikötött bért megfizeti. A menyasszonyt kereső férfi csak az illető leány atyjafiaihoz fordul, s ha ezeknek az egy vagy több szarvas marhából álló testi bért (a fétimba), melyet a leányért követelnek, megadja, ez utóbbinak pedig egy fazék tehén vaját, néhány porcéban és üveg gyöngy- és dongo (csiga) fűzért ad s

egszersmind európai szövetekkel lel ruházza: akkor akadály nélkül a leányt mint menyasszonyéit (fekáná) haza viheti, hol számára külön lakást rendel. Mindjárt kapát is ad neki, mert a nők nemcsak minden házi foglalatosságot végeznek, de a földművelés is az ő dolguk.

Az elválás igen ritkán szokott előfordulni; az afrikai nő megszokta a durva bánásmódot, könnyen eltűri és teljesíti otromba férje parancsait. Csak azon esetben válnak el a házások, ha lakodalmok után két esztendő Iefolyta alatt a nő nem lesz anyává; de ha nincs bebizonyítva, hogy a nő meddő, akkor a férj tartozik neki, vagyonához képest, bizonyos számú szarvas marhát adni, kárpótlásál a tett szolgálatért. A térj a nő halálakor is tartozik aző atyjafiának bizonyos díjat adni, bármi okból halt legyen meg) ez a vérdíj (ta feta mangysetu).

A házasságtörés a megbántott férj tekintetéhez képest kisebb vagy nagyobb bírsággal váltatik meg, de csak a vétkes férfi részéről, a nő ily vétségéért nem lakol.

A körülmetélés (fanál) rendesen következőleg történik: A környéken találkozó nyolc és tíz éves fiúk a száraz és hűvös évszak elején, leginkább június havában, az ezen műtétben jártas kilómból a nevű mesterekhez vitetnek; a körülmetélandő gyermekek száma sokszor 40-re s többre is rúg. A kilorabolák azután magános, lakatlan vidékre viszik, messzire az erdőbe, hol valamely tó vagy patak mellett kerek tanyát (kilombo) vernek. Itt az operatio élesre köszörült késsel hajtatik végre, csak a kilombola és segédjei jelenlétében. A vérző sebet elébb parázson

égetett száraz marha ganéj gőzével füstölhetik meg, azután fa levélre kent balzsamféle orvosságot raknak rá, minek folytán a seb béheged. De a tulajdonképi orvoslás lassanként eszközöltetik. és pedig rendszeres vízgyógyítással; kétszer napjában vízbe ültetik a beteget s ekkép huzamos ideig folytatják az orvoslást, többnyire jó sikerrel.

A körülmélt gyermekek 90 napig vannak a kilombola mesterek gondviselése alatt, szorosán elrekesztve még tulajdon szüléik látogatásától is, kik a szükséges ételmi szereket is nekik csak a kilombola segédek közben jártával küldhetik meg. Különösen leány vagy asszony nem közeledhetik hozzájuk, különben halállal lakói. Ugyancsak ezen alkalommal a táncban és daliásban is nyernek oktatást a fiúk, azért is, mihelyt a veszedelmen kívül vágynak, egész éjjel, nap nyugtától kezdve hajnal hasadtáig, együtt kötelesek danolni.

Végre a tökéletesen meggyógyult gyermekek, a mestertől kitűzött napon, visszavitetnek helységükbe, hol az üdvözlésökre öszesereglett néptől nagy örvendő ujjongatással fogadtatnak; a gyermekek a kiállott műtetre vonatkozólag diadalmasan kiáltozzák: „ami jopo“ (itt vagyok), mire a sokaság helybenhagyólag válaszolja: „lume moine“ (bizony férfi vagy).

A tánc vigalmak (dondolo) igen gyakran fordulnak elő, s mindég éjjel, tűz világánál, szabad ég alatt tartják, leányok és fiúk, asszonyok és férfiak minden rend nélkül összekeveredve hangos énekléssel, szüntelen tapsolva járják a fajtalan mozdulatokból álló táncot (pirouka), nagy fa dob szava mellett.

Egyszerű eleségöket a növény- és állatország nyújtja; legkedvesebb eledelök a marha és vad-hús melyet parázson sülve esznek, de soha sem főzik. A kenyér helyét a maniok lisztből készült tészta pótolja, a tarhó is általános szokásban van. Italjok a „kapáta“, melyet a kukorica és maniok liszt keverékéből főznek. E seriéle ital kellemes ízű s hűsítő; de csak akkor élnek vele, mikor égettboruk nincs, melyet a fehérek közelében megszokván, jobban szeretnek. Az égettortól okozott részegséget úgy tekintik, mint valami díszes tüneményt.

Az éhséget, szomjúságot, a testi fájdalmat s az élet minden bajait, zsenge koruktól fogva hozzátörődvén, könnyen eltűrik, azért a hosszú élet példái náluk épen nem ritkák. A süly, szembetegségek, vérhas legközönségesebb nyavalyáik; a himlő ritkán fordul elő, de ha köztük kitör, rettenetes pusztítást okoz, mert a beoltást nem ismerik. Midőn valaki magát rosszul érzi, atyjafiai azonnal a kimbandához folyamodnak, ki künn az erdőn jelenlétükben végezi a nyavalya okát és gyógyítása módját kutató szertartásait. Maga elé a földre tágas nyílású tök kábát tesz, melyben különbféle vad állatokat ábrázoló, durván faragott fa vagy csont képek vannak; azután kavicscsal megtöltött más kabakot rázva ének- ' szóval ama képekhez kérdéseit intézi a betegség okát és lehető gyógyítását tudakolván; kérdéseire a közelben elrejtett segédje válaszol, tettetett gyenge hangon, mintha az említeti képektől eredne a válsz. A betegség orvoslására rendszeren marhaáldozat kívántatik, a beteg vagyonához képest több vagy kevesebb darab marha, melyek természetesen a kim-

banda birtokába jutnak. A marha áldozathoz még némely más ajándékok is járulnak.

De ha a kimbanda kuruzsolásai ellenére a beteg mégis meghalálódik, ő azért közel sem veszi el hitelét vagy kenyerét, sőt ellenkezőleg újra kér és kap marhaáldozatot. Midőn t. i. az elhunytak atyja fia i ismét hozzájárulnak a halálozás okát megtudandók, a kimbanda kénye szerint egy vagy más élő személyre fogja, rendesen azonban az elhunytak a más világon létező kihiluját (megholtak lelkei) mondja annak, ki halálát okozta, s. hogy boszúja a még élőkre is ki ne terjedjen, szükségesnek állítja, haragját új marhaáldozattal megkérlelni, mit az elhunytak atyja fiai csakugyan teljesülnek is.

A holttestet a közel rokonok az elhunytak legjobb szöveteibe burkolják, s három egész nap és éjszaka a házban tartják, hol több siránkozó vén asszony környezi és siratja. Azután künn a szabad ég alatt dőzsöléssel és dobzódással a halotti tort (intámbe) üllik, melynek végével a rokonok ismételve felhívják a halottat, hogy tudassa velök halálozása okát, miután ok magok semmi rosztat sem tettek vele, több szép felesége is híven szolgálta stb. Végre gyékénybe takarják s kiviszik az erdőre, hol a sírba teszik. A sírhalomra az elhunytak némely házi edényeit s több ökör szarvakat raknak.

A kisebb nagyobb karavánok közül (ambákká), melyek Afrika belsejéből, különböző tájakról és utakon, a tengerpartokra érkeznek, kitűnik a bibéi karaván, nemcsak nagysága- és fegyveres ere-

jének fogva, de a magával hozott árucikkek, (elefántcsont, orrszarvú szarvai, viaszok) értéke miatt is. Azon biliéi karaván rendszeren minden esztendőben kétszer érkezik meg Benguelában, hol a magával hozott árukért európai portékákat cserél he. Ily karaván gyakran 3000 személyből áll, kiknek legalább féle jól van fölfegyverezve; teherhordó állatokkal nem bírván, minden árut, még a legtávolabb vidékekre is, emberek szállítanak. Délafrikában csak ily karaván társaságában lehet utazni, azért azt e helyen bővebben írom le.

Az előcsapat (erigysálo) rendszeren két három nappal megelőzi a karavánt, hogy bírt adjon közeledéséről a városban lakó kereskedőknek. Ezek az alatt a várt vendégek elfogadására készülnek, beszerzik a szükséges élelmi szereket és csere-árúkat. Azután a több, kisebb nagyobb csapatokra oszlott karaván érkezik meg; az egyes csapatok a magokkal hozott árukkal mindjárt ismerőseik házánál szállnak meg. Kik valamely árucikket hoztak eladásra, azok megérkeztök utáni első három nap alatt, tehetőségük szerint, új ruhába öltözködnek s egyedül evéssel tvással töltik az időt. Azután következő hat napig a csere-vásár (gyipindi) tartatik, végre a becserélt árúkat bepakolják s felosztják a teherhordók közt.

Sok mindenféle árucikket szállítanak Afrika belsejébe, azért azoknak alkalmas elpakolása, hogy a hosszas utazás alatt, az esők és más viszontagságok miatt, meg ne rongáltassanak, s helyes felosztásuk az egyes teherhordók közt, nagy gyakorlatot és ügyességet kíván. Mert ha a teherhordókra a kellőnél nagyobb terhet raknak, könnyen megeshetik,

hogy a nagy teher alatt összeroskadnak s ott hagyják a pusztában. A bibéi teherhordó rendszeren 64 fontnyi teherrel rakatik meg, saját élelmi s egyéb szerein kívül, milyenek: lőfegyvere, Főző edénye, alvó gékénye; összes terhe tehát 90—95 fontra rúg.

Minden teherhordónak (gáinbá) az imbundero fa síkhéjából készült vékony kötele (mukolo) s félkarnyi vastagságú, egy és léi öl hosszú, erős fából való, de könnyű és sima két póznája (mángo) van. A hordásra átadott, bármily porté kábul álló csomag a két pózna közö szorittatik úgy, hogy a teher a póznák egy' harmadrészen nyugszik, két harmadrészüket pedig üres marad. A póznák két ága elöl szorosan össze van kötve, hátul pedig a tehercsomagra szorítva. E hordókészület olyan, hogy a teherhordó megpihenhet, annélkül hogy a terhet a földre kelene lerakni, mert a póznák ágat valamely fához, vagy más magasabb tárgyhoz támaszthatja, s minden nagyobb erőködés nélkül ismét vállaira veheti.

Ha pedig oly portékát kell szállítani, mely az említett súlyt meghaladja, de szétosztani nem lehet, akkor hosszabb póznára kötik, s két egyén hordja, kik fél fizetéssel többet kapnak, minthogy a sűrűn benőtt erdők közt s a keskeny utakon az egyútt-hordás nagyon bajos és fárasztó.

Mikor az árukat elpakolják s felosztják, mindenek előtt a szöveteket rakják össze. Az itteni belkereskedésben ismeretes különbféle színű és minőségű, többnyire pamut szövetekből 25 véget számítanak egy egy teherhordóra; ez azokat egy csomóba összerakja, hosszában bárom helyen kötelével jól összeszorítja, azután elsőben viaszkos takaróba bur-

kolja s végre még más durva szövetű takaróba varrja. Az ily csomag hosszúkás köbalakú s kupának nevezetik. Azok, kik a szövet-csomagokat vagyis köbalak u kupákat hordják, nagyobb díjat kapnak. Kz rendszeren Benguebitól Bihéországig, 30—42 napi járó föld távolságra, a következő értékekből áll:

10 rőf zuurte (setétkék pamut szövet);

10 „, pintado (fehér virágos szövet);

10 lencos (azaz veres és fehér sávolya keszkenő);

10 rőf fazenda da ley (kockás pamut szövet);

4 „, garraz (keményített fehér pamut szövet);

2 üveg égettbor s rendszeren még 6 rőf szövet az élelmi szerek vásárlására.

A különféle porcellán és üveg edényeket vivők fizetésre nézve egy rangban állanak a kupahordókkal.

A második osztályba tartoznak azok, kik az égettort, lőport és fegyvereket szállítják. Az égettort hosszúkás gömbölyű, 50 ítét tartalmazó kis hordókban viszik; a lőport is bordókba teszik, melyekbe mintegy 20 font fér. Három ily hordó egy terhet képez. Lőfegyvert nyolcat kötnek össze egy teherül. A gyöngyöket, réz karikákat, csengőket, stb. megmázsálják s az említett súly szerint osztják föl terhekre. A harmadik és utolsó osztályba azok tartoznak, kik sőt szállítanak, mert ez kevés értékű portéka & kevés gondot kíván. A sószállítók rendszeren csak fél annyi fizetést kapnak, mint a szövetszállítók. Némely terhek, mint a töltésekre felosztott lőpor, a házi poggyász és élelmi szer, mindig az illetőnek saját rabszolgái által vitetnek, s csak akkor

adatnak által a közönséges teherhordóknak, ha nincs rabszolgája.

Használni akarván a jó alkalmat, a biliéi karaván megérkezte után azonnal főnökét (szóm¹ ámbák-ká) kerestem föl, ki szándékomat megtudván, nagy Örömmel úti társául fogadott, mert, mint később tapasztalául, a karavánt, melynek kíséretében egy vagy több európai utazik, a beljebb lakó népek nagyobb tiszteletben és félelemben tartják. Mindjárt megadá a szükséges utasításokat a magammal viendő portékák elpák olása és felosztása iránt, egyszersmind raegigéré, hogy biztos és általa jól ismert teherhordókat fog számomra szerezni.

Az idegennek, ki a karavánok társaságában utazni akar, kell, hogy több kevesebb saját cselédje legyen, mert a felfogadott idegen teherhordók némely szolgálatot semmi fizetésért se teljesítenek^{B)}. A cselédség (kikumba) nagyobb részt vásárlóit rabszolgákból áli. de ezeken kívülelkerülhet,lenül szükséges legalább két szabad, és a bánisz ülőiteknél tekintetben álló egyént, bizonyos meghatározott nevezet alatt, szolgálatba venni, vagyis jobban mondva, mintegy gyermekül fogadni (adoptálni). Ezek a hivataljokkal járó nagy haszon következtében az őket felfogadó jövevény sorsát magokévá tévén, annak mindenkor s minden ügyében bajában kész és hű segédei lesznek. Ezen különösen felfogadott egyének között fontos szerepénél fogva első a „kiszrago“ (udvarmester, test- és vagyonőr), második a „kálei“ (tolmács).

A kiszongo hűségétől és ügyességétől az idegennek egész bátorsága, élete és vagyona függ, mi-

dön ezen vadak között utazik_T azért félfogadása ünnepeles szertartásokkal történik. A félfogadó azon egyéntől, kit értelmes és jó magaviseleté miatt neki kiszongóul ajánlanak, az ez alkalommal összehívott számos rokonai jelenlétében hangosan háromszor kérdezi; Akar-e a fehérnek (kindele) kiszorigója lenni, őt híven szolgálni s ha kell, éltét is érette kockáztatni? Erre ő szintén háromszor igennel válaszol. Azután jelenlevő atyjafiai kezénél fogva a fehér emberhez vezetik s a következő szavakkal adják át neki: „Itt van fiunk, vagy. testvérünk, mostantól fogva ő a tied, s te az övé vagy, hol véred ömlendik, ott neki is meg kell halnia; ha pedig téged a veszélyben gyáván elhagyna, ezzel fogjuk vétkét elmosni!“ (Ez utóbbi szavaknál a lábaihoz vetett töltényre mutatnak) Erre a kiszongo újra hűséget fogad esküvel s egy vérrrel vagy veres tak illával festett töltény ad a félfogadó kezébe mondván: „Ha a veszélyben gyáván elhagylak s abban emberül veled együtt nem osztozom, itt van a véremmel már megfestett, töltény, lödd azonnal keblemen keresztül.“ Végre félfogadó és félfogadott megölelik egymást, s fél kerek kábákból (gángya) égettborot, vagy ennek nemlétében, kukorica lisztből készített, sert. (kimbombo) isznak egymásnak egészségére.

Ezek megtörténvén, a kiszongo új öltözetet, löfegyvert és töltényekkel teli tok mányi kap, atyjafiai pedig holmi kelmékkal és három tölténnyel ajándékoztatnak meg, mind meg annyi jeléül a tett kötésnek. A kiszongo azontúl már kizárólag a félfogadó szolgálatában marad, az elválás ritkán fordul elő; de ha bármely halállal a szolgálatban ki-

múlik, a felfogadó köteles atyja fiainak tetemes vérdíjat adni, mely legalább két szarvas marhából, egy hordó lőporból, egy hordó égettborból, s hat nyolc, mindkét nemű rabszolgákból, vagy azokat megérő árukból áll. ³⁾ Ezenkívül a lel fogadd köteles a netán fogságba esett kiszongót kiváltani, ugyszinte a neki beszámított vétségekért járó bírságot megfizetni, időrül időre pedig bizonyos mennyiségű szövetet tartozik neki adni. De jó és ügyes kiszungo meg is érdemli ez áldozatokat.

A kálei csak esküvel kötelezi magát a szolgálatra; hivatala nem oly fontos, azért sokkal kisebb tekintetben áll, mint a kiszungo.

A kiszungón és kálein kívül még három rabszolgát vettem, kiket Afrikában nem igen nélkülözhetni. — Céлом volt, Bihéországban letelepedni s ott addig maradni, mígnem az Afrika belsejében leginkább uralkodó nyelveket megtanulhatom s népeinek szokásaival mégismerkedhetem, hogy tervezett utazásaimat annál nagyobb sikerrel tehessem. Azért tetemes mennyiség árut és élelmi szert vásároltam össze, részint a cserekereskedésre, részint saját magam használatára. ¹⁰⁾ Az árúkat és szereket kútegekre és csomagokra osztárn, s ezeket kellőleg megbélyegzőm s megszánj ozárn. Az így elkészített esomagok a tanyafőeknek (szekulu) adatnak által, a tűzhelyeknél találkozó teherhordók számához képest; a szekuluk neveit, tartózkodásuk helyét s a nekik általadott terhek számát és minőségét fel kell jegyezni, azután biztos lehet az utazó, hogy portékája el nem vész, mert gondját a kiszungo fő felügyelete mellett a szekulu viseli.

A déli Afrika belsejébe vezető utak, az egyenlítőtől kezdve a déli szélesség 20. fokáig nagyobb-részt alkalmatlanok a lovaglásra. Az ösvények keskenyek, kanyargók, csak a gyaloglók lábnyom átülgyéren töröttek, s gyakran igen meredek és köves feli ligásokon hirtelen visznek föl és le. A folyókon híd nem lévén, csak veszedelmes gázolással lehet átmenni, majd iszapos, majd felette meredek partjaikon föl kell mászni. Gyakran sűrű erdőségekkel borított vidékekre érünk, hol gyalog is alig vergődhetünk keresztül a tüskés bozótton és sűrű gazon; másutt meg feneketlen ingoványok terülnek. Azért *nz* európai ember csak gyalog, vagy az úgynevezett *r e d e-* vagy *t i p o j á b a n* (a benszülöttek „*o a n d á n a k*“ nevezik) utaztatik.

A rede erős vitorlavászonból készült, egy ölnél hosszabb s mintegy fél öl széles lepedő, melynek két végén széleiben vékony, de erős zsinórok vannak lyukakon áthúzva. E zsinórok két öl hosszú, elegendő erős, de könnyű fa rúdra erősítvék, úgy hogy a rúdnak két végén elegendő hely marad, melylyel azt a teherhordók vállaikra vehetik. Ezek közül az egyik elől, a másik hátul megyen; énekszóval egyenlő lépésben tartják magokat s apró, de szapora léptekkel járnak hordva a lepedőben ülöt. Természetes, hogy e hordás nagyon fárasztó, azért ha valaki nagyobb távolságra akar utazni, hat—nyolc teherhordót kell fogadnia, kik kettesével egymást felváltják. E gyaloghintóban ülve vagy elnyújtóva elég kényelmesen lehet utazni, de az utak nélküli sivatagokban, a meredek fel- és lehágásokon, a sűrűn benőtt erdőkben vagy ingoványos földön

gyalog kell menni. Saját tapasztalásombul mondhatom, hogy a belföldi nagy utazásokon, kivált a nehéz testű egyének ki nem kerülhetik a gyaloglást. Én több évig folytatott afrikai utazásaimnak három negyedrészt bizonyosan gyalog tettem meg.

- 1) A rabszolgakereskedés eltörlése jótékony befolyásának kell tulajdonítani a Benguela lakosai közt naponként gyarapodó mívelődést, s több hasznos intézvénynek kifejlődését. A jobb rendőrségi intézkedések folytán jelenleg még a halandóság is napról napra keresetük. Azelőtt több ezer megvásárlód; rabszolgát szoktak volt itt felhalmozva a Braziliából érkező hajók számára készen tartani e szerencsétlenek közül számosán naponként elhaltak s az utálatos, nyereségvágyé tulajdonosok a megholt testek eltakarítását sem tartották kötelességüknek, hanem csak a városon kívüli gyepre hordták ki, zsákmány ni a ragadozó állatoknak. Már pedig az éjjelenként rejtekéikből kibúvó hiénák és sakálók a széttépett holttestek darabjait a város utcáin keresztül hurcolták s azokat félig megrágván, szétszórták s ott hagyták, hol azután elrohadtak s a levegőt megrontották. Jelenleg a város délkeleti részén, emelkedett ezellős helyen, magas falakkal kerített két temető van (kalundo) egyik kápolnával ékeskedik s a fehérek vagyis keresztyének, a másik pedig a rabszolgák és pogányok eltakarítására szolgál. Most már köz kórház is van (hospital de miserieordia), melyben a szegény betegek ingyen vétetnek föl. (Tams is megemlíti a két temetőt s megjegyzi, hogy az európaiak a holttestre oltatlan meszet hintenek s néhány üveg ecetet öntenek, hogy gyorsabban elrohadjon. A feketékről azt mondja, hogy holtjaikat nap nyugtakor takarítják el, s hogy a holttestet megégetik).

2) A tapasztalás tanúsítja, hogy az itteni éghajlat különösen az európai nőkre nézve általában igen öldöklő; sokan, kik Európából ide szakadtak, kevés idő múlva meghaltak, mások legfeljebb egy évig folytathatták nyavalyús éjeteiket. De még az európai férj- és benszülött nő-től nemzett gyermekek is csak nagy nebezen maradnak életben, többnyire már csecsemő korukban elhalnak, s legjobb esetben csak huzamos nyavalyáskodás után izmosodunk meg. (Tams szerint az európaiak kised gyermekeiket a szomszéd Katumbelába viszik, s olt hagyják, mígnem hét éves korukat elérték, mert ezután már a benguelai éghajlatot is eltörik.)

†) Livingstone (Missionary Travels and Researches in South Africa etc. London 1857.) munkája 371. l. a Kaszandse helységben lakozó portugálokról azt mondja: „Egynek sincs portugál felesége. Rendesen csak a végett jönnek Afrikába, hogy kis pénzre tegyenek szert, s azután visszatérnek Lisszabonba. Azért ritkán hozzák magokkal feleségeiket, miért is soha sikeres gyarmatosítók nem lehetnek. De közönségesen benszülött nőktől vannak gyermekeik. Különösen jól esett nekem, ki a színes emberek elleni ostoba előítéletet jól ismertem volt, melyet kivált azok ápolnak, kik magok lúgszinüekké lettek, a nagylelkűséget látnom, mellyel a portugálok a színes nép iránt vannak. A déli tartományban (a Fokföldön) oly gyakori esetek, melyekben a vegyes házasságból született gyermekek elhagyatnak, itt. nagyon ritkák. Itt az efféle gyermekeket az asztalhoz ültetik, s apáik úgy gondoskodnak róluk, mintha európai nőktől születtek volna. A kereskedők színes segédei minden tartózkodás nélkül főnökeikkel ugyanazon asztalnál esznek Sehol másutt Afrikában nincs annyi jó akarat az európaiak és benszülöttek közt, mint itt. Ha a gyarmatuk határszélén lakozó telepítvényesek bizonyosan tudnák, hogy őket kormányunk elhízott hatalmasoktatásban nem fogja gyámolítani, alkalmasint kevesebbet hallanánk a kofferek erőszakoskodásairól.“ H. J.

- 3) Egyre másra, évelik int legalább 12,000 rab szolgát sz állítottak meg Brazíliába és az Antillákra, mindegyiknek árát legalább 120 pfttra kell becsülni, miből látjuk, hogy a rabszolgakereskedés legalább 1,4011,000 pftnyi pénz forgalmat eszközölt, miből két harmad rész a benguelai kereskedők tiszta nyereménye volt.
- 4) Minthogy Afrikába érkeztem előtt huzamosb ideig keleti és nyugoti Indiában tartózkodtam, azért könnyebben megszoktam az afrikai éghajlatot.
- 5) A Mária bombo vagyis Havak o folyó a keletre emelkedő Gándai begyeken veszi eredetét, a honnét lezuhanva sa forró Makáugó vidéken keresztültörve a síksá gul éri, hol több apró, Bimba nevű tavakat képez, azután pedig a homokban el vész, úgyhogy csak a belföldön beálló időszakos esőzések alkalmával dagad meg annyira, hogy homoktól zavaros vize a tengert eléri. Különben csak a medrét borító homok alatt szivárog el, mintegy bevájva magát, miért is a portugálok által Cavacó-nak (vájásnak) neveztetik. E forró égöv alatt minden folyó, mely kis távolságról a tenger felé folyik, a homok alatt tüink cl, mint a Cavaco, de noha medrükben ásva kisebb nagyobb mélységben szintén kristály tiszta vizet találunk mint a Cavaco medrében, mindazáltal azon viz többnyire sós vagy más ásványos ízű.
- ††) Azt hisszük, mind érdekes, mind tanulságos, utazó hazánkfia közléseit más utazók elbeszélésével összevetnünk. Azért e helyen röviden előadjuk azt, mit Benguelára nézve Tams tudósításában találunk. „Először is a kormányzóhoz menőnk, kinek palotája előtt egy mulát ört állt. Ez fehér vászon ujjasban s ugyan afféle nadrágban, fején kopott ellenzötlen katonasapkával, bal karjában ügyetlenül otromba puskát tartva, járt lel s alá az égető homokban; néhány szerecseny, kik tán messzeföldről jöttek villa, alázatos helyzetben a földön bevert, várva a pillanatot, hol ő kegyelmességének tetszeni fog csekély ügyük előterjesztését meghallgatni. A palló nélküli palota, vastag falaival, s min-

denütt iszonyúan piszkos voltával nálunk kocsiszínek illenek be, de a kormányzó, ki azelőtt Portugáliában katonatiszt volt, s valami büntett miatt e partra küldett, s ki most feleségét és gyermekeit. Luandában liagyta, hogy Benguelában a rabszolgákereskedelem alattomos előmozdítása által annál gyorsabban meggazdagodjék, irántunk oly nyájas és előző volt, hogy nekem s a két természetvizsgálónak azonnal előre is megengedé, hogy, a mi csak tetszik, vadászhasunk. Azután megnézém a várost, mely sokkal terjedelmesebb, mint gondoltam volna; de a széles, egyenes és szabályosan rendezett utcákon majdnem több omladvány van mint ház, mert 5—6 év előtt szerencseny csorda meglepte s rommá változtatta a várost. De különben mindennek többé bevéssé európai szilié váu, jóllehet a szerencseny lakai csak sírbul és pálmaágból építvék. Tulajdonképi szerencseny gúnyhók, pálmalevélből vagy nádból, csak a város végén vannak. Felette szomorú látványt nyújtanak magában a városban azon utcák, melyeket mindkét oldalt a csak 10 láb magas kőfalak szegnek be, főleg ba tudjuk, hogy micsoda rendeltetésük van e falaknak. Ezek t. i. a rabszolgaszínek, azaz mintegy 60 láb hosszú a majdnem ugyanoly széles udvarok kerítőfalai. Ily udvar mindig kettő vagy három van az európaiak lakásai mellett és mögött. Mindegyik udvar 150—200 szerencseny foglal magában, kik itt minden hajlék és föld nélkül a uap forró hevének, a harmat- és esőnek kitétetvék mindaddig míg nem a hajóba szállítatnak, holott a sertések, kecskék s mindannak számára, mi azonkívül még az udvarokban tartózkodik, ernyőt építenek. Ez udvarok urai, egykét olaszt kivéve, portugálok, kik csak a pénzt állítják, s kik a rabszolgát csak árúnak, de nem embernek tekintik. Soha fehér nő nem került ide, hogy a kemény férfi szívében emberségesb érzelmet, költené. Ezen urak inasai mulatok, szolgálói feketék. Mit másutt napszámósok szoktak tenni, pl. a zöldségkertet gyomlálni, az ivóvizet a két három műdre (legoa, 18=15 földirati mflid)

levő Katumbella folyóból elhozni, azt itt láncravert rabszolgák teszik a nap legnagyobb forrósága idején, mikor urok ki sem mehet a házból. Mert magok azon fehér emberek mintha nappal Isten rabjai volnának; büntetlenül ki nem mehetnek a verőfényre. Csak korán reggel, félhattól körülbelül nyolcig, mikoris a nap az ezen növényes posvány fölött naponkint borongó ködön jobban keresztül szokott törni, láthatni az utcán szomorú alakjaikat, de mintha a sírből kerültek volna — szavok elgyöngtllt, lélekzetök elfojtott, hasuk erősen felpuffadt az ismételve kiállott partiláztól. Mindnyájan lépdagadásban szenvednek folyvást s csak az úgynevezett, „kis esőzés“-kor vannak úgy a hogy, de a „nagy esőzés“tül s a nap hevétől úgy rettegnek mint a döghaláltól. Ha tehát a fehér ember egyszer világos nappal kénytelen kijárni, széles karimája szalmakalapot vesz, mely még a vállat is beárnyékozza, vagy a városban teendő kisebb járások alkalmával az úgy nevezett tipoiában hordoztatja magát, a selyem vagy vászon fődél alatt, egész hosszában elnyújtózkodva. E tipoiában nagyobb kiránduláson is teszi s gyakran napjában öt s több mfldet halad a szerecsenyek vállán bordáivá.

A légmérseklet ezen a tenger szülénél alacsonyabb völgyüstben, melyben Benguela épült, rendszeren 28—28° H. az árnyékban, de gyakran 32^{ij}-ig is emelkedik. E mellett a nap sohasem egészen tiszta, hanem mindig ködös; de a levegő oly pillogó mozgásban van, hogy a szem nem igen túri a világosság lényét. Maga a ragadozóállat e forr óság alatt rejtőkében marad, a kis csacska *n* az afrikai kolibri a legsűrűbb lomb közé rejtőzik, a növények levelei bágyadtan csüggnék alá s a síri csendbe egy szellőcske is alig fuval némi életet. Ekkor künn csak a rabszolgák lépteit hallani, kik vizet hoznak a Katumbellából, vagy árut hordanak a tenger partjára nyolcasán tízesen vagy tizenötösen egy lánchoz kapcsolva, benn pedig a rabszolgálók mozognak az asztal körül, nagy legyezővel a légy- vagy szúnyogsereget

úzve e hűsséget lengetve ároknak; ki ilyenkor a messzün-
 nen hozott vizet is alig élvezheti büntetlenül. Rabszol-
 gái ugyan s a nem épen szép 4—5 lábnyi szarvú tehe-
 nek, melyek a város közelében legelnek, ártalmas kö-
 vetkezés nélkül isszák a vizet, mely a minden udvaron
 lévő, csak néhány láb mély gödörben van; de a fehér
 ember a megszárt vizet is kénytelen égett borral vegyí-
 teni és a szép gyümölcsösei is csak nagyon óvakodva él-
 het. Végre estve felé, midőn a nap heve már megenyhült,
 kijárhat, de a sebesen beköszöntő sötétséggel ismét haza
 kell sietnie, mert ekkor néha igen érezhető hideg támad.
 A fehér emberek e szomorú életével sajátságos ellentét-
 ben van a benszülöttek élete. Már részint igen csinos
 házikóik, melyek noha csak sárból és pálmaágból, de
 mindazáltal európai módra épültek, tanúsítják, hogy a
 nyers természeti állapottal felhagytak. Míveltségök
 azonban mégis csak külső máz, belső alap nélkül. Mert
 a mily karban van a templom belsője, mely külsőleg az
 idegennek faragványai- és szentjeinél fogva felötlik, míg
 benne már évek óta semmi istentiszteletet nem tartottak,
 mintán Luandából küldött bárom pap egy évben egy-
 másután az éghajlat áldozata lett, ily karban van e fe-
 keték vallása, kik keresztyének nevét viselik. Hitők
 csak az ősi babonájuk, mely a keresztben csak a tét isi-
 máriásnak más alakját látja. Oktatásról szó sincs, nyi
 is az csak a katoí. egyház szertartásainak tanításából
 állott, az egyház hanyatlása óta pedig teljesen meg-
 szűnt. Portugálul csaknem mindnyájan tudnak, kik a
 városban laknak, s ebből, néhány orvosi kuni zsolnából
 s az európaiaktól kölcsönzött néhány szokásból áll az
 ii egész tudásuk. Természetnél fogva vidámak, a zene
 tánc és ének kedvelői; de búsméla dalaik tartalma,
 melyekkel a legerkölcstelenebb táncokat órákig kísérik,
 örökké csak ebből áll: „Benguela szép város s igen szép
 asszonyok laknak benne.“

A délután mind a fehér mind a fekete embernek
 tulajdonképi örömszaka. De éjjel senkisé meg hagyhatja el

házát fáklya vagy tűz nélkül, mert ekkor a ragadozó állatok rejtekeikből kibúván, a várost is ellepik.

Nagyobb élénkség uralkodik a városban, midőn a belföldi nagy karavánok megérkeznek, melyek különösen rabszolgákat hoznak. 1838-ban egyedül Bengneláhol 20,000 rabszolga szállított el, a e szám bizonyosan mostariig sem csökkent. (A portugál kormány 1843-ban Angliával tett kötése nyomán keményebben megtiltá a rabszolgakereskedést, s azóta ez csakugyan csökkent, jóllehet egészen még koránsem szűnt meg). 11. l.

- 6) A munko-bálok sok kisebb nagyobb törzsre szakadnak, s a tenger-partoktól beljebb terülő, termékenyebb vidékeken laknak a déli szél. 14 és 17 fokjai között, csaknem a Kunén e folyóig. Számos marbacsordáikkal egy helyről a másikra költözködnek s egészen nomád életet élnek. Minden törzsnek saját hadi főnöke (hámba) van. Mindnyájan szálás, szép termetű emberek, de irgalmatlan tolvajok az elsőtől kezdve az utolsóig. — A m u k u a n d ó k és m u - k n i s z e k a tengerpart hosszában délre húzódó kopár sziklabegyek üregeiben és barlangjaiban tanyáznak, s mint saját szememmel láttam, semmiféle kormányal nem bírnak, minden család csak tulajdon főnökétől fligg s ezzel együtt hegyről hegyre, s barlangról barlangra bujdosik. Nyomorult, cletöket csakis a tenger hullámai által kivetett halak, kagylók, rákok stb. által tengetik. Kivált a mu-kuiszek oly buták, hogy még a legegyszerűbb fegyvereket, dárdát és nyilat, sem tudják készíteni, melyek által vadászhatnak. Nagyonis alázatos és félénk emberek, az európaiakat mint természetfeletti lényeket rettegik és tisztelik. A m u - k o r o k k ó k száma nagyon megfogyott, a közel múlt években jókora részük az Ohila, Dsan és fiamba népei által elpusztított. A megmaradtak Mossamedes körül e délre elszórva lakoznak, ide oda költözve marháikkal. Nehány év óta azok is részben a portugál kormánynak hódoltak meg s a fehérek között letelepedve földműveléssel foglalkoznak.

†††) Livingstone munkája 425. lapján ezt mondja: „Meglépő dolog, hogy a földművelésre nézve Angolában (c tartomány éjszakra esik Benguelától) oly kevés történt. Sohasem kísérlette meg búzát természetien vizesítés segítségével; soha ekét nem használnak; s az egyetlen gazdasági szerszám a honi kapa, melyet rab-szolgák forgatnak. A természetés főtárgya a maniok, mely nem tartalmaz elegendő táp-anyagot, A poringai vegyencéknek nincs annyi erélyük mint apáiknak. Főleg a maniokból élnek, s minthogy ezt meg lehet enni nyersen, pörköelve vagy forralva a mint a földből kikerül; vagy vízben erjesztve s azután az erjedés után pörköelve vagy szárítva, s sütvé vagy finom lisztvé törve; vagy reszelve lisztvé s főzve; vagy vajjal és cukorral becsinálva: azért meg nem unják oly hamar, mint gondolnék, midőn halljuk, hogy fő élelmük. Felforralt levelei jeles főzeléket szolgáltatnak az asztalra; s ha a kecskék eszik, lejük nagyon szaporodik. Fája jó tlielőszer, és sok hamuzsirt ad. Ha száraz földbe ültetik, két évre van szüksége, hogy teljesen megérjen, s ezen idő alatt csak egyszerű kell megtisztítania a gyomtól. Jól kiállja a nedvességet, de soha össze nem zsugorodik, mint a többi növények, ha esőt nem kap. Ha alacsony áradmányi földbe ültetik, mely vagy elegendő esőt kap, vagy évenként döntetik, akkor egy év, de sőt 10 hónap is elég neki, hogy megérjen. Ha a nyers gyökerei összereszelik 8 ruhadarabra teszik s kézzel dörzsölik míg vizet tininek reá, akkor keményítő s sikeres anyaga lefoly, melyet azután, mihelyt az edény fenekén leülepedett s a vizet leöntették, a napon megszántalak. Ez a tapioka. Hogy tökéletesen kiszáradjon, vas lemezre rakják s gyenge tűz felett tartják, miközben bottal folyvást keverik. Mikor teljesen száraz, apró golyócskákká van összeforradva, azaz olyan milyen a kereskedésben előforduló tapioka. —

A 397-dik lapon azt mondja: „A manioklisztet (mamlioka, farinba vagy farina) úgy készítik: előbb jól

megmossák a gyökeret s összereszelik, azután féiulemezen lassan pörkölik tűz felett. Az ily lisztet hússal egvíitt eszik meg mint növényi eledelt. Nagyon hasonlít: a fa forgácshoz, miért is „fa-lisztnek“ nevezik. Ízetlen, de a ki megszokta, annak még akkor is jól esik, mikor Európába visszatért. (A maniók déli Amerikában is terem, s ott a lisztéből süített kenyeret, „cassave“nak nevezik.) H. J.

- 7) A mundombók felette nagy becsben tartják a dongót. A velők éjszakra határos szelles népek készítik az úr szagukban bőven találató gyepi csigák héjából. A félhüvelyknyi átmérőjű karikák a közepén átfúratnak s zsinórra fűzetnek; mely fűzér egy ékességet képez, melyet. „kirandá“nak neveznek. E durva ékességet, minden, innét délre eső népek, egész a szélesség 23. fokáig, nagyon szeretik, s a nők nyakukon és derekakon hordják egymásra halmozva. A kányámák országában két ily kiranda dongón egy nagy ökröt vásároltam. Vannak nők, kik ez ékességben több mint 12 darab szarvas marha értékét hordják testükön.
- 8) A szabad kimbundák véteknek tartják pl mint szegődött ok idegen személy számára főzni, mert mint mondják, a felfogadó megbetegedhetik, s ekkor a kimbauda azt állíthatná, hogy betegsége az éték közé kevert, méregtől ered. Továbbá semmi kincsesér se lehetne őket rábírní, hogy valamely idegen beteghez közeledjenek, annak orvosságot, vagy csak egy ital vizet is nyújtsanak, mert attól félnek, hogy ha a beteg meg találna halni, a kimbanda őket mint a halált okozó búbajosokat (gáugá) jelölhetné ki. Ha mívelt és európai módra élő ember valamely szegődött kimbundának megparancsolná, hogy a mosdó- vagy éjjeli edényt ürítse ki, már a pusztá parancs következtében, a nélkül hogy az teljesítették, tetemes bírságot (a feta milonga) tartoznék fizetni, mivel „érdemedén, tisztátalan és rabszolgát illető dologra“ szólította fel a szabad embert.
- 9) Ha az elhunyt kiszongo több évig hűségesen szolgált s jó

magaviseletének több példáját adta, urának vagyonát vagy életét, is bizonyos veszélytől megmentette, akkor az említettnél sokkal nagyobb díjat kell érte atyjafiai-
nak fizetni, s ezenkívül megvárják, hogy az elhunytak közel rokonát fogadja fel kiszongól; mert e népek csak-
nem úgy tekintik a kiszongót, mintha az urával oly vi-
szonyban volna mint feleség férjével.

- 10)** A tehetségemhez képest össze vásárolt s magammal vitt. árucikkek a következők: 4 vég baeta, durva gyapjú posztó, fele veres fele kék, mindenik vég 70 rőfnyi.

10 vég panno da rosta, fehér veres és kék szinti, széles sávolyokkal csíkozott, fényesre mángorolt pamut szövet, mindenike 50 rőfnyi.

6 vég ver bút, mán »esz tér, veres kék és zöld szinti, mindenike 30 rőfnyi.

- 20** darab lenostinos, élénk szinti, nagy virágokkal nyomott tinóm pamut keszkenő.

40 vég pintado, kék alapon fehér virágú, mindenike 20 rőfnyi.

120 darab lenos chador nagor, veres és fehér csikú keszkenő.

300 vég fazenda da ley, fehér veres és kék korkás ritka pamutBzövet, mindenike 20 rőfnyi hosszú.

20 vég algodao, fehér sűrű panmt szövet, mindenike 45 rőfnyi.

ÍO vég chita, élénk szinti finom pamut szövet, minden i ke 35 rőfnyi.

20 véggarraz, fehér ke menyitett pamut szövet mindenike 18 rőfnyi.

20 darab cobctor, feliér szinti nagy gyapjú pokrócok.

10 vég riseado americano, vékony kékcsikú erős pamut szövet, mindenike 40 rőfnyi.

20 tucat carapura, veres gyapjú sapkák,

20 köteg korál, gömbölyű, hosszúkás, öreg szemű gyöngy veres üvegből, minden köteg 4000 szemmel.

10 köteg almindilha, fehér, finom, veres virágok-

kai festett, az üvegyöngyhöz hasonló porcellán gyöngy, minden köteg 4000 szemmel.

100 macos missanga, külön bféle szinii és szemű üveg és porcellán gyöngykötegek.

10 maeok casatmgo, több szinti igen apró porcellán-gyöngy, minden köteg 25 füzérből áll.

64 font burio, vagyis kaurinak nevezett apró kagyló.

300 font facas cabo de pezo — fa nyelvű kések.

100 font facas de cabo braneo — fehéresont nyelvű kések.

1000 guizos — sárga réz csörgők,

100 eampainhas — réz csengctyúk.

50 darab armas lazarinas — lőfegyverek.

20 hordó lőpor.

3000 darab pederneiras — tűzkövek.

10 rizma papír— töltényre való papiros.

20 hordó agoardentce de kanna, cukornádból égettett bor, hordója 50 itcével.

50 darab copos doirados, aranyos virágú üveg poharak.

200 darab espelhos, veres tokba foglalt kistükrök.

50 nyaláb papel d'agulhas, varrótű.

4 ládácska közönséges porcelán edény.

640 font só.

Végre saját magam számára kávé, téa, cukor, kétszersült, bor, olaj, orvosszerek, stb.

II. FEJEZET..

Elutazásom Afrika belsejébe.

Katumbéla. Makángó. Kippambálák. Upáán-Katumbéla. Mu sito. A kopálmézagzedők. A marimba. Kibánda. Kiszángysi.

1849. jan. 15-dikén búcsút vevén (ismerőseimtől könnyű szívvvel, mitsem gondolva a veszélyekkel és veszteségekkel, melyek a vadonokban érhetnek, kiszongóm, tolmácsom, három rabszolgámmal s hat tipoj a-hordóm kíséretében odahagyám Beuguelát, s éjszakkéleti irányban Jialadva a Katumbéla íblyón&k tárták, hova a karaván már, egy nappal elébb elutazott vala. A homokkal borított Kavako folyón átkelve, az éjszakai partjain terülő zöldellő vidéken folytatám utamat, azon keresztül menvén, már fél óra múlva a tengerpart hosszában terülő homokos térségen haladék előre. Lehetetlen a szomorú benyomást leírni, melyet a vándor azon öt itt környező pusztaság láttára érez. Bal felől a nagy tenger hullámai zúgnak, nagy erővel a kopár homokos partokon megtörödvé, jobbra meztelen pusztaság, melyen a szem hiában keres valamely tárgyat, melynek láttára kissé felvidámulhatna. Mindenütt kisebb na-

gyobb, egymásra halmozott, mozgékony homokbuckák és toriatok, melyeknek sárgás felületén az égető napsugarak visszaverődtek s a parázsködök füstként lebegtek.'

A tenyészetnek az itt ott elszórt satnya alacsony túskebokrokra s a körülök sínylődő gyér fűszálakon kívül más nyoma nem volt látható. Úgy látszik, még madár se téved e tájra, mert ott jár tómban egyetlen egyet se láttam.

Mintegy két óráig haladtam volt az említett irányban, midőn messziről a fehér lő sik földön nagyobb bokrokat pillanték meg. Azon reményben, hogy alattuk árnyékot találok, hol kissé megpihenhetek, a bokrok tél é irányzám lépteimet, de reményemben megcsalatkozá. A bokrok lombtalan száraz ágai semmi árnyékot se nyújtottak, s köröskörül csupa túske hevert a földön: mindazáltal kénytelen valék leheveredni s megpihenni. A nap épen legforróbb sugarait lövellte a térségre, s a hévmérő 42 R. fokot mutatott. Az enyhítő tengeri szél, mely déltájban rendesen beállni szokott, most egészen elmaradt, legkisebb szellőcske se lengedezett, s azért az itt különben is uralkodó forróság még tikkasztóbb, kiállkatlanabb volt. Némán tekintek kísérimre, kik gelenge (equus rjuagga) farkával legyezgették magukat felfelkiáltva: „Utányá jáluá moine+“ (bizony meleg nap van). Mosolyogva gondolám, ha már ezen feketék, kiket gyakran 30 R. foknyi melegben nyugodtan a tűz mellett kuporodva pipázni láttam vala, a napot melegnek találják, mit mondjak hát én, a mérsékelt égöv szülötte? Ivó vizem, melyet egyik rabszolgám cserép korsóban hordozott, a melegség-

tül egészen langy volt, s szomjamat nem igen enyhítette. Azonban béketűrésemtől inkább mintsem a nyugvástól megújulva talpra kelék s folytatóm utamat gyalog, mert a forró naptól melegített tipójában az elrekedt levegő még kiállhatatlanabb volt.

Inkább keletnek tartván, a balra maradó tengerpartot mind meszebbre hagyám, lassankint égé-, szén szem elül vesztém s csak morajlását hallóm. Ez irányban haladva a föld színe észrevehetlenül alacsonyodni kezdett s a rajta már némileg zöldellő tüskés bokrok s itt ott látható bujább káli növények nagyobb nedvességre és termékenységre mutattak. A föld itt sárga agyagos homokból áll, sok salétromos részekkel. A jobb felül mindeddig emelkedő homokzátonyok és buckák itt eltűntek s helyettük nagyobb távolságban keletre az éjszokról délre elnyúló Bimba hegylánc kopár gerincei voltak láthatók.

Egy és fél órai tovább utazás után a már tetemesen alacsony fold és zöldellő növényzet a folyó küzellétét tanúsította, s már a partjait szegő, s kanyargós sort alkotó, sötéten zöldelő magas fák is szemembe ötlöttek. E látvány új erőt öntött a forróságtól és szomjtdl eltikkadt testembe, s lépteimet gyorsítván, nemsokára akazsu (anacardium) erdőcskét érék el, melyen keresztül menvén, délután 4 óra tájban a meredek partok alatt kígyózdó Katumbéla folyó terület el szemem előtt.

Jan. 16. A folyó partjain a karavánt találám sok rendetlen csoportban, mely még az áruk átszállításával foglalatoskodott. Ezt több bimbán tették elég bajjal, a folyó nagy sebessége miatt. A bimba igen könnyű bambusz fákból összekötött talp, me-

lyen egyszerre három négy személy poggyászával együtt kelhet át. Jóllehet több ily bimbán történt a karaván átszállítása, mégis számos egyénei a meredek és keskeny partilejárásnál nagy tolongást okoztak, mert lehetetlen a buta és makacs feketék között bizonyos rendet fentartani; a tolongás az átkelést természetesen még inkább hátráltatta. Ezt látva e tudva, hogy jelenlétemmel jobb rendet nem eszközölhetek, fölvevém puskámat s a környéken kis vadászati kirándulást tevék.

A folyó torkolatjához közel, alacsony s a kiáradásoknak kitett déli partjai hosszában, tüskés bokrokkal kerített művelt földekre akadék, melyek sűrűn árnyékozva voltak mangó (*Mangifera indica*) akazsu (*Anacarditum*), narancs, citrom, és gongo fáktól. A folyó partjait pedig sűrű gojába erdő (*Psidium pyrifera*) fedé, melynek ágain kiilönbféle madaraknak fület vidámító zengicsélése volt hallható. Különösen kitűntek a kanári (*Fringilla angolensis*) és viuva (*Fringilla paradensis*) madarak változatos szép énekük által, melyet olykor olykor a sűrűben tanyázó gyongytyákok (*Numida meléagris*) rekedt és kellemetlen kiabálása szakasz! ott meg; néhanéhapedig a csapatokban felrepülő perikitek (*Psittacus passerinus*) tűntek el élesen fittyentve a távolban.

A lapályon elszórt és élénk zöld rhexia náddal benőtt tócsák körül nyugodtan állottak a veres orrú kabinos gémekek (*Platalea ajaja*), a vadász közelgésé-

*) A m a n g o fa mindig zöld, nagy fa, melynek törzse néha 18 lábnyi kerületű. Kérge vastag, érdes, repedezett, feketés; csontárgyümölcsé akkora mint a lúdtojás, hosszúkás vesealakú, s rendszeren sárga vagy vörhenyes színű, igen jó ízű.

tül óvakodó veres flamingók (*Phoenicopterus ruber*) szüntelen ide s tova sétálgattak, s mint látszott, minden mozdulatomra figyelve, mihelyt csak kissé közelebb mentem, legott fölkerelkedve elszállottak. Azért felhagyék törekvésemmel azon szép, de gyanús madaraktól egyet elejteni, s a közel tollbn tanyázó vad kacsákhoz (*Alias vidua*) iparkodám közeledni. De a kacsák a bóbicek (*Vanellus caeniensis*) szünteleni kiáltozásától felrettenve a távolabb tócsákba vonultak, hová az ingoványos földeken keresztül csak nagy bajjal követhetem. A kacsák közül sem szerezhethvén magamnak pecsenyét, a réteken legelésző marha csordák között számosán fel s alá sétáló viola színű pirólókon (*Oriolus violaceus* *) s az ártatlan, veres orrú veremevükön (*Crotophaga ani*) töltém ki vadászboszumat, s miután azokból többeket elejtettem vala, végre a közelemben falkáson elrepülő pézsma kacsákból (*Anas moschata*) is sikerült egyet lelőnöm. E már nem várt szerencsén örvendve megfordulék s visszatérék annál is inkább, mivel a folyó torkolatához, melyet elérni akartam vala, az ingoványos mocsárok miatt nem juthaték. Könnyű teherrel, de jól elfáradva érek tanyámra öt órai vadászat után.

A folyó két partján elterülve Katumbéla helység van, melynek körülbelül 100 alacsony s többnyire náddal fedett házai közül kitűnnek az igazgató (regencia) s még egy két magános birtokos lakjai, melyek csinos külsőjük s cserép zsindegyel fedvék. A lakosok nagyobb része benszülött,

*) Rigóféle madár.

mundombe és mulat; európai csak kevés van közöttük, ezek leginkább az Afrika belsejéből lejáró s e révén átkelő kisebb nagyobb karavánokkal üzött kereskedésből élnek, de természetesen is foglalkoznak s a folyó áradásai által termékenyített földeken különféle kerti veteményeken kívül maniokot, kukoricát, közönséges burgonyát, édes burgonyát (kará), sok és jó ízű banánát, s ananászt termesztenek.

A folyó déli partján a révnél kúpad dombon épült s hat álgyuval fölszerelt várda van, mely a helységet s kelőt a rablást kedvellő szomszéd népek megtámadásai ellen védi.*) Jóllehet e népek valami 90 mflnyi távolságra vannak, mégis gyakran alkalmatlankodnak. Az éjszaki parton levő révház a kormány tulajdona, melyet rendszeren a többet Ígérőnek haszonbérbe adnak, a haszonbérelő köteles, az általjárásra szükséges himbákat elegendő számmal készsen tartani, s az utazókat és poggyászaikat bizonyos fizetésért átszállítani.

A Katumbéla folyó meglehetősen széles és mély, innét délkeletre az úgynevezett Kitáta hegyes vidéken veszi eredetét, mintegy 60 földirati mflnyi távolságra, a honnét lezuhanva, s nagyobb részt hegyes és köves, lakatlan tartományokon keresztül folyva több hegyi patakkal egyesül s közép rendű folyóvá alakul, mely azonban az időszakos esőzések-kor tetemesen megdagad, s kiárad. Éjszaknyugoti futásában több vizezést képez, s keletről nyugotra a gánda és kiszángysi független népek tartományát a portugál birtokoktól választja el. Itt meredek és köves medrén elfolyván, szoros hegynyíláson tör át s a szép Upa vizezést képezi, azután 12 órai futással

a tengert éri, hol az esős időszakban sok ágaival kis deltát képez. Hajózásra az évnek egy szakában sem alkalmas, torkolatját homokzátorry rekeszti el. odább pedig köves medrében nagy robajjal zuhog el.

Jan. 17. Sok zürzavarral, de minden egyéb baj nélkül végre dél táj bán az egész karaván át volt szállítva, Tehát én is átkelék s a túlsó parton levő révházban a bélyegemmel megjegyzett portékáimért és hordóimért járó bért megfizetvén, a karaván után menék, melyet csekély távolságra vad fügefáktól jól árnyékozott térségen rendetlen csoportokban letelepedve találtam.

Lehetetlen képzelni s igazán leírni a benyomást, melyet ily nagy számú fekete ember csapat láttára a hozzá még nem szokott európai ember érez. Nagy területen a legváltozatosabb csoportokat látjuk; itt a legszembeötlőbb, veres, zöld, sárga vagy más élénk színű új kelmébe öltözött, fekete s a zsírtól csillogó, gyapjas hajú egyének, kiknek vékony haj fonadékai sok fehér és veres színű üveg gyöngygyel ékesítvék, sétálnak nagy kevélyen föl s alá; amott csaknem egészen meztelen, vagy holmi vad állat kopott bőrével felruházott csapatok kukorodnak terheik mellett, némán rágódva valami félig sült, szárított halfalaton. Ezek nem voltak képesek a városban ruhára szert tenni, azért teherhordásra szegődtek, s csak ha majd hónapba visszatérnek, remélhetik, hogy a teherhordási béren ruhát szerezhetnek. Odább mások erősen civakodnak a földön elszórt szövetek körül, mert a közösen eladott árucikkért kapott portékán osztoznak; mindegyik számtalanszor megvizsgálja s megtapogatja a kapott szövetet, mígnem

belenyugszik. Sokszor az osztozás jó móddal meg sem történhetik s a heves szóváltás után derekas verekedésre kerül a dolog, annál is inkább, mert égettboruk még el nem fogyott. Ilyenkor aztán az övükben levő rövid fa buzogányhoz (hunya) kapnak, s ezzel csakhamar egymásnak fején a gyapjas fürtökbe font üveg gyöngyöket tapogatják meg. De az ily összekocódások ritkán kerülnek egynek vagy másnak életébe, mert a környezők közbenjárása csak hamar véget vet a verekedésnek. Míg ezek cívódás- vagy ütlegekkel osztozkodnak, addig mások a városból magokkal hozott, parázson félig sült szárított halat költik el egész kényelemmel, gyakran csókolgatva a pálinkával telt kábák száját, mígnem neki hevülnek s minden zene kíséret nélkül erősen tapsolva s hangosan dalolva fajtalan táncukat járók. Ott megint teherhordókat látunk, kik málháikat szétbontották, hogy máskép összerakják s az által magoknak könnyebbséget szerezzenek. S mind ezen sokféle, rendetlen, tolongó csoportok között itt ott föltűnnek büszkélkedve a sokszínű gyöngyökkel felpiperézett, bő lobogó, kirívó színű ruhába öltözött s derékukon hosszú, fehér övvel feszesen szorított kéjleányok (káféku), kik a karavánt kísérve az áru-terhek tulajdonosait mosolygó arccal köszöntetik s előforduló alkalommal jó szolgálatra ajánlkoznak. Az emberek zsidongása közé az állatok zajgása, a sertvések rőfögése, a kecskék bégetése, a tyúkok kodácsolása vegyül, melyeket mindenfelé leoldósnek s húsukat a számtalan tüzek mellett sütik. Valóban az ily letelepedett karavánt semmi máshoz, hanemha cigánytáborhoz lehet hasonlítani.

Innét keletre sziklás és kopár hegyvidék terül, melyen forrást nem találni, s az iható víz ide valami 12 fblidirati mfldre van. A karaván azért e helyről délutáni 3 és 4 óra között szokott fölkerekedni s útját egész éjjel folytatni, hogy másnap déltájban a kopár magaslaton tál a vízzel ellátott helyet elérhesse. E száraz és kopár vidéket, mely a tengerpartoktól keletre bizonyos szélességben terül, Makán-gó-nak nevezik a bcnsziilöttek. Nemcsak itt, de odább is éjszokról délre egész a Jóreménység foka közeiég húzódik el a kopár hegyöv, egyenküziUeg a tengerpartokkal s nyugatról keletre változó szélességben; hegyerincai hol meredekebbek, hol lankásabbak, de mindenütt nagyon sziklások. Rajtok keresztül menve elérjük az első felsíkot, melyet a délnyugotról jövő tengeri szél már el nem ér, s tehát a belföldről jövő felhőket sem oszlatja el, miért is ott az illető évszakokban az esőzések nem hibáznak. Azon felsíkon tehát a föld zöldellő növényzettel van borítva, az éghajlat is sokkal mérsékeltebb és egészségesebb mint a tenger partján.

Magamat a szükséges ivóvízzel ellátván, a fölkerekedett karavánt követem s könnyű léptekkel felkapaszkodom az első magasodéira, ösztönöztetve a vágytól, mentői elébb a hegyerinchről láthatáromat kitágíthatni a a beltartományokba pillanthatni. De midőn az első hegyfokozatra felérek, csakis a messzire elnyúló s mély völgyekkel hasított kopár hegyerinceket láthatára, s csak az itt ott különb féle alakokban feltornyoszló hegycsúcsok kölcsönöztek némi változatosságot a terméketlen vad tájéknak. A meredek hegyeken és mély völgyeken fel és le vivő

keskeny ösvény rakva van apró gömbölyű s az ember lába alatt megmegmozduló kövekkel, miért is az utazás nagyon bajos és fárasztó, gyakran pedig, kivált a lehágásokon, veszedelmes is. Azért a karaván sereg csak lassan, egyenkint s egymás után lépdelve s több mint két mfdnyi hosszú vonalban elnyúlva haladhatott előre, s minden lépten új meg új akadály hátráltató előremenetelét. Ha valaki elől megbotlott vagy elesett, az utána következők mindjárt kénytelenek voltak megállapodni, mert a mindkét oldalról tátongó feneketlenségek lehetetlenné tettek minden kikerülést, annál is inkább, mivel a teherhordók hosszú mangójok száraival összebonyolódtak s csak előre mehettek, de sem oldalra sem bátra ki nem térhettek.

E lassú, ácsorgással teljes utazás nekem kiállhatatlan volt, s nyíltabb tért keresve az ösvényt környező magasságok meredekjein át nagy ügyvel bajjal a karaván eleibe kerülni ígyekvém. Haszontalan törekedés volt, célokat el nem érhetem, sőt még nagyobb alkalmatlanságoknak tevém ki magamat. Szikláról sziklára mászva hátra hagyám a keskeny úton ballagókat, nem ügyelve arra, vajjon rabszolgáim az élelmi szerekkel és ivó vízzel követnek-e. Több mint egy órai utat tettem ily módon, a nélkül hogy alattam a tolongást a keskeny Ösvényen kisebbnek találtam volna, s látván, hogy nem bírok a karaván elejébe kerülni, ismét leszállék s az úton lassan gyalogló sokaság közé elegyedém. De az ivó vízzel telt edényemet vivő rabszolgám hátra maradt, s a tikkasztó szomjúság nagyon kínoza. Hiába kértem azoktól, kik közelemben voltak, fizetésért egy

ital vizet, csak azon feleletet kaptam, hogy nincs; a nagyon hátra maradt rabszolgát bevárni nem vala bakelit résem, tehát szomjan előre ballagok. A vulkanikus kőzetekből álló hegyeket elválasztó keskeny, de mély völgyekben az esős évszak alatt rohanó hegyi patakok támadnak, de a száraz évszak alatt sehol vizet nem találni. Hiába keresünk némi kis árnyékot is, csak egyes félig elszáradt túskebokrokot s kaszonéra tőkét (áloeféle növény) találunk itt olt, az ösvény szélén pedig elszórt embercsontok fehérlenek, melyek borzasztólag mutatják, mi sors várja a szerencsétlent, ki a szomjtói és fáradságtól eltikkadva hátra marad.

Végre u forró nap lehanyatlék s a híves estve állta be, az utazás most tűrhetőbb lett volna, ha a csakhamar bekövetkező sötétség a keskeny és egyenetlen úton való előrehaladást még lassúbbá és bajosabbá nem teszi vala. Az előbbi békételen, erőteljes tettvágyam a melegségtől megnyitott pórusaimon lassankint elpárologván, most már némán és egész csendességgel követém az előttem lépdelő teherhordókat, kik vigyázva és zajtalanul mászának előre; az általános csendet csak olykor szakítá meg egyegy helyéből kimozdult s a mély völgybe hömpölygő kőnek dübörgése, vagy megbotlott s elesett teherhordónak káromkodása.

Több mély és keskeny s a sötétség miatt borzasztónak látszó völgyen keresztülhaladván, éjféltájban magaslatra érek, melyről az alattam szélesen elterülő Dámbarjal viszongi völgyben pihenésre letelepedett karavánnak elszórt tüzeit pillanám meg, Azon völgy tuskés bokrokkal van benöve,

s az arra járó utazóknak egy két órai pihenésre szolgál, noha ivó vize nincsen.

Éhségtől s még inkább szomjúságtól gyotretvétij a málháimmal előre ment kiszongom után tudakozodom, mert nem remélhetem, hogy az ételmi szereket vivő rabszolgáimat, kik hátra maradtak vala, megtalálom. Be kiki csak magával s tulajdon bajával volt elfoglalva, kérdezősködésekre senki sem válaszolt; s jó móddal egy ital vizet sem kaphatók. Azért széttekinték s kőzetemben a tűz körül alvó emberek mellett víz kábákat pillantván tuég, azonnal mint tigris prédáját, megragadám a kabakot s enyhítém szomjamat, kevés vizet hagyva a tulajdonosnak, azután odább állék s a most már kevés gyaloglótól járt úton tovább haladék.

Az itt mellett találkozó tüzek körül leheveredett emberektől kiszongóm holléte felől kérdezősködém, de még nem jól tudván nyelvüket, hosszú válaszukat nem igen érthetöm meg. Azért már szokásból is nagyon gyakran ismétlgetem a portugál kérdő szót „Como“, azaz „micsoda“, s végre a feketék a tőlem oly sokszor hallott szót hangos kacagással szájra szólva ismétlék, s csakhamar az egész táborban általános lön a felkiáltás: „Enganna Komo va pita“¹ azaz „A Komo úr itt megy“. Igazi nevemet még nem tudták, azért a véletlen eset által rám fogott nevet is csakhamar általánosan elfogadák, s azután bármennyire igyekvém is igazi nevemet nekik megmagyarázni s keletbe hozni, mint hasztalan volt, Afrika belsejében most is csak Enganna Komo néven ismernek.

Még jó darab ideig botorkálok a sötétben, míg

végre több tűz körül letelepedett csoporthoz érkezve, kiszongómat teherhordóimmal együtt megtalál ám, kik nem kis bámulatomra szintén az „Enganna Komo“ névvel üdvözlének.

A karaván főnöke Mursza, ki szintén e helyen tanyázott, azonnal több falatot raka elémbé, s étvágyouiat kielégítvén, csakhamar elnyújtózkodára a földön s mély álomba merülék, melyből csak kiszongóm durva kiáltás;!: „Kuvátyapita!^a (hajnallik) vere föl. Alom és fáradságtól tántorogva folytatám utamat; az utánam jövő teherhordók mentői elébb az ivó vízhez iparkodtak jutni, s hátambaütődömángójok által szüntelen zaklattak s gyakran majdnem föl fordítottak. Végre a meghasadt hajnal elasz látá a sötétséget, s az út is lapályosabb lett, azért tipojámba lilék s így nyugodtan nézdelhetém az előttem terülő kopár vidéket

Most az út mellett löfegyverrel s zagájjal (öl hosszú vas dárda) fegyverzett emberek voltak észrevehetők, kik minden más poggyász nélkül, csak bőr zsákot s kábákat hordva oldalukon, a közelükben elhaladó karavánt bámulák. Azok, mint értesültem, kippambálák, félelmes útonálló zshiványok, kik a Makángókkal határos Gánda, Kiszángysi és Szelles tartományokból a karavánoktól járt utak közelébe húzódnak s zsákmány után ólálkodnak. Ha nincs módjuk, a karavánt, látván annak fegyveres erejét, nyíltan megtámadni, bizonyos távolságról követik, s a gondatlanságból vagy fáradságból elmaradozókat összefogdossák s mint rabszolgákat elhurcolják. Ha pedig jó sikert várhatnak, az egész karavánt is megtámadják, minden oldalról kö-

rülfogják, ki ellentáll, levagdadják, s ki gyors lutasál meg nem menekülhet, elfogják s összekötözve mint rabszolgát elhajtják.

Később volt alkalmam tapasztalni, hogy talán egy nap se múlt el, a nélkül hogy utamba a népesebb vidékeken zshivány csoportra ne akadtam volna; azért az árucikkek Afrika belsejébe csak elegendő fegyveres erő kíséretében szállíthatatnak.

Utamat folytatva most már a délkeletre elnyúló Gándai hegyláncoknak a távolban kékellő tömegeit láthatára, melyek mint hatalmas erősségek határolják keletről a sivatag Mákángókat, s melyeknek felsíkján már emberektől lakott vidékek vannak.

Öt órai utazás után, végre kiértem a köves terméketlen vidékből s rövid, de meredek lejtőn lemenvo, hosszú de keskeny völgybe juték, melyet éjszokról délkeletre magas gránit hegyek határolnak, déli oldalán pedig a Katumbéla folydogál, alacsony? de sűrű eseplesz között, sziklás medrében nagy robajjal elzuhogva. Dél felé az Upa zuhataghoz jutánk, hol az incendera (plátánféle) fák árnyékában a karaván letelepedők. Kíváncsikig azonnal a keskeny erdön át a folyóhoz sieték. Ez gyönyörű látványt szolgáltat e helyen. Mindkét partját magas incendera fák árnyékozzák s az 50 öl széles folyó az egymással szembe álló két szikla által egyszerre négy ölnyi keskenyre szoríttatik össze, három ölnyi magasságról félkerek alakban zuhan alá, s azután az eséstől tajtékozó hullámai nagy sebességgel tovább rohannak a meredek sziklás mederben, számos kis vízeséseket képezve. A folyó zúgása kellemesen szakaszba meg az itt uralkodó pusztá csendességet s

komoly érzelmeket költ a lélekben. A partjain elnyúld, szépen zöldellő erdők eleven zöldjét a környező kopár vidék meztelensége még inkább növeli, s az Upa zuhatag környéke a Makángók közepette paradicsomnak tetszik.

Azalatt hogy a zuhatagot szemlélgetém, lassanként teherhordóim is beér kezének s az árnyékon vert tanyám közepén összehalmozák málháimat, melyeket a városból történt kiindulásom óta most először veheték számba; mindent rendén és hiba nélkül találtam.

Csakhamar a lakatlan pusztaságot a sürgő forgó emberek zsidongása élesztő föl. Köröskörül tüzek lobogának fel s nemsokára az orrot mindenfelől a pörkölődő hús és hal szagja üté meg. Én is kielégítőm étvágyamat a Benguelából magammal hozott eleséggel s hozzá néhány pohár portói bort hajtók fel, mely az éjjeli utazás fáradalmait hamar elfeledteté velem.

A vidék, hol most letelepedőnk, mint már említettem, hossza, de csak valami $\frac{1}{4}$ mfl d széles völgy volt, melyet éjszokról keletre magas hegylanc környez, délre pedig a Katumbéla folyó a Mák dugóktól választ el. Homok és veres agyag keveretű földjét macska körméhez hasonlító tüskékkel megrakott bokrok és fák fedik. A völgyét körülvevő magaslatok kopár lejtőin csak fehéríti gnájsz sziklatömegek látszottak, melyeknek meredekjein keresztül kellett utunknak vinni. Azért már előre tapogatóm lábszáramat, mintegy kétkedve, vájjon képes leszek-e majd a meredek lejtőkön felkapaszkodni. De azon gondolat, hogy a hova a 90 fonttal terhelt ember fel tud

mászni, oda csak én is feljutok, midőn könnyen vagyok öltözve, s mindössze csak két pisztolylyal s egy vadászkéssel megterhelve, — kiveré fejemből az aggodalmat, s ismét a kies zuhataghoz vevém magamat, hol örömtelven legeltetem szememet a felszálló vízködökben megtört napsugárok sok szinti szivárványain, melyeknek színeivel csak az ide oda repkedő gyönyörű pillangók vetekednek vala.

A hévmérő itt az árnyékban 26 R. fokot mutatott, az árny oktan sziklás Makángókban pedig 35 R. fokra is felszállt.

Jan. 19. Már korán reggel fölkeredék a karaván előcsapata, s utána bal lúgének a teherhordók, minden rend nélkül, egymást taszigálva s megkeverülve, hol előre sietve, hol hátra maradván. Hogy a keskeny felhágásokon egyenkint történő felkapaszkodással járó sok ácsorgást kikerüljem, kiszongóm tanácsára tanyámon hátra maradék, s csak dél felé indulók el a karaván utóhadát követve, számos mukuegye³⁾ fegyveres kíséretében, kik csekély adományokért egész Bilié országigtestöreimmé szegődtek vala.

Egy órai utazás után, jobbra hagyva a Katumbélát, egy e folyót egészen megközelítő hegyoldalon mászátn fel, s azután az éjszokról délre, egymással egyenközüleg elnyúló két hegy által képezett Musi to hegyszorosba juték, melyet eleddig észre sem vettem vala. Itt az ösvény éjszakra fordul a hegyek oldalán keresztül majd fel majd le menve. Miután e bajos, szikláról sziklára föl és levivő úton valami 3 óráig haladtam vala, az addiglan keskeny hegy torok mindinkább szélesedni kezdett s itt ott az egyik hegytől

a másíkg elnyúló magasb sziklányúlványok által volt elrekesztve, melyeken mint lépcsőkön kellett fölmászni. Itt már az alacsony cseplesz mind dússabb és változatosabb volt, s a tuskés bokrok közöl kak-tus, agave s másféle növények is feltűntek. A völgy nemsokára még inkább kítágult s mind dusabb növényzettel volt borítva. Utam most az ember ma-gasságát meghaladó szabd le fű között vitt előre, melynek kétélű, finom, hosszú és hajlékony levelei az archoz ütődve ezt könnyen megsebesítik, miért is bottal könnyeden félre kell fordítani. E füves vi-dékből kiérvén, a napsugarakat egészen elfogó sűrű szűz ős erdőbe (musito) jutók, melyről alkalmasint az említett hegytorok is elneveztetett.

A nap már hanyatlott, s a völgyet nyugotról kerítő magas hegy egészen elállta sugarait, miért is a völgy sűrű erdejében már esti homály sötétlett s a tárgyakat sötétzöld fátyol burkolta be. A levegőt az éjjeli szállásra elülő, különbféle éneklő madarak zenéje töltötte el, időről időre különösen a lappan-tyú (caprimulgus) egyszerű felkiáltásai voltak hall-hatók. Egy mély, árok forma mederben lassan elfo-lyó patak hosszában, ősi tölgyek körül telepedek le a karaván, s a fellobogó tüzek mellől nemsokára a visz ángy sí hangszer vastollainak pengetése hal-latszék, mely sajtáságos zene késő éjjelig tartott.

Jan. 20. A karaván korán reggel talpon volt s a sík földön futó keskeny úton halada előre. Vidá-man követéin utócsapatát az éjjeli bőv harmattól cse-pegő faágak alatt menve s élvezve a sokféle virágok-ból áradozó balzsamos illatot. A sokféle lombozattal fedett, roppant, ősi fákon számtalan kúszó növények futottak fel egészen felső ágaíkg, azokat mintegy

megkötözve; itt a széles ágakról a szakállalak u, szőke tillandsia füvek csüngtek alá nagy csomókban; ott a ledólt, örök árnyékban levő, nedves s már félig el rothadt fatuskók repedéseiben mindenféle cryptogámiák tenyésztek; az ágak és tuskók körül árum, calalidum, dracontium, epidendrum, passiflora, agave s más növények voltak, míg az árnyékban mint égő fáklyák a harangforma, veres lantána, heliconia és bromelia virágok virítottak.

Európai ember, ki nem látta, képzelni sem tudja magának a forró égöv alatt nedves földön tenyésző erdei növényzet erőteljes gazdagságát. De Afrikában igen hamar változnak a jelenetek, a legdúsabb növényzet szomszédjában gyakran a legkopárabb vidék terül, a szerint a mint a föld nedves vagy száraz. Ez volt itt is az eset. A legdúsabb növényzetű völgyet környező hegyeken már csak alacsony és silány külsejű csepsz terem.

A verő fényes ágak tetején a nagy orrú tukánok (*Ramphaatos bicolorus*) *) enyelegtek ágról ágra repkedve; gyönyörű, narancsszínű, fényes feketével szegett nyaktollaik a verőfényben pompásan tündököltek. De rájuk lőnöm nem volt szabad, mert a karavánok törvénye szerint senki fontos ok nélkül útközben nem lőhet, minden lövés veszély jelének vétetvén *), azért a szép madaraknak látásával kelle beérnem.

Déltájban kiérénk a sűrű Musito erdőből, sík térre jutánk, melyet ittott egyes roppant imbondero fák ⁵⁾ árnyékoztak be. E helyen a karaván kis pihe-

*) E madárról azt bittét, hogy csat déli Brazíliában fordul elő. H. J.

nés (uhima) végett letelepedők. E síkságot keletről határold hegy alatt elfolyó patak mellett fa gallyakból épült és száraz füvei fedett többgunyhót (singe) vevék észre, melyek előtt emberek ácsorogtak. Ezek kopálmézga (kokoto) szedők voltak.

A hegyeken elterült erdőségek bővülködnek a kopálmézgát izzadó fákkal, s minthogy azon mézga most fontos kereskedelmi cikk, azért számos benszülöttek foglalkoznak szedésével. Kisebb nagyobb csoportokban érkeznek ide a szomszéd népes vidékekről, kapával s az itt multságuk alatt szükséges élelmi szerekkel. Éjszakára az említett singékbe vonulnak meg, nappal pedig künn az erdőn vannak s mézgát szednek. Ez rendszeren következőleg történik:

A mézga (Acacia nilotica) derekán és gallyain található kisebb nagyobb domborodások repedésein szivárog ki a mézganedv, mely cseppekben a földre hullván, lassankint két három ölnyi (tán lábnyi?) mélységre behat, hol azután tökéletesen megsűrűsödik s színe pár év múlva egészen sárgává lesz. Ily állapotban ásatik ki a földből, néha több font nehéz darabokban; de nem mindig oly tiszta, mert gyakran igen földes s átlátszatlan szürke, sőt fekete színű, kivált akkor, mikor lecsepegése után hamar ásatik ki, s tehát elég ideje nem volt a szükséges mélységre hatni s ott a földes részekről megtisztulni. Azért a kopálmézgának a vásárpiacon különböző minőségéhez képest nagyon különböző ára van. Minthogy pedig már huzamos idő óta nagyszámú szedők foglalatostkodnak szedésével, a magától lehullott nedv már nem elégséges, miért is a fa tőkén baltával sok vágást tesznek, melyeken a nedv csakhamar bőven

kiszivárog, folytonosan mintegy 3 hónapig, azután berekednek a nyílások s a fa egészen elszárad. De mindeddig hiányt nem tapasztalnak, oly bőven terem e vidéken az említett akácfa. Ez közép nagyságú, kérge szürkés színű, széles ágainak levelei kerek alakúak, sima tapintatnak, haragos zöld színűek.

A mindinkább szélesedő völgyben minden hátráltatás nélkül folytatá útját a karaván, s tipojámból kiszállva én is gyaloglék. A völgyet kanyarogva hasító, az esőzési áradásoktól mélyen kivájt több patakon átkelve délutáni 5 és 6 óra között több mély vízmosások által barázdált síkságon éjjeli szállásra települénk, de sokan, kivált a teherhordók, előre sietének s éjjel is folytaták utazásukat, hogy mentül előbb a lakott vidéket elérjék, hol eleséget szerezhetnek, melynek már fogyatékán voltak ⁶⁾.

Jan. 21. Már hajnal hasadta előtt talpra kele a karaván, s szapora léptekkel sietelőre a népes helyek felé. Csaknem hihetetlen a gyorsaság, í^eliyel a 90 fontnyi teherrel megrakott azon emberek huzamosan gyalogolni képesek, kivált midőn félelem vagy újság vágy sietésre sarkalja. Tudják, hogy a már közel levő lakott vidékeken a karaván jöttének híre bizonyosan elterjedt, s hogy ott az élelmi és frisítő szerekkel, (hús, bab, kukorica, maniokliszt, s mi a kimbunda nemzetre légingerlőbben s legkedvesebben hat, — az ugynevezett kimbombo ⁷⁾, már készen várják, ez s másfelől a félelem, nehogy az előrehaladtak a készletet megérkeztek előtt Ibi-emészszerk sietteté lépteiket oly annyira, hogy én csak tipojámban elnyujtózkodva követhetem őket.

A völgy szorost képező, egyenközítleg húzódo

magas hegygerincek hátra felé lassan kint eltűntek» de szemközt egyik nyugoti, másik keleti irányban kinyúlván. ott éjszokról jövő több hegyágakkal egyesültek, melyek között szélesen kiterjedt magas síkság terült, Most már mindenütt gazdag növényzet ékesítette a földet, mellyel a magas hegyek gerincein látható, rendetlen tömegekben egymásra halmozott gránit és gnájsz sziklák szembetűnő ellentétet képeztek.

Heliconia- és bignóniákkal sűrűn benőtt erdőcskéken s ezekkel váltakozó, szabáie füvei borított, térségeken keresztül haladván, némi távolságra élénk színű kelmével ruházott emberek nagy csoportját pillant ám meg, kik közül némelyek hosszú és vékony póznára tűzött zászlót lobogtattak magasan. Azonnal észrehevém, hogy azon emberek nem tartoznak a karaván személyzetéhez, mert ünnepié- sen voltak öltözve; de kik legyenek, azt meg nem tudhatám. Látám, hogy a karavánhoz tartozó emberek is feles számmal körültök foglalnak helyet. Mí- dőn feljűk közeledem, egyszerre erős zene szólala meg, melynek bögg hangjai nem épen kellemetlenül hatottak reám. Csak most tildám meg, hogy ez több m a r i m b aművésznek rögtönzött hangversenye. Megé- rezték t. i. az európai vendég pálinkás hordóinak szagját, s jónak vélték kedélyét már az úton is ze- néjűkkel földeríteni, mert ekkép könnyebben szá- mot tarthatnak bőkezűségére. A zenészek kísérői azonnal körbe állának s táncra kerekedének, egy- szersmind erős hangon a hevenyében készített kö- vetkező Üdvözlő dalt énekelek.

A b u n d á u l .

M a g y a r u l .

Engajma Komo je já
 Vá pita ulo téka
 Vá tunda Kombákká ⁸⁾
 VA pita lumbiri
 Olo kuszenge olo manda
 Ambátá v¹ álé üti,
 Núnga olo fundánga.
 Tütyiszole inéne néne
 Sonange takula tyivua vua.

Komo úr megérkezett most
 Közzénk és földünkre
 Elhagyá a várost
 Könnyen léptetve előre
 Hegyen erdön keresztül
 Hozva nekünk égett bort,
 Szöveteket és löport.
 Nagyon jól jött
 (Üdvöz) légy legyen
 Isten ótalmában élendő.

Típojából kiszállva a tetszés jelével, legalább színleg, hallgatám a dicséretemre költött afrikai dalt, 8 némi aggodalommal olvasám meg a zenész- és énekeskar tagjainak számát, mert ehhez kell majd ezen különös megtiszteltetésem díjául az égettbor üvegek számát mérnem. Jó alkalmam volt ismét tapasztalni Virgilius e versének: „Fama mahun quo non aliud velocius ullum“, stb, igazságát mert én még azt sem tudtam, hova érkezem majd, midőn éjjeli botorkálásom alkalmával rám ragadt új nevem a sivatag Makángókat s a hosszú Musito hegy szorost megfutván, s engemet megelőzván, már a népes vidékeken is elterjedett.

A marimba általában minden délafrikai népénél nagyon divatozó hangszer, s minden egyéb hangszernél jobban kedveltetik, A főnökök és vagyonosabb emberek udvaruknál néha több marimbaverőt vagyis „embendut“ tartanak. A marimba fél kerek, egymástól arasznyira szétálló két fa abróncsból áll, melyekre vad állat nyers bőréből hasított két keskeny szíj van feszítve. Erre aztán valami 30, csak arasznyi hosszú, vékony fa táblácska

van erősítve, minden táblácska közt egy egy hüvelyknyi köz maradván. A fa táblácskák alatt s az említett két abroncs között valami 30, fokon kint kisebb meg kisebb, igen rendes hosszúkás gömbölyű, felül nyitott kábáitok vannak kötve, ezek oldalán fél hüvelyknyi lyuk van, mely erős szöveti; fehér színű selyem hálóval van befedve, Akabakük legnagyobbika mintegy 5 hüvelyknyi átmérőjű s másfél arasznyi bosszú, legkisebbike pedig 2 hüvelyknyi átmérőjű s alig fel arasznyi hosszú.

Azon különös szerkezetű hangszer félölnyis kerrek alakú, inkább alkalmatlan mint nehéz a hordásra; bőrszíjon függ a vállról s elöl a hasra nehezedik, ekkor a fa táblácskák vízszintes irányban vannak s ezeket verik dobütőköz hasonló botocskákkal, olyformán mint a cimbalom húrjait. A táblácskák hangja a kábáitoktól visszaveretve hat fel, s bátor némileg tompa, mindazáltal a nagy fokozat miatt, melyet annak adhatni, nem épen kellemetlen, kivált ha ügyes kéz pengeti. A ganguellák között igen ügyes marimbaverőkre találtam, †)

Jó darabig hallgatám az ügyességüket mindenkép mutatni akaró művészeket, végre hátat fordítók nekik s utamat folytatám. De az emberek sarkon követének, mert az égettbort csak akkor remélhetik vala, ha majd a tanyára érkezünk.

Egy órai gyaloglás után meredek lejtőn leszabva egészen kiértünk a hegyszorosból s tiszta vizű patakon átkelve rengeteg erdővel környezett sík térre jutánk, melyet szép zöld növényzet ékesített. A síkságot környező hegyek oldalain mint sas fészkek voltak láthatók az ott épült kisebb na-

gyobb helységek házai, melyek a síkságból szelíden emelkedő hegyeknek regényes színt kölcsönöztek. A sűrű bambuszligeten túl már a letelepedett karaván znjgása volt hallható, s délután 3 és 4 óra közt én is megérkezem az új tanyán. Meg voltam lepve a jó rendnek s az eddigelé utamon nem tapasztalt mód-
nak ⁹⁾ látásán, mellyel itt a karaván letelepült s elhelyezkedett. Az egész tábor két felekezetre volt osztva, s köztük elfolyó patak választotta el egymástól.

Kiszongóm már teherhordóim segítségével gimyhót készített volt számomra. Mihelyt észrevőn, azonnal felém jöve s elvezete házamhoz. Ez 3 öl magas s ugyancsak 3 ölnyi átmérőjű volt, s annyival inkább meg voltam vele elégedve, mivel beléptemmel mér ott találám. ágyamat, melyet földbe vert alacsony ágasokra keresztbe rakott megsimított gallyakból, s az ezekre bőven halmozott szénából készítették volt számomra. Mindjárt le is heveredém s így könnyen elfelejtem a 8 órai gyaloglás fáradaimait, mert típusjamba ritkán ültem vala.

Innen tova befelé már egészen más rendtartást követnek az utazásban, mint idáig. A kimbundu nemzet ezen utazási módja igen célszerű, s csaknem mindig és mindenütt azt követik. Azért e helyen bővebben írom le.

Estve felé Mursza, a karaván főnöke, kiszongóm 9 néhány más előkelő személy kíséretében gúny hómbe lépén, tudtomra adá, hogy ő az európai fehér ember (kindele tyá potu) társaságában többé nem jelenhet meg mint főnök a különbéle, utunkba eső tartományok fejdemei, vagy küldöttjeik előtt, azért a többi

vénük (székulu) köz megegyezésével ráin ruházza az ő rangját; hozzátevő, hogy szükség esetében tanácsával majd segítségemre lesz. E föltétellel elfogadám a rám ruházott méltóságot.

Másnap a karaván élelmi szerek beszerzésével s másféle készülétekkel volt elfoglalva. Reggeli 8 óra tájban az előbbkelő utazók ünnepies ruhában s fegyverrel¹⁰⁾ megjelenének a kilombo közepén elterült téren, s körben le ülének a földre, rám várakozandók. Azután én is megjelenek köztük s a rab-szolga által mindig utánam hordott, négy lábú alacsony széken (tyialo) foglalók helyet; mellém iile egy felül a kiszongóm, másfélül a kálóim (tolmács). Erre egyik a vének közül kétszer tapsolván, kiszongómbüz fordulva háromszor ismételve mondd: „Bokuetul“ (békesség veled). Azután erős tagjártatással mondott beszédben előadó, hogy mi módon kelljen a nagyobb bátorság okáért a rabló népek földjén keresztül utazni, s különösen kiemelő, hogy az utunkban találkozó sokféle főnököknek járó s rangjukhoz mért kibandát¹¹⁾ helyesen kell elintézni, hogy azok panaszra ne találjanak okot, s népeik a szükséges élelmi szert a karavántól meg ne tagadják; végre megemlítő, hogy az utazók birtokában levő kimbangókat,¹²⁾ helyesen kell felosztani a karaván hosszában, s a karaván fegyveres előcsapatát (engysálo) is felfogadni.

Minden utazó karaván a rendtartás és bátorság végett több kevesebb fegyveres embert tart, kik az elühadat képezik s minden est ve az éjjeli szálláson (kilombo) megjelennek, hogy ott az estvénkint tartott, gyűlésen (kuszikáma) közösen elhatározott uta-

sításokat vegyék: mily léptekkel, szaporábban vagy lassabban kelljen a karavánt vezetniük, hol s mikép Üssenek éjjeli tanyát (kilombo), s ha netán valami megtámadási veszélyt gyanítanak, micsoda jelekkel tudassák a karavánnal, stb. Azon fegyveres erő mindig elől jár s a karaván tagjainak nem szabad őket megelőzni; hol ők megállnak, azonnal mindenkinek helyben kell maradni, ellenkező esetben tüstént megbüntetik, vagyonához képest kisebb nagyobb bírsággal. Minden ily fegyveres (engysálo) innét Bihe országig 8 rőfnyi pamut szövetet s 20 töltést kap, s ha húsznál többen vannak, még egy ökröt la kapnak közösen, ha pedig kevesebben vannak, egy vagy több sertvést.

A feljebb leirt beiktatásom s a fegyveres erő fölfogadása után, már mint a karaván főnöke, a különbféle tulajdonosok málháit iparkodám számba venni, hogy a közösen fizetendő kibándát meghatározhassam. Szokás minden szövetmálhától (kupa) innét Biheig 3 rőfnyi szövetet, minden hordócska (akó, ancoretta) égettortól két üveg pálinkát s minden hordócska lőportól 2 font lőport a közös kibánda fizetésére kiszolgáltatni. Másféle portékától nem jár kibánda. De ha az így összetett összeg valami váratlan esemény miatt nem volna elegendő, akkor új kivetés történik.

Csak nagy bajjal sikerült az egyes tulajdonosok portékáit annyira mennyire számba vennem, mert a fősvényebbek minden módon igyekeztek azoknak részét eltitkolni, hogy kevesebb adóval rovassanak meg; mit látván, végre is irgalom nélkül felbontottam málháikat, hogy a portékák mennyiségét számba

vehessem. E kellemetlen foglalkozás elég sokáig tartott, de el nem mulaszthattam, különben majd magamnak kellett volna tulajdon portékáimból a hiányzó kibandát kipótolni. Ennek elvégezte után az engysálókat fogadtam föl, kiknek bére szintén azon csekély adóztatásból kerül ki. Csak az ökröt, mely nekik kijár, (mert húszán voltak), s melyet a feleúton szók tak kapni, rendszeren a karaván főnöke szokta nekik ajándékozni, mert kötelességük szerint az úton a kijelölt kilombo helyén ők szokták gúnyhóját (sin-géjét) felállítani,

Jan. 23. Még mindig a szükséges élelmi szerek összeszerzésével ioglatatoskodápk s helyben maradink. Heggel 9 és 10 óra között a Kiszángysi tartomány főnökének (szóba *) küldöttjei érkezének meg az őt illető kibánda beszédésére. Számra négyen voltak, jól termett, izmos testalkotású emberek, puskákkal fegyverezve. A karavánhoz a szóba nevében hosszú üdvözlő beszédet intéztek, nekem pedig mint új vendégnek ökröt hozának ajándékol, bozzátévén, hogy urok használni akarja a jó alkalmat velem ismeretséget és barátságot vetni, miért is ezennel meghivat, látogassam meg libétájában. ¹³⁾ (Alkalmasint tudta, hogy 20 hordócska pálinkám van). Megköszönvén a kitűnő ajándékot ¹⁴⁾, megígérém nekik, hogy majd velük együtt elmegyek főnökükhöz s személyesen megviszem neki a kibandát. E látogatásom, tekintve személyem állását, mint a karaván fejeét s európai emberét, merőben ellenkezett az utazó karavánok törvényeivel, mert az álnokság és tettetés

*) Mások szevá-nak írják H. J.

kitűnő jellemvonásai a feketéknek, s ily alkalomra a közéjük érkezett jövevényt bármi csekély okból fogollyá szokták tenni, s szabadságáért sok időhatalassal tetemes váltságdíjt követeink. Azért több mint 100 önkényes fegyveres ember s az általuk jól ösmert Morsza kíséretében kelek útra.

Utunk felváltva süni cseplyeseken s nyílt síkságokon vitt keresztül. Több mint órai járás után a Lu-szol patakhoz érkezünk, mely ide nem messze a Kubále folyóba ömlik; a pataknak félig már beszakadt hídján átkelven, a parton elterült kcskeuy erdőbe jutánk, mely broraeliákkal s mindenféle kúszó növényekkel sűrűn volt beszönyegezve; az erdőből kiérven, meredek hegyen kapaszkodónk fel. A gnájsz sziklával megrakott lej tön felmászván, felsíkra jutánk, honnan a fejdelem székhelyet láthatók. Nagyobb házát sok kerék, náddal fedett sárgunyó környezte, melyek messziről alig ütöttek el azittott elszórt sziklaszálak tói, De a kilátás felséges volt.'

Lábunk alatt valami 3 mfdnyi átmérőjű síkság terült el, melyen keresztül a Kubále és Luszol folyóvizek kígyództak, ezek kanyargós partjait sűrű setétzöld növényzet ékesítette, melyből itt ott a folyók ezüst szalagjai csillogtak fel. Odább a karaván számos tüzeinek füstoszlopai gomolyogtak magasra. A majdnem kerek síkságot a Musito hegytorkot képező hegy ágak környezik, melyek egyike nyugotról éjszakkeletre, másika pedig keletre kanyarodik. A hegységek kopár gerinceiből itt ott gúlaalakú csúcsok nyúlnak föl, melyek szürkés színe meglepő ellentétet képez a völgyben s a hegyek oldalain tenyésző buja növényzettel. Végre a meredek lejtőn még

kis vizezést is lehetett kivenni. Miután a festésre érdemes tájékot megnéztem vula, a főnök székhelyének tartánk. Oda érkezeinkkor a kíváncsi sokaság már a gunyhók előtt ácsorga, hogy különösen engemet megbámuljon, a fiúk és leányok pedig közelemlül elfutva kiáltozák; „Kimlele, kindele moine!“ (Bizony fehér ember). Tágas udvarba rnenénk, hol a fejedelem több feleségével együtt már rám várakozott; a fejedelem kis négy lábú széken ült, a környező népsokaság pedig a földön guggola rakásra.

A kiszángysibeliék jó testalkotású emberek, bajokat számos vékony fűrtbe fonják, melyek alálógnak, öltözetül holmi európai pamutszöveteket használnak, melyekbe mint lepedőbe burkolódnak, azonkívül mind a két nembeliék sok fehér meg veres gyöngy gyei ékesítik magokat, s kivált a némberek derekukat vastag dongofüzérekkel övezik.

Nángolo, ez a főnök neve, valami 45 éves, szállás, izmos ember, durva arcvonásainak kellemetlen benyomását nyíltan fénylő szeme némileg enyhíti. Hosszá, veres, ezüst paszomántokkal megrakott kabátba volt öltözve, fején kopott tábornoki süveg iilt. s ekkép nagyon hasonlított parádéba öltözött svájci kapushoz, annál is inkább minthogy kezében hosszú fehér érc gombos bot is volt.

Azonnal a főnök közelében foglalók helyet; keveset vártatva a szokásos „hokuetu“-val (békekesség veled) üdvözlő háromszor egymás után, erre magam és kísérim számára kimbombo itallal tölt sok korsót hozata. Kísérim legott hozzálátának az ivashoz s nemsokára kiüríték a korsókat. Azután a főnök ünnepélyes szertartással hosszú beszédet intéze hoz-

zám, melyben előadá: hogy közte s a tartományán keresztül utazó karavánok közt régóta barátságos viszony áll fenn, mely soha meg nem háborított, s hogy annak folytán velem is barátságot akar vélni, miért is jónak vélte, azt személyesen tudtomra adni. Beszédjét végezve kétszer tapsola, mit az egész gyülekezet utána ismétle egyegy fejhajtással, s mondókáját azzal rekeszté be: „Kámuri jo tu bángysa“ (nincs több mondani valóm).

Megköszönvén a szíves fogadtatást, kölcsönös barátságot ígérék neki jövődre, s azután engedelmet kérek a kibanda és részemről neki különösen szánt a jándék átadására. Rangjához képest régi szokásból a következő kibanda járt neki:

10 rőf sötétkék pamutszövet, ugyanannyi kék alapon fehér virágú kelme, ugyanannyi élénk szinti virágos szövet, 30 rőf fehér és kék kockás szövet, 6 font lőpor, 40 levél papiros tolt vények re, 10 üveg égettbor. Saját ajándékom, melyet neki adtam, legalább két árát érte meg a tőle kapott Ökörnek,

Mіндеzen tárgyakat kitarák a főnök előtt a földön, azután egyik tisztviselője egyen kint meg vizsgál és megmérd, Az égettbor palackokból eíébb kiszongóm hörpente egyet s csak azután adá át a főnöknek, ki szónélkiil maga elé a földre rakd; kis vártatva a főnök a kibandán és ajándékon való megelégedését nyilatkozatá ki, mit az egybegyültek hangosan tapsolva ismételének. Azután ismét több edény kimbombo osztaték ki, s az ivás elsőségéért eivakodók zaja közé csakhamar az erősen vert maritnbák hangjai is ve gyű lének. Erre az eddigi komoly jelenet rögtön ki csapongó vigadalom által vál-

taták föl, mert a természetüknél fogva tánra nagyon hajlandó feketék kedvelt muzsikájok hallatára felszükének ülőhelyeikből s hangos dalolásra és tánra keredének. Ezt látván, minden bucsuzás nélkül ott hagyám őket s kíséremmel együtt visszamegyünk a kilombóra, liova későn dél után megérkezem, s hol nagy meglepedésemre mindent készen találók a holnapi elutazásra.

Kiszángysi tartomány az éjszokról déli irányban elnyúló hegylánc hátán, a tengerpartoktól keletre mintegy 20 míldnyi távolságra terül el s egymástól részint igen messzire elszórt helységekből áll. Lakosságának összes számát 125,000-re becsülöm ide értve az éjszakra tanyázó m u-szell es és a délre lakozó gánda népeket is, kik, ámbátor tulajdon független főnökeik alatt élnek, nyelvük- és szokásaiknál fogva méltán a kiszángysibeli népekhez számíthatnak. A mundombe és kiinbunda néptörzsek közt lakoznak, miért is azoknak kevertnyelvével és szokásaival élnek. Igen kegyetlen indulatú rablók, gyakran becsapnak a szomszéd tartományokba, melyeket az Ő tartományuktól több napi járó lakatlan vidék választ el, sőt több ízben már a tengerpartokon alapított portugál helységeket is megtámadták s mindent elpusztítottak tűzzel és vassal. A portugál kormány nagy áldozatokkal mindent elkövetett, s hogy azon félelmes zsványokat megzabolázza, vagy legalább békeségesebb viszonyba hozza, de még eddig minden törekvése hasztalan volt, mert a természettől jól erősített, hegyes sziklás tartományokban a legjobban vezetett hadi erővel is sike-

resen dacolhatnak. Kivált a férfiak igen izmos és magas testalkotásuak; fegyvereik; hosszúcsövű puska zagája és fa buzogány.

A magas hegyektől minden irányban borított tartomány éghajlata egészséges, a begyek közt elnyúló és számos patakkaal öntözött völgyek igen termékenyek s alkalmasak a földművelésre. Termeszetnek különösen maniokot, kukoricát, édes kolompárt, mandubit (olajtadó növény), dohányt, dinnyéi, babot, tököt, A földművelés itt is, mint a többi délafrikai népeknél, kizárólag a némberek dolga, a férfiak csak vadászattal és rablással foglalkoznak.

A házi állatokból meglehetősen sok szarvas marhát, juhot, ser tv ést és tyúkot bírnak; a rengeteg erdőkben sok vadállat tanyáz; oroslány leopárd, többféle onka (felis pardalis *), hiéna, sakál, elefánt pakasza (bős cafer), gelenge (equus quagga), zebra s többféle antilop. A ragadozó madarakból háromféle keselyű (vnlur urubu, vnlur aura, vultur papa), több tündöklő színekkal felruházott csacska, a zsaroly (muscicapa), s több kolibri **) faj fordul elő a Kiszángysi tartományban, továbbá a csúszómászók közül a nagy gyík (lacerta teguixin), a roppant boa constrictor, s a rettenetes csörgő kígyó (crotalus horridns), melyet a benszülöttek „andák“-nak neveznek. ***

) A „felis pardalis t o c c l o t-nak hívják, az onka pedig felis onza=jaguár. H. J.

**) Várniuk, kik kétségbevonják, hogy Afrikában kolibrik volnának, de nem csak Magyar említi, hanem Tams is, midőn azt mondja; „A tamarindfák ágainak hegyein a szövözemér fészkeinek hihetlen sokasága függött s nagy falkai az afrikai kolibriknak fölrettenve kirepültek árnyékos lakjaikból.“ H. J.

***) A c s ö r g ő k í g y ó t, tudtomra, más afrikai utazó nem említi meg. H. J.

A magas hegyek s az alacsony nedves völgyek különböző viránya bő aratást nyújthatna a fürkésző bűvészek; az erdei lak között előfordul aszapukája (*Lecythis Ollaria*, fazékfa) melynek kellemes gyümölcse van, többféle zsakaranda (milliósa), a vinhatiko (cédrus), a hasznos kopál mézgafa (*acacia nilotica*), mely felette nagy mennyiségben terem.

Az ásványországot illetőleg hihető, hogy a Kiszángysi tartomány hegyeinek gyomrában többféle érc van, de még eddig senkisémmel kutatta ki, a tudatlan hensziilöttek csak a vasat keresik, melyet gazdaságieszközeik s fegyvereik készítésére szükségének, s melyet nagy könnyeden nyernek, midőn, úgyszólván a földszínen szedik föl.“⁷⁾

†) Nagyon tévednek, kik azt vélik, hogy a folyó egyetlen kehije mellett, valami 4 év előtt épített várda Renguelál is megutalni az hatja a vad népek megrobanásai ellen, kiknek földjét a Katimbéla választja el a portugal birtokoktól. Mert a vártától keletre mintegy 8 mfldre az Upa zului tagot képező sziki ás hegyeknek szemben álló két nyúlványa a folyó szélességét négy öl nyíre szorítja össze, úgyhogy olt könnyen lehet hidat verni, mit a kiszángysi és gánda népek valósággal már régóta tettek is, mert az által útjokat a városba nagyon megrövidítik s egyszersmind a vámtól is megszabadulnak, melyet személyeik- és máháiktól fizetniük kell, ha a kelőn költöznek át. Ebből kitetszik, hogy a rabló népeknek, ha Benguelát meg akarják támadni, nem kell a várda mellett átkelni a folyón, mert az Upán könnyen átkelhetnek; a száraz hónapokban pedig bárhol gázolhatnak át a megapadt folyón s a lakatlan Makángo vidéken át észrevétlenül száll-

hatnak a város alá, mely keleti oldalán egészen pusztán ál), s így könnyen meglephetik s feldúlhatják.

- 2) A délafrikai népek minden idegennek, ki először érkezik közéjük, magok által kigondolt nevet szoktak adni, mely rendszeren a jövevény külső tulajdonsága ítélt köicsön üzte tik; pl. a szakállas arca európaít „Enganna Kárungyael“nek (Szakállas úrnak), az alacsony vaskos testalkatúsút „Enganna Kábombulu“-nak (Kurtu úrnak) nevezik; hasonló nevek: „Enganna Kándimba“ (nyúl úr), „Enganna Gyikokoméha (gagyogó úr), stb. Livingstone Dávidot a messze belföldön csuk „E n g a n n a M u n á r i“ (misszionárius úr) neve alatt ismerik.
- 2) Mukuengyéknek a karavánokkal utazó azon egyének neveztetnek, kik több kevesebb portéka tulajdonosai lévén, málháikat vagy tulajdon rabszolgáik vagy szegődött teherhordók által vitetik, magok pedig csak fegyvert viselnek e rendszeren a karaván utó csapatát képezik.
- 4) Csak a több napi járó földre kiterjedő lakatlan pusztaságokon szoktak vadászatot tartani, a közösen megállapított időszakban, egyszersmind a vadászandó vadnak nemét is előre meghatározzák. Ilyenkor az utazó karaván helyben marad tanyáján, vagy csak lassan halad előre s bizonyos távolságban megvárja a vadászokat Ezenkívül a lakatlan vidékeken az úgynevezett gyipindák (vadászmesterek) naponkint szoktak vadászni, kik a karaván ösvényétől bizonyos távolságig félre vonulnak, s több csapatra feloszolva vadásznak s egyúttal előre is mennek lépést tartva a karavánnal. Másnak az úton nem szabad lődöznie, mivel a lövés hallatára a több mint mfklyni vonalon elnyúló karavánban nagy zúrzavar támadna.
- 5) Az imbondero (Adansdnia digitata, baobab vagy majomkenyérfa), igen hasznos Fa. Ál talán psau van elterjedve Délafrikában s bizonyos földmagasodáson, a tengerpartoktól befelé, mindenütt előfordul mint jellemzetes növény, de csak bizonyos szélességig. Mert ha fel-

jebb megyünk s a magasabb földfokozaton átkelve a magas fel síkokra jutunk, hol a téli hónapok alatt igen hűvös idő jár, ott már nem találjuk. A déli szélesség 17 és 23 fokjai között az afrikai szárazföld legmagasabb síkjain is terem az imbondero, de sokkal gyérebben, mint az alacsonyabb és melegebb helyeken; különösen előfordul Okanyáma és Okongári országok belsejében is, mint magam tapasztaltam. (Más utazók szerint a babobáb legdélibb képviselői nem messze a Zuga folyó és Ngámi-tó összefolyásától s éjszakra a Ntvetve sósvidéktől a déli szél. $20^{\circ} 22'$ alatt már 70—85 lábnyi kerülettek. Anderssona Ngámi tó délnyugati végén látta az első majomkenyérfát, Moffat egyet a déli szél. $22^{\circ} 20'$ alatt délre a Lobalavöigytől talált. Damara- és Orampo-országban, úgy látszik, nem fordul elő, úgy a keleti partokon sem. Éjszaki Afrikában szintén terem, pl. Borimban, lásd Barth utazásait a Budapesti Szemleben. H. J.) E fa valódi áldás az afrikai népekre; gyümölcse másfél arasz hosszá s aránylag vastag, érett korában sárga zöld, tapintásra bársony szövet s ez hasonló, finom borítékkal fedett kemény héjtokba van zárva, fehér szinti, mogyorónyi szemekből áll, melyek egymástól finom hártával vannak elválasztva, kissé savanyás íze van, s e forró éghajlat alatt egészséges és kellemes eledelt szolgáltat. A magvakból készült ital a sfily ellen is hat alma a szer. A fa derekának kerülete gyakran a 10 ölet is meghaladja, kérge alatt finom rostn héj van, mciyből a ruhára alkalmas kiuyán ga szövetet készítek; a gyökerek héjából pedig erős és tartós kötelet vernek. Gyümölcsének külső kemény héja házi edényül szolgál. A levelek élénk zöldek, gyöngéd tapintásnak, s három nagy csipkékük van.

- 6) A feketék nem igen előrelátók s hamar elköltik, mit több napra kellene felosztaniuk, mert közmondásuk azt tartja: „Du vaiszúkájna gyiri momela hátyova, szándo pándolo kuffa!“ (Adj a száznak enni eleget, mert holnap azt tenni a halál megtilthatja). Igaz, ha nincs mit enni-

ök, könnyen beérik egy két kanál kukoricával vagy manioklisztrel több napra is s folytatják utjobat, de ha sokáig koplalnak, természetesen elernyednek s ellankadva hátramaradoznak, s ott hálnak meg, vagy pedig a zsákmányt leső s a karavánt nyomban követő kippambálák kezébe esnek terheikkel együtt. Mert az ily kiéhezett s elcsigázott teherhordót többnyire még saját atyjafiai is elhagyják, attól tartva, hogy magok is kifognak az élelemből.

- 7) A „kimbombo“ kukorica és maniok darából főzött ser, mely 48 óráig erjedvén, igen kellemes, enyhítő szeszes italt szolgáltat. Gyakran a dara közé ingoudit, azaz édes gyökeret kevernek, mi az italnak édes ízt ad. Azon italt a kimbundák annyira szeretik, hogy megszerzésére minden áldozatot képesek megtenni s nagy mértékbeli élnek vele, gyakran több nap és éjszaka egymásután iddogálják csaknem minden eledel nélkül.
- 8) A feketék az európaiaktól lakott minden tengerparti helységet és telepet „K o m b á k k á“-nak neveznek, de az azon helységekre járó karavánt is így hívják; pl. Kombikká an Bilié,“ azaz a Ben gue láb a járó bibéi karaván; „kombikká an Loanda,“ a Loandába járó karaván.
- †) Tams a marimbát máskép írja le, azt mondja t. i. hogy 19 vas hangrudacsából áll, melyek finoman faragott deszkán két keresztbot felett úgy feszítvék, hogy felálló hosszabb végeik a hüvelykujjal rezgő mozgástul hozathassanak oly formán mint doromb nyelve, miáltal $2\frac{1}{2}$ hangrovatra terjedő kellemes zene idéztethetik elő. — Úgy látszik tehát, hogy más hangszerről beszél, tán a vizsángysiról, melyet hibásan nevez mari Hibának. Magyar nemcsak leírja, de rajzát is közli a marimbának. H. J.
- 8) A délafrikai népek közül csak a kimbunda nemzetnél tapasztaltam a szokást, melynél fogva az illető helyeken a karaván személyzetéhez képest több kevesebb kerek házikót raknak a fa tuskókkal kerített éjjeli tanyákon (kilombo). Az ily kilombo gyakran több mint 600,

egymás mellé épült s a tanya kerítéséhez támasztott gúnyhóból áll. Minden ilyen gúnyhóban rendszeren 2 személy foglal helyet, kiknek fekvőhelye között a tűzhely van. A kerítés mellett körben épült gúnyhók által képezett nyílt férnek közepén az előkelőbbek tágasabb singéi vannak s egyszersmind a málhák is ott halmoztatnak össze fatuskókból rakott aljazatom, s aztán száraxiüvel befedik. A kilombo kerítésében egy vagy több nyílás hagyatok, melyek bejárásul szolgálnak s melyek éjjel gondosan berakatnak. Nem is képzelhetjük magunknak, mi ügyesen és szaporán készül az ily kilombo. Mihelyt a karaván, rendszeren délutáni 3 és 4 óra között a kitzüött helyen, melyet mindig a mennyire lehet ott választanak, hol elég fa, fű és víz vagyon, megérkezik, azonnal számtalan fejsze (diábite) zokogása hallik a szomszéd erdön; míg némelyek a látvágják, mások összehordják a kijelölt helyre. Azután a készitendő singék vagy gúnyhók nagyságához képest rövidebb hosszabb, s végükön ágasba kilátó fa szálakat összeállítják, és pedig hajlotton, felül vékony leveles gallyakkal (biszápa) befedik; s meg van a gúnyhú. Ha esős idők járnak, a gallyakra még fűvet raknak, melyen a legnagyobb zápor sem hat keresztül, mert a fedélnek nagy hajlottsága miatt sebesen lecsurog. Azután belül alvóbelyet készítenek, mi végett a földet kapával felforgatják s felhalmozzák, a halmot felül meg egyenetlik s gyenge falombokat vagy fűvet raknak rá, erre pedig gyékényt terítenek, melyet mindig magokkal visznek. Azon emberek oly nagyon hozzá vannak szokva az ily módon készült kilombohoz, hogy, mint alkalmam volt tapasztalni, a legnagyobb esőben is fölépítik a singéket, s e szokás a mindig utazó nemzetnek igen dicséretes tulajdona.

- 10)** Azon népek minden tanácskozási gyűlésre (kuszikáma) Ünnepies ruhában és fegyverrel szoktak megjelenni, s a gyűlés sokkal jobb renddel, (s mondhatom, egész ko-

molysággal) megy véghez, mint ily vad indulata e ni here ktül várattuk lehetne.

- 11)** Kibándának nevezetik az adó vagy vám, melyet a karavánok az általuk keresztül járt tartományok fejedeleinek fizetni tartoznak. Ez adó a fejedelem rangjához, a karaván népességéhez s a szállított portékák mennyiségéhez képest van megszabva. De gyakran megtörténik, hogy valamely kapzsi fejedelem önkényesen szabja meg a kibandát, mitsern ügyelve az említeit körülményekre; s ha ilyenkor a karaván tulajdon fegyveres erejébe nem biztatik, nagyobb veszedelem elhárítása végett a tulesigázott, adót is megfizeti, különben könnyen harcra kerül a dolog s ha meggyözetik, bizonyosan meg-raboltatik.
- 12)** A „kimbángo“ hosszúkás négyszögletű börtáska, melyben rendszeren 1200 töltvény van; két teherhordó viszi póznán. Utazás közben több ily kimbángo van a karaván hosszában elosztva, rendes távolságokra. Az éjjeli tanyákon a nyílt tér közepén a leszűrt zászló körül fa ágakra egymás mellé rakják a kimbángókat.
- 13)** „Libátá“-nak, a család fejtől kezdve a fejedelemig, minden rendű főök lakhelye nevezetik; ez a tulajdonos vagyona- és népszerűségéhez képest nagyobb vagy kisebb, sokszor több mint 800 házat foglal magában, melyekben a tulajdonos fazekain) hatalmát elismerő atyafiak, védencek és rabszolgák laknak. Ily libáta népessége tehát 80 leiektől kezdve néha több ezerre rág. A libáta rendszeren magas, vastag, a földbe ásott fa karókkal (gángyu) van kerítve s e karózatot kívülről még mély Arkolat (kimpákká) futja körül. A fejedelem székvárosát rendszeren Komba Iának nevezik, s megkülönböztetésül hozzáteszik a tartomány nevét, így pl. „Kombála an Hámbo,-Kombála an Bailundo, Kombála au Bilié“ (a liámbói, b állandói, biliéi fejedelem székes s az illető tartományok fő városa).
- 14)** Ezen népek az ökor-ajándékot (vitereka ongombe) kitűnő megtiszteltetésnek tartják; azért ezt csak főnökök

vagy más előkelők szoktak adni, de mindig csak oly személyeknek, kik részükről is hasonló ajándékot tenni képesek; európai embertől pedig megvárják, hogy az ajándékba kapott ökör árát legalább kétszer megéi'0 ajándékkal viszonzza.

- 15) Látogatások alkalmával mind iga ház ura köszönti előbb a vendéget, e ez minden buesuvétel nélkül szokott eltávozni.
- 16) A benguelai kormányzó, Jose Coelho Rodriguez d'Amaral 1853-ban az ottani kereskedők szorgalmazása s a hadi költségekre bőven tett adakozásai által indítatva meg akará fékezni a zárvány népeket, melyek már több ízben a tengerparti kereskedő telepeket is fel dúlták vaja. Bailundo harcias népeit is segédre lóvá, sezek csak ugyan Kaluáma vezérlete alatt 10,000 fegyveres embert küldenek, kik a Renguelából kiindult portugál hadhoz csatlakozónak. Egyesült erővel berontának a rablók tartományába, de több mint 4 hónapig minden siker nélkül hareolának. Végre Kaluáma és hadserege csúfosan megszal asztal ék s az egész hadjárás eredmény nélkül marada.
- 17) A vas Afrika belsejében csaknem mindenütt fordul elő. A bennszülöttek rendszeren a mocsárok körül szedegetik a vasércet s igen egyszerű módon készítik el. Kibokue országban a legfinomabb s a svédországinál nem alábbvaló vas fordul elő.

III. FEJEZET.

Utazásom Kiákka országba.

Binga jám bámbi. Oszole., Kálmánda. A pakasza-vadászat. Dámba *) jal omone. A sáskák. Káhále. Gyindumbu. Módok a karaván megtámadására. Gyimbondo. Istenítélet. Kiákka.

Jan. 24. Jókor reggel az engysálók hangos kiáltozására: „Kuvátya pita!“ (hajnallik) fölkerelkedett a karaván s útra kelvén, éjszakkeletnek tarta. A kilombótól nem messze új sírkantokra találók, a földbe szúrt hosszú póznán levő fehér lobogó tanúsította, hogy nem régen hányattak; kíséroiimtől megtudnál, hogy az ott nyugvók a karavánhoz tartoztak, s az úton megbetegedvén, többnyire a makacs vérhasban haltak el. ¹⁾

A múlt éjjel kis esd esett, azért a reggeli levegő igen tiszta és friss volt. A körülfekvő hegyek mintegy közelebb jöttek s az oldalukat borító erdőségek fái egész nagyságukban mutatkoztak. Itt ott az erdőből nedves ködök szálltak fel, megmelegülve a felkelő nap sugaraitól, s felhőként lebegtek a magasban; szőke színezetük tőli igen kellemesen elütött sí alattok levő erdőség sötétzöldje.

* M. L. eredeti kéziratában e helyen „Daámba“ áll, de utóbb min dig:Dámba. H. J.

Több mint egy óráig járván, a Lu-szol folyón gázolánk át, nem messze azon helytől, hol a Kubáléval egyesül. A vidék, melyen most utazánk, homokos és köves volt és sűrűn benöve alacsony tüskés cseplyessel, mely a láthatárt egészen elfedte, a keskeny úton keresztülnyúló ágakról, a legkisebb érintetésre, az éjjeli esőtől megmaradt víz sűrű cseppekben csurgóit reánk, s ruháim csakhamar átáztak, a kellemetlen nedvességtől végre csak a feljebb meg feljebb emelkedő nap sugarai szabadítottak meg.

Most délről éjszakkéleti irányban elnyúló begyághoz közeledünk, s nemsokára hegyszorosba jutánk, melyet azon hegyág s nyugotról szintén éjszakkéletre vonuló más hegység képez. E hegyszoroson végig foly, sűrű gojába fák között, a K u b á I e folyó, mely a Kiákkai hegyek közt veszi eredetét s nyugotra futván, több hegyi patakkal egyesül, azután lakatlan s rengeteg erdőkön keresztül a Iviszángysi főidre ér, hol a L u - s z o l folyóval egyesül, s mindig nyugotnak tartva az útjában álló sziklás hegyeken keresztül több kisebb vízesésen zuhog le s végre az Anha partoknál a tengerbe szakad, hol A u l i á m d a n d a nevéen ismerik, †)

Utunk mindenütt e folyó bal partja s a jobbról emelkedő meredek hegység között vonult el, követve a folyó kanyarodásait. A nedves, s a folyótól gyakran elöntött földön a növényzet igen buja és változatos, s az ember magasságát jóval meghaladó szabályos fűvön csak nagy nehezen lehetett keresztülvergődni; a hosszú durva lünek indái folyvást arcunkat sebeztek. Midőn a fütérekből kiérénk, mind-

járt a napsugarakat egészen fel fogó sűrű erdőbe jutánk, melyen az összevissza kuszált gallyak és ágak s a minden rést kitöltő kúszónövények miatt gyakran csak megkukorodva lehetett keresztül vergődni; kivált a teherhordók csak igen lassan nyomulhattak előre, hosszú mángoik minduntalan a sűrű gallyzatba akadván.

Mintegy 3 óráig járánk a tillandziákkal, bromeliákkal, bignoniákkal és kaktusokkal diszesített rengeteg erdőben, a kanyargó folyót hol egészen megközelítve, hol tőle ismét eltávozva; végre balra hagyván a völgyet és folyót, a jobbra húzódó hegy mérsékeltébb lejtőjén vezetett fel utunk, mely bátor köves, itt ott meredek is volt, mindazáltal kevesebb veszélyességgel jár nálunk rajta, mert csak magas fákkal volt benöve. A gyorsan emelkedő hegyoldalon a vidék hova tovább regényesebb lett. A magas erdősséggel környezett mély völgyekből a sebesen rohanó hegyi patakoknak fület gyönyörködtető zúgása volt hallható, s körül szántalan hegycsoportok meglepő változatosságban tűntek fel. Hozzájárult a vízben és növényekben bővelkedő, tetemes magasságú vidék mérsékelt levegője. Mindezeknél fogva nem hogy belefáradtam s beleuntam volna az utazásba inkább mentől kívánatosbnak s érdekesbnek találám.

Magasabb fel síkra jutván, azonnal szemembe ötlék egymás mellett álló, obeliszkhoz teljesen hasonlító két roppant gránit szikla, melyek az egymásra halmozott hegytömegek gerincéből magasra felnyúlva azokon mint roppant bástyák uralkodni látszottak: „Kingája m b á m b i l“ (a gazella szarvak) kiálták kísérőim. Ezen sziklacsúcsok tövében

szokott a karaván éjjelre megszállni. Több alázuhanó hegyi patakon átkelvén, mindinkább a Binga járn bárnbi kopár sziklafalakhoz közeledőnk, mocsosán fehér színük mind jobban tűnt ki; végre délutáni 3 óra tájban már az erdőből a fejsze ütések zuhogása hangzott felém, s a már vány sírna sziklafenéken elsiető, alig arasznyi mély Binga járn bambi patakon átkelvén, a kilombo helyére érkezöm.

A tengerpartokkal egyenközüleg éjszokról délre elnyúló hegyeknek több felé kidüledő ágai e helyen egy csomóba latnak össze, s legnagyobb magasságukat a Binga járn bámbi sziklaesácsokban érik el, melyek 30 mildnyire vannak a tenger partjától s 3500 lábnyira emelkednek a tenger szine fölött. Innét keletre az első íelsík vagyis fokozat terül, mely keletre fokozatosan feljebb emelkedik s az első begy-sorral egyenlő irányban elnyúló hegyek által lmtároltatik meg; ezeken túl azután a második hegyfokozat vagyis felsík terül, mely magasabb az elsőnél, s melyen nz Atlanti tengerbe ömlő több folyó ered. A felsíkon az évszakos esőzések rendesen állanak be, a fold azért mindenütt zöld növényzettel van borítva s a levegő sokkal mérsékeltebb mint a tengerparton, azért is ott általában egészséges éghajlat, van.

Estve erős villámlással és mennydörgéssel nagy zápor állott be, mely azután csendesen permetező esővé változott, mitől a levegő egészen felfrisült, úgy hogy éjjel a hévmérő 19 R. fokot mutatott.

Jan. 25. Utunk köves, darabos s mély vajasok által megszaggatott földön vitt keresztül, mely veres színű agyagból állott. Az éjjeli esőtől felázott agyag igen sikamlós volt, úgy hogy csak nagy baj-

jal és vigyázattal lehetett előremenni. Gyakran hal-latszának itt is ott is az elcsúszott s elesett teherhor-dók káromkodásai, melyeket a szomszédok hangos tréfákkal és kacagással kísérenek. A Tóidból sűrűn kipárolgó gőzök mindent ködbe burkoltak, s még a tengerpartok közelében uralkodó forrósághoz levén szokva, nagyon hívesnek találám a reggelt, mígnem a 9 óra tájban kisütő nap a természetet vidám alakba öltözteté s didergő tagjaimat is megeleveníté.

Három órai gyaloglással kijutánk a darabos, szaggatott hegyvidékből, az őszült Binga jám bambi csúcsok lassankint hátrább vonultak, s előttünk sze-líden alacsonyodó hullámzattal végtelen síkság te-rült, gazdagon benőve zöld füvel; alacsonyabb mé-lyedésein sötétebbzöld növényzet a rajta elkígyózdó vizerek ágyait jelölte. Örömmel telt el kebelem, mi-dőn szememet a természet azon új jelenetén legel-tettem, annál is inkább, mivel eddig utunk zord he-gyeken és völgyeken vitt keresztül, hol a látha-tár mentől szűkebb volt, úgy hogy a szabad kilátást elrekesztő hegyeket már nagyon is meguntam vak, Az éjszakketről erősen fúvó szél a levegőt még in-kább megtisztította, tagjaim rugalmassága nőttön nőtt, kedélyemet még jobban vidámította az énekelve magasra felszálló pacsirták víg dala, mely messze hazám virágos rétéit juttatta eszembe.

Már jó darabot haladtunk vala a sík mezőségen. midőn messziről széles árkolat tűnt szemembe, me-lyet itt ott alacsony fák szegélyeztek. Megint a Ku-báié folyóhoz jutánk, mely itt mély mederben höm-pölygeti vizét, mely az esőtül megáradt s egészen zavaros volt. Nagy szerencsénkre a rajta vert hidat

épségben találtuk, s így idővesztés s minden baj nélkül az egész karaván átkelt, alig telvén bele egy óra. Mindig keletnek tartva lassankint a síkságot azon oldalról határoló erdők sötét szegélyéhez közeledünk. Messziről különböző vad állatot: zebrát, pakasiát (bős cafer), gelengét és palánkát (antilop) látták az erdő szélén legelészni, de a karaván zajától csakhamar felriadtak, darabig magasra kinyújtott fejjel ránk bámultak, azután pedig hirtelen az erdőbe menekültek.

Ez erdőség egészen más volt mint azok, melyeket eddig láttam vala. A hosszú törzsökű, szép sugár fáknak csaknem vízszintesen kinyúló ágai ott fenn egymásba fogódtak s lombos bolthajtást képeztek, alul pedig a föld zöld bársonyhoz hasonló gyöngéd füvei volt benőve, de minden bokor és alacsony cseplecs nélkül, úgy hogy rajta messzire láthatott el a szem, ténnyen fenn a zöld boltozaton keresztül nem hathatott. A meleg nedves földet jellemző kúszó növények, a bromelia, kaktusz, epidendrum, drákontin, tillandzia, stb. itt nem találtak, helyöket sugár tövön álló, fehér veres kék sárga virágokkal ékesített növények, a prothea, erica, diosma, stapelia, ealendula, indigó fér a, oxalis, iris, stb. foglalták el, melyeknek kellemes illatja kipótolta a bromeliák pompás, de szagtalan virágjait. Az erdei fák között leginkább feltűnt: a műszómba, magas sugár derekával, keskeny hegyes élénk zöld leveleivel; az omia gömbölyű, vastag, sötétzöld leveleivel; a vingolo keskeny hosszúkás, finom tapintású veres levelekkel; a vas keménységű máko (mimóza) keskeny, hegyes fehérlő leveleivel, s az oraone magas

karcsú derekával, s fent vízszintesen kinyúló ágai- és gömbölyű apró leveleivel.

A veres agy ágú, itt ott köves síkságon, mely rendesen egy egy milliónyi távolságra szelíden alúereszkedett, szélesen kiterjedt erdők fáktól egészen ment, kisebb nagyobb kiterjedésű füves rétekkel váltakoztak, melyek többnyire keskenyek, de a kigyózdó patakok mentében hosszsan elnyúlók voltak.

Ily virágos zöld réten végigkigyózdó patakon átkelvén, csakhamar ismét erdőbe juták, liol kis távolságra a fákhöz támasztott málhákat s veszteg ácsorgó ember csoportot pillantok meg. Ebben rózsjelt gyaníték s kísérőimet, kik velem együtt mindig a karaván utóhadában voltak, otthagya, előresieték a vesztegtés okát megtudandó. (A karaván főnöke mindig az utócsapatban tartozik járni). Csakhamar Mursza találkozik velem s mosolyogva nem messze álló fára mutatva szókkal: „Enganna Koino, bángyasa Voszole! (Komo úr, nézd az oszolét). Oda tekintvén, merre mutatott, s honnan az egymásután ismételt rekedt „kerr“ „kend“ hangot hallám, melynél valamivel nagyobb, rozsdás színű madarat 2) pillanték meg.

Komo! mondá egyik jelenvolt teherhordóm, te már többször pálinkával tartottál bennünket, most meg én mézzel fogok neked szolgálni. A mézmadarat (oszole) én pillantottam meg első, azért a találandó méz az enyim; ha itt meg akarsz várni, míg H madarat követve a méhesre akadunk s azt kiszedjük, a méznek egy részét neked adom. A többiek, kik mitsem láttak, hadd menjenek csak előre, elegen vagyunk itt a szükség esetében meg védelmez-

hetjük magunkat, ha netalán a kippambálák meg akarának támadni.“

E megkeresésnek annál inkább engedek, mert meg akarék győződni, mi igaz vagy babona van abban, mit a mézmadárról hallottam, s mit addig inkább csak mesének tartottam volt, A karaván tömegétől elszakadt emberek két harmadrésze a málhák mellett maradt, a többiek pedig velem együtt baltával és puskával fegyverezve, a mindig közelünkben kiáltozó madár után indultak. Ez valahányszor közelébe jöttünk, még erősebben kerregett, aztán folröpült s odább szállt, s bizonyos távolságra ismét egy ágra tilt, mintegy ránk várakozva. De mihelyt feléje közeleedtünk, újra odább szállt. Márnr megbántam, hogy a feketéknek oly könnyen hitelt adtam, s mindinkább kételkedtem benne, hogy a madarat utolérhessük vagy pedig repülését követve mézre találhassunk. Aggódni is kezdtem, hogy nagyon elmaradunk a karavántól, s könnyen valami baj érhet. Azért ismételve felhívám a feketéket, hagyjanak fel az ügyis hihetőleg haszontalan kereséssel; de hiában! ők nem hallgattak rám, s kénytelen valék, akaratom ellenére is. velük menni. Miután az apránként tovább tovább szállongó madarat több mint fél-óraig követtük vala, magas fát pillantánk meg, melyet a madár több ízben repülve megkerült s azután egy ágra telepedett. Tapasztalt kísérőim legott az ekkép megjelölt fa alá sietének; egyikök csakhamar száraz gazzal tüzet csinált, s azután az egész fát aljától tetejéig sűrű füstfellegbe boríták; ekkép kifüstölték a méheket, azután baltáikkal (diábite)

ledönték a fát s ott, hol a méhek bejárásául szolgáló nyílás volt, könnyeden felhasíták azt.

Hazámban láttam ugyan mézzel egészen megtöltött kaptárokat felbontani, de azon kaptárok tartalma annyi mint semmi azon mézmennyiséghez, melyet itt a fa odvában találtunk. Kísérőim fekete kezéről csak úgy csurgótt a legszebb szín-méz, mindnyájan jól laktak s még nyolc nagy kabakot töltöttek tele a viaszostul kivett mézzel, pedig nagyon gondatlanul szedték ki s igen sokat elpocsékoltak. A legszebb lépet a fa tuskójára tették a jótékony madár számára.

Málháinkhoz visszatérve megrakodtak, s azután az előre ment karaván után sieténk az erdőkkel és ingoványos rétekekkel váltakozó vidéken. Két óráig haladtunk már, s egyetlen egy lelket se találtunk, ki a karavánból ránk várakozott volna; annyira csak magok dolgaival vannak elfoglalva azon utazó emberek, s hihető, az előrementek közül egyszem gyanította, hogy több mint 30 útitársok bátra maradt s köztük a „Kindele jetii“ (a mi fehérünk) is, kit oly édes hízelgő hangon neveztek ekkép. (Tudom, csak a köztük gyakrabban kiosztott pálinka miatt). Azért nemis csoda, hogy rendesen minden utazó karavánból többen eltűnnek, annélkül hogy valaki tudná, hol s mikép. 3)

Az erdős vidékből kiérvén, csak félmérföldnyi széles, de igen hosszú síkságra jutánk, melyen ritka apró íu termett, de annál több „ongote.“ E növény arasznyi magos, gyenge hajlékony ágait apró tojásdad, haragos zöld, húsos levelek takarják, ágas bogas gyökerei minden irányban elterjednek s görcsös

tökéi a föld színén egy két hüvelyknyi magasságban ágadzanak el, úgy hogy a keskeny úton gyalogló minduntalan beléjük botlik. Ez alkalmatlan növény leginkább az erdőtelep síkságokon fordul elő a tengerparttól mintegy 50 mfdre keletre, s a hol tenyészik, ott a hasznosabb fűnemeket csaknem egészen elfojtja.

Nemsokára a Kálmánda folyóhoz érkezénk, mely a Kiákkal hegyeken támad s délről éjszak nyugatra folyván, innét nem messze a keletről jövő Balombo folyóval egyesül. A folyón túl az erdő szélén a karavánt már letelepedve találók s az újonnan készített pallón átkelve délutáni 4 és 5 óra között a kilombóba érkezénk.

Estve féle keletre sűrű felhők tornyosultak fel, s szapora villámlás és erős mennydörgés állott be. Azért a singéket és felhalmazott málhákat gazzal és füvei jól befedék. Singembe vonulva várára az esőt, mely csakhamar be is következett oly erővel s oly égháborúval, mint csak az egyenlítő közelében tapasztalható. Minden pillanatban azt véltem, a dühös szélvész és árvíz házikóstul elvisz. De már egy óra múlva csak lassú cseppekben hullott az eső, mire csakhamar mély álomba, merülék.

Ján. 26. A reggel ködös és nedves volt, s az erdő szélén haladván, keleti irányban, egészen átáztam a lehulló cseppektől s annyira fáztam, hogy a tengerparton annyira rettegett napnak melegítő sugarait nagyon is megkívántam. De ezek csak 9 és 10 óra között voltak képesek a ködöt eloszlatni.

Az erdő itt minden tekintetben még dúsabb alakban tűnt fel. A tegnap oly bőven talált „muszámba“

és „omia“ fákhoz itt még a magas sugár s kerek koronája „loss“ 4) és tekka fák járultak, az ezen magas fák alatti hézagot pedig különféle alacsonyabb, többnyire széles gömbölyű levelekkel ékesített plátánféle fák töltötték ki, melyek itt ott a fel-futó bignonia és tagetes (bársonyvirág) növények segítségével sok lomblugast képeztek- Sokszor felshajtva gondoltam magamban, mennyit adnának hazám gazdag birtokosai azért, ha a természettől alkotott, sokféle virágokkal ékesített ily ligetet a magalusaisaival kertjeikbe varázsolhatnának.

Több mély vízmosáson keresztül mindig az erdőszélén vezetett utunk. A hosszan elnyúlt, karaván egyes csoportokra oszlott, az ismerősök jobban egymáshoz húzódtak, hogy beszélgetéssel és tréfákkal töltsék az időt. Ily beszélgetésekből néha érdekes dolgokat tanulhat az ember, ki figyelmére méltatja; mert ámbár azon léketek, közös szokásaik szerint, az elbeszélte dolgoknak körülményeit mindig nagyítva s többnyire vastag hazugságokkal keverve szokták előadni, mégis azon koholmányok és nagyításokban is lelkük és jellemük tükröződik. Például közlöm a közelemben tartott párbeszédet, mely, némi foldirati adalékokat is tartalmazván, figyelmemet jobban lekötötte.

„Lumbo! micsoda árukat vittél magaddal ez alkalommal Benguelába?“

„Két kombakaazát 5)“

„Sokat nyertél-e rajta, mikor eladtad?“

„Nagyon keveset, mert a ravasz fehér (sika-humba kindele) a vásárlás előtt sok égettborot adott s miután már félig el voltam ázva, akkor tettem vele

az alkut, azért gondolom, hogy elefántcsontom (binga) értékének legalább is Felében megcsalt.“

„Miért voltál hát oly bárgyú (vátopa), nem tudod, hogy a fehérek nagyon cselesek? De mond csak, miféle árut viszesz most magaddal?!

„Nyolc vég szövetet s felhordó lóport.“

„Annyit viszek én is, azért, majd hazulról együtt mehetünk el a zambuellák 6) földére viaszt vásárium, mi sokkal hamarabb eszközölhető mint az elefántcsont megszerzése.“

„Én részemről soha oda többé nem megyek,“ vákszolá Lumbo s mondhatom, eliszonyodom ha csak rágondolok azon földre.“

„No ugyan miért?“

„Hát nem tudod, hogy a múlt esztendőben az átkozott zambuellák minden portékámat elrabolták, s hogy a magam bőrét is alig tudtam megmenteni?!

„Erről valóban még semmitsem hallottam, beszéld el hát Lumbo!“ Nem követhetem szóról szóra Lumbo előadását, mert a feketék felette hosszadalmasan s mindezt legcsekélyebb mellékes körülményre is kiterjeszkedve szoktak elbeszélni; csak röviden közlöm tehát a hosszas elbeszélés tartalmát.

Az esőzések kezdetével (Október elején), midőn az „omia“ és „enteate“ fák már újra fakadnak s gyenge veres levelekbe ruházkodnak, Káhombo sógorom s több más szomszéd társaságában (összesen valami húszán voltunk) szövetekkel és lóporral megpakodva elindulánk Bihéből s délkeletnek tartva, a Kokéma folyón átkelve, s a Koánza forrását megkerülve tizenkét napi utazással a zambuellák földjére érkezünk, hol a Kuitu folyó túlsó partján fekvő

Bángo-á-Kánutu helység mellett tanyát verőnk, Megadván a m a n a u g a n á-nak 7) kijáró kibaudát, véle és népeivel legott barátságos viszonyba léptünk. Soha jobb dolgunk nem volt mint akkor, bő nyereségünk valu a vásárból s azonfelül még naponkint „bingundit 8) s vad húst kaptunk ajándékba. A mansngána (főnök) azonban valami más szomszéd manangána által irigységből már régólta meg volt babonázva 9), s annak következtében fél lába nyomorék vala és sokat szeuvede. Többször beszélgette velünk nyavalyája felől s jó fizetést ígére, ha valamelyikünk meg tudná gyógyítani. Egyszer a kilom-bünkban tartott estvéli tanácskozásaink alkalmával Káhombo sógorom eloadá, hogy könnyen sok jó viasznak juthatnánk birtokába; a főnök ugyanis tegnap ismét orvosságot kért tőle lába gyógyítására, La tehát magát értelmes kimbaudának (jósló) adná ki s mint ilyen szolgálatját neki felajánlaná, bizonyosan gazdag adományt kapna, melyet aztán velünk megosztana. Azért hát eziránt tanácsot kére tőlünk. Mi nagy meglelédéssel fogadók s helyben hagyok sógorom tervét s már előre is a nyerendő viasz mennyiségét mázsáigatúk s elhordása módjáról tanakodánk. Ezen beszélgetésünk után Káhombo idejének nagyobb részét a főnök libátájában töltés valahányszor onnan visszajött, mindannyiszor néhány bungét (mintegy 5 fontnyi viasz golyót) hozott magával. Ez mintegy félhónapig tartott így.

De a zambuellák alkalmasint megirigylették tőlünk a kapott ajándékokat s a főnököt újra megbabonázták, úgy hogy barátságos indulatja egyszerre ellenséges indulattá változók irántunk. Egyszer ke-

rán reggel többen közülük nyilakkal és dárdákkal íegyv érkező ve ki lombónkba rontanak s bennünket megragadva, s megkötözve a mán angina elé hurcoláuak. Ez nagy késsel (mukuállo) kezében azzal fenyegetőikéit, hogy nyakunkat elmetszi, ha azonnal ki nein valljuk, melyikünk az igazi bűbajos (gáuga), mert nyavalyája nem hogy meggyógyult volna, inkább mérgesebb lett. Megrémülve s künyeket hullatva esküdözénk, hogy ártatlanok vagyunk, s sógorom még hozzávéle, ha orvosságai nem használnak, azt bizonyosan valamely zambuella bűbajos káros befolyásának kell tulajdonítani. Alig ejté ki e szókat, azonnal dühösen ránk kiálták: „hazudság, hazudság! a bihéiek mind bűbajosok!“ — Erre a főnök így szóla hozzánk: „Mindjárt egész bizonyossággal megtudom, vájjon bűbajosok vagy ártatlan emberek vagytok-e? Menjünk a Kuitu partjaira!“

E szavak hallatára hajam borzadva felállá, mert ügyünknek semmi jó kimenetelét nem várhattam. Hiában kérők, adassa nekünk a bulongót (istenítéleti italt, melyről alább bővebben), mely ártatlanságunkat meg fogja bizonyítani; ő erre hidegen csak azt válaszold: „sok időbe telik, s nem várhat oly sokáig.“ Tehát hátrakötött kezekkel, a mint voltunk, a folyóhoz vivének.

Oda érkezvén, a manangána megparancsoló, hogy gyékényt terítének a víz színére. Azután felénk fordulva ezt mondd: „Most ti mindnyájan e gyékényre fogtok állani, s ha ez alattatok el nem merül, jele, hogy ártatlanok vagytok, ha pedig elmerül, akkor bizonyos, hogy bűbajosok vagytok.“ — Hiába szabadkozánk, hogy ez nem törvényes

próba, s hogy sem mi kép a kívánt célra nem vezethet, miertis egyikünk sem mozdult helyéből, egyikünk sem akara a gyékényre álltani. Ekkor mindnyájan ránk kiáltozák: „gánga, gánga!“ bűbájosok s csnfolódásokkal a közel hidra hurcolának s onnan egyenkint a mély folyóba taszítanak.

Mi lett társaimból, nem tudom, alkalmasint a „gándu“k (krokodilok) falták fel; nekem sikerülő a víz alatt kezemet a kötelekből kifejteni s a túlsó partra úszni, hol a sűrű nád közzé menekülök. Itt késő éjjelig elrejtve maradék, dideregve a hidegtől, s minden pillanatban attól rettegeve, hogy valami éhes krokodil elkap. Végre kimászám s a csillagok állásából ítélve Bibének tartók. Sok vesződéssel, (mert csak éjjel folytathatom utamat, nappal valami sűrűségben lappangék) kiszabadultam a zambuellák országából, s a mézmadár útmutatásából talált mézzel táplálkozva, nyolc napi bujdosás után honomba érkezéin. De itt semmim sem vala, mivel magamat s üt feleségemet felruházhattam volna 10), tehát ismerős kiuibandához folyamodom, a zambuellák léidén odaveszett Káhombo sógorom halálának tulajdonképi okozóját tudakolandó. Ez nángombója (kábákban rejtett, fa- és csontból durván faragott, sokféle állatokat ábrázoló apró darabok, melyeket a jósló különbfélekepen hányogat, hogy mozdulataikból az adandó választ következtesse), segítségével megnevező a halált okozta bűnmestert, ki egy vidékünkön lakó szomszédom volt. Én legott a bulongóra hívám fel, s ekkép kisült az ő vétke, s tehát a bírság fejében tőle egy ökröt s négy rabszolgát kaptam. Az ökröt s egy rabszolgát a kimbandának

adtam, a többi 3 rabszolga árán pedig ruhát szerzek magam és családom, számára, s azonfelül még a kereskedés (gyipindi) folytatásárákét kombakaszát vevék, melyeket Benguelába vittem, hol, mint tudod, a fehérek már nem akarnak rabszolgát venni, hanem csak viaszt és elefántcsontot vásárolnak.

Ez Lumbo elbeszélése, mely többi közt a feketék nyereségvágját híven jellemzi; ennek kielégítésére mindent képesek elkövetni, az atya eladja gyermekét, a gyermek szüléit, a testvérek egymást adják el, de elébb bűbajosoknak ítéltetik el őket.

Jó darabig figyelmezttem vala Lumbo hosszas előadására, úgy hogy észre sem vevém, hogy az erdőt már elhagytuk, s nyílt gyepre értünk, hol megint az „ongote“ kiálló görcsös gyökerei és tökéi alkalmatlankodnak vala lábamnak. A térségen számtalan magas fehérhangya-boly volt látható, mint valamely nagy kiterjedésű városnak omladékai. Bámulatos e hangyák nagy száma és szorgalma, mellyel több műdre terjedő téreket dombokkal borítanak el.

Messze távolban feltűnt a nyugotról keletre húzódnó Daniba olomone hegylánc, ahullámospartokon pedig helyvel közszel sötétlő erdők látszottak. Nem-eokára mindinkább alacsonyodó mélyedésbe jutánk, hol mély mederben, sűrű bambusz nád között egy patak hömpolygette zavaros duzzadt vizét éjszakra, E patak mellett az egész karaván letelepedők, mert a gyibindák (a karaván vadászai) a patak mentiben nem nagy távolságra legelésző pakasza¹¹⁾ csordát találának, s minthogy a karaván hús készlete már fogyatékn volt, engedelmet kérenek tőlem a vadászatra. Még eddig csak nagy távolról lát-

tara volt egyes vad állatokat legelészni, mert a karaván utazása nagy zajjal történik s a vadakat már messziről elriasztja. Később midőn csak néhány elefántvadással utaztam, elég alkalmam volt, naponkint nagy Tálkákat látni. Akértengedelmet nemcsak megadám, de magam is a vadászokhoz esatlakozám, mitsem ügyelve kiszongóm és Mursza ellenvetéseire, kik az ilyféle vadászatot felette veszedelmesnek állíták.

A patak közelében elterjedt magas csaté között lassan lassan előrehaladván, több mint félórai távolságra a helyben maradt karavántól, a patak oldalra összeérkező, füvei gazdagon benőtt, teknyű alakú, nedv és süppedős mélyedésben jó fal kapakaszára találánk, melyek részint legelésztek részint a földön heverték. A pakaszáknak igen éles szaglásuk van. azért csak szél ellenében lehet hozzájuk közeledni. Tehát a magas csalit között rejtezkedve megkerülök őket, annélkül hogy bennünket észrevették volna, azután, több mint 40 puskások lévén, célszerűn eloszolva közelebb vonulánk hozzájuk.

Ekkor felütvén fejemet, megpillantám az izmos, felette vad és ijesztő külsejű állatokat, s egyszerre minden vadász kedvemet el vesztém. Ösztönileg már előre csak magam védelmére gondolék; visszafoldulnom többé nem lehetett, tehát a környéken bőven emelkedő, gúlaalakú természetdombok (szaláke) egyikére menekülék. Midőn vadásztársaim ezt észrevék, eleget intenek, menjek le onnan a domb tetejéről, mert a pakaszák még puska lövésen túl vannak s máris meglátván engemet, fejüket felütik ijesztőleg tüszögnek. Én erre nem hajté. Ők tehát

csakhamar az állatok közzé durrogaták fegyvereiket, erre némelyek összerogyának, a többiek pedig lesütött fejjel, dühösen tüzögve s farkukat magasán csóválva villámsebességgel felém rohanának, Most több oldalról ezt hallám kiáltozni; „Enganna Komo, áipá! áipá!”ⁱ (Komo úr, lödd agyon, lödd agyon!). De az ijedelem megbénított, a puskát sem bírtam kezembe fogni. Mert először látván ezen rettenetes állatokat, orrukon lepatakozó tajtékkal s villámsebességgel felém rohanni, eszméletemet is csaknem elvesztem. Szerencsésen mellettem rohantak el, s az ismételt puska lövésekre lassan kint felocsúdám félelmemből. Most látám, hogy társaim is a természetbokra menekültek fel, hogy a dühösen elrohanó pakaszáktól el ne gázoltassanak. Hetet elejtettek, a többit részint megsebesítve elszalasztották. Én egyetlen lövést se tehettem vala, s hogy ne maradjak szegyenben a feketék előtt, kik minden európaít bátor és ügyes embernek tartanak, cselhez folyamoddal; t. i. fegyverem sárkányából kivevén a tűzkövet, ezt kiáltám az egybegyülekező vadászoknak: „Gyikola, után jánge ápeszere etári“ (rész eset, fegyverem elvesztette a tűzkövet). „Gyikola! gyikola!“ kiálták utánam, s a magyar vitézség mentve volt az együgyű afrikai feketék előtt. — Sok lövés egyszerre történt, tehát sok szóváltással kiki az elejtett vadakat a maga jól célzott, golyójának tulajdonítá. Én egyedül lehettem bizonyos a munkám sikeréről.

Csakhamar hozzánk érkezék számos segéd, kik az elejtett vadak igen vastag bőrét lenyúzzák, a húst darabokra vagdalák s a karavánhoz vitték. Az ily alkalmakkor divatozó szokás szerint a bús a kara-

ván előjárói (szekulu) között osztaték fel, a ne kein is jutott egy hátulsó negyed. A pakaszahús, bár jól megfőzve is kemény s némileg kesernyés ízű, de a testmozgás okozta erős étvágyam, mellett, jóízűnek találtam.

A patakon átkelven, mely, mint értesültem, csak az esős évszakban egyesül a Balombo folyóval, a túlsó parton elterülő erdők közt folytatók utunkat, darabos és gyakran köves földön. Estve nem messze a már reggel óta látott D á m b a j á l o m o n e hegység tövében telepedek le a karaván, nem messze csalittal benőtt tavaktól s köröskörül erdőkkel környezve.

Jan. 27. Keletnek tartva s a délkeleti irányban elhúzódó begy ágat jobb kézre hagyva magas erdők közt folytatók utunkat, darabos s nagyrészt sziklás halmos vidéken, hol itt ott sömlékes rétek tűntek fel, melyeket a roppant ongaje ¹²⁾ és páko ¹³⁾ fák szegélyeztek. A jobbra maradó begyek felől jövő s az esőtől megáradt mély ínedrü több patakokon átgázolván, délelőtti 10 óra tájban oda érkezünk, hol az út kétfelé ágazik. A balra, éj szak keleti irányban menő útaBailundók országába, a jobbra, keletnek tartó lit pedig Hámbo tartományba visz. Mi az utóbbikat követők. Azon helyet, hol az út elágazik, ö vá n y á h á-nak nevezik. Választott utunk a jobbra maradó hegy közelében kanyarodott el, több meredek kaptatón keresztül, hol a gyaloglás elég fárasztó volt.

Béltájban egyszerre méhraj zúgásához hasonlító tompa dongás és moraj üté meg fülemet, csakhamar a fejünk felett elszáryaló milliárdnyi sáskase-

reg sötét fel lege tűnt fel; számtalan a földre hullottak mint szapora esőcseppek. Azonnal nagy láрма és zűrzavar támadt karavánban, a teherhordók a fákhöz támaszták terheiket s elszéledének. A mindenünnen hallható láрма örömjaj volt, kiki örült a váratlan szerencsének. (Hazámban is zaj támad a sáskafelhő láttára, de nem örömből, mint itten), Örege apraja a lehullott sáska szedéséhez fogott, mert így könnyű szerrel úti élelmet szerezhetének. A teherhordók csakhamar tele szedték fahéjból készült táskáikat s hátúik fölé kötözve folytatták útjokat. †).

Az említett hegyoldal hosszában haladván, utunk hova tovább kövesebb és egyenetlenebb lett? a halmokat egymástól elválasztó lapályokat sűrű erdők borították, melyeken keresztül csak nehezen nyomúlhatánk előre. Előmenetelünket még inkább akadályozta azon körülmény, hogy az ellenkező irányból jövő számos emberrel találkozáink, kik nagy bőr zsákokkal terhelve élelmi szereket vittek az eladásra; mások meg kopálmérgaszedésre mentek. A kitérés ugyanis a sűrűn benőtt erdő közepett igen bajos volt.

Ily összetalálkozások alkalmával a feketék soha el nem mulasztják, a háromszor ismételt „bokuetu“ (békesség veled) után, egymást a hallott és tapasztalt eseményekről körülményesen tudósítani. ¹⁴⁾

Utunkat a mindinkább emelkedő vidéken folytatván, dél után keletre sok elágazott hegységet láttunk, melyek a közöttük elterülő lapályt egészen környezni látszottak. Odább haladván, nyíltabb ma-

gaslatra jutánk, honnan kúpalakú hegy tetején mintegy 300 házból álló helységet pillanték meg. Ez Kahale, s kiákkai fejdelem birtoka volt. Utunk e helység közelében vonult el s nem messze tőle a hasonló, közép rendbeli folyó mellett, mely délről futva a Balombo folyóba ömlik, a már kész kilombóban megszállunk; a levegőt csakhamar a parázson sülő sások kellemetlen szaga tölté el.

Jan. 28. Korán reggel megjelentek a helység előljárójának (szekulu) küldöttjei, nékem két kosár (ginda) kukorica lisztet (széma) s egy sertvést hozva ajándékol, melyet 20 rőfnyi szövettel s két palack étgettborral viszonzok. Kevés élelmi szert találván itten, nemsokára tovább indulunk az ide egy napi járó földre levő Gyindumbu helységek felé.

A tegnapi utunkat oldalozó hegység itt déli irányból jövő több hegy ágakkal egyesül s a vidéket már egészen hegyessé teszi. Messze távolban az éjszaknyugotról keletre vonuló Bailundói hegyeknek kékellő gerincei is látszanak, ezek a szemközt kelet felé magosán feltornyosuló hegyesomóban összeszögellenők s a vidéket félkörben veszik körül. E bekerített tájéknak kellemes hullámzatú völgyeit sötéten zöldellő erdők borítják, a nyílt magaslatokon pedig több népes helység látszott. Mindezek az átlátszó reggeli légben szemlélve gyönyörű, regényes körlátványt nyújtottak.

Nemsokára a Nyánya nevű széles, alacsony és mívelt lapályra érkezünk, melynek feketés agyagos földje oly termékeny, hogy Kiákka élelmi (árának tekintetik). A kukorica itt két ember magasságát éri el, a maniok, kolompár, dohány, bab és tök

is igen buján terem. Utunk egyenest a veteraényeken keresztül vitt. A mívelt föld látása örömmel tölté el keblemet, mert a lakatlan pusztá vidékek, bármi vonzók és változatosak legyenek is, szomorú érzést költenek az utazó keblében, mint ezt a négy napig tartó lakatlan vidékeken tett utazásomon tapasztaltam. Később is mindig nagy örömmre gerjedtem, mikor tíz és több napig folyvást lakatlan rengetegeken keresztül utazván, végre népes vidékre jutottam.

A termékeny és jól mívelt lapályt a délről éjszakra folyó Nyánya hasítja, mely ide nem messze a Balorabo folyóba ömlik. A Nyánya most igen mély volt, s nem lehetett rajta átgázolni. Azért hidat kellett verni. Csakhamar számosan a túlsó partra úsztak, baltákkal kezükben, hogy a hidra szükséges fákat a közel erdőben vágják. Érdekes volt látni, mi Ügyesek a folyóban úszkáló feketék a hidverésben. Ez ügyességet csakis hosszas gyakorlat által szerezhették magoknak szélesen kiterjedt utazásaikon. Némelyek a víz sebtével erősen küzküdve a keresztiaák alá szolgáló ágasokat ügyekvének a folyóban felállítani, másolt a keresztfákat rakták az ágasokra s fa héjból készített kötelekkel erősíték meg; ily móddal a folyó szélességét rendes távolságokra felosztván, azt ágasokkal tölték el, az ezekre tett keresztfák hosszában pedig vékonyabb farmiakat raktak, melyeket szintén fahéj kötelekkel erősítenek meg. Karfául a híd jobb oldalán vastagabbra tekert fahéj kötelet feszítenek ki a hídból itt ott kiálló karókra. Az ily libegő és himbálódzó hídhoz nem szokott európai ember csak lassan és félelemmel kel át

rajta, mint pl. velem történt, de a feketék nehéz bátyuikkal vállaikon s azok alatt keresztbe tett puskáikkal bámulásra méltó egyensúllyal és sebességgel kelnek át. A híd verése s az egész karaván átkelése csak mintegy két órába került. A folyón átkelvén, a mívelt földről letérénk s egészen a jobbra emelkedő hegy óljának tartánk. Ennek hosszában veres agyagos, egyenetlen, s alacsony „enteate“¹⁸⁾ csepléssel sűrűn benőtt földön haladánk előre. A nyílt magaslatokon mindenütt népes helységeket látánk Gyakran mély vízárkokon keresztül menve mintegy 3 óráig utazánk, midőn emelkedett, erdőtelen kis téren európai módra épült, sárral betapasztott s náddal fedett házat pillanték meg, melyet már kiszongóm s több fegyveres a karavánból körülállott, rám várakozva. Elbeszélék, hogy e házban két évvel azelőtt az úton meghalálozott európai fehér (kindele tyá potu) sírja van, s engedelmet kértek, hogy hasonló barátom emlékének a szokott lövésekkel¹⁶⁾ áldozhassanak. A házon levő nyíláshoz közeledvén, abban csakugyan sirt látók s a sír előtt álló fa keresztben kifeszített fehérszövetdarabon a következő síratot olvastam:

Francisco Pacheco Ozorio
Morreo no Anno de 1848
Vindo da sua viagem das Moluvas
Seu Amigo e companheiro
Antonio Francisco Ferreira da Silva Porto póz.

(Pacheco Ferenc a moluvák országából visszajövet 1848-ban itt meghalálozott, emlékének barátja és úti társa Ferreira da Silva Porto Antal Ferenc állította)

Sokáig némán s komoly gondolatokba merülve nézém az örök álmodó ismeretlen bajtársam sírhalmát ki tudja, gondolám magamban, ha az afrikai nagy sivatagokat, hová már útban vagyok, sok szenvedést és veszélyt kiállva bejárnék, s azután a viszontlátás öröme szárnyain honom felé fordulandok, — nem fog-e engemet is útközben a mindig készen álló halál lesújtani, hogy senkitől sem siratva a sírba szálljak? — Forró könyvek gördülének arcaimra, s úgy látszék, a velem volt feketék is elvalának érzékenyülve, mozdulatlanul s a tisztelet minden jelével állnak vala a sírhalmot fedő ház körül. Százegy történetet oszték ki köztük, hogy a halott tiszteletére löjjék el.

Megtévéni a felebaráti tisztességet, utunkat azonnal folytatók; egy órai gyaloglással kijutánk az alacsony onuntula erdőből (neme a nyárfának), s legott több helység tűnik szemembe a fával gyéren, de mezősséggel gazdagon borított, szelíd hullámzatú téren. A karaván egyik helység közelében húzódik el s a kitóduló és bámuló népsokaságtól hangos tapsolással és háromszoros „bokuetu ámbakká“ (békeség veled karaván) kiáltással üdvözölteték. A helységetől nem messze délutáni 4 óra tájban letelepedünk a már készen talált kilombóban. Az e környéken elszórt helységek Gyindumbu nevezete alatt foglaltatnak össze, lakosaik a kiákkai fejedelem alattvalói, kinek székhelye, Kombála an Kiákka, ide másfél napi járó távolságra van.

J a n. 29. Az ötnapi utazáson elfogyván az eleség, a karaván kénytelen volt itt maradni, hogy élelmi szerkeket vásárolhasson össze. Dél tájban átadám a kiákkai

fejedelem itt tartózkodó helytartójának (szómá kátito) az annak járó kibándát, mely 42 rőf különféle szövetből, 10 paláck égettborból, 6 font lőpor-, 30 levél papiros- és 100 tűzkőből állott, A helységek mindkét nembeli lakosai számosan jöttek tanyánkra hozva kukorica lisztet, babot, kimbombót, dohányt, juhot és aertvést, inely élelmi szereket általában olcsón cseréltek ki európai árukért, nevezetesen szövetekért, veres gömbölyű hosszúkás, nagy szemű üveggyöngyökért és lőporért. De mindazáltal az adás ve vés felette sok alkudozással és lármával esik meg, olyformán mint a magyarországi helységekben tartott heti vásárokon.

Délutáni 2 és 3 óra között valami 20 idegei: fegyveres jelene meg tanyánk előtt s kis távolságra árnyékos helyen a Ibidre ülve várakozók. ¹⁷⁾ Mindnyájan fiatal, szálás és szép termetű emberek voltak, veres kék és fehér csikós szövetekbe öltözve, vállaikra kék pamut szövet volt vetve mint körinyti köpeny olyformán, hogy izmos mezítelen karjok több mint félig kilátszott. Fedetlen fejökön a laj a dragonyos sisakhoz egészen hasonló taréjba volt össze fonva, (t. i. a haj alá az általok úgy nevezeli „epunta“t teszik, félkerek csumaszt, melyre aztán keresztbe fonják a haját; e hajviselet csak a vitézlöket illeti), füleik felől vékony fonadékot lógtak alá, melyek veres és fehér porcellán gyöngyökkel voltak megrakva, míg a taréj teteje apró fényes fehér kauri kagylókkal volt díszesítve. Fegyvereik: hosszú csövű puska, zagáj, rövid fa buzogány, s fehér csont nyelű hosszú kés, melyet övükben hordtak. Mindezen készület nemcsak harcias, de a maga

nemében eredeti, szép külsőt is kölcsönzött azon embereknek.

Jó darab ideig szótlanul ölének, végre a karaván főnökének neve iránt tudakozódnak. Most kiszongóm, a kálei s több szekulu hozzájuk közeledőnek s tőlük némi távolságra lekukorodának, azután kétszer tapsolván, a szokott „bokuetn“-t háromszor ismételik; de az idegenek, embereink nagy álmélkodására, a köszöntést nem viszonozák. Azonnal moraj futá végig egész táborunkat, mert abból, hogy a békeüdvözetet nem viszonozták, azt következtették embereink, vogy valami ellenséges indulatú fejdelemnek küldöttei, vagy már utunkban álló fegyveres csapatnak hírnökei. „Olo zsángo!“ (a tanácsra) kiáltozák sokan, mire azonnal a karaván népei puskákkal és dárdákkal fegyverkezve csoportosan a kimbángók előtt feltűzött zászló¹⁸⁾ köré seregiének, hol a földön letelepedve a tanácskozás megnyitását várak, mely ilyenkor mindig nagy komolysággal szokott megtörténni.

Közöttük én is helyet fogtam, s mellém a szokott módon kiszongóm és káleim is letelepedőnek. Az idegenek külön csoportot képezve, némi távolságban foglaltak helyet. Azután egyikök töltéstartójából pecsételt levelet vón ki, hogy kiszongómnak átnyújtsa, ki aztán nekem adá. E levelen, portugál nyelven, következő felírás volt: „A biliéi karaván főnökének“; a levélnek foglalatja pedig, szintén portugál nyelven, körülbelül így szólott: Mintegy bárom esztendeje, hogy európai árukkal terhelt több emberem egy arra járó bihéi karaván társaságában a Ganguellák földjére ment elefántcsontért, de mind-

eddig egyikök sem jött meg, tehát kétségkívül mindnyáját a bihéi lakosok gyilkolták meg s az árukat is ők rabolták el. Azért felhívom a jelen karavánt, hogy a földieit által kiontott vér, s az általuk okozott egyéb károk megtérítése végett az itt alább elszámolt árukat haladék nélkül szolgáltatassa ki, ellenkező esetben a már készen álló fegyveres erőmmel tízszeresen veszem meg rajta, s embereinek egy részét rabszíjra főzöm.

A váltság fejében követelt áruk jegyzéke:

20 kupa (málha) szövet, (500 vég különböző szintű pamut szövet); 10 hordó égettbor, (500 iteze); 10 hordó lőpor, (200 font); 10 puska; 2 rizma papír; 500 tűzkő.

Alá volt írva: Kiundángysi, szóba an Kubála (A Íubála tartomány főnöke). Alig hogy tolmácsom a levél foglatatját a karaván népeinek megmagyarázta vala, azonnal sokan fegyvereiket fel nyújtva erős hangon felkiálták: „Vákemba!“ (hazugság) „gyimunu moine“ (bizonyosan zsványok). Ez általános lelkesedés nagyon Ínyemre volt mert ha a karaván meghunyaszkodik s békésen intézi el a dolgot, nekem mint főnöknek két annyit kellett volna adnom a követelt bírságra. De minthogy az ilyen alkalommal követendő eljárást még kellőképen nem ismertem, fölkérem Murszát, a volt főnököt, hogy ő tegye meg nevemben a teendőket. Erre Mursza felállta s hangosan ezt kiáltá a gyülekezetnek; „Máim kiabiteku!“ (népek hallgassatok), mire tüstént a szokott rend és csendesség állta be a gyülekezetben. Azután több kérdést intézte a jövevényekhez, mely kérdések az ezen feketék között divatozó szokásbeli

törvényeken alapultak, s melyekkel az idegeneket, mint ügyes ügyvéd egészen megzavarta. Csakhamar kitetszett, hogy ők álnok ravaszságra építve igyekeztek a fenyegető levélre netán megrettenendő karavántól minél többet kicsikarni.

Mamának az idegenekhez intézett kérdései némileg megismertetnek a délafrikai népek között divatozó törvényes szokásokkal) azért röviden előadom azokat

„Mond meg „inti kömbe“ (vendég), kérdené Mursza, hányan voltak az állítólag elveszett emberek?“

„Nyolcan“ felelének azok.

„Hol és kinek adattak át az „impembával“¹⁹⁾ együtt?“

„Az Kindángysi szóba nekünk meg nem mondta“.

„Tehát ő ezt rosszul tette, mert minden bizonnyal a szóba „impemba“ nélkül nem eresztette útnak az ő rabszolgáit, de a bibéi karaván sem fogadta volna el impemba nélkül úti társakul, mert csak így felelhetjük meg a küldöttek élete és vagyona bátorságáért. Azért menjetek vissza uratokhoz, az egyén nevét megtudakolandók, ki a kérdéses s állítólag elveszett emberekkel együtt az impembát vette át fejedelmetektől, s nagyobb bizonyosságára a dolognak hozzátok el magatokkal az impemba tétele alkalmazásával leölt „bikásze“ (áldozati állat) vérével bemázolt szövetet is. Mert ekkép megfogunk győződni ügyetek valóságáról s akkor megfizetjük a követelt bírságot és váltságot a földieink által elkövetett gonosztettekért“.

„Sok ideje már annak hogy urunk Kindángysi az ő rabszolgáit földieitek társaságában elküldötte,

azért alkalmasint már nemis emlékezik az akkor tett bikásze jeléről²⁰⁾.

„Annál roszzabb az ügyére nézve, mert nem teljesítette kötelességét azon módon, melyet szokásaink rendelnek.²¹⁾ Mindenki tudja, hogy a ki innen indul ki, könnyen elmehet a Ganguellák földére s meg viasza is térhet egy év alatt, s ígyis az esztendőnek csaknem fele megmarad kereskedési ügyei elintézésére. Tehát uratok az említett időszak eltelte után, ha rabszolgái vissza nem tértek s hírt sem adtak magokról, mindjárt közölhette volna az ügyet az itt évenként kétszer elmenő bihéi karavánnal, s megmutatván a bikásze áldozat jelét mindjárt követelhette volna a váltság díját. Akkor a bajnak híre csakhamar országunkba is eljutván, kiki ügyekezett volna a közveszedelem elhárítására²⁵⁾ a vétkeket kipuhatolni s a szóba elé állítani, hogy ez rajtok a vak-ság díját megvegye, vagy pedig őket családjaikkal együtt megköttözve mint rabszolgákat hozzátok küldje. Mindezekre felelj meg, mukombe, ha barátunk akarsz lenni, vagy szakassz el a töltényt²³⁾ s aztán majd meglátjuk, ki lesz ember a csatatéren.⁴

Mursza alig ejté ki az utolsó szavait, midén egyikük két felé szakasztott töltényt doba lábamhoz. Azután fölkereekedének s minden szó nélkül szaporán eltávoznak, mitsem ügyelve a sebes lépteiket gyülekezetünk-ből kíséző fityentésekre s kiáltásokra „olo fundanga! olo utá!⁴⁴ (kész a lőpor, kész a fegyver!).

A mennyire a környülállások kipuhathatók voltak, a félelemre nem volt okunk, mert a karaván fegyveres emberei összesen a 2000-ret halad-

ták meg, kik legalább is 50 ezer tölténnyel bírtak, ily fegyveres erő bátran szembeszállhat oly kis rangú főnökkel, milyen Kindángysi; de a megtámadás esetében a rablásra mindig kész kiákkai népek is bizonyosan hozzája állottak volna ²⁴), s így az ütközet véres és reánk nézve veszedelmes lehetett volna a sok poggyász és árumálha miatt, mellyel a karaván népei nagyrészt megrakodva voltak. Azért a közel erdőben azonnal nagy mennyiségű fát vágtak ki, hogy ezzel a már úgysis bekerített kilombot még jobban megerősítsék, s egy két óra múlva kilombónk csakugyan megerősített várhoz hasonlított. Egész éjjel örök vigyáztak a tábor körül, de ellenség nem mutatkozott.

Déltájban a hőmérő az árnyékban 26 R. fokot mutatott.

Jan. 30. Bár a szükséges élelmi szerek elegendő mennyiségben még nem voltak bevásárolva mégis korán reggel fölkerelkedénk, attól tartva, hogy az ide nem messze tanyázó kubálái főnöknek sikerül a gyindumbui népeket ellenünk fel lázítani s hogy azután ezekkel együtt ránk támad. Az élelmi hiányt az ide egy napi járó földre eső Gyimbondói helységeknel reméltük kipótolhatni. A szokott mód-
dal, de szorosabban összetartva folytatá útját a karaván, le nem zárt kimbángókkal “) s hadi rendben.

Utunk a jobbra emelkedő s nyugotról keletre húzódó hegy aljában vonút el, darabos, dombos, s veres agyagkeveretű földön, mely az alacsony „katinga“ fákkal s a cecropia, kaktus, és bignouia növényekkel volt benöve. Az éjjel bőven hullott esőtől felázott agyagos föld igen sikamlós volt, mindazál-

tal gyorsan és jó renddel haladánk előre a sűrű erdőn keresztül, hol ellenséges megtámadás bizonyosan nagy zavart okozott volna köztünk.

Ez alkalommal gyakran látám a tetemesen megterhelt embereket, a mint egyik a másik úton időről időre az útból kitérve s málháikat a fákhoz támasztva puskájok serpenyőjét megmegvizsgálák, s ha rajta port nem láttak, azonnal rendbe hozták; a tehertelen mukuengyék pedig a karaván vonal két oldalán bizonyos távolságra jártak, időről időre hangoz megvetéssel jelt adva azokról, a miket észrevették. ²⁶⁾

Ekkép valami négy óráig haladtunk előre; ekkor utunk lassankint a jobbra maradó hegytől eltérően tetemesen aláereszkedett, s a veres agyagot most fekete fold váltotta fel. Itt erdő helyett a magas szakáié fű borította a földet, mely minden kilátást elrekesztetts melyen csak bajjal lehetett keresztül nyomulni. Hozzájárult az esőtől felázott föld, úgy hogy bokáig érő sárban kellett gázolnunk. Dél-tájban sűrű bambusz nádashoz jutánk, mely a keskeny, de mély és sebesen futó Kimbondo folyó partját fedte. Szerencsénkre a hidat jó karban találtuk, s minden baj és idővesztegetés nélkül átkelhattunk.

A folyó túlsó partján a föld ismét emelkedett, s mi megszabadultunk a sártól és a hosszú fűtől.

A mind magasabbra emelkedő síkon szabad kilátást nyervén, a szemközt nem messze álló Lingi-Lingi magas begy tömeget bámulhattam, melynek felhő fedte tetején, mint láthattam, utunknak keresztül kellett vezetni, s melyhez a jobbról és balról utunkkal egyenközűleg futó hegyláncok mint ha-

talmas oszlophoz támaszkodtak. Több népes, ugynevezett Kimbondói helység mellett elvonulván, délutáni 4 óra táj hun kis hegyi patakon kelénk át s az annak közelében készen talált kilombóban megszállunk. Alig hogy elhelyezkedtünk, már is a magas Lingi-Lingi csúcsokon feltornyosuló fekete fellegek nagy hirtelenséggel az egész láthatárt boríták el, s éjjeli sötétséget okoztak, melyet csak a mindjárt minden oldalról fellobogó villámok szemfényvesztő tüze szakasztott meg. A villámlást iszonyú mennydörgés kísérte, mely a legbátrabb keblet is megrendítette. A zúgó széltől hordott zápor az egész természetet, megsemmisítéssel fenyegette, de kevés idő múlva csendesen permetező esővé változott, s nem sokára az is elállt. Most a nyugöt felé tiszta láthatáron lenyugvó nap sugarai gyönyörű veres zöld szivárványokat idéztek elő az éjszakkeletre oszló felhőkben.

Jan. 31. Az útra még szükséges élelmi szerek bevásárlása végett a karaván helyben maradt. Csakugyan a közel helységekből nagy bővségben hozták az eladni valókat, annál is inkább, hogy a környék előljárójának (szekulu) jó kedvét nagyobb kibandával megnyertem, úgy hogy azután alattvalóit felhívta, vigyenek táborunkba eladni való élelmi szereket; egyszersmind azt is megüzente nekünk, hogy a Kubáiai szóba nevében köztünk megjelent egyének koránsem annak küldöttjei, hanem csalfa ámítók²⁷⁾ voltak.

A tanyánkra élelmi szerekkel jövő egyénektől megtudám, hogy déltájban, ide nem messze, istenítélet és végrehajtás fog tartatni. Nagyon óhajtottam

e dolognak szemtanúja lenni, s látván, hogy a ben-szülöttek nem ellenzik, több szintén kíváncsi fegyveres ember kíséretében a kijelölt helyre sieték. Ez hegyi patak szélén terülő s erdővel környezett síkság volt. Ott már körben álló számos fegyverest találék. A kör közepén tűz volt, mellette fazék, melynek tartalmát különös módra öltözött ember hosszú fa kanállal keveri vala. Azon ember több kis vadállat (enzsoi= vad macska, sakál, bámbi=gasella pygarga) bőreibe volt öltözve, mely bőrok övvel voltak a derekán leszorítva, s aláesüngve testének csak alrészét fogták körül; nyakáról keskeny szíjon több apró gazella szarv függött, keverve oroszlány és leopárd körmeivel; fejét különféle madarak lob láiból kéazított nagy esouióbokréta fedte; testének meztelen részei, valamint arca is fehér és veres csíkokkal voltak befestve. E szembeötlő személy közélében nehány hosszú antilop szarv volt feltűzve.

Mindezekből könnyen következtethetem, hogy e személy a következő jelenetben nagy szerepet fog vinni, s nemis csalatkozám. Kiszongóm csakhamar megmagyarázó nekem, hogy a fazékban a bulongo italt **) főzik, s az, ki főzi, a kimbánu vagyis jósló. A vádló és vádlott s a szertartásra megjelenendő nép még meg nem érkeztek vala.

Kis vártatva számos csengő hangja üté meg fületem, s csakhamar a közel erdőből, többnyire pus-kával fegyverzett csapat tűnt elő. Ezek a síkra érke-zve, két elkülönzött csoportra oszlanak, melyek mintegy 50 lépésre maradtak egymástól. A két csoport közötti téren legott, fazekával együtt, a jósló foga helyet, ki azután a vádlót és vádlottat nevéknél

fogva erős hangon felhívá, álljanak elő. Erre csakhamar mindenik csoportból egy egy fegyvertelen ember válék ki s lépe a középre; arcuk önkét ellenkező indulat volt kifejezve s' a vizsga szem azonnal megláthatá, melyik lesz a nyertes. A bal csoportból kilépett egyén (hol a kornyék szekuluja is jelen volt), nyílt arccal s félelem nélkül közelíte az italt folyvást keverő s érthetlenül mormogó kimbandához, a másik ellenben, t. i. a vádlott, lassan s aggodalmasan körültekintgetve közelge feléje. Azalatt az egész gyülekezetben nagy csendesség uralkodik vala, s minden szem akimbandára volt függesztve. Ez most a kabakot rázogatva érthetlen szavakat mormolja.

Még nem tudtam, micsoda ügy szolgáltatott alkalmat a perlekedésre, azért sürgetem kiszongómat, járjon utána, s tudja meg a jelenlevőktől. Kiszongóm tehát a következő értesítést kapta;

Sakipera és Kimbiri szomszédok valami 20 nap előtt a Dámba olo mone lakatlan erdőre ménének mézet keresni. Az erdőn elválnak egymástól, s külön külön irányban indulának a méz keresésére. Mert szokásuk szerint előbb a méznek helyét keresik föl s nézik, hogy mennyi vau. azután haza mennek rokonaikért, s ezek segítségével szedik ki s hordják haza. Sakipera tán ügyesebb ember volt, vagy pedig csak esetleg történt, elég hozzá, ő mézzel telt négy nagy iát (kilombo an nyitni) talált, Kimbiri ellenben csak egy iát fedezhete föl. E z ek után mi n d - kettő haza ment. Itt Kimbiri sokat panaszkodik övéi előtt, hogy oly szerencsétlenül járt, holott szomszédjának a szerencse oly nagyon kedvezett. Sakipera pedig legott rokonait magával ve vén, visszafordula,

hogy a megtalált mézet kiszedje. De éjjel oroszlány által megtámadtaték s szétszaggattaték, míg társat lára mászva megmenekülének.

A gyászos eseten felindult atyafiak azonnal a kimbandához ménének, Sákiperá halálának tulajdonképi okozóját megtudakolandók. A kimbanda több ízben megforgatván nángombóját végre kijelenté: hogy Kimbiri megirigyelvén szomszédjától a gazdag mézszüretet, boszujában „kandumbává“ varázsolta ²⁹⁾ magát, s tehát 3 az, ki Sakiperát szétépte. A jósló ezen ítélete a kiákkai szóba elé került, s ez azt rendelte, hogy az ügy, miután a vádlott a neki tulajdonított vétket erősen tagadja, a perlekedők tartózkodása helyén a bulongo ital által döntessék el.

A kimbanda kiszólitása folytán előállott feleka két csoportozat, közti téren egymással szembe a földre lilének s nyugodtan nézek s hallgaták a nevetséges mozdulatokkal ugráló s folyton folyvást dunnyogü kimbandát; ez végre mindegyikének egyegy kis fél kabakot (gángysn) nyujta oda, melyeket a fazékban főzött folyadékkal töltött vala meg. Azután az égnek négy fő tája felé kezével négy vágást tón a le vegőben, s erre hangos szóval ezt tsmétlé háromszor: „Okási lu lon gá, ovihembá jánge, ve lékükön di, szapaita! — Tambulu, otyunyu!“ (A ki vétkes, még ideje van, vallja meg bűnét, mert italom mindenestre megöli! — Vegyétek, igyátok!“ Erre a felek százjokhoz vévék a fél kabakot s megiván a benne levő folyadékot, felfordítva magok elé a földre tevék. A gyülekezet mindvégig a legnagyobb csendességben maradt.

Mintegy 10 perc múlva az egyik minden nagy erőködés nélkül erősen hányni kezdte:³⁰⁾, a másik ellenben mindinkább erőködve, izzadozva, erős vonaglások között s nagy fájdalom jelével, száján habozva, igyekvők a gyomrát dülő mérges italt kiokádni. Mind hiába, végre a kimbanda hozzálépve felszólítá, vallja meg bűnét, mit a vad babonának halállal küzködő áldozatja csakugyan meg is tön mire a jósló más kabakban oly italt ada neki, mely azonnal erős hányásra készíté. Ekkép megmenekült ugyan a haláltól, de mit használt neki az életmentő ital, midőn reája, mint most már elismert bűbájosra (gánga), még rettenetes halál várakozott?

Alig hogy t. i. a szerencsétlen az erős hányástól kissé megépült s szomorún maga körül tekinte, azonnal az eddig csendességben volt gyülekezet dühösen kiáltozni kezdte: „Gánga! gánga!“ (bűbájos). Azután megragadák s közel álló fához kötözzök, s most az eddig inkább furcsa és nevetséges jelenet borzasztó tragoediává változók. Egyik a legdühösebbek közül baltájával a megkötözöttnek nyakán erős vágást tön, erre az egész gyülekezet megrohant, mint dühös farkas csapat, s a mit csak vad kegyetlen, bőszt ült nép rosztat elkövethet, mindazt megtevők a halálra szánt áldozaton. Némelyek fa buzogányokkal fejét törék be, mások a vérző sebekbe a jósló tüzeről vett égő parászt szórának, még mások egész testét keresztül kasul metélék.³¹⁾

Tovább nem nézhetém a vérengző kannibálok iszonyatos munkáját, borzadva hagyám el az ártatlan vérrel mocskolt helyet, hol kéréseim mitsem eszközölhettek a tett meggátlására; keserűn sajnál-

kozám a barbár babona járma alatt nyögő népek balvéleményei rettenetes következményein, s egy szersmind megbánám, hogy kíváncsiságom kielégítésére azon jelenetet választottam vala, melynek szomorú benyomása egyszerre eloszlató Afrika belsejét illető vidám képzeleteimet. Bosszúságomat kiszongóm és többi kísérőimmek a fájdalommal sokféle módon küzködő áldozat vég vonaglásain való hangos kacagásai még inkább növelők, s haragosan lehordám őket. De erre nyugodtan csak azt felelek: „Gyáposzoka gángá moine!“ (Nagyon jól esett neki, mert ő bizony bűbájos). Mit tehet a Józan ész babonás véleményekkel telt fej ellenében! †††)

Késő délután érkezem a ki lomhóba, bús gondolatokba merülve vevérn magamat síngembe, míg kör ültem a legnagyobb vigalom és megelégedés uralkodók.

A hévmérő délutáni 4 és 5 óra között 23 R. fokot mutatott.

A kilombónk közelében elhúzódó hegyek aljában Kiákka tartomány keleti határvonala jut el, azért, mielőtt odább mennénk, azon tartományról tesztek néhány szót.

Kiákka kiterjedésére és népességére másodrendű kimbunda ország, s a déli szel, 12 és 13, a keleti hossz. 15 és 16 fokjai között terül. Éjszakra a Bailundók országával határos, nyugotra a Daniba olo mone lakatlan rengetegek a kiszángysi birtokoktól választják el, délre a Kitáta és Kokonda tartományok, végre keletre a magas Lingi-Lingi határolják; az utóbbi hegység Hámbo tartománytól választja el. Összes népességét 75 ezerre becsülöm,

kik mérsékelt hatalmat gyakorló saját fejedelem (szóba) uralkodása alatt élnek. A kiákaiak általában szép magas termetű emberek, de büszke, vérengző s felette harcias indulatnak, kik szomszédjaikkal szövetekezve, ezekkel együtt több ezer füre menü fegyveres erőt képesek talpra állítani s a tőlük délre messze terülő, szarvas marhában bővelkedő Mombuero tartományokba szoktak becsapni, s mindent tüzzel vassal elpusztítva nagy számú szarvasmarhával és rabszolgával térnek meg. Vallásuk babonákkal teljes fetisimálás, mindazonáltal fő istenséget ismernek, melynek neve „Szúku.“ De ennek véleményük szerint, nincs hatalma felettük, tőle sem jutalmat sem büntetést a más világon nem várhatnak. Haláluk után a más világon, úgy hiszik, az itteni életüket fogják folytatni. Különben hisznek jó és rossz lelkekben, kik e világon történt minden jónak és rossznak szerzői, azért csak nekik áldoznak, leginkább állatok vérével, s csak némely esetekben, pl, nagy szárazság vagy kiáradások alkalmával embervért is áldoznak a rossz lelkek boszúja megengesztelésére. Papjaik nincsenek, de számos kimbándáik vannak (jóslóik), kik a rosztat elhárító s jó szerencsét osztogató talizmánt különféle alakban (vadállatok szarvai, körmei, fogai alakjában) adják el a hívőknek, kik azt rendesen zsinórra fűzve nyakuk körül hordják.

Utálatos authropophagusok bizonyos szertartásaikban a hadi foglyokból választott „ouri-kongó“-kat marha- és ebhússal keverve falják fel; megeszik az öregeket és kisdedeket is, az előbbieket, mikor nyavalyába esnek, ölik le, mielőtt, mint mondják, meg-

soványulnának, a kisdedeket pedig szomszédjaiktól rabolják el és megsütik.

A férfiak fő foglalatossága a ragadozás, a földművelést csak a nőnem gyakorolja, s földjük felette termékeny leven, igen kevés munkával gazdag aratást nyernek; leginkább kukoricát, muniokot, kolompárt (kara), babot, borsót s jó fajta dohányt termesztenek.

A tartományban az említett folyókon kívül Rita got a nevű, kénköves meleg forrás van, a tartomány éj szaki részén Kibáuda kerületben. A tartomány általában hegyes, rengeteg erdővel borítva, melyekben az oroszlány, leopárd, onka, párduc, hiéna, sakál, pakasza, gelenge, zebra, többféle antilop, pézsmadisznó, (*dicotyles labiatus*) stb. tanyázik. Az antilopok közt előfordul az „engysíri,” melynek két vékony szarva, s három oldalról függőleges irányban a hasig érő fehér csíkjai vannak; továbbá a „pálán ka,^{ic} mely tehén nagyságú, barnasárga, s melynek alatt gyűrűd zott nagy szarvai vannak. A madaraktól előfordul a papagály, zsaroly (*müacicapa*); továbbá a számos apró tóban különb féle vizimadár: kalános gém, flamingó, fehér lábú és orrú gólya („panda“), pézsmakacsa, anas viduta, anas dominicfl. stb. A csúszómászókból a Kiszángysi tartományban észrevett fajok itt is léteznek. Házi állatok: nem kevés szarvas marha, több juh és kecske, azután sertés és tyúk.

A magas helyeken s ismét az alacsony és mindig nedves lapályon másmás növényzet van; többi közt mftdekre terjedve nagy bőségben s vadon terem a szép kék festéket adó „ami“ (*indigóléra*), az

erdőkben pedig előfordul a veres véría (*Dracaena draco*), azután a mézgafa, a kosenil kaktus, stb.

Az itt netalán lelhető fémek közül csak a vasat nyerik nagy mennyiségben.

1) A Benguelából haza térő karaván népei közt igen gyakori a vérhas; mert otthon egészséges léghez s egyszerű eledelhez szokvák, a városban pedig rendesen sózott halal s mértéken túl égett borral élnek, hozzájárul a róz levegő. Ekkép még a városban vetik meg a nyavalyának alapját. Visszamenet ismét fris forrásvízzel s holmi zöldségekkel élnek, erre a már ingerelt gyomorban ellenhatás támad; s csakhamar kifejlik a vérhas, mely annál veszedelmesebb, minthogy minden orvoslás nélkül hagyják. Néha megesett, mint értesültem, hogy 2500 személyből alig a harmadrész tért meg hazájába, a többi útközben a vérhas áldozatja lett.

† A Magyar egyik utazási közleményéről rövid tudósítás a *London Geographic* társulat journájában is megjelent; ehhez Desborüigli Coolcy Vilmos kis magyarázatot irt, melyben többi közt azt mondja; „A magyar utazó útját Bibébe következőleg kell felfogni; Beuguelállói délkeletre ment Nannio vagy Nauo felföldre s onnan Hambóra, éjszakkeletre Kakonda portugál várdától. A *Kuhále* folyó kétségkívül nem más mint a *Katómból*«. — Erre meg kell jegyeznünk, hogy Magyar nem *Namno* vagy *Nano*, de *Mángó* nevű kopár s lakatlan hegyes vidéken át jutott a népes vidékre *BKubaié* folyóhoz, s hogy ezt világosan megkülönbözteti a Benguelától éjszakra néhány mfdre a tengerbe szakadó *Katumbelától*. A veimári foldirati intézetben 1857-ben megjelent afrikai földképen Kiepcrttől csak a *Katumbéla* folyót találjuk, mely *Nano* helység (?) mellett elfolyván, Benguelától éjszakra a tengerbe szakad, s ettől délre a rövidebb *Maribombo* nevű folyót; a

Kubálé pedig hibázik. Magyar szintén megemlíti a leírja a Maribombo, vagyis Marimhoiubo folyót s azt jegyzi meg róla hogy a portugálok rendszeren Kávákónak nevezik. A Kávákón átkelvén, jutott a Makángó v Ízetlen s lakatlan vidékre a ezen keresztül a Katumbéla folyóhoz. E folyótól északkeletnek menvén, érte el a Kinbalét, mely folyó tehát északra esik a Katumbelától, s ezzel semmikép össze nem zavarható. Petermann legifjabb földképén csakugyan már mind a két folyónak futását találjuk feljegyezve. Tams többször idézett munkájában megemlíti az Inandanha nevű helységet, „mely a Legtöbb földképen beljebb van föl jegyezve, de mely Benguelától északra 9—10mfdre a hasonnevű folyócska torkolatján;! l fekszik.“ Ezen folyócska kétségkívül a mi utazónk A n h a m d a n d á -ja, vagyis Kubáléja, mint beljebb nevezik,
H. J.

- 2) A mézmadarat (Cuculu indicator, Sparmau) a benzülöttek „oszolé“ mik nevezik. Valamivel nagyobb mint a veréb, hátán rozsdás színű, alább a basán fehér; orra sárga; lábai feketék; szárnyai tövén gömbölyű, világos sárga, kis foltjai vannak. Bár hihetetlennek látszik is, mindazáltal itt Afrikában ismert s tapasztalt igazság, hogy e madár, midőn a rengeteg lakatlan erdőben az utast megpillantja, erős hangon kerit! kerit! kiabál, s ekkép magára vonja figyelmét. Azután azon mértékben, a mint az utas követi, előbbre repül a méhtanya irányában, mígnem a kívánt helyen megérkezvén, rendszeren a kaptárhoz közel álló fám ül. Általános szokás egy darab mézet a madár számára hagyni, mehő mihelyt egyedül van, a mézet el is költi. — A feketék közt sok babonás vélemény uralkodik az- oszole felül! azért félve tisztelik; többi közt azt mesélik róla: egykor valakit szokott módjával a mézfához vezetett, de ai ember feledékenységből vagy báladatlanságból meg nem adta neki az öt illető részt a mézből, azért a boszus madár az első előfordult alkalommal az erdőben talált utasokat nem a méz fához, hanem oroszlány tanyához vezette.

(Az itt leírt madár a Fokgyarmato is előfordul, s ott az angolok „boney bird“-nek nevezik. Lásd: Dr. Heinrich Oppermann, Briefe aus dem Kaffernlande. H. J.)

- 3) Megtörténik néha, hogy az ily módon eltűnt személyekből egyik másik huzamos idő múlva véletlenül haza kerül s családja körében megjelenik. Ezek azt beszélnek, hogy midőn az úton a gyaloglók sorából kitértek, az erdőben hirtelen több ember által megragadtaték, megkötöztettek s a kippambálák messze földön levő s elrejtett kilombójába vitettek. Azon haramiák tudniillik az erdőn lappangónak, s ha nincs mit rabolniok, mézet keresnek, az ebből nyert viaszt rendszeren 60 fontnyi hosszúkás köb formába öntik. Mikor aztán lakhelyeikre visszatérnek, az időközben elfogdosott embereket magok között felosztják. De ezeknek néha sikerül megszökni s hazájukba menekülni.
- 4) A „losa“ magas, izmos növésű fa; halaványzöld, fényes, közép nagyságú, kerek, rendetlenül csipkézett levelekkel sűrűn borított, terebélyes ágai vízirányosan nyúlnak ki a törsből. Gyümölcse okt. és nov. hónapokban érik meg a nagyságára és alakjára a kis sz. jánosaltuához hasonlít, de héja vastagabb bőré s érett korában mocskos sárga színű, a mint a kolompárnál könnyen lehámozható; busa sárga színű s csaknem mézhez hasonló folyékony anyagú, édes ízű s igen tápláló; a búsban fekete, a barackéhoz hasonló, de ennél kisebb csontár mag van,
- 5) Az afrikai vásáron az elefántcsontnak következő négy faja ismeretes, melyek az itt lakó portugáloktól ezen renddel neveztetnek:

„Marfim de ley,“ azaz oly elefántcsont, mely 32 fontnál többet nyom, a benszülöttek „Kangn“-nak nevezik, Benguelában cgyegy fontjának ára 2pft. 35 kr.

„Marfim meao“, mely 16-32 fontot nyom, a benszülöttek „kilomelu“-nak nevezik, fontjának ára 1 pft 40 kr.

„Mindó“ mely 5—16 fontot nyom, a benszülöt-

tek „kombakászá“nak nevezik, fontjának ára 1 pft, 15 kr.

„E s c r a v e l l o m e l y l—5 fontot nyom, a beaszülöttek „kombidnak nevezik, fontjának ára 36—40 pengő kr. De a feketék rendszeren a kitett árnak csak egy harmadrészét kapják.

- 6) Bihé országtól délkeletre 12 napi járó földre a Koanza és Kuitu folyókon túl fekvő tartományok rengeteg erdeiben csaknem hihetetlen mennyiségű méhek vannak.
- 7) Mattan gáná-nak nevezetik vagyis inkább címeztetik minden zambuella és ganguella a fejdelem, legyen hatalma bármilyen.
- 8) „B i n g u n d i“ vagy „m i n g u n d i“ erjedett méhser igen részegítő ital, használata igen általános, s mondhatni, hogy e vad népek többnyire attól megrészegezdven, oly kegyetlen indulatúak, hogy a legcsekélyebb megbántatásra is késsel rohannak a meghántó arcának, azután nyilazásra kerül a dolog.
- 9) Minden délafrikai népek erősen hiszik, hogy a varázslat titkos mesterségét értők még távolrul is árthatnak ellenségeiknek, nyavalyákat küldhetnek rajok s életük-től is megfoszthatják. De másfelől azt is hiszik, hogy a varázslat rősz befolyását a hozzáértő [ellenszerei által] elháríthatja.
- 10) A félj a kimbunda népeknél köteles feleségeit legalább minden hónapban egyszer új szövetekkel felruházni, s azon esetben, ha hosszabb kimaradás miatt meg nem tehette, megérkeztekor tartozik a hiányt kipótolni, különben feleségei elválhatnak tőle.
- 11) Az „enpakasza,“ vagy „pakasza,“ vagy „inyán y i“ (bos cafer, Sparman) vad bivaly, igen erős testalkotású, két nagy ökör testét is meghaladó állat. Sejtéhez hasonló fekete szőre ritka, fülei nagyok, hosszan alálógók, s elöl egészen elfedvők a fejből kinyúló, tövükön arasznyi szélességű szarvaitól, melyek alant vastag gyűrűzetitek, mint a kosnál, fenn hegyesek s félkört alkotva csaknem egészen összeérnek; farka olyan, mint

az ököré. Csordánkint élnek“ a lakatlan erdőktől környezett, lapályokon. Indulatok felette dühös és vérengző, minden ingereltetés nélkül is megrohanják az utast, s egy ökleléssel lesújtván, összetapasztják, s azután a ronsolt tagokból kifolyó vért nyalogatják fel. Azért a feketék úgy félnek a pakaszától mint oroszlánytól. Tulajdon tapasztalásom!jé! mondhatom, hogy a pakasza rám nézve veszedelmesebb volt, mint az oroszlány, mert hosszas utazásaimon rabszolgáimnak csak kettője tépett szét oroszlány által, míg a pukasza-vadászat jóval többnek került életébe. Igaz, az oroszlányt sohasem keresték fel, s csak ha véletlenül találkoztak vele, támadtál; meg, ellenben a pák ászát minden előforduló alkalmal Üldözték, tiltakozásaim ellenére, mert a pakasza-vadász oly tiszteletben részesül mint az elefántvadász.

- 12)** Az „ongaje“ vashoz hasonló keménységű fa, sugár, fekete kérgtől törzsöké 15 és több ölnyi magasságot ér: kevés gallyaznia van, levelei ritkák, aprók, gömbölyűk, halvány színtiek. E fa úgy látszik jó villám vezető, mert sokai a villámtól darabokra zúzva láthatni. Igen alkalmas a szénégetésre, s földben igen sokai g megmarad rothadás nélkül, azért a benszülöttek libát új ok építésűnél neki adják az elsőséget minden más fa felett. Gyökere erős mérget szolgáltat, melyet a ki rohan dák a lm longo ital készítésére, szárazon porrá törve, használnak.
- 13)** A „páko“ szintén igen kemény s az előbbihez hasonló ia, csakhogy kérge fehérlő, gallyai sűrűbbek s terebélyesebbek, nem vonzza úgy a villámot, s gyökerei nem szolgáltatnak mérget

††) A n d e r s s o n (Reisen in Süd-West-Afrika bis zum See Ngami, II. k. 21 s k. 1.) Rehoboth-ba utaztában oly sáskafellegeteket látott, melyek a levegőt a szó szoros értelmében elsötétítették. „Szekerünk, írja Audersson, már 100 lépésnyi távolságra sem volt más hasonló nagyságú tárgyól megkülönböztethető. Más helyen a sáskák egy mfidnyi területen egyetlen zöld helyecskét sem hagytak,

A sáskaseregek, melyek a nap lefolyta alatt utunkon keresztül mentek, külön külön több mfdnyi hosszú és széles tért foglalhattak el. Szárnyaik moraja oly erős volt, hogy alig hibejük, s azon üvöltéshez hasonlított, melyet a horgonyra szállt hajó kötélzetén keresztülzúgó heves széllelés okoz. Repültökben egész foltok, leszálltak, s úgy hulltak a földre mint nagy hópelyhek. De csak éj beálltával keresnek nyughelyét, s jaj azon helynek, hol letelepednek! Mikor a nap fel keltével odább állnak, azon helyek, melyek az előtte való estve még a növényzet legbujább pompájában díszlettek, olyan szárazok s koparak mint a Zahara. Kukoricaföldet két óra alatt tökéletesen tönkre tesznek; s nem csak dohányt s minden másféle növényt esznek meg, de gyapjút és vásznat is. Azon bán a szegény busmannok, kiknek se csordáik, melyek takarmány hiúból elveszhetnének, se szántóföldjeik nincsenek, melyeket a sáskák elpusztíthatnának, ezeknek jövedele által öröme és vigalomra indíttatnak. Ez úttal sok hottemottot és hegyi dumarát találtunk elő, kik szorgalmasan szedegették a sáskákat. Ezt sajtáságos módon tettek. Elsőben száraz tüzelőfát hordtak össze nagy rakásokra, ezeket azután megnyújtották, mihelyt a sáskák tovább indultak; ha tehát a tűz felett elrepültek, leperzselődtek szárnyaik s a földre hulltak. . . Éjjel, mikor a sáskák pihennek, egész szekereket szednek tele. Kissé megpörkölik a így elköltik, vagy meleg hamuban megszártítják s a jövendő szükségekre rakják el. Porrá vagyis liszté is őrlik két kő között; e port vízzel eresztik föl s így bizonyos kását vagy levest készítenek. Én megízletem az így elkészített sáskát, de nem mondhatom, hogy jóízűnek találtam volna. De sok tápanyagot kell tartalmazniok, mert az emberek, kik velők élnek, megkövérednek tőlük.“

H. J.

- 14)** Mikor az úton nagyobb számú emberekkel találkozik a karaván, azonnal mindkét fél megáll s külön külön csoportokban a földre kukorodnak körben, s a szokott „bekenetu“-val üdvözlik egymást. Azután csak ketten be-

szélnek, a többiek pedig hallgattuk a a szó váltásba nem keverednek, bármily érdekes is rájuk nézve a vett bír, és csak eloszlásuk után tudósítják egymást az atyafiak és ismerősük a vett hírről. Ily módon minden újság és hír hihetetlen gyorsasággal elterjed, mert ha egészen ismeretlen emberek találkoznak is egymással az úton, kötelesek a köztük uralkodó szokásos törvényt követni, s elmulasztása nagy véteknek tar intik, sül verekedésre is szolgáltatna okot.

- 15) Az entcate, onuntula fák, melyeket Brazíliában „Caraseo,“ „Catiuga“ és „Capuéra“ nevezetek alatt ismernek, alig nőnek 2-3 ölnyi magasságra, s a mi homoki nyárfánkhoz hasonlítanak; felette sűrű gallyazattal vannak benőve, mindjárt tövükön kezdve, azért a közöttük elhúzódó, arasznyi széles ösvényen, kivált esős időben csak nagy hajjal lehet keresztülvergődni.
- 16) E népeknél oly nagyon bevett szokás a halotti tiszteletet puskalövésekkel tanúsítani, hogy a divatozó vélemény szerint, az elhunytak atyjafiai ennek elmulasztásával megbocsáthatlan undok vétet követnek el. Kivált a vagyonosabbak eltakarítása alkalmával több napig szakadatlanul üldöznek, s az így felhasznált, sok lőpor megszerzésére nőm kímélik az elhunytak vagyonát, sőt ha ebből nem telik, még gyermekeit is eladják. Még a házi rabszolga temetését is lövöldözésekkel tisztelik, ha pedig a halálozás oly helyen s akkor történt, hol s mikor ezen halotti tiszteletet nem lehetett megtenni, akkor az atyafiak az első alkalommal utólagosan kötelesek a szokásos lövöldözéseket megtenni,
- 17) Az idegen küldöttek, akár jó akár rász hírrel érkeznek helységhez vagy a karaván kilombójához, némi távolságra, könnyen látható helyen, rendesen fa árnyékában kötelesek letelepedve várakozni, míg a helységben vagy kilombóban valaki észreveszi s feléjük közeledik, hogy megkérdezze, mi ügyben járnak. Erre csak azt felelik, hogy kinek küldöttjei s kivel akarnak beszélni.
- 18) A bibéi karavánok mindig zászlót visznek magokkal, a

zászló színét a karaván főnöke kénye kedve szerint választja meg, mert bizonyos nemzeti színük nincsen; rendszeren azonban veres és fehér színt választanak. Én minden általam vezérlett karavánnal magyar nemzeti színi zászlót hordoztattam. A zászlót útközben az úgy nevezett három „galferi“ (zászlós) viszi, hol a karaván elején, hol közepén, hol pedig utolján, de a kilombólmú mindig a singéktől környezett szabad tér közepén tűzik fel az ágasokra egymás mellé rakott kimbángók s a főnök singéje előtt; s ott a tanácskozási gyűlések is szoktak tartatni.

- 19)** Az „i m p e m b a“ a feketéknél tulajdonképen az, mi nálunk az útlevel azon különbséggel, hogy mi azt papi rosra írva zsebünkben hordják, a feketék pedig testükre mázsolják. Ez pedig közönségesen így történik: Ha valaki valami fontosabb dologra készül, pl. utazásra, perlekedésre, adásvevésve, stb., elébb a jóslóhoz folyomodik s szándéka jó kimenetele iránt tudakozódik, azután házi istenének kecske vagy más állat vérével áldozik, g ekkor a kimbanda a leölt állat vérével testének némely részét bemázoslja, s egyszersmind azon vérbe valamely darab szövetet is bemárt. Ezen szövettel s a körülállá sokhoz képest kisebb nagyobb ajándékkal azután a főnökhez járul, bemutatja neki a vérrel festett áldozati jelt. s engedelmet kér a szándékba vett vállalatára. Ha a főnök az engedelmet megadja, a kérelmező homlokára, mellére, és karjaira fehér krétával bizonyos jeleket ír s egyszersmind egy darab ily fehér krétát is ad neki, hogy ezzel az eltörült jeleket időről időre megújíthassa. Az ekkép impembált ember az áldozat vérével festett jelet megtartva, minden akadály nélkül végezheti dolgát.
- 20)** Ezen jel nélkül semmi perlekedést nem lehet kezdeni, azt pedig valami más jellel kicserélni, nem merészsük, mert az tartják, a „kiluluk“ (rész lelkek) rettenetes bősztét állanának azon, ki ily hamisságot elkövetne.
- 21)** Ha a bikásze-jel előmutattatik, s a felperes a felforgó esetet élő szóval is előadja, akkor az úgy tárgya-

lására határidőt tűznek ki. A meghatározott napon elkezdődik a tárgyalás (m i t o n g a vagy mukáno), Az ilyen „mikungák“ mindig nagyobb gyűlésben, nyilvánosan szoktak tartatni, hol miután egyik vagy másik peres fél jogát a jelenlevő szekuluk (vének) törvényszéke előtt bebizonyította, a vesztes fél köteles a nyertes félnek, mintegy foglaló gyanánt, a kérdésben álló tárgy mi voltához képest bizonyos mennyiségű szövetet adni; ezt „apopoka-railongá“-nak nevezik. Minden ily alkalommal adott rőfnyi szövet után a bírság letételekor tíz rőföt kell adni. Pl. a fejbe ütés vagy vágás által tett sebesítésért 8 rőfnyi „apopoka-milongát“ kell adni, az annak megfelelő 80 rőfnyi szöveteket pedig, mennyit t. i. az egész bírság tesz, utóbb bizonyos meghatározott időben kell megadni. — Szabad, de közember erőszakos meggy Okolásáért egy ökör s egy rabszolga jár az „apopoka-milonga“ fejében; egy ökörnek ára itt 30 rőfnyi szövet, s ugyanannyi a rabszolgáé is, tehát az egész bírság 600 rőf szövet, vagy annyi rabszolga, a mennyinek ára ez összegnek megfelel; ezt nem szükség egyszerre lefizetni. — Ha pedig az, ki a birói foglalót már megadta, azután a bírságot nem akarja, vagy nem képes leróvni, akkor a nyertes fél a főnök engedelmével s atyjafiai segítségével az adóst családjával együtt mint rabszolgát megkötözi, ilyenkor rendesen két annyit követel tőle, mint a mennyi az ítélet-szabta bírság. Ha most az adósnak nincs módjában a követelt értéket összeszedni, akkor a nyertes fél az adóstól ismert s vidékén lakozó bármely személynek tulajdonából igyekszik magát kielégíteni, megüzenvén neki, hogy szenvedett kára megtérítését, a perét veszette adóson keresse meg. E sajtóságos végrehajtás egyéb okoknál fogva ezen átkozott kapsi feketék közt a követelési civakodásoknak soha sincs végük, s embertelen törvényeik miatt gyakran az ártatlan bűnhődik a vétkesért.

- 22)** Mihelyt az „apopoka-milouga“ letételére történt felszólítás következtében a mukáno (per) hire elterjed, s a vétkesek vagy lakhelyeik nem ismeretesek, azonnal mindenki igyekszik őket kipuhatolni, mert ha a vétkesek elő nem kerülnek, akkor a nyertes fél bárkit letartóztathat s kényszeríthet a vétkesek helyett a bírság lefizetésére.
- 23)** A kettészakított s lábhoz dobott töltés a hadüzenés jele.
- 24)** Ezen feketéknek rablási ösztöne oly nagy, hogy azt is kívül néhány óra előtt nyílt barátságot vetettek, képesek fegyverrel megtámadni, megrabolni, sőt megölni, mihelyt jó alkalmok nyílik rablási vágyuk kielégítésére. Mind az, a mit e gaz népek mutatnak, merő tettetés és álnokság, mint kilenc esztendei közöttük laktomban elég keserűn tapasztaltam.
- 25)** A kimbangók vagyis töltvénytáskák aránylag az utazó karaván egész hosszában elosztvák, elől egy, azután bizonyos távolságra a második, stb. De a lópor nagyobb része a hátul járó főnök közelében van. Midőn megtámadtatástól lehet tartani, akkor a táskákról leveszik a Lakatokat, s csak oroszlány vagy leopárd bőr takarókkal takarják be; e takarók szélein sok csörgő van, melyek csörgése jelül szolgál arra, hogy hol van a lőszer.
- 26)** A jeladó fityentések módját a közösen tartatni szokott kuszikáma gyűléseken időről időre megváltoztatják, hogy az ellenség el ne tanulhassa s ne utánozhassa.
- 27)** Az álnok főnökök, ha az áhítózott zsákmányt nem sikerült kézre keríteni, rendesen a barátság legnagyobb jelével a merényi kárhozatni szokták s a történetk felett sajnálkozásukat kifejezni, jöllehet a merény többnyire saját ösztönzésükre követtetett el. De ha az ily rablási kísérlet sikerül, kevélyeu kérkednek a nekik törvényesen kijárt prédával.
- 28)** „B u l o n g o“ a törvényes bizonytságot szerző ital, mint a középkorban divatozott „istenítélet“ tüzes vassal s főr ró vízzel. Az ital maniok és kukorica darából főze-

tik, melybe a kimbanda bizonyos adag mérget kever; ez igen erős méreg többnyire az ongáje fa gyökeréből készül. A kire a kimbanda a bűnt rá akarja bizonyítani, annak italába titkon több mérget kever, hogy a szerencsétlen hamar meghal, ha ellenszert nem kap. Mindkét fél mérget vészén az itallal, de az egyik oly keveset, hogy csak hányásra kész ti, s más bajt nem okoz neki. Vannak még másféle „istenítéletek“ de ezekről alább fogok emlékezni.

- 29)** Ezen népek hiszik, hogy a varázslás mesterségét értő kénye kedve szerint bármely állat alakját És tulajdonait ülheti magára.
- 30)** Az italtra következő hányás az ártatlanság jele, sexen való örömeiket a jelenlevő atyafiak lövöldözéssel nyilvánítják.
- 31)** A bűbájósoknak ekkép bebizonyult személyeket nem mindig ölik meg. Ha még ifjú, izmos s ép testűek, mint rabszolgákat adják el családokkal együtt, de többnyire külföldre, vagy, ha csak lehet, európai fehérnek, mert európai felett, mint állítják, a bűbájósoknak nincs hatalma. De nem elég, hogy az ily szerencsétlenek megöletnek, vagy családostul eladnak, még valamennyi rokonaik is megkötöztetnek mint rabszolgák, ha hirtelen futással kopasz életüket meg nem menthetik. E rettenetes, embertelen törvény leginkább oka annak, hogy e népek között mindig annyi eladni való rabszolga van, mert az említett módon éli télének néha 30 — 40 tagból álló családja van, s vele együtt mindnyájan eladatnak.
- †††) Utazó hazánkfiak több helyen szól a szerencsények babonás véleményei s rettenetes következményeiről. Ide igtatjuk azt, mit ugyanezen tárgyról Livingstone munkájában (433 s. k. 1.) olvasunk: „Neves kapitánynak (ez Kasszandséban, a belföldön levő legtávolabb portugál telepítvényben lakott, keletre a Tala Mungongo hegységtől s nem messze a Kuangóba vagyis Koangóba ömlő Lui folyótól). — egyik gyermeke azalatt hogy Loandába jártam, halt vala meg, másik gyermeke pedig

épen ottlétemkor hunyt el. Mikor e gyermek már nagyosan roszul volt, anyja, ki színes (azaz szerecseny) nő volt, jóslóért küldte, hogy tőle megtudja, mit kelljen tennie.

A jósló, kockáit hányván, elragadtatott állapotba juttató, magát, melyben állítólag a barimókkal (Magyar kilnának nevezi) közlekednek. Azután jósválaszában elmou-dá, hogy az egykor Kasszandséban élt portugál kereskedőnek lelke tör a gyermek életére. — T. i. a kérdései kereskedő halála után a helység többi portugál kereskedői átvették hátrahagyott áruit s kiki az átvett árukért az elhunytak bandai hitelezőinek számolt be. Ezt látván a benszülöttek s fel nem fogván az Írott kercsre delmi kötések természetét, azt hitték, hogy a kasszáiulsei kereskedők az elhunytak javait elsikkasztották, \$ tehát az elköltözött lélek most Neves kapitány gyermeket akarja megölni, mivel ő is részes volt a dologban,

A jósló ennél fogva adott válaszában azon érzelmet fejezte ki, melyet benne az említett kereskedői eljárás felköltött vala, s egyszersmind a benszülöttek képzeleteit az elhunytak lelkei felől is nyilvánítá. A benszülöttek azt tartják, hogy a fehérek mindezen dolgokban tudatlanabbak, azért a gyermek anyja sürgeté az atyát, adjon a jóslónak egy rabszolgát, hogy ez áron áldozatot tegyen a lélek megkérlelésére s a gyermek élete megmentésére. De az apa nyugodtan csak egyik szomszédját hivatá, a jóllehet a jósló úgy tette magát, mintha még folyvást elragadtatott állapotban volna, a hátára szaporán alkalmazott két bot csakhamar füleszmélteté, süt gyalázatosan megszalasztá.

De az anya korántsem bízott az európai bölcsességben. Noha meghagyám, neki, hogy a beteg gyermeket óvja meg a léghúzástól, ő csak inkább saját szokásához ragaszkodók, s a gyermeket meg is köpölyteté. Ez tehát nemsokára haldoklani kezdte, halála előtt, atyja kivonatára még megkeresztelém. Az anya hirtelen kirohana s rákezdte a bús siratásra, mely annyira megható, mivel reménytelen fájdalmat fejez ki . . .

A benszülöttek közlekedése a fehér emberekkel, úgy látszik, állapotokat nem igen javította. Angola különböző kerületeiben évenként sok ember veszi el életét a köztük uralkodó kegyetlen babonáság következtében, s a portugál hatóságok vagy semmitsem tudnak róla, vagy meg nem gátolhatják. A benszülöttek titoktartásra kötelezettek azok által, kik az istenítéletet kezelik, mely rendszeren az áldozatnak halálát okozza. Gyakran messze kerületekből nagy utat tesz az, kit bűbájossággal vádolnak, hogy magát az ítéletnek alávesse s ártatlanságát bizonyítsa. Kasszandse völgyében Dua nevű patakhoz járnak, ott a valamely fának mérgéből készített italt megiszszák s nyomtalanul odavesznek,

Míg Kasszandséban mulatunk vala, egy asszony sógora azzal vádola, hogy betegségének szerzője. Az asszony kész vala magát az istenítéletnek alávetni, mert bizonyosan hitte, hogy általa ártatlansága fog bizonyodni. Neves kapitány meg nem engedé neki, hogy elmenjen, s ekkép megmenté életét, mely feláldoztatott volna, mert a mérég nagyon erős ha valakinek erős gyomra kihányja, a vádló ismétli vádját; új adagot adnak neki, s ő végre is meghal. Ekkép száz meg száz ember hal meg évenként Kasszandséban.

A Zambezi folyótól éjszakra terjedő egész földön ugyanazon babonás vélemények uralkodnak, mi, úgy látszik, arra mutat, hogy az ott lakozó népségek eredetileg egy nemzethez tartoztak. Mindnyájan hiszik, hogy az elköltözött lelkek folyvást az élők közzé vegyülnek, s hogy még az utóbbiak eledelésében is valamikép résztvesznek. Betegség esetében tyúkokkal B kecskéekkel áldoznak a lelkek megkérlelésére. Azt képzelik magoknak, hogy az elköltözött lelkek az élőket s minden élvezeteiket is el akarják venni a földről. Sőt még a gyilkos is áldozatot tesz a megöletett lelkének megengesztelésére. Beszélik, hogy oly felekezet van, mely embereket öl, hogy szíveiket kivegye s a barimónak áldozatul bemutassa

A fitestvér birtokjogi igényt tart leánytestvére fiaira, s gyakran el is adja unokaöccseit, hogy adósságát lerója. A rabszolga vásár nem annyira háború köretekében, mint inkább ezen s más efféle természetelleni szokásoknál fogva telik meg. Az e gyakorlatot pártoló előítéletek nagyon mély gyökeret vertek a benszülöttek lelkében. Még Loandában is kivonulnak a benszülöttek, hogy a hatóságok tudta nélkül a városon kívül végezhessék pogány szertartásaikat. Vallásuk, ha annak nevezhetjük, a rettenet vallása. Mindenféle roszaktól érzik magokat környezve s elhárításukra számtalan varázsszert alkalmaznak. Néha oly a többinél óvatosabb vagy félénkebb — emberrel találkozunk, kinek nyakán 20—30 varázsszer függ. Annyi talizmán közt bizonyosan az igazit is hordja nyakán ... Az európaiak megvetéssel nézik félelmük tárgyait, de ebben ők csak nagy butaságot latnak.“ — Alább (440 l.) meg ezt írja Livingstone: „A benszülöttek temetési szertartásai félig vigalom, félig gyászból állanak . . . Bírálásuknál nincs szívrepesztőbb dolog. Mikor a jövendő világra vetik szemeket, saját felette uagy gyámoltalanságuk s reménytelenségük örömtelen képe tárul ki előttük. Azt képzelik magoknak, hogy teljesen az elköltözött lelkek hatalmában vannak, s azon kilátás, hogy majd ők is utánuk költöznek, rájuk nézve a legnagyobb szerencsétlenség. Azért folyvást igyekeznek az elköltözött lelkek haragját megkérlelni, azt vélván, ha ezek meg vannak nyugtatva, csak a bűvölet okozhatja halálukat, azt pedig varázsszerek által meghiúsíthatják. Angola tartománynak egész színes népessége e vastag babouaságba van elmerülve, mindaz által azt vélik, hogy e dologban bölcsebbek mint fehér szomszédjaik. Minden népség meg van győződve, hogy legjobb érdekeit a legjobb úton mozdítja elő, Koránsem hibázik bennük az önbecsülés, mi más nemzeteknél oly gyakori; de mindenféle ábrándokat rettegnek, s félig kifejlett kép-

zeteik és hagyományaik vannak egyről máérol, magok se tudják miről.“

Hasonló babonák az éjszaki Afrikában ölo szerecsenyek közt is uralkodnak: az elköltözött lelkek, a búbájosság, stb. mindenütt nagy szerepet visznek. Guineában az „istenítéletet“ is találjuk; ott az italt „veres víz“-nek nevezik, s valami akácfaj síkhéjának fűzetéből áll. Ott is gyakran agyonütik vagy agyon hurcolják azt, ki az italt ki nem hányja, hanem szédülést kap tőle s ennélfogva bűnösnek bizonyodik. Lásd: Willson: Western Africa etc. London, 1856.

Rockon francia utazó a madegasszékról, azaz Madagaszkár szigete lakóiról azt beszéli: „Az egyesek peres ügyeit a törvényeket legjobban tudó vének intézik el; mindenik fél előadja ügyét s azon van, hogy megnyerje. Minden bizonyítékra, melyet az egyik fél felhoz, a vének egy darabka fát vetnek valamely sapkába, az ellenfél minden bizonyítékára hasonló darabka fát más sapkába vetnek; a tárgyalás bevégezte titán megolvasásák az illető fa darabok számát s ehhez képest kimondják az ítéletet. Kétséges esetben, vagy mikor a vádolt fél bűnét tagadja, az izzó vas vagy mérég általi istenítélethez folyamodnak. A vádlottat egy fához kötik s azután kényszerítik, hogy a tanguint, növényekből készített mérget megigya. Ez hamar hat s rettenetes fájdalmat s vonaglásokat, sőt csaknem mindig felette kínos halált okoz, s ha néha valaki meg is állja a próbát, mégis élete fogytaig sínylik s gyöngékedik s szédülésben és görcsökben szenved.“

H. J.

IV. FEJEZET.

Utazásom Hámboországban

Lingi-Lingi, Kiabóra. A kiszondi. Kandála. Sakambéra. Az éjjeli tolvajok. Kolongo. Hámbo.

Az időszakos esőzéseket Dél-Afrika belsejében egymástól különböző két szakaszra lehet osztani, a kis és nagy esők szakaszára, melyek mintegy 30 napi, ha nem is egészen esőtlen időköz által elválasztván Október, november és december havakban az esők szaporák, de nem mindennaposak, januáriában esőtlen időköz van, vagyis inkább csak gyéren esik, februarius, martius és április havakban pedig felette bő esők esnek, s mondhatni mindennaposak. Ekkor az elébbi esőzés folytában elázott földön hamar beállanak a kiöntő vizáradások, melyek csak májusban enyésznek el egészen. Ez utolsó havakban a növényzet legdásabb kifejlődését éri el, a rájuk következő száraz és hideg hónapokban pedig ellaukad s elpörkölődik, úgy hogy a fák nagyobb részint levelek nélkül téli alakban állanak, †)

Benguelától idáig az esőktől kevés alkalmatlanságot szenvedtünk vala, de innen tova nagy esőkre tarthattunk számot. Ezen esők, kevés kivétellel, csak délután, többnyire két és három óra közt állanak be, a midőn a forró napsugarak miatt a földről felpárolgó

nedves gőzük felszállván, ott fent megsűrűsödnek, minek folytán a terhes fellegek a láthatáron hirtelen elterjednek, az ég csatornái megnyílnak, s az eső roppant erővel s iszonyú villámlás és égdörgés közt megered, de egy két óra múlva rendesen eláll, vagy csak lassú cseppekben permetezik.

Feb. 1. Használni akarván az utazásra alkalmas órákat, a karaván hajnal hasadtával fölkerekedék, s keletnek tartva a még szeliden emelkedő Földön haladánk előre, s így az előttünk álló Lingi-Lingi hegytömeg aljához érkezünk. Azután ennek domborodott oldalán kigyózdott fel utunk, magas erdön keresztül. A balkéz felől, nyugotról jövő Bailundói hegyek most már egészen hozzánk közeledve, közöttünk keskeny, gazdag növényzetű völgyet képeztek, melynek közepén a Balombo folyó medre húzódik el sűrű, kúszó növények között. Két órai mászással a hegy tömeg meredekjeire jutánk fel, hol mély feneketlenségek oldalán vezetett el szigszeg a felette köves és keskeny út.

Gyönyörű változatosságban tűntek most fel a hegyes vidék tájképei. A különféle alakú domborodásokon itt magas ták borongtak, amott a gúlaalakú magas csücsöktől félig környezett felsíkokat szép zöld fűszőnyeg borította, melynek vidám színe meglepő ellentétet képezett a környező szőke gnájsz sziklakkal. A hegy tetejéről lefelé az ösvény oldalán tátongó mély völgybe kanyarogva aláhúzódó szoros nyílásokban a haragos zöldsínű bromeliák, kaktusok, agavék, phyllanthusok, stb. sötétlő csíkjai tűntek fel messziről, elütve a többi halványabb zöldegtől és kopár sziklaktól. A mélységekbe lerohanó

patakok zuhogása kellemesen szakasztotta meg az itt uralkodó csendet, s a patakok mormolásába a számtalan madarak zengicsélése vegyült. Mindez kedves bájoló jellemet kölcsönzött ezen vidéknek. Ide járult a szép kilátás a mély völgyke, melyből a roppant cédrusok, mintha egymás tetejéből nőttek volna ki, vagy egymásra rakattak volna, fokenként felnyúltak ösvényünkhöz, s az águkat fedő sokszínű virágok mint gyönyörű hímzet terültek el lábaink alatt.

A mind meredekebb s nagyobb részint iszonyú mélységeket oldalozó utunk sok kanyarodással a nyílt felsíkra vezetett, honnan valóban gyönyörű kilátásunk volt. Alattunk a gyindumbui síkság mint valami zöld szőnyeg terült, s az azt környező magaslatok különféle kanyarodásai mintegy a szőnyeg keretét képezték.

A felsíkon előre haladván, magas fáktól árnyékozott völgy szélére érünk, melyben a Balombo folyó rohan alá. Ez ide négy mfdnyi távolságra a Lingi-Lingi tetőkön veszi eredetét, s keletről nyugtára folyván sok kis folyóval és patakkaal egyesül, azután a Mu-szelles tartomány sziklás vidékén keresztültörvén, az Egyiptom nevű partnál, a déli szélesség 11 foka alatt, az Atlanti tengerbe szakad.

A völgybe alászállván s a még itt csak három lépésnyi folyón átkelvén, ismét meredek lejtőn mászunk fel, s valami egy órai kapaszkodással a Lingi-Lingi tetőkön elterülő Kiabéra nevű felsíkra érkezünk. Ha az utas, midőn a begyen fölmászik, a szépen változó tájképek által, úgy szólván, minden lépten nyomon meglepetik, a hegytetőn, mely ural-

kodva a körülfekvő magasságokon mintegy 5000 lábra emelkedik a tenger színe fölött, a messzelátásban gyönyörködhetik. Nyugaton a Kiákkai és Kubalai hegyeket látja, mint setétlő nagy foltokat az alattok elterjedő síkságokon; éjszakra a Bailundói lapályokon elszórt gúlaalakú „ambászok“ tornyosodnak fel, mint hatalmas csúcsoszlopok; keleten a még magasabb Dsamba hegytömeg mered föl; délre a Iiámbói és Kingolói hegyláncok kékelnek.

A felsíkból magányosan kiálló kerek sziklás magaslaton a mintegy 160 náddal fedett gunyhóból álló Kiabéra helység van, melynek lakosai, ha a tiszta levegő, jó víz és bájoló kilátás miatt építették ide lakhelyeiket, céljokat csakugyan el is érték. A Kiabéra helységtől félóra járásnyi távolságra, a síkot környező erdő szélén épült kilombóban a karaván délutáni két és három óra között szállá meg. A hév mérő e magasságokon az említett időtájban 22 R. fokon állott.

A nyolc órai kapaszkodásban kifáradva, a dühös mennydörgés ellenére csakhamar mély álomba merül ék, melyből éjfél tájban szokatlan zaj és a kiombo közép terén való futkosás vert föl. Midőn singétnhől kimenék, égő forgácssal ide oda futkosó számos embert pillanték meg, kik a legfurcsább ugrások közben s kezükkel testüket csapdosvna fájdalmas hangon kiáltozák: „kiszondi, kiszondi!“ E szónak értelmét még akkor nem ismertem, s nagy nehezen csak annyit vegeték ki beszédjükből, hogy valami hangyák okozták e zavart. Álmomat a kacagás verte ki fejemből, melyre fakadék, midőn látám, hogy az emberek, kezükben égő forgácscsal, a singékből sza-

porán kiszöknek, ruháikat testökről letépi s meztelen ide s tova futkosnak. Meg nem foghatám, hogy egy kis hangyasereg annyi embert oly szokatlan éjjeli táncra bírjon indítani. Darabig kacagva nézém e furcsa mulatságot, azután még unván a dolgot, ismét singembe vonulók s lefekvém. De keveset várta a combomon tűszúráshoz hasonló éles fájdalma: érzék, mindjárt a második, harmadik stb. szúrást is érzém, s egyszerre oly fájdalom lep vala meg, hogy feljajdulva mint eszeveszett kirohanék; de a fájdalom nem csökken s majdnem elkábíta, hogy azt sem tudám, mihez fogjak, s csak a sok kiáltozás; „kátula nángá!“ (vesd le ruhádat!) emlékeztete arra, hogy engemet is a hangyák leptek el s kényszerűnek az imént megkacagott táncra. Követvén a jó tanácsot, látám, hogy testembe számtalan „kiszondi“¹⁾ oly erősen be fúrta magát, hogy midőn ki akar ám huzni, inkább derékon ketté szakadtak, mintsem a falámaikkal megharapott bőrt kieresztették volna. S a testben maradt darabot csak a köröm segítségével lehetett kivenni, s azután a sebből egy csepp vér szivárgott ki. ††)

El lévén a kilombo az alkalmatlan kiszondi vendégektől foglalva, az erdőn menekvést keresd népek példáját követem. de ruháimat elébb a tűznél megtisztítottam. Szerencsénkre az ég ismét ki volt derülve, s így a jó rakás tűz körül az éjszakának hátralevő részét könnyen kitölthetők.

Feb. 2. Elég bajunk volt a kiszondi-kkal, míg végre poggyászainkat a kilombóból kihordhatók; azután útra kelénk s szelíd leereszkedéssel haladónk előre az éjszak keletre kidőlő hegylanc oldalán, veres

agyagú s az csőtől felázott, sikamlós földön. Négy óráig ekkép haladván, a mindinkább éjszakra húzódó begyágot elhagyók, s most már darabos, meredek lejtőn szállánk le. Délután egy óra tájban egy kirdratt, s zuhogva elrohanó patakon kelénk át, s nem-sokára kijutánk az erdőből. Ekkor egy balra maradó, búzagarmadához hasonló, hosszúkás magasodás tetején a Kandála nevű népes helység tűnt szemembe; ez utunkon az első hámboországi birtok volt. Ide nem messze, az erdőktől környezett téren már készen talált kilombóban éjjeli szállásra telepedt a karaván, délutáni egy és két óra közt

A szép délutáni naptól ösztönöztetve, a kies vidéken a kilombo közelében kirándulást tevék, s szépen árnyékozott hajlatban a gyepre dülve, az átellenben magasan álló Kandála helység gyönyörű fekvésén legeltetem szememet. Egyszerre portugál nyelven tett megszólítás (Senhor da licenca) ráza föl tünődésemből. Felpillanték, s előttem félig európai, félig afrikai módra csinosan öltözött két fiatal fekete leányt láték, kik kellemes módon s portugál nyelven előadák, hogy úrnéjok, Donna Isabel, ki a szemben levő helységben lakik, meghallotta, hogy a bibéi karavánnal európai fehér ember van; ezt váratlan szerencsének tartja, s azon való örömét általok tudatja velem, egyszersmind csekély ajándékkal is kívánván szolgálni. Erre egyikök fehér hímzett kendővel eltakart tálcát nyújta át, mely némely édeségeken kívül különféle gyümölcscsel: ananással, banánával és figével volt megrakva.

Egészen el valék fogódva e váratlan, és mondhatni, csaknem hihetetlen jeleneten, itt a vad renge-

teg közepeit, hogy jó darab ideig lol sem találhatám magamat. Még elzavarodottan megköszönni az ismeretlen lénytől küldött becses ajándékot, aztán személye felől kérdezősködém. De a hamisak kérdéseimre csak azt felelék: „Hagyj fel uram, a kérdezőskodéssel, nemsokára személyesen ismerkedhetel meg vele, ha neki megengeded, hogy meglátogasson, a mire általunk kéret.“ Természetesen mindjárt megadám az engedelmet; erre a leányok a lbidre tevék a tálcát s elsietének. Én pedig tanyámrá menék, tűnődve a látogatáson, melylyel oly váratlanul ismeretlen nő személy fog megtisztelni, s melynek, gondolom, minden égájl alatt fiatal emberre nézve némi fontossága van. Hamar úti ruhámat ünnepi köntössel váltám föl, s rendbe szedvén magamat, az ismeretlen lényt várára ²⁾).

Darab idő múlva számos csörgő hangja s a tipoja-hordók mértéket szabó éneke bata fülembé, s csakhamar singém ajtaja előtt színes függönyökkel fedett tipoja állott meg, melyet egy csapat jól öltözött fiatal rableány kísért. Az úrnő legott rableányai segítségével kiszállt a tipójából, s mert vendégemet szűk singémben el nem fogadhatám, a gyepre telepedett le a rabnóitól kiterített szép gyékényeken. Európai módra üdvözlöm s aztán kis székesen mellette foglalék helyet.

„Oly ritkán, monda portugál nyelven — láthatni e vidéken európai embert, hogy az, ha néha megtörténik, reám nézve mindég valódi örömmel, Azért, uram, ne vedd rós néven, hogy látogatásommal alkalmatlankodom, midőn az utazástól kifáradt tagjaidat megpihentethetéd. Én benguelai születés

vagyok, de Brazília fővárosában neveltetem föl, s 9 évi ottmúlás után ismét szülőföldemre tértem vissza, s mintegy 5 év előtt férjemmel együtt, ki „szertánégysó (belföldi kereskedő) volt, ide költöztem. Itt mutatósunk második esztendejében térjem meghalt, de minthogy e helyet már megszoktam volt, azért sohasem tökölhettem el magamat arra, hogy az itteni egészséges levegőt és jó vizet a benguelai forró éj hajlattal fölerősödjem. Tehát itt maradtam s elhunyt férjem módja szerint a benszülöttekkel kereskedem. Rabszolgáim által a földet is míveltetem s a termékeny földön könnyen megszerzém a házam eltartására szükséges élelmi szereket.“

Mig Donna Isafrel élete történetét ekkép elbeszélte, alkalmam vala külsejét jobban szemügyre venni, s az ennek folytán róla tett ítéletem igen kedvezőn ütött ki. Magas karcsú termete 22 éves korra mutatott; fahéjszínű, sárgabarna bőrszíne s arcvonásai az afrikai mulát, valódi bélyegzetét tüntették elő. Kissé feldomborodott vastag ajka, s lapos orra európai emberre kellemetlen benyomást tett volna, ha az ízlésünkkel ellenkező azon hibát más szép testi tulajdonok bőven ki nem pótolták volna. Ilyen szép tulajdonai voltak: nagy barna tüzes szeme, melyet bársonyhoz hasonlító, félkerek, fekete szemöld árnyékozott, a melyben tüzes, bájoló lélek tükröződött; továbbá apró, hófejér fogai, melyek a mosolygó, rózsaszínű ajkak közül mint keleti gyöngyök tűntek ki. Öltözete inkább afrikai mintsem európai volt. Elénk színű, finom szöveteből készült lobogó ruháját hosszan lelógd. fehér selyem öv szorította karcsú derekához, vállára világos

kék sál volt vetve, fejét virágos selyem kendő fedte, mely turbán módjára volt felkötve; nyakán s fülében drága ékszerek voltak.

Miután beszédjét elvégezte volt, én is tudatára vele nevemet, születéseim földjét s utazásom célját. Erre csak futólag azt felelő: „Már néhány nap óta tudjuk, hogy Koruének hívnak, a mit igazi neved felől mondasz, az igen hosszú a félek, hogy meg sem tanulhatom. Nemzetednek még hírért sem hallottam volt; külsődről ítélve angolnak, beszédedről franciának tartlak; de bármily nemzetből való vagy is, elég, hogy fehér s mívelt ember vagy, azért üdvöz légy közöttünk!“ Szívesen megköszönvén üdvözlését, kértem, engedje, hogy haza kísérhessem. — „Ah! monda, bizony nem is volna szép a te részedről, ba te, midőn nekem nő létemre bátorságom volt téged fölkeresni, férfi létedre látogatásomat nem viszonoznád. Úgyis — veté hozzá — itt számkivetve vagyunk a mívelt társaságból, tehát nem köteleztünk alkalmatlan törvényeit követni.“ — Végre tipójába ült s haza ment. Én nemsokára saját tipójamban követem.

Kanyargós ösvényen felkapaszkodva, csakhamar Donna Isabelnek a helységen kívül magánosan épült libátájához érkezém. Bejárásánál már számos ember várakozott reám, kik hangos „Kindele jó já!“ (a fehér itt van) kiáltással fogadtak. Azután bekísértek az udvarba. Itt a gunyhókat afrikai módra találtam építve, de mindenütt nagy tisztaság uralkodott. Az úrnő bútorai egyszerűek, de csinosak s tiszták voltak, — Európai módra készített bő vacsora után búcsút vevék Donna Izabellától, ki ábunda nyelven

e kellemesen hangzó szavakkal ereszté útnak: „álaripo outányo Sonánge!“ azaz; hordozzon az isteni gondviselés! Hogyan gondolhattam volna akkor, hogy hét év múlva ismét meg fogom látni, sőt hogy neki, mint védangyalomnak éltem megtartását fogom köszönni!? — Szívem örök hálával áldozik emlékének! —

Febr. 3. Hajnal hasadtakor a kilombo több részéről tett hangos kiáltások; „engámbal engámba! “ (teherhordó) vérenek Tói álmomból, s a kiáltozok között kiszongóm szavát is haliám, Singémből kilépven, megértéin, hogy az utazás fáradalmaitól s az esős idő miatt sok teherhordó megbetegedett, miért is a talpazatokon maradt málhák tovább szállítására a karavánban találkozó tehernélkuli emberek hívatnak össze, hogy a betegek helyét foglalják el, napi fizetésért Nemsokára találkozott is elég ember, kiknek hűsége az ily esetben szokásos pohár égettborral lefoglaltatott, a azután mindnyájan a már fölkérekedett karaván után indulánk.

Útunk keletnek tartva, szelíd hullámzatú lejtőn, magas erdőn vezetett keresztül, melyből egy órai gyaloglással kijutván, a kandalaink művelt földjeire érkezünk, hol a szokott vetemények díszlettek. E szántóföldeken túl nagy fatárségre jutánk, melyet a hullámos partok közötti völgyekben elkígyózdó patakok öntöztek. E térséget is, mint a gyindumbui síkságot, dél- és éjszaknyugotról keleti irányban elhúzódó hegyláncok környezik, melyek a keleten kékellő Dsamba hegytömegben szögetlenek össze. De e vidék nem oly kies, mint a gyindumbui.

Több órai gyaloglás után mély s áthidalt patakon kelénk át, azután a jobb felől emelkedő hegyek közelében folytatók utunkat erős hullámzatú, fekete agyag keveretű földön; hol alacsony carasco erdőkre, hol terjedelmes mezőségekre találtufik, melyeken ismét a föld színén elágazó görcsös „ongote“ gyökerek alkalmatlankodtak. Végre a hegyet jobbra hagyva, nagyobb részint vízzel elöntött réteken vergődénk tovább, míg nem magasabb síkra jutánk, hol a népes Sakambéra helység áll; közelében a hasonló nevű folyó folyik délről éjszakra, mely a Ilambdi hegyek közt eredvén, a bailundók országában & Keve folyóval egyesül. A készen talált s jól épült hídon átkelvén, a folyó jobb partján elterült több helységek közelében vert kilombóban vevénk éjjeli szállást.

Alig hogy letelepedőnk, máris a közel helységekből számos népek jöttek, mindkét nemből, élelmi szereket hozva eladásra; azért tanyánk inkább vásárhoz, mintsem fáradt utasok szállásához hasonlított. Az itteni nőnem sokkal szebb, elevenebb és nyájasabb volt, mint eleddig utunkon találtam, azért jó móddal nagyobb fizetést tudtak hol mijükért az éhes utasoktól kicsikarni.

Estve felé látám, hogy embereink a kilombo kerítését a szokott módnál jobban megerősítik, min azonban meg nem ütközém, mert tudtam, hogy lakott helységek közelében nagyobb vigyázatra van szükség, mint a lakatlan pusztákon. Estve megint hullott az eső, s éu csakhamar álomba merülve eliejejtém gondjaimat.

Febr. 4. Reggel egy részről jajgató panaszok, más részről káromkodások ébresztettek föl. Kiszongómat igen levert, szomorú állapotban találám, midőn singémből kilépek. Kérdém, mi baja van? Erre gagyogva elbeszélé, hogy múlt éjjel a tolvajok, használva az alkalmat, tulajdonomból két hordó égettort s három hordó lőport loptak el. E hír bizony nem volt ínyemre, s kivált az ellopott 60 font lőpor igen érezhető veszteség volt rám nézve. Azért gondatlanságáért pirongatni kezdém kiszongómat, midőn a kilombo más oldaláról az ábunda nyelvnek legfájdalmasabb érzéseket tolmácsoló panaszszavai hátának főiembe: „Ame pátluka, kapátluka raoinel“ (Oda vagyok, minden bizonynal oda vagyok), E jajgatás hallatára meg nem tartóztathatám magamat a nevetéstől, mert „solatium est miseris socios habuisse malorum!“ Nemcsak én vallottam kárt, de egyszerre tíznél többen fakadának panaszra, hogy veszteséget szenvedtek, s valami 20, kisebb nagyobb mátha hibázott. Könnyen megfejtethjük magunknak, hogyan sikerülhetett az ügyes tolvajoknak annyi portékát ellopni.

A nagy karavánok mozgásának híre mindig előre jár, s az útjokba eső vidékeken rendszeren 3—4 nappal előzi meg őket. A népes helyeken tehát már előre készülnek elfogadásukra s készen tartják az ételmi szereket, melyeket aztán mindjárt beérkez-tükkel eladásra a tanyára visznek. Ez alkalommal a környék valamennyi csavargói is megjelennek s kíváncsi szemmel vizsgálgatják a halomra rakott málhákat, s módokról gondolkodnak, hogyan lehessen egyet mást elcsípnüük. Megtörtént itt, hogy számos

leány éjszakára a tanyán maradt, a velük együtt több férfi is, kik állítólag a leányok atyjafiai és kísérei voltak. E visszaélés természetesen csak a karaván népeitiek gondatlansága miatt történhetett. Éjjel az utazástól elfáradt kilombo-örök, mint gyakran történni szokott, csakhamar mély álomba merültek, a míg ők aludtak, a kilombóba érkezett s az alkalmat leső tolvajok kényük kedvük szerint láthattak munkájokhoz, mely csakugyan jól is sikerült nekik.

A kárvallottak egyre jajgattak s panaszkodtak, a kárt nem vallottak pedig jó ízűn kacagtak, s utoljára is nem maradt egyéb hátra, mint a már fölke-rekedett karavánt követni. — A vidék, melyen most előrehaladunk, inkább hegyes mintsem sík volt; a balkézről keletre húzódó Kipáju hegyláncból délre számos dombág nyúlt ki, mint meg annyi kar, melyek között keskeny sümlyékes völgyek terültek. Utunk alacsony „embutu“ (neme a nyárfának) erdőkön vezetett át; a fák lombozatáról a legkisebb megérintésre sűrű cseppek hullottak reánk, hogy tetőtől talpig elázánk. Végre 3 órai gyaloglással kiérünk az erdőből, s vízzel előntött réteken folytatók utunkat.

A körülfekvő magasabb tetőkön több helység volt látható, melyeket magas incendera fák környeztek; utunk e magaslatok között elnyúló alacsony lapályokon vezetett előre, hol az ingoványos partú vízereken gyakran térdig stilyedve kellett át-gázolnunk. Több teherhordó elesett s több máiba egészen megnedvesült. Végre szelíden emelkedő, fűvel borított síkra érkezünk, melyen egy órai gyaloglással Kólón go helységet érök el, mely a hasonnevű folyó mellett épült, s magas incendera

fáktól árnyékoltatik. A karaván a meglehetősen szélességű Kolongo folyón jól készült hídon minden baj nélkül átkelt. Azon folyó a Hámboi hegyekről lefolyván, s délkeletről éjszakra futván, ide mintegy 10 mfdre a K e v e folyóba ömlik. A folyón átkelvéen még jó darabot a túlsó partján elterülő, pusztasíkságon gyaloglánk, míg végre az erdő szélén épült kilombóba érkezünk, hol a szokott renddel délutáni 3 és 4 óra közt megszállunk.

Bár ide a lakott helységek több mint egy órányira vannak, mégis tanyánk csakhamar in égtél ék a sok látogatókkal, kiknek egy része kukoricalisztet) babot és tyúkokat hozott eladásra.

Estve felé a most már óvatosabb utasok a halomra összerakott terheknek kinyúló mángóit fahéj kötelekkel összekötötték, mintha jó késsel a tolvaj el nem vághatta volna; ennél tehát célirányosabb volt az, hogy az örök, még besetédés előtt az idegen vendégeket erős szidalmakkal kiutasíták a kilombóból, s hogy végre a bejárásokat jól elzárták. Most először hallám az éjjeli örök gyakran ismételt „helo“ kiáltásait is, melyekkel egymást a vigyázatra felhívák. De hogy e jó intézkedések megtörténjenek, arra előbb a sakámbérai éjjeli tolvajok által adott lecke volt szükséges. Ugyancsak ez alkalommal tapasztalni, hogy a kimbunda népek az úton inkább az ügyes tolvajoktól félnek, mintsem az útonálló zsiványoktól, mert a Kindángysi követői által tett hadüzenés estvéjén közel sem mulattak annyi gondot kötelességeik teljesítésében.

F e b r. 5. Régi szokásnál fogva a bihéi karavánok itt szokták a teherhordóknak fizetésük felét

megadni³), valamint az engysálóknak is a nekik kijáró ökröt. Mert itt vagyon fele azon térnek, mely Bihéorszagot Benguelától elválasztja. Innét keletre még csak a Dsamba hegytömegre kell felkapaszkodni, azon túl pedig lapályos felsík terül, s az út szakadatlanul egyenes, kő nélküli földön viszem. Azért innen Biliéig az utazás és áruszállítás sokkal könnyebb, mint Benguelából idáig, s innét felfelé rendesen a halálozás is sokkal kisebb a karaván népei közt.⁴). A fizetések teljesítése s más ügyek ^elin-tézése végett a karaván itt veszteg lett.

Rendesen csak a kisebb rangú szóbák szokták követjeiket a földjükön átutazó karavánhoz küldeni a nekik járó kibánda átvételére; a hatalmasabb fejedelmek megvárják, hogy a karaván maga küldje meg székhelyökre a kibándát, mint hódalata jelét. Háambo fejdelme rangjánál, de különösen azon körülménynél fogva, hogy harcias népnek főnöke, a bihéi karaván útjába eső tartományok fejedelmei között első helyen áll, azért ő aránylag sokkal nagyobb kibándát kap. Névszerint a következő árukat küldöm neki a kibánda fejében: 150 rőf különféle színű szövetet, egy hordó égettbor, két hordó lőport, két lőfegyvert, 400 tűzkövet, 300 levél papirost, s egy veres gyapottakarót. E kibándát a karaván előkelő személyeiből s kiszongómból álló küldöttség vivé meg néki székhelyére, az úgynevezett Kombála an Hámbóba.

Egész nap el valék foglalva s meg sem pihenbeték, mert a veszteglés napjai reám nézve általilában sokkal alkalmatlanabbak voltak, mint az utazás.

A hévmérű déltájban 26 R. fokon állott, de a legott bekövetkezett záporosó alatt 20 fokra szállott.

Másnap délután a Hámbo fejedelméhez küldött személyek visszatértek. A fejedelem igen meg volt elégedve az adóval, s nemcsak szóval köszönte meg, de a karaván népei számára egy ökröt, számomra pedig egy sertvést s két kosár kukoricalisztet is küldött ajándékba, s jó barátságát a jövőre is megígérte nekünk.

A ajándékba kapott és leölt ökör húsának elosztásakor civakodásra került a dolog, mert ám a majdnem 3000 személyből álló karaván tagjai között az ökröt úgy felosztani, hogy mindegyiknek jussön belőle, nem könnyű feladat volt. A civakodás csakhamar a kimbombo italtól felkevült emberek között általánossá lett, már a fa buzogányok (hunya) szerepeltek s többnek fejről már a vér csörgött. Ezt látván, hogy a dolog még roszabbra ne forduljon, néhány józanabb ember kíséretében kivont karddal a verekedők közé robanék, de nem oly könnyen, sikerüié őket megbékíteni, mint gondoltam vala, sőt többen azzal lényegétének, hogy az én fejemet is betörik buzogányaikkal, ha el nem lódulok; de mások jó szándékomat látván segítségemre jövének, s én mitsem kímélve, rendre megkardlapozám meztelen hátukat, kivált a szintén civakodó teherhordóim hátát, s így végre sikerüle a veszekedésnek és verekedésnek véget vetni, annélkül hogy valamelyiknek életébe került volna ⁵⁾.

A fejedelem ökörajándéka tehát oly forma volt mint Eris almája, csakhogy ennek rós következése

csak huzamos idő múlva volt érezhető, amaz pedig úgy hatott mint a puskaapor.

Febr. 7. Korán reggel kiindulánk s a kilom-bót környező erdőből nemsokára kijutván, lapályos ingoványos rétekre érkezünk, melyek az esőtől elöntve voltak. Gyakran tetemes távolságra térdig érő vízben és mocsárban kel le gázolnunk, szerencsénkre a szépen derült nap felvidította kedélyünket a keserves gyaloglásban. Most jobb felé gúlaalalui hegy tetején számos incendera fák az ide mintegy 3 mfdre levő hámbói fővárost jelölték.

Négy órai gázolás után, nem kis meglepetésemre, kivergődénk az elöntött lapályból s szelíden emelkedő magasodásokon számos helység elevenítette a vidéket, mely annál kiesőbb lett, minél jobban közeledtünk a helységekhez. Ma még a Keve folyón kellett átkelnünk, azért a rajta vert irányunktól jobbra maradó hidat keresve, letérünk eddigi Htunkról, s némileg délnek tartva járatlan ösvényen haladunk előre, míg nem a hámbói fejdelem lakhelyéhez közel ismét vert útra találánk, melyen azután egy órai gyaloglással a sebes Keve folyó partjaira jutánk. Itt a hidat a megáradt víztől egészen elborítva találtuk, s csak egyik oldalán kiálló karfái látszottak ki a vízből. A folyó s a rajta vert híd e helyen több mint 120 lépésnyi széles, csak térdig a vízben gázolva lehetett a hídon átkelni. Ez bizony nem volt könnyű s veszélytelen dolog.

De a lejövet alkalmával vert kilombo a tulsé parton volt, s a karaván egy vésze csakugyan még az nap átkelt a folyón, a mennyire a beálló sötétség engedte.

Febr. 8. Másnap reggel mindjárt virradatkor elkezdek az általjárást, de ez oly bajos volt 9 oly lassan ment, hogy az utolsó csapatok csak délutáni 3 és 4 óra között kelhének át. Ekkor már csak én s néhány fegyveres kísérem voltunk az innenső parton. Nem győztem csodálni a bátorságot, és könnyűséget, mellyel a súlyos teher alatt nyögő emberek minden habozás nélkül a hídon átkeltek, holott én csak a szükségnek engedve s a legnagyobb félelemmel léptem a hídra, s ha kiszongóm nem segít vala, bizonyosan fejszédülve s az egyensúlyt veszthe a sebes folyóba zuhanok. A már sokszor kiállottam tengeri szélvészakkor képes voltam az erősen ingó níagas árboc fákra felmászni s onnan a tátongó tengeri hullámokat hideg vérrel szemlélni; itt pedig csak reszketve kelhettem át a kiáradt folyótól, kissé elborított hídon. Minden akadály könnyebb legyőzésére csak a szokás képesítheti az embert.

A Kéve folyó Háрабоország keleti határát képezi, elválasztván azt a Számbos tartománytól.

Hamboország inkább harcias lakosai, mintsem kiterjedése és nagysága miatt híres tartomány; a déli szél. 12—13° s a keleti hossz. 16—17° között terül el. Éjszokról keletre a bailundói, délre a ká-kondai és kingolói, 3 végre nyugotra a kiákkai birtokokkal határos. Lakóinak számát 120.000-re becsülöm, kik szinte a kimbanda néptörzsökhöz tartoznak s ezekkel egy azon nyelvvel és szokásokkal élnek, csakhogy az undok anthropophagia által tünnék ki, mely köztük, mint saját tapasztalásomból tudom, általánosan el van terjedve.⁶⁾ A fejdelem hatalma előkelő néposztály által van korlátozva, az

örökös joga nem az uralkodó gyermekeit, de leánytestvérének fiait illeti, az elsősülöttség szerint. A hámbóiak általában magas szép termetű emberek, életmódjuk olyan, mint a kiákkai népeké. Ez örökös háború- és ragadozásból élő zsványok innét délre több mint 100 mfdnyi távolságra a (rámbós, Hümbe, Káinba s más pásztortartományokba rendszeren évenként berontanak, szomszédjaikkal szövetkezve, s ott „munáno“ neve alatt ismerik és rettegit. Sőt egész a déli szél. 20-dik fokáig is előnyomulnak, s csak u ott elterülő víztelen Mucimba sivatagok vetnek gátot további előnyomulásuknak. Innen aztán zsákmánnyal megterhelve térnek vissza hazájokba A soknejűség a hámbóiaknál is divatozik, de a körülmetélés náluk nincsen szokásban. 7)

A tartomány déli része igen hegyes, de éjszaki részén nagy kiterjedésű nedves lapályok vannak' Több kisebb folyói közül csak a K c ve érdemli meg igazán a folyó nevét. Ez a Gralangué magas felsíkokfőlr zuhan íe, azután délkeletről nyugatra folyván liámbót a számbos birtokoktól választja el, alább több folyóval 'egyesül s a bailundók országát hasítja, ott ismét a Gángo és Lutató folyókkal egyesül s alább a Kibála és Ambuim tartományok hegyein, több vízeséssel rohan keresztül, végre a muszumbe és mupinda népek földjeit az esős évszakban szélesen előntvén, torkolatjaiul nem messze vízilovakkal és krokodilokkal népesített több mély tavat képez, s azután mély medrében szelíden odább hömpölyögve a déli szél. 11 fokja közelében az úgy nevezett Benguela velha (Mienguéla) öblébe szakad s az Atlanzi tengerrel egyesül.

A Keve folyóban általában sok víziló tanyáz. Benguelában erősen hiszik, hogy Hámbo tartományban arany van, mert néhány év előtt némely kalandorok sok aranyport leltek ottan.

†) Talán nem felesleges megjegyeznünk, hogy déli Afrikában, mint mely az egyenlítőtől délre esik, a tavasz szeptember, október és november, a nyár december, január és február, az ősz március, ápril és május, s végre a tél június, július és augusztus havakba érnek.— Azon vidék, melyre Magyar e helyen vonatkozik, a fordítóközi esők övébe esik, úgy mint a Liambáj vidéke—Erre vonatkozólag Livingstone (475 s t. 1.) azt mondja: „Az esős időszak sajátosságai e csodálatosan nedves vidéken, némi tekintetben a Zambezinek 8 talán a Nílusnak is időszakos kiöntéseit magyarázhatják meg. Az esti, úgy látszik, a nap futását követi, mert október és november havakban esik, mikor a nap e föld övön keresztül délre jár. Mikor decemberben a bakjegyi fordítót eléri, akkor száraz idő jár, s december és januarius azon havak, melyekben a bakjegyi fordítókor táján (Kolobengtől Linjantiig) a káros szárazságoktól leginkább kell tartani. Mikor aztán a nap ismét éjszának fordul, t. i. február, március és április havakban, akkor az évnek nagy esőzése állanak be, s a síkságok, melyek október és november alatt jól megáztak s az esőt miut szivacsok magokba szívták, most túlságosan megtelnek s kiöntik ama tiszta vízárakat, melyek a Zambezi partjait elárasztják. A Nílus időszakos kiáradásait hihetőleg hasonló tünemény okozza. Mindkét folyam ugyanazon vidéken ered, de a kiöntés idejére nézve különbség van az egyenlítő két oldalán. A Nílus vize, azt mondják, júniusban kezd dagadni, s a vízár legmugasb állását augusztusban éri el, vagyis akkor, mikor fültehetjük, hogy a legnagyobb megtelés állt be.

Méltó, hogy e dolgot megvizsgálják azok, kika? egyenlítő s a déli szélesség 10-ik foka közötti vidékit majd ki fogják kutatni; meri a Nílusban nem tapasztalunk tetemes növekedést, mikor a nap legészakibb pontját, a rákjegyí fordítót érne el, hanem akkor tapasztaljuk azt, mikor a nap visszafordul az egyenlítő felé. Továbbá megjegyzi Livingstone, hogy nézeteivel Gabriel és Brand uraknak Loandában tett többévi tapasztalatai is megegyeznek. Loandában november 1-jétől 30-dikáig esik, a december és jauuarius többnyire meleg és száraz hónapok. Az erősebb esőzések februariú elsején állnak be s tartanak májas 15-dikéig, A Fokföldön egy hónap sincs egészen eső nélkül, mégis lejjinkább áprilistól kezdve novemberig s legbővebben júniusban, tehát télben esik, a nyári hónapok ellenben, december, januárius, februárius s marcius aránylag szárazak. D'Urbanban szintén márciustól októberig esik legtöbb eső, míg a nyári hónapok esőtlenek, Kis-Namukua-földön április, május és júniusban esik, ellenben nyáron soha sincs cső. De a fokföldi gyarmat belső és éjszaki részein, a busmanunk földjén, épen az említett hónapok alatt nem esik e csak a nyári hónapok alatt vannak néha fergetegesők, azonban gyakran évek múlnak el, annélkül, hogy az Orániai folyó ezen rideg és száraz vidékén csak egyszer is esnék. A fokföldi gyarmat tártárjától éjszakra a Ngámi taváig terjedő vidéken, Livingstone szerint, az éghajlati viszonyokra nézve három hosszúsági övét lehet megkülönböztetni. „A keleti hegyes öv jól van megvizesítve s évenként tetemes mennyiségű esőt kap. A középső övön csak kevés alacsony domb van, rajta kevés forrást s még kevesebb folyóvizei találunk; az eső gyéren esik s minden másodévben szárazságtól kell tartani. Mesterséges öntözés nélkül egy európai gabnafaj sem terem ott, A nyugati öv a Kaliharipusz-tával együtt még lapályosabb s még kevesebb vize van. Hogy e terjedelmes síkságokra oly kevés eső esik, annak oka hihetőleg az, hogy a belföld legnagyobb részén a

keleti vagy délkeleti szél uralkodik“ (De Moffat szeriét — Missionary Labours and Scenes in Southern Afiriva, p. 87 a Fok gyár két hínárjai s a déli szélesség 25-dik téka közt a nyugati és éjszaknyugati szelek uralkodnak, a keleti szél pedig ritka, s ha fúj, rendszeren esővel jár). „Az Ind tengerből való nedvesség a keleti hegylejtőn csapódik le, s azon kevés nedvesség, melyet a keleti légfolyam még magával hord, midőn a szóban levő síkságokat eléri, a felszálló forró levegő miatt nem sűrűsödhetik esővé. Hogy mindazáltal a Kalihari pusztának sokkal gazdagabb növényzete van, mint Közép-Ausztraliáuk ugyanazon szélesség alatt (a déli szélesség 20-dik és 30-dik fokjai közt), annak oka a vidék földtani szerkezetében rejlik; e vidék t. i. meleneét képez, melynek szélei felől a víz a föld alatt a közepe felé szivárog s ekkép a földnek némi nyirkosságot kölcsönöz.“

Több jelenségből következtethetjük, hogy a szóban levő vidéken hajdan több eső esett, mint most, s jelenleg is bizonyos években többet esik, mint más években. Mi kép a fok gyarmat éjszaki részén, nagy a Beccuanaföldön s Kuliban pusztán is csak tavasszal s nyáron esik, ellenben télen soha, vagy majdnem sohasem esik, s júniusban annyira kiszárad a fű, hogy porrá lehet dörzsölni. Andersson szerint Új-Barmenben rendszeren már szeptember és október havakban állnak be az első futó esők, de a tulajdonképi esős időszak csak december és január elejével kezdődik. Azután májusban és júniusban erős, száraz keleti szelek fának, de néha ráeg akkor is előfordulunk záporosók, melyekre azonban mindig nagy hideg következik. Nagy-Namakuaföld éjszaki részében az esős időszak ugyanakkor kezdődik, mikor a Damaraföldön, odább délre később kezdődik. De izz hibáznak a rendszeres túli tengeri esők, melyek Kis-Namakuaföldet termékenyítik s csak fergetegesük fordulnak elő, és pedig december és január havakban

ritkábban s gyengébben szeptember s október, vagy május s július havakban.

A Kalihari éjszaki széle s a Liambáj vidéke között Afrika belsejében oly földöv van, mely középtagot képez a délre eső száraz s az éjszakra eső nedves vidékek közt. Azon földövön, különösen tavasszal, gyakran rendkívüli szárazság uralkodik. Ott is az esős évszak a szeptember és április közötti időbe esik, de kezdete nem oly szabályos, mint odább éjszakra. Linjantiban az első futó estik szeptember végén esnek, a Mapui folyó mellett már szeptember elején, de a tartós esők az előbbi helyes csak október végén kezdődnek. A damarák és ovampéb földjén, ugyanazon szélesség alatt, Gál tón szerint, novembertől januáriusig időről időre s néha igen erős eső és mennydörgés fordul elő, de a tulajdonképi esős évszak januarius 1-je s április vége közt van. Kámbaországban, Magyar szerint, február és április havakban van az esős évszak. Lásd: B e h m jeles értekezését, Súd-Afrika im J. 1858. Mittheilungen ans J. Perthes geographiseher Anstalt, etc. 1858. V füzet. H. J.

- 1) A kiszondi (*Formica atrox*) hüvelyk hosszú, veres színű, mérges hangya, mely különösen a veres agyagú s magasabb vidékeken nagy mennyiségben előfordul. Az esős évszakban egyik helyről a másikra költözik milliárdnyi seregben; egyenes irányban tetemes messze ségre nyúlik el a költözködő hangyasereg vonala; leginkább nedves éjjeleken, nagy eső után szoktak költözködni. Jaj azoknak, kik az útjokban álló házban alusznak! a mérges sereg meg nem kerüli a házat, hanem csapatostul beront, s az emberek csak futással menekülhetnek előlük. Az elefánt nagyon fél a kiszondi hangyától, mert ha néhány ormányába férkezik, akkor fájdalomában dühödten néki rohan a fa tuskóknak, s azokat esaposva szét roncsolja ormányát s így nyomorában elvész.
- ff) Livingstone is megemlíti a veres hangyát s ezt beszéli róla (430 s 431 1.): „Tala Mungongóban mulatásunk alatt figyelmünk veres hangya fajra fordítottot,

mely e tartomány különböző vidékeit zaklatja. Nevezetes, mennyire áhítja az állati táplálékot. Midőn a helység parancsnoka egy tehenet leöle, a rabszolgák egész éjjel kénytelenek valának virrasztani s a hús körül szalmatüzet rakni, hogy a hangyák fel ne falják. E hangyák gyakran oly számmal vannak, hogy kis hadsereghez hasonlíthatnak. Kis távolságról tekintve barnaveres szalagot láttatnak, mely 2—3 hüvelyk széles, s mely az ösvényen keresztit! nyúlik, mindnyájan szaporán előretörnek egy irányban. Ha valaki történetesen rájók lép legott felfutnak lábszárain s meglepő eréllyel csípnék. Ez épen meg nem vetendő ellenséggel először Kassza mise közelében találkoztam. A távoli tájékat szemlélgettem, midőn történetesen egyik fészükre hágtam. Egy pillantást sem telt bele, s máris közös megtámadást tőnek tettem különböző védetlen helyein, alulról nadrágomon fel s felül nyakomon és mellemen. E fűriák csípései olyanok voltak mint a tűszzikrák, s nem volt menekülésem. Egy két percig ide oda ugráltam, azután kétségbeesve minden ruhámat letéptem s sorban ledörzsöltem s leszedtem őket, oly gyorsan a mint csak lehetett. Oh! a legérzékletlenebb halandót is fölelevenítenék. Szerencsémre senkisémet látta, mint küszködtem a hangyákkal, különben híre járt volna a helységbe, hogy megbolondultam. Egyszer éjjel, midőn sátram alatt egészséges álomba voltam merülve, szállattam meg a hangyáktól, s takarómat csak úgy tisztíthattam meg tőlük, hogy tűz felett tartottam. Valóban bámulatos dolog, hogy oly apró lényekben annyi roszindulat megférhet. Nemcsak csípnék, de miután fulánkjaikat besülyesztették, körülfordulnak, miáltal szakadást s nagyobb fájdalmat támasztanak, mint az egyszerű seb okozna. Gyakran megtörténik, hogy midőn valaki ökör hátán ül, s az ökör történetesen a hangya sereg közelébe lép, a hangyák az állat lábán felfutva az támadják meg, ki hátán ül, s csakhamar megéreztetik vele, hogy menetüket meghá-

borította, félelmük nincsen s egyenlő hevességgel a legnagyobb s legkisebb állatokat rohanják meg. Mikor valaki szalagjukra lép, akkor számlálásán otthagyják a rendekets neki rohannak az úton, mohón keresve a harcot. Különben nagyon hasznosak abban, hogy a környéket a döglött állatmaradékoktól megtisztítják, s ha emberi lakot látogatnak meg, teljesen megtisztítják, a romboló fehér hangyától s más férgektől. Sok ártalmas rovar és csúszómászót irtanak ki. Megtámadásuk heves ségét roppant számuk nagyon üregbíti, s tüzes megrohanásuknak a patkányok, egerek, gyíkok, sőt a python natalensis is, mikor túlságosan jóllakott, áldozataik lesznek. E hangyák soha dombokat nem raknak, mint a fehér hangya. Fészkeik mindjárt a föld alatt varrnak, s az európai hangyabolyokhoz hasonlítanak. Olykor útjokon földalatti járatokat készítenek a fehérhangya üregeibe, hogy portyázásuk alkalmával a nap heve ellen ótalmazhassák magokat.“

Barth is beszéli, hogy ittott valóságos harcra kellett a hangyákkal kelnie. H. J.

- 2) A délafrikai népeknél szokás, hogy az asszony látogassa meg előbb az idegen férfit, s ez alkalommal mindig valami csekély ajándékot szokott neki küldeni s együttal látogatását előre bejelenteni. Ily látogatás rendszeren kevés teketóriával megy véghez, s ba a jövevényférfi az asszonymak tetszik, mindjárt gyöngedebb viszonyba is lép vele s magához hívja.
- 3) Ezen feketék oly büszkék, hogy a legutolsó teherhordó is halálos szegyennek tartja a tienguelákül fizetésért hurcolt hátújával hazája határán árlépni. Tehát a határon más szegődött egyénnek adja át málháját s az úton kapott fizetése felével tetőtől talpig felruhazza magát csak fegyverét viszi, midőn helységéhez közeledik. Lakása elé érkeztén, sok puskalövessel tudatja övével megérkeztét; ezek eléje mennek, körülveszik s hallgatják sok hazugsággal összeszött úti kalandjai elbeszélését. Hogy a testén lobogó új szöveteket teherhordásá-

val szerezte meg, erről mitaem azól, sőt azt állítja, hogy a fehérekkel nyereséges kereskedést folytatott s így szerezte meg új ruháját.

- 4) A tengerpartok közelében fölszedett kórányagok a bibéi karaván népei közt rendszeren eltűnnek, mihelyt a Lingi-Lingi hegységen túl vannak, a betegek is szembe-tűnőleg javulnak s nemsokára minden orvoslás nélkül egészen felüdülnek,
- 5) Az ily civakodások alkalmával történt erőszakos halál idegen tartományban az egész karavánra nézve veszedelmes és sok alkalmatlanságot okozó esemény. Gyakran a környék lakosai megrabolják a karavánt, míg népei egymással veszekednek, de mindenesetre a vérontás több napi idővesztésébe kerül a rákövetkező szertartások miatt; s a főnöknek, kinek földjén a vér untatott, legalább is 10 rabszolga árát megérő bírságot kell adni. Ha aztán a gyilkosnak nincs vagyona, a karaván kénytelen érette fizetni, miért is őt, ha meg nem ugrik, mi rendszeren történni szokott, rabszolgájává teszi.
- 6) E népek minden kétség nélkül rettenetes embere vök, több kerületben (Múmia, Kálá, Kipeju-ban) az emberhúst nyilvánosan árulják, de csak tulajdon földieiknek adják el, idegenek előtt erősen tagadják undok vétkeket. Leginkább betegeket, rablókat, kisedeket, elagott öregeket s rabszolgákat szoktak leölni, mint azt magam több ízben láttam. A férfitől a fejet, az asszonytól pedig a combot (a tévdtől kezdve a szeméremig) nem eszik meg s elhányják, miért, azt nem tudom.
- 7) Fejdelem csak körülmetélt lehet, ha tehát kised korában nem történt, tehát mihelyt fejdelemségre jut, kénytelen a szertartáson átesni, habár férfi korában is; különben rendes szóbának el nem ismertetnék.

V. FEJEZET.

Megérkezésem Bihé országban.

A Dsámba, Az aranybányák. Dimba. A badi tábor. Kutátu-
án-Muugoja. Doiide, Kimbolenge. Bulum-bulu. Tumba. Bibe.

Febr. 9. Jókor fülkerekedvén, a keletre szem
közt álló s kúp alakban magasan fel tornyosodé
Dsámba hegytömeghez közeledőnk, mely a körulte
emelkedő magasságokon felül, mint hatalmas bástya,
emelte fel kopár gránit csúcsát. Ösvényünk két ol-
dalán, egyenközü hegyágak húzódtak el, melyek
mintegy tisztelettel borultak a Dsámba lábaihoz. A
magas fáktól árnyékozott, bár köves lejtőn vidá-
man kapaszkodók fel a honjához mindinkább közeli-
gő karaván, a különbféle utazásokon s különbféle
nemzetek nyelvén tanult dalokat énekelve. ¹⁾ Az
énekszó erősen visszaütődék a sziklás hegyen, s a
lakatlan vidéket némi étellel tölté el.

Szünet nélkül magasabbra és magasabbra ka-
paszkodánk, több hegyi patakon kelénk át, melyek
kristálytisza vize kellemesen enyhíté az égető nap-
sugaraktól szomjas utasokat. Ittott az erdőből ki-
bukkanva nyílt felsíkra érkezénk, honnan meglepő
kilátás esett, a környékre. Keleten a mind közelebb
és közelebb mutatkozó ő s Dsámba kopár szürke

sziklacsúcsai feltűnő ellentétet képeztek az alattok elterülő buja tenyészettel, nyugaton a hámbói hal-mokon elszórt, magas incendera fáktól környezett helységek mosolyogtak felénk, s az alattok elterülő síkságon a K e v e folyó szalagja húzódott el.

Jó darabot haladánk így; déltájban a napsu-gárok az uralkodó szélcsend miatt rendkívül nagy fonóságot okoztak, s nemsokára a messze távolból hallatszó tompa zúgás égi háború közel getését hir-dette. Kettőzte tett léptekkel igyekvünk a dsámbai magasságokon rakott kilombót mentől elébb elérni.

A Dsúrmba hegységet fedő erdőség nagyobb ré-szint az építésre alkalmas fákból áll; ilyenek: az óriási „uszamba“, melynek setétzöld tojásdad leve-lei vannak; a „bombolo“ (celastras illicitolia) fehé-res iénylü levelekkel; a „keritenda“ „ongaje“, „pá-ko“ vagy „máko“, vaskeménységű óriási sudár fák; a „kababá“⁴⁴ vagy cédrus, mely növéseire fenyőfához, de keménységére vashoz hasonlít, \$ melynek tetejét kis kerek ágkoszorú koronázza; a „losa“ stb. A ma-gas gallyazni alatti üres helyet többféle, részint jó-izü erdei gyümölcsöt termő alacsonyabb fák foglal-ták el, mint a „lu h e n g o ²) „vá kutanku-1 a ³) stb.

A keleten mind sűrűbben felszálló fellegek nagy villámlással és mennydörgéssel csakhamar a láthatár fölött fokonkint elszórt felhőkkel egyesül-ték s a napfényt el lógták, s a keletről jö vő, mind-inkább ez erősödő széllel együtt kellemes hívest okoz-tak, mely nekünk a k ö v e s lejtőn fel kapaszkodóknak igen kívánatos volt. De nemsokára oly erős zápor hullott reánk, hogy a közelünkben álló tárgyakat

sem különböztethettük meg. Mind azáltal folytatók utunkat a sziklákról patakként omló vízen keresztül, míg végre délutáni 3 és 4 óra közt tetőtől talpig elázva a kilombóba érkezésük.

Febr. 10. Egész éjjel hallott vala az eső s reggel is egyre omlott, azért a karaván ki nem mozgott helyéből. A nyugalom reám nézve nagyon is szükséges volt, mert tegnap a felkapaszkodásban nagyon megizzadtam s rá a hideg záporosót öl csontig eláztam; ennek következtében most a láz ütött ki rajtam, miért is az ágyban maradtam. Már féltem, hogy nagyobb bajom lesz; de a jól fedett »ingében s az erős tűz mellett ágyamban jól megizzadtam s erre a kórjelek csakhamar eltűntek. Csak nagyon bágyadtnak éreztem magamat.

Kilombónk a Dsámba magasan felnyúló csúcsát megkerülve a hegy hátán volt rakva. Innen láthatam, hogy a roppant sziklacsúcs nem lakatlan, mint első pillanatra gondoltam, mivel a hegycsúcs hosszan elnyúló s lassan kint alacsonyodó orom lejtő által a környező hegyekkel van kapcsolatban, s azon oromlej tön könnyen lehet a csúcs tetejére féljutni. A csúcs alatt kelet féle széles felünk van, melyei nyugotról nem láthatni, s e felsíkon Dsámba helység épült, mintegy 200 házzal. Bátor és zsvány indulatú lakosai, noha a Bailundo, Hámbó és Számból tartományok határai között élnek, azon tartományok egyik fejedelmét sem uralják, hanem saját s önválasztotta főnök alatt vannak, s mikép a középkor olasz condoltiere-i háború idején unnak szolgálatába szegődnek, ki legjobban fizeti.

A karavánok el nem mulasztják az ily rablásra mindig kész, noha csekély száma nép főnökének barátságát adományokkal megnyerni. S tehát én is 50 rőf szövetet, 10 font lőport, 10 palack égett bort, 100 tűzkövet, 300 levél papirost s egy puskát küldék ajándékkul a dsámbai főnöknek.

Dél felé, midén az ég kissé felderült, több dsámbai ember jött kilombónkba, részint élelmi szerekkel. Feltűnőleg magas s jó testalkotású emberek, bő s különféle színű ruhájok volt. Fegyvereik: hosszú csövű puska, zagája és a buzogány, melyek nekik valóban harcias külsőt kölcsönöztek. Mindig volt alkalmam tapasztalni, hogy Délafrikában a hegyi népek igen szép természetűek. A dsámbaiak magokvisellete sokkal bátrabb, mondhatnám, szilajabb volt, mint azon embereké, kikkel eddig utunkon találkoztam vala; minden teketória és engedelemkérés nélkül a kilombon keresztül egyenest singémbe jöttek, a hányán csak bele fértek, mi nekem a beteg ágyban fekvőnek elég terhes volt. Csakis holmi apró ajándékokkal tudtam tő luk megszabadulni.

Többi közt a dsámbaiak módjára öltözött egyén jöve singém ajtajához s ott megállva, portugál nyelven kére engedelmet a bemenetelre. A szokott üdvözlés után elbeszélé, hogy most a dsámbai főnök, Kámdángongo, szolgálatában álló fegyveres (mukuengye), de több év előtt egy e vidéken sokáig tartózkodott fehér embernek, kit „Talámabouasi-nak (azaz: mérges oroszlánynak) nevezett, rabszolgája volt, s az ásványok gyűjtögetéseiben segítette.

Még Benguelában hallottam volt, hogy valami 16 év előtt bizonyos Joso Cota, Brazíliából Benguelába száműzött „mineiro“ (bányász), hosszabb ottmaradása után, hol mi európai árukkal megrakodva a bambái hegyes vidékre vette magát. Itt sokáig tartózkodott, végre megjelent a városban, de látszólag minden áru nélkül, csak számos rabszolga kísérettel. Mindazáltal a városban óriásán és dobnádva élt, s a kártyajátékban szenvedett tetemes veszteségeit bőven aranyporral fizette. Végre beleunván dobzódásaiba, aranyporral összevásárlott árukkal ismét a belföldre ment, De itt, mint dsámbai látogatóm beszélte, nem kereskedést űzött, hanem aranymosással foglalkozék. Iszonyú, kegyetlenségeket követett el a bensül9tteken, kik valamiképp boszúját felingerelték, de azután bőven megadta a váltságdíjat a magával hozott árukból, melyekkel a pártján levő embereket is tartotta. Hogy a lakosok az aranymosásban ne háborítsák, azon helyet, melyen az aranyt találta, s mely hegyi patak hosszában nyúlt el, a tartomány fő nőjétől megvette s bekéri tette s azután annak közepén libátáját építtette föl, sok fegyveres rabszolgája lévén.

Az aranypor-mosás bányában csak kettőn, látogatóm s még egy más rabszolgája, voltak neki segédül. Ezen másik rabszolgáját egyszer részegségében agyonütötte. Erre a földnépe, mely sok kegyetlensége miatt már régóta boszút forralt vala, s mely tudta hogy huzamos idő óta valami alattomos munkát folytat, melynek célját azonban észével föl nem érte, boszorkányságot fogott rá. Noha bő ajándékozásaival lekötöztetett számos pártolója volt, mégis

az elkárhoztató ítéletet a többség véleményében nem tudta megsemmisíteni; végre a föld népétől elcsábított rabszolgái is elszöktek tőle, s ő csak gyors futással menekülhetett néhány kísérővel Benguelába, Itt egy évnél tovább maradt, s ott mulatása alatt is több példáját adta eszeveszett vakmerőségének. Így többi közt egyszer épen az nap s azon órában, midőn háza előtt egyházi processiónak kellett elmenni, nedves ruhát térített ki az utcára s azután töltött fegyverrel kezében kapuja elé állt, s midőn a processio arra közeledek, agyonlövással fenyegeté azt, ki a szárításra kiterített ruhát elvenni vagy rá lépni mer. S a processio csakugyan megfordult s visszahúzódott. — Olvasóim tán csodálkozva kérdik, hogyan lehet ily botrányt mívelt városban büntetlenül elkövetni? De tudni kell, akkor Benguela nem felvilágosodott lakossal telt város, hanem undok rabszolga vásárhely, s a rabszolga kereskedők fő istensége az arany volt, mellyel Cota uram börtáskái jól meg voltak tömve. Végre a kalandor visszament Brazíliába, annélkül hogy valakivel tudatta volna, hogy hol van az arany lelhelye.

Dsámbai látogatóm kész vala az általa jól ismert helyre elvezetni, de mostani körülményeimben el nem meheték. bár nagyon kíváncsi voltam, mert a karavánt nem várakoztathattam több napig, magam pedig nem folytathattam volna utamat. Azért látogatóm szolgálatát neki adott ajándékkal más jövőendő alkalomra foglalóm le.

A mit Benguelában az e vidéken, valamely ismeretlen helyen, létező aranybányáról s azon emberről, ki azt fölfedezte, hallottam vala, az tökélete-

tesen megegyezett azzal, miről dsámbai látogatóm tudósíta. Azért nincs kétségem benne, hogy itt csakugyan arany találtatik; a hegyes vidéken utunkba esett mély vajasok földtani viszonyai is arra mutatnak, hogy e vidéken aranyt lehetne lelteni. Azért érdemes volna, hogy értelmes bányász kutatná ki a hámbúi hegyeket, munkája, hiszem, nem maradna gyümölcs nélkül.

A küldöttség, mely a Káin dango ngo főnöknek járó kilombát megvitte, estve fölé visszatért. Szívesen fogadtatott a főnöktől, ki a maga részéről is követséget küldött kilombánkba kecskével s egy kosár kukoricaliszttel, ajándéku számomra. Egyszersmind megüzente, hallgassam ki követjeit, mert fontos hírt fognak velem közleni utazásom folytatására nézve ⁴⁾.

Ez üzenet hírére azonnal több felül kiáltozák: Olo zsángo! (a tanácsra!) Csakhamar együtt valónak a karaván népei, s közöttük én is helyet vevék székesen. A követe k, a háromszoros „bokuetu“ után a következő beszédet intézek hozzánk; „Urunk, Ka-indángongo, a földén átutazó bihéi karavánnak igaz barátja, azért benneteket általunk arra figyelmeztet, hogy a Kutátu folyó mellett elterülő síkokon bailundó fegyveresekből álló hadi tábor tanyázik, kik, mint tudva vagyon, a délre fekvő Humbe tartományokba szándékoznak rontani; de hihető, hogy megtudván a közeledő, árukkal megrakott karaván jöttének híret, helyükből ki nem mozdulnak, s talán csak azért telepedtek le a karaván útja közelében, hogy, bízván fegyveres embereik számában, a karavánt megtámadják. Mindezekre urunk figyelmeztet benneteket,

mint jó barátotok, ezt tartván kötelességének. „Kámuri jo tu bángysa!“ (nincs több mondani valóm!), ezzel rekeszték be szavaikat.

Megköszönvén a jó tanácsot s megajándékozván éket, haza bocsátám. Azután a gyűlésen elhatározatok: Holnap reggel, hajnal hasadta előtt induljon el tíz könnyű fegyveres s mentői gyorsabban siessen az ide mintegy 10 mérföldre levő Kutátu folyóhoz kikémlelés végett, azután ha majd óvatosan mindent kikémleltek, siessenek vissza a dimbai kilomóba, hova a karaván a holnapi napon szándékozik elérkezni. — Végre az éjjeli örök háromszor ismételt hangos felkiáltással kötelességük teljesítésére emlékeztetének.

A borult esős időben, déltájban, a hévmérő 21 R. fokot mutatott, estve felé pedig, keleti szél kerekedvén, 18 fokra szállott le.

Febr. 11. A fejdelmeknek járó adóktól megmeneküdni akaró karavánok innét a Számbos és Bailando tartományok között elterülő lakatlan erdőkön szokták útjokat folytatni, úgy hogy az elsőbbik ország népei jobbra, a másikéi pedig balra maradnak. Azért korán reggel kiindulván, némileg éjszakkeletnek tartánk. Az elébb köves de majd kőnélküli s fekete homokos földön gyorsan haladunk előre, s 10 óra tájban a dsámbai magasodásokon elterült fokozatot értük el, mely e szélesség alatt Délafrikában a nyugoti tengerpartoktól keletre harmadik és utolsó magassági fokozat. Innét több száz mfdnyi távolságra, egész a Lupába hegyláncok közeléig, mint tapasztaltam, a föld színe csak észrevehetlenül magasodik vagy alacsonyodik, kivevön a folyók partjai

közelében, hol szaporán emelkedik egy kis távolságon, de azután a síkság változat nélkül és mondhatni, egészen szabályosan, más, nagyobb vagy kisebb távolságra levő, folyó- vagy patakhöz vezet szelíd hajtással. †)

Itt meglepetésemre először vevém észre az egyes csoportokban, de nagy bőven előforduló olajpalmát (dendee), melynek hosszá, félkörben lekapó ágkoronája van. Ezenkívül a rétekekkel váltakozó erdők leginkább az „omia,“ vingolo“ és „losa“ fákból állottak. Ez erdőket bizonyos, csaknem rendes közökben délről éjszakra elnyúló sömlyékes puszták rétekek hasították keresztül, s e rétekek közepén kristálytiszta víz erek kígyóztak el, melyek mellett antilopok, gazellák, pakaszák, zebrák s kivált sok pézsmadisznó nyomai voltak láthatók, bizonyosságul annak, hogy az emberektől lakatlan ezen vidéket annál több vad állat szállta meg, de ezeket vadásznunk nem lehetett, mert a vélt ellenség közelléte a minden zaj nélküli csendes utazásra kényszerített,

A hegyes vidékeken talált változatos táj képek itt egészen eltűntek, s az egyforma felsíkon csak az egy és több mfdre kiterjedő erdők s felváltva a közöttük elnyúló, magas fűvel borított, száraz vagy sömlyékes rétekek mutatkoztak. A réteket rendszeresen patak öntözte, s a tenyészet mindenütt buja volt, mindazáltal az egyformaság untatóvá lett.

Minden pihenés nélkül folytatván utunkat, délutáni 2 és 3 óra közt a Dimba nagy füves síkot környező erdő szélén, a karaván által lejövet ott rakott kilombóban megszállónk, a legnagyobb csen-

dességgel, s várva várók előre sietett kémeink megérkezését.

Febr. 12. Küldöttjeink késő éjjel megjövének s tudunkra adák, hogy tegnap a kijelölt helyre érkezve, oldalt, balra útunktól egy óra járásnyira, egymástól elkülönzött több hadi tanyát (kilombo an vita) találtak. Körültök lappangva mindent jól kikémleltek; abból a mit ott láttak, következtetniük kell, hogy a tábor egyhamar föl nem fog kerekedni s odább állani; s minthogy épen útunk közelébe az erdön mintegy elrejtve van, azért azt kell hinnünk, bogy ők mozdulatainkat szemmel tartják s megtámadni készülnek.

E bír nagy felindulást támaszta a kilombo népei közt. Különbözők valának a veszedelem elhárítását tárgyazó vélemények; némelyek büszkén a magunkkal szállított sok löporra hivatkozva azt indítványozák, folytassuk utunkat haladék nélkül s megtámadtatás esetében védelmezzük magunkat emberül. De így leginkább csak azok beszéltenek, kiknek kevés vagy semmi árujuk sem volt, kik tehát semmitnem kockáztattak, mert ha az ütközetnek rász kimenetele találna lenni, kopasz életüket megmenthetik gyors futással. Mások ellenkezőleg azt indítványozák, ne mozduljunk ki helyünkbe s erősítsük meg a kilombát. De ez indítvány szintén célszerűtlen volt, mert ha kilombánkba zárkozunk s a nagy számú ellenség körülszállja azt, a legott beálló éhség vagy föltétlen megadásra, vagy kétségbeesett ütközetre kényszerít majd. Mindkét esetben pedig árúinkat, vagy legnagyobb részüket elvesztjük. Még mások tehát azt javasolák: térjünk le a szokott útról,

s igyekezzünk a délre eső Számbos tartományon keresztül Bihébe jutni. Erre ismét a tapasztaltabbak azon ellenvetést tevék: a számbosi népek a bailundók adófizető alattvalói, tehát nem hihető, hogy ügyünket azok ellenében pártolni merészlenék; azután ha a bailundók fejedelme megtudja, hogy tartományát kikerülvén, tőle a szokott kibándát megtagadtuk, ⁵⁾ mindenesetre még ellenségesebb indulattal lesz irántunk.

Akár csatára, akár futásra készüljünk, szükség volt haladék nélkül eltökélt határozatot hoznunk. Hosszas tanakodás után a többség abban állapodott meg: menjen kebelünkből választandó küldöttség a sereg vezéréhez (Szóm-án-vitá) s bizonyos adó ajánlata által eszközöljön ki számunkra békességes átjárást. Ha pedig ez nem sikerülne, s a hadvezér szertelen követeléseket tenne, készüljünk ütközetre, menjünk előre s rohanjuk meg az utunkat elálló táborn.

E javaslat nekem is legjobban tetszék, mert mint tetemes áruk tulajdonosának ellenségeskedés esetében sokat kelle kockáztatnom. A 10 személyből álló küldöttség tagjai közt az országszerte ismeretes Mursza, azután kiszotigóm és káleim is voltak; csakhamar az „ovitukika“ ⁶⁾ ajándékokkal útra keltek a tábor felé.

A hévmérő déltájban az árnyékban 23 K. fokon állott.

F e b r. 12. Délután visszajövének a táborba járt követeink. Azonnal körülfogák a karaván népei, hogy a hírt megtudják. Ez következőleg szólt: „Kánduko-Lombéágánda, a bailundók hadvezére,

háromszoros „bokuetu“-t izen nektek (zajos taps), továbbá azt izeni, hogy népét nem a tengerpartról a belföldre szöveteket szállító karavánok ellen vezeti, ⁷⁾ de a Muhutubék tartományába viszi szarvas marháért; tehát a bihéi karavánt sem lógja bántani, de szíves ajánlatunkat elfogadván, a következő adományokat kéri, annál is inkább, mivel némi árúkra szüksége van. Kér tehát 6 hordó égettbor (300 itcét), 6 hordó lőport (120 fontot), 6 puskát, 500 tűzkövet, 500 levél papirost, 600 rőf szövetet. Egyszersmind nyílt barátságot ajánl a karaván főnökének, s felhívja, hogy az említett cikket személyesen vigye meg táborába. Ő maga szívesen meglátogatná őt, ha fegyveresei neki megengednék, hogy egyedül jöjjön hozánk. ⁸⁾ Hogy pedig a karaván főnöke adott szava igazságáról ne kételkedjék, a Kutátu melletti kilombóba, hová a karaván bátran elindulhat, két felleségét fogja kezesül elküldeni.“

A főnöktől édes módon követelt adó értéke, bár itt a tengerparttól való távolságot tekintve már tetemes, mégis a körülményekhez képest szerfelett nyomasztó nem volt, mert a kisebb nagyobb ártt-szállítmányok több mint 150 birtokosa aránylagos kivetés útján, csekély áldozattal teremthette ki, s így a bizonyos menekülést könnyen lehetett megváltanunk, annélkül hogy bizonytalan eredményű ütközetre kerülne a dolog. A kívánt mennyiség csakhamar össze is rakatott. De azon felhívás, hogy az adományokat személyesen vigyem el, nem volt ínyemre, mert annyit már tudtam, hogy a feketék közt a haszonlesés sokkal nagyobb mint adott szavuk szentsége. Murszu azonban társamul ajánlkozik

s biztata, kiszongóm pedig a nyakáról lelógó gazella szarvakra esküdözve erősítgeté, hogy a Kánduko főnök szava szent. Tehát részint a szükségnek, részint barátim, biztatásának engedve eltökélem magamat a felhívás elfogadására. Hogy pedig több időt ne vesztegessünk, elhatározók, hogy hajnal hasadtakor útnak indulunk s lehető gyorsasággal a Kn-tátu melletti kilombót igyekszünk elérni. Onnan azután én még az nap a hadvezér tábora ba fogok ni enni.

Febr. 13. Még szürkületben fölkerekedve szaporán haladánk előre a gyér erdővel borított sík vidéken. A keleti széltől mérsékelt légben, a sík és köveden úton, hol csak néhanéha az erre folyó vizeknek sömlyékes szélei okoztak némi akadályt, könnyeden halad hátán k előre, s már délutáni 1 és 2 óra közt a Kutátu mellett vert singékhcz érkezénk.

A hévmérő ezen időben 22 R. lbkot mutatott.

Kis falatozás után, annélkül hogy a tábor főnökét jövelemlről előre tudósítottam s a tőle ígért kezesek beérkeztét elvártam volna, a már említett személyekkel s számos önkényt ajánlkozott fegyveres kíséretében a táborba indulók. Az éjszakra futó folyó hosszában fél óráig gyalogolván, s a balra eső közel erdőből kihangzó zajgást követvén, csakhamar megpillantani az egymástól jól elválasztott négy kilombót, melyekből sűrű füstoszlopok szálltak föl. Az egyik kilombo közepén magas póznán lobogó veres zászló a főnök szállása helyét mutatta. Ennek közelébe érkezvén, némely fák alatt letelepedénk s ott várakozónk, míg nem valaki felénk jön s megszólít. Számos, vad külsejű ember mutatkozik ugyan, de ezek csak egymásnak integetve hangosan felkacagá-

nak s velünk szóba sem állának. Így már jó fél óráig várakoztunk volt, annélkül ogy valaki hozánk kérdést intézett volna, s már aggódám, hogy valami haj lesz, midőn végre a főnök egyik tisztviselője hozánk jöve, s ura nevében megüdvözlővén, bennünket a gyűléstérre (zsángó) vezető, melynek egyik sarkában letelepedénk. E tér a kilombo kerítésén belül a főnök singéje előtt terült; már egészen ellepték vala a fegyveresek, kik oly sűrűn ültek a földön, hogy közöttük semmi hézag sem maradt. E fegyveresek bőre a zsirtól feketén csillogott, szemmeresztve ültek ott, durva arcuk vonásaiban a mohó újságvágy világos jelei látszottak.

Fiatalság s jól termett emberek voltak, gyöngyökkel megrakva, fejeik szép színű tollakkal különbözőleg ékesítve, puskával, zagájjal s fa buzogánynyál fegyverkezve. Közülök a főnök s tisztikara eredeti vad szépséggel tűnt ki.

A főnök az ágasokra egymás mellé rakott kimbángók (töltéstartók) előtt felfűzött zászló mellett, négy lábú, alacsony, leopárdbőrrel beruházott székben ült, közelében egyfelől ágyasai, ⁹⁾ másfelől négy viszángysi zenész ¹⁰⁾ foglaltak vala helyet. A zenészek kellemes halk zenével kísérték az embereihez mindig erős hangon beszélő főnök szavait, ki bennünket egy pillantásra sem méltata. A főnöktől némi távolságra tisztviselői voltak, t. i. a kiszongó, kálei, manicsápi, (kulcsár), manikiálló (székhordó maniszambo (tárnokmester).

Kánduko-Lombéágánda hadvezér a bailundo fejdelem veje, mintegy 30 éves, tán egy öl magas, aránylag izmos ember; himlőtől kissé ragyás ar-

cának hosszúkás, s mennyire feketénél lehet, rendes vonásai, s magas homloka jó értelemre, kevésbé gambás ajka erőteljes szellemre, nyugtalan villogó szeme némi csalfa indulatra mutattak. Fejét a mór említett, dragonyos sisakhoz hasonlító hajfonat (epunta) ékesítette, mely a tetején bőven meg volt rakva a fényes kauri kagylókkal, míg két hálántékán a fejről Ielőgő vékony haj fonadékok fehér és véres gyöngyökkel ékeskedtek. Széles, fehér és vörös sávolyú szövetből készült, bő lobogó ruháját fehér gyapotöv szorította derekához, vállát mente módjára kék szinti szövet takarta, Mindezekhez még a karjait egészen a könyökig borító réz karikák járultak.

Kis vartatva felhiva, hogy közelében fogjak helyet. Ezt legott a magammal vitt székemén ¹⁵⁾ némely kísérőimmel együtt meg is tettem. Most az eddig szakadatlan pengetett vizsángysik elhallgatónak s a népes gyülekezetben mély csend állt be. Ekkor a hadvezér felém fordulva kétszer tapsola s háromszor ismétlé a „bokuetu“-t (békesség veled), mit szintén kétszeres tapsolással s háromszoros „mui“-val (veled is) viszonzok. Erre az egész gyülekezet nagy zajjal tapsola. Csak most győződni meg teljesen, hogy a hadvezér barátságos indulattal van irántunk.

A vezér azután több kérdést intéze hozóm nevére, születésem földje s utazásom célja felől, melyekre neki a szükséges magyarázatot megadám. Azután elbeszélé, hogy már több nap óta tudja, hogy a sok árukkal megrakodott karaván erre közeledik, s táborában a 25 hó ka ¹²⁾ népei csakugyan indít-

ványozták a karaván megtámadását; de más levén a megbízatása, nem akart a messze főidről sok bajjal és munkával felérkező embereknek kárt tenni, azonfelül már több évtől fogva „kiszokobarátja“¹⁸⁾ egy hozzám hasonló fehér embernek (kin dele tyapotu), smár azért setn lehetett neki a lelki testi barátjához hasonló fehértől vezetett karavánt erőhatalommal megtámadnia.¹⁹⁾

Miután beszédjét elvégezte volt, embereim kitalálák előtte a számára hozott adományokat, melyeket alig megtekintvén, mindjárt raktárába vitete; hihetőleg attól tartta, hogy a nálánál még ragadozóbb népei elsikkasztják. Megköszömvén az adományokat, nekem a jövőre is megígéré barátságát.

Azután „mingundi“-val (méhser) telt sok fazeakat rakata elénk, s erre csakhamar az egész gyülekezet az iváshoz foga. Az ital fölhevíté a harcfiakat, a nemsokára táncra kerekedének a marimbuk böggő hangjai mellett, épen úgy, mint a kiszángysi főnök-nél tett látogatásom alkalmával. A táncoló csoportok közé csakhamar a főnök is keveredek, sokszínű gyöngyökkel felpiperézett ágyasaival együtt. Még csak én hibáztam, s a Hogarth ecsetére érdemes jelenet teljes lett volna, de a sok gyaloglásban eleget gyakoroltatott lábamat megkímélvén, a főnök felhívását a táncra szépen megköszöném.

A nap már hanyatló félben volt, azért a vigalomba egészen elmerült főnöktől kérdezém: van-e még valami mondani valója? Ő ismételve felhíva, töltsen ott a táborban az éjszakát, de szívességet megköszönve kilombónkba készülék. Tehát jó mennyiségű friss vad-húst és mézet rendeltem magam

és kísérőim számára adatni, s ezzel útnak ereszte. Nemsokára tanyánkra érkezénk, hol az eljárásunk jó kimenetelén örvendő néptől szíves tapsolással fogadtatunk. Embereink tapasztalásból jól tudták, hogy az árúkkal megterhelt karavánra nézve felette veszedelmes még tulajdon loidieik hadi tábora közelében is megállapodni, mert a rablás végett házaikat otthagyo fegyveresek ragadozási vágyukat minden kínálkozó alkalommal kielégítik, mitsem ügyelve vezérjük tiltó parancsára. Tehát a karavánt hirtelen megtámadják s megrabolják, nem gondolva azzal, barátjaikat vagy ellenségeiket károsítják-e meg, s azután a nyert zsákmánnyal mindjárt haza takarodnak, elhagyva zászlóikat. Azért elhatározók, hogy éjfélt után egész csendességgel felszedjük sátorfáinkat, s ekkép meghiúsítjuk a rendszeren hajnali órákban támadni szokott tábor célját, ha ez csakugyan adott szava ellenére ránk akarna törni.

Febr. 14. Éjféltkor tehát csendesen fölkerekedénk s a még tegnap kijavított hídon minden baj nélkül átkelénk. A Kutátu középrenđű íolyó s Számbos felsíkjain veszi eredetét, délről éjszakra folytában több más folyóval egyesül s Bailundoországot keresztülmetszven, a mungoják vagy malembák földjén fut át, s azután az ott keletről nyugatra folyó Koanzába ömlik. Neve valódilag Kutátu, de minthogy több ilyenű folyó van, azért megkülönböztetésül Kutátu-an-Mungojá-nak hívják.

Utunk nem magas s gyér erdőn vitt keresztül; hajnalban ki jutánk az erdőbül s hosszú füvel borított síkság szélére érkezénk. A karaván népei itt terheket levetve sok tüzet rakának s letelepedések,

hogy megpihenjenek, egyenek és megmelegedjenek,— mert noha a hévmérő 20 R. foknál inkább többet mintsem kevesebbet mutatott, mégis e légmérsékletet már hűvösnek találták. Azonban tűz nélkül a felseték ritkán maradnak még a legnagyobb forr lóságban is, ha mindjárt csak rövid időre telepednek is le.

Mihelyt a nap jótékony sugarait a láthatáron elárasztotta, azonnal ismét folytatók utunkat a síkságon, melyen ittott az azt egyenlőtlen kanyarodásokkal övező erdők szélei látszottak a távolból. Délről éjszakra számos kisebb nagyobb vízér szelte át a füves síkot, nagyobb részét ingoványos posványná változtatva. A lapályból kiemelkedő domborodásokon magas incendera csoportok sötétlettek, s e facsoportok árnyékában néhány apró helység látszott. Ezen helységek közös nevök D o n d e, lakosaik a bailundo királynak adóznak. A Dondétól még jó távolságra, erdő szélén, rakott kilombóba déli 11 és 12 óra közt érkezénk. A hévmérő ekkor az árnyékban 26 R. fokon állt.

A helységekben nemsokára számos asszony és leány jött tanyánkra élelmiszerekkel. Ez asszonyoktól megértéül, hogy a férfiak nagyobb részint a Kánduko hadseregéhez csatlakoztak. Kilombónk környékén sok ehető gombát leltünk, melyek az éhes utasoknak kellemes eledelül szolgáltak, annál is inkább, mivel most először találtunk gombát idáig való utunkon.

Bár a Donde helységek főnöke népével együtt a táborba ment vala, mégis honmaradt „ntembó“-jának (első feleségének) ¹⁵⁾ megküldeni a kibandát,

32 rőf szövetet, 5 palack égettbor, 5 font lőport. Ez ajándékot számomra küldött sertvéssel, egy kósár kukoricaliszttel (szórna) s két korsó kimboinbo itallal viszonzás

Mindeddig ugyan semmi nyugtalanító dolgot, nem vettünk vala észre, mégis közel lévén a tábor, egész éjjel a legnagyobb vigyázattal valánk, s több ízben magam is megfordulék az örök közt, intve őket kötelességeik szoros teljesítésére.

Febr. 15. Reggel a szokott renddel kiindulván, a kiombét környező, keskeny és silány növésű „ontáte^w erdön át számos kis tóval borított, sömlyékes rétekre érkezünk, hol a felrettent bíbicek (*vanellus caiennensis*), hangos „kuer, kuér!“ sívítással szállongtak felettünk; azonfelül az egyik tóból a másikba csoportosan repkedő vadkácsák elevenítettek az egy ionná vidéket, mely jobban untatott, mint a fárasztóbb, de változatosabb hegyvidék.

Dél felé a sömlyékes rétekből szelíden emelkedő partlejtőre jutánk, melyet különféle magas, fák borítottak, s mely a három napig járt fekete homokos föld helyett, veres porhanyó agyagból állott, melynek termékeny voltát a buja erdő tanúsította, hol többi közt az „olombumbu“¹⁶⁾ gyümölcsöt termő bokrot is találók, melynek épen most megért gyümölcsével lakozánk. Nehányan ez alkalommal beljebb nyomulónak az erdőbe s azon hírt hozák, hogy odább egy falka vaddisznó legel az olombumbu gyümölcsön. Azonnal több puskás útnak indulás velők én is elméne, hogy a minapi pakasza-vadászaton mutatott ügyetlenségemet némileg helyreüsaem, Nagy kört képezve haladónk előre, hogy a

vaddisznókat megkerülhessük. Midőn a kijelölt helyet megkerültük vala, a vadászok kiáltozásra fakadának a így ménének előre; most a felrettent állatok a bezárt körben nagy robajjal ide s tova futkosva keresztültörni igyekvőnek, de mindenütt a durranó puskákkal találkoznak. Noha a vadászok elég szorosan álltak egymáshoz, mind azáltal a dühösen felénk rohanó nagyagyaim vadak többnyire áttörének a körön, mert a vadászok kitérének előlük, s végre is vadászatunk korántsem járt oly sikerrel, mint várni lehetett, inért összesen csak 18 darab maradaa csatatéren. Kettőjét, mint bizonyosan mondhutám, én lőttem vala le. Hogy pedig ismét verekedésre ne kerüljön a dolog, a karaván szekului osztók fel a húst az ily alkalommal divatozó szokás szerint.

Két órai gyaloglással az erdéből kiérvén, erős hullámzatú gyepes vidékre jutánk, melyen magas incendera fák közt a Kimbolengo helységek látszottak. E helységek közt elhaladván az oldalt eső kilombóba szállónk, kísérve számos élelmi szereket áruuló helységbeliektől.

Febr, 16. A szokott időnél korábban betoppand kiszongom s elmondd, hogy teherhordóim a slagén kívül rám várakoznak, s velem beszélni akarnak, Megbökkenve a szokatlan felhíváson, kimenék hozzájok s nem kis bámulatomra egészen elváltozott állapotban találám. Az eddig rajtok látott kopott bürmezt egészen új szövetekkel cserélték vala ki, s fejkön különféle szinti gyöngyökkel voltak felpiperézve. Álmélkodásomból csak búcsúzószavaik ráz-lak fel. „Mínthogy — így szólnak — megeléged-

sökre bántam volt velök, azért most köszönettel búcsút vesznek tőlem; hazájok határa az ide közel levő Bulam-bulu, s most kiki legrövidebb úton másrés irányban levő lakhelyére szándékozik sietni, hogy rég elhagyott családjok körébe mentül élébb jussanak. Málháimat tovább nem szállíthatják, de a környékeliek közt már találtak embereket, kik nemsokára meg fognak jelenni, hogy portékáimat tovább szállítsák. A fizetést, mely ezen új teherhordóimnak jut, kifoghatom az ő bérökbül.^u

Ezzel csakugyan eltűnének. Több mint 80 teherhordóimnak alig negyedrésze marada vélem, s ezek kiszongám családjához tartoztak, s főleg azért nem hagyának el, minthogy tudták, hogy Bihében kiszongóm házában akarok szállást venni, s tehát gyalázatjokra vált volna, ha útközben vendégjüket magára hagyták volna.

Kevés vártatva Mursza s más úti társaim is megkérésének, szintén búcsút veendő; ennek láttára igazán elérékenyülék, s bús szomorúság lépé el keblemet, mintha okét soha többé meg nem fognám látni. Viszontagságos utamban oly nagyon megszoktam vala ezen bár durva, de nyílt keblű emberek társaságát, körülállásukhoz képest híven osztozkodtak bajaimban, s ezeket lehetőleg könnyíteni iparkodtak, — hogy most úgy tetszék nekem, a hiányt, melyet eltávoztokkal okoznak, semmitem fogja nálam kipótolhatni. Mursza, mint állítá, csak azért nem maradt tovább is társaságomban, mivel a honjába vivő rövidebb út nemsokára elválík azon úttól, melyet nekem kell jární, s mivel teherhordóival együtt, kik mind helységébe valók, s kik közül egysem

tette le terhét, kell haza érkeznie az „óvári olo féka“¹⁷⁾ szertartás miatt, melyre otthon már előkészületeket tettek. De megígéré, hogy mihelyt lehet, meg fog látogatni. Elvált teherhordóim helyettesei apránként beérkeztek; kiszongóm azonnal átadá nekik málháimat, s azután 9 óra tájban útnak eredőnk. A kilombótól nem messze, kivágott erdő közepett, veteményes földekre jutánk, melyeken a kukorica, maniok, kolompár és dohány igen buján termett. Odább a mindég halmos vidék magas erdővel volt borítva, melynek ős tölgyeit ismét a már jó idő óta eltűnt liánok, tillandsia és bromelia növények fonták körül. Több vizeren átkelven, több mint két órai gyaloglással kijutánk az erdőből, s egy nem várt jelenet tárult ki szemem előtt. Mint az óceán vizei, nem különben hullámzottak, a keleti szélről ringatva, a messze láthatáron eltűnő Bul iiii-b ulu síkságot fedő hosszú fehér farkú füvek, s egyetlen egy feni ál ló fa vagy egyéb magas ló tárgy sem látszott a nagy síkságon.

E terjedelmes pusztá több mint 6000 lábnyira van a tenger színe fölött s a déllairikai felsíkoknak egyik legmagasabbja. Számos, kisebb nagyobb iolyónak forrása bngyog ki a hátán. Ejszaknyugatról délkeletre terül, s mintegy 40 míld hosszú s néhány rnfld széles nyúltnégyszögöt képez. Nyugatra Szám-bős és Bailundo, délre Kakingi tartományokat választja el a keletre eső Bihéországtól. Földszíne hullámzatos, s a domb vonaluk közötti völgyein számos vízér kígyózik el.

Kísérőim, kik mentői elébb haza óhajtának jutni, gyors léptekkel haladának előre a sík gyeptéren

keresztül fehérülő kanyargásokban elhúzódó keskeny ösvényen, annál is inkább, minthogy a keleten feltornyosuló felhők s a messziről hallatszó dübörgés égháború közeledtét hirdették. Én komor gondolatokba merülve ballagék utánok. Míg kísérőim a viszontlátás örömétől lelkesítve gyorsíták lépteiket s minden lépéssel közelebb közelebb jutának a rajok nyugodtan várakozó családjaikhoz, addig én bñdosáeomban mind távolabb .estem édes Hazámtól á az idegen égöv alatt csak idegen népekre s idegen szokásokra találhattam! Merengésemből a csattogó égdörgés ráza fel; hús kedéllyel látám, hogy még keserves utazást lógunk tenni a nagy síkság közepe, mert a zúgó keleti széltől hajtott terhes felhők már az egész láthatárt borították el, s csakhamar mogyorónyi jégeső hullott alá, melyet az ellenünkbe fúvó szél arcunkba hajtott.« mely néhány percmulva a zöld mezőséget egészen fehér lepellel takaró be. Ez alkalmatlan jégeső nem tart a ugyan sokáig, de a reá bekövetkező záporosó cseppet sem vala kellemesebb. A hőmérséklet annyira alaszáUn,hogy átázott ruhám alatt dideregni kezdek, s folytonos mozgással sem melegedhetem meg. A patakokban omló záportól, nemsokára az egész síkság elöntetek, s folyvást vízben kelle gázolnom, mire papucsom csakhamar elszakadozék, úgy hogy mezítláb kelle járnom gyakran megmegbotolva az „ongote“ görcsös gyökereibe. Most szívesen beültem volna tipojámba, de tipojavivőim is elhagytak vala.

Lelkemből megúnám a kellemetlen gyaloglást, gyakran eszembe juta a portugál közmondás: „O rabo ha, o mais custozo a esfolar“, azaz „legnehe-

zebb a farkat lenyúzni“. (Végén csattan az ostor). T. i. reményünk volt, hogy Bihéország határjain még ma lépünk át, tehát utazásunk végén valánk. A záporosó egyre hullá; végre délutáni 3. óra tájban emeltebb helyen magas incendera facsoportokat pillanték meg. E facsoportok közt, mint nőtársaim mondták, a magányos Tumba helység van. A szomjas vándor az égető homok puszták közepett szemébe ötlő forrásvíztől elevenített zöldellő oazist, nem pillanthatja meg nagyobb örömmel, mint én a fűves óceán közepette szigetként álló magányos helységet pillantám meg, mert ott végre remélhetem) hogy alkalmatlan hideg, nedves ruhámtól megmenekszem. De a síkságon oly közeinek látszott helység, mintha valami varázslat következtében mind hátrább vonulna, mindig egyenlő távolságban marad tőlünk. Már sötétedni kezdett, míg végre elérők. Itt engedelmet kérvén, a helységbe vonulék málháimmal együtt, s az összetódult lakosok kíséretében a helység szekulujákoz szállók meg. Ez szívesen fogada, s több gunyhót rendele számomra. Ruhát váltván, a gúny hó közepén vígan tel lobogó tűz mellett csakhamar elfeledém kiállott bajaimat.

Útitársaim megüzenék, hogy szándékuk, mihelyt kiderül, még éjjel folytatni útjokat, de én megeléglvén a 8 mflndnyi sétát, melyet jobbára esőben kellett vala tenni, visszaüzeném nekik: ha tetszik menjenek, én ugyan itt maradok a nap költe előtt ki sem mozdulok helyemből. Erre csak éles „tyá“-val (lám)!, felelének s helyben maradtnak.

Tumba a Bulumbulu pusztá közepén magasló halom tetején épült, környezve incendera fáktól;

mintegy 800 gunyhója van; lakossága a már említett szomszéd tartományokból ide futott s letelepedett szökevényekből áll, kik régi szokásnál, vagy valamely babonánál fogva a szomszéd népektől nem háborítottak, mint egykor a rómaiaktól tiszteletben tartott menhelyek lakói; magok választotta főnök patriarchalis igazgatása alatt élnek, mindazáltal a bihéi fejedelem felsőségét ismerik el, s neki adót és katonát adnak. Földművelés-, kereskedés- meg vadászatból élnek, az idegenek iránt nyájasak és vendégszeretők.

Febr. 17 Gazdámát megajándékozván, kisíróim sürgetésére a tiszta vidám reggelen útnak eredé nek. Három órai gyaloglás után szemembe üti öltek a setétlü erdők szélei, de csak déltájban érhetők el. Azután felváltva erdön s kisebb nagyobb füves pályokon folytatók utunkat, végre „katinga“ erdővel benőtt meredek lejtőn leereszkedvén, a szép Koké ma folyópartjára érkezünk. E folyó a Bulumbulu éjszaki részén veszi eredetét s éjszaknyugotról keletre kanyarodván és több patakkal egyesülvén, Bihéországot két egyenlőtlen részre osztja; bilié országi futásában a Kutátu au Bihé, Kuitu, Kusi, Kánzso, Kuenge, Kasárolángo és Káluándo folyókkal egyesülvén, tetemes folyóvá alakul, s azután a tartomány keleti részén éjszakkal fordul s Pekholohelységnél a délkeletről jövő nagy Koanza folyamba ömlik. Számos víziló és krokodil tanyázik vizeiben.

Karfákkal jól készült hídon kelénk át, s a folyó túlsó partján elterülő keskeny erdőből kijutván, legott szemünkbe ötléuek a magasabb helyen épült, incendera fáktól környezett helységek, Ezek lakosai

nagy számmal összesereglének, a mint arra elvonuláik, s tapsolva a szokott „bokuetu ambákká“- val (békesség veled karaván) fogadénak, mely üdvözlést mi hasonló móddal viszonzánk. Itt a hely szekulujának révbért kelle fizetnünk, azért a nagyobb helység felé tartva, ott letelepedénk. A szokott révbéren kívül kis ajándékot is adék a szekálunak, melyet több korsó kimbombóval viszona.

Alig hogy kísérőim e kedves italukat kiszórpölték vala, máris csak azon jára az eszök, mikép szerezhessenek még többet S megtudván, hogy a szomszéd helységekben épen az nap készítettek vala sok kimbombót ¹⁸⁾, terheiket azonnal rakásra halmozák, s csapatonkint a helységekbe tódulának. Még csak reggel egyre sürgettek, hogy siessünk előre, s hangosan panaszkodtak vala késedelmeskedésem miatt, most pedig, véletlenül alkalmat találván az ivásra, elfelejték otthon váró családjaikat, el azt is, hogy már csak kis távolságra vannak honjoktól. Annyira vonzó ez emberekre nézve az anyagi éldelet, a torkosság. Példájokat, én is követéin, s könnyen felhagyék a napi utazással, mert hisz rám nézve épen mindegy volt, akár valamivel később, akár előbb jutok oda, hol úgysis csak idegen embereket és idegen dolgokat fogok találni.

Málháimat a szekulutól számomra kijelölt helyre hordatván, a gyepre kiterített gyékényen nyújtózám el, s az incenderák sűrű ágai között zengicsélő madarak énekében gyönyörködém, mígnem a beálló eső a kis dallosokat hallgatásra kényszeríté, engemet pedig gunyhómba kergete.

Dumbaá-Kápángo, a helységek szekuluja, vacsorámra egy malacot készített. Embereim csak annak elkölte után szállingóznak vissza, többnyire tántorogva a részegségtől. Elöttem azzal mentegetik magokat, hogy nekik a délután mindenesetre beállandó eső meg volt jövendölve ¹⁹⁾ s csak annak kikerülése végett állapotodának meg itten, igen is, az eső volt oka itteni vesztéglésöknek. t. i. a kimbomboesü, mellyel torkukat eláztatták.

Febr. 18. Kiszongóm előadásából megtudáui, hogy innét lakásáig még valami 6 mflnyi utat kell tenni, azért tudtára adám, hogy odáig meg nem engedem az eső jövendölést, mert el valék tőkélve még az nap oda érkezni; s ebben kísérőim is megegyezni látszának. Elhagyva a Kápángo helységeket mindig parthullámokkal változó vidéken haladunk el. A halmok közötti, többnyire keskeny völgyeken tiszta vízerek csergedeztek, melyek partjait élénk zöld tenyészet szegélyezte; a minden irányban emelkedő dombokon pedig magas incndera fák a helységek helyét jelölték. Nemsokára irtott erdön mívelt földekre találánk, melyeken különösen kukorica volt vetve; azon felül itt-ott nagy juh és kecskenyájokat és disznókondákat létek, de kevesebb szarvasmarhát. Minden dolog azt tanúsítá, hogy e tartomány sokkal népesebb mint azok, melyeket utániban eddigelé láttam vala,saz egész kellemes benyomást tön reám és szép reménnyel kecsegtető arra nézve, hogy e tartományban szándékoztam letelepedni.

Több ízben egy vagy más patak mellett megpihenvén, délután 4 óra tájban magas „ongáje“ erdőben utunk hirtelen balra fordult s hosszú és mély

völgybe vitt, melynek oldalán, az erdőszeleén, incendera fáktól környezett számos helység tűnt fel. A völgy fenekén a Kuitu folyó kigyózkodott el, s túl rajta a völgy másik oldalán szintén több helység látszott. Midőn a helységek közelébe érkezünk, kísé-
rőim eleldurrogaták puskáikat, úgy hogy folytonos fegyverdnrrógás közt léptetőnk előre. Midőn az első helység alá jövönk, lakosai seregestül elünkbe töd illának s örege apraja, férfi és nő hangosan kiáltozák: „Uhi! ulu! ulti! ambákká jé já!“ (oh! oh! a karaván megjött!); „Pakászéro jé já!“ (Pakászéro-kiszongdm neve — megjött!) „maim jéjál!“ (az emberek megjöttek); „kindele jé já!“ (a fehér megjött!) stb, Most már a faluban is ropogtak a puskák s a mindinkább összesereglő népek kiáltozásai az egész környéket örömszajjal tölték el.

Masisi-Kuitu azon falu, melybe ily ünne-
pélyesen bevonulunk; kiszongóm lakhelye, jelenleg bölcsője több gyermekeimnek. Ide tetszett a Mindenhatónak engemet vezérleni, hogy ide magyar sfttrjadékot ültessek, mely, reményiem, még a késő jövőendőben is virulni fog számos családom tagjaiban.

Megható jelenetet nyújtott a megérkezetteknek önötteik általi szíves fogadtatása. Mindkét nembeliek körülvevők, s számos üdvözlések közt, némelyek örömkönyeket hullatva, kísérők őket a helység kerítésén belül levő „zsángo“-térre. ²⁰⁾ Itt aztán mindnyájan letelepedének s most az egyenkénti üdvözlések következének; ki ki legkedvesebb tényével szemben a földre kukorodék s ekkép viszonzák egymásnak a szíves „bekuetut“ De míg a férj az

üdvözlést mondá, neje térden álla előtte s csak a „ká! ká! bá!“ alázatos felkiáltással felele, annélkül hogy a „bokuetu“-t kiejtené, ²¹⁾ a míg a férj beszél vala, mindaddig alázatos helyzetében marada.

Némi távolságra, incendera fa árnyékában, egyedül ülve, szemléiéin az érdekes jelenetet s fel fel sóhajtvá gondolám: A jótékony természet mennyi jó és rász érzelmet és tulajdonságot fejthet ki az emberi szívben! Ezen feketék most kendőzetlenül a megindulás örömkönyeit hullatják rokonaik viszontlátásán, s ugyanazon feketék más alkalommal nem irtóznak önhasznuk hajhászatában apáikat, gyermekeiket, nőiket hideg vérrel bármely idegennek silány árért eladni!

A kölcsönös üdvözetek után, annélkül hogy a zsángórúl eloszlottak volna, sok kimbombóval tölt edényt hordának elő, melyek kiürítéséhez azonnal hozzá ís látónak. De minden elfoglaltságuk mellett sem feledkezének meg rólam, s kiszongóm deli fiatal leánya csinosan festett télkabakban térden állva nyujtá nekem a frisitő italt. Darab ideig ily formán mulatozék a társaság, azután általános tapsra mindnyájan elcsendesedének, s a megérkezett karavánnak egyik tagja (útközben teherhordóm) a jelenvolt családi főnökhöz (kiszongóm atyjához) közelebb menyén, ezt háromszor a szokott módon üdvözlé, mit az öreg a rövid „tánga“ (beszélj el) szóval viszonzá. Most bámulatra méltó emlékező tehetséggel elbeszélé a gyülekezetnek az egész utazás lefolyását, a legcsekélyebb mellékes körülményekkel s kalandokkal együtt; elmondá mindazon embereknek nevét, kikkel ő maga vagy a karaván egész útjában

érintkezésbe jött, s napról napra mindazon helyeket hol megfordultak s meghaltak vala. Pedig utazásuk összesen 116 napig tartott volt. A bámulandó emlékezet s azon helyesség, mellyel az útjában tapasztalt dolgokból holmi következtetéseket tett, azt tanúsítja, hogy e vad népnek jó elmethetségök van.

Kielégítettén a honmaradtak újságvágya, a társaság minden más szertartás nélkül eloszlék. Kiszongóm és atyjafiai ekkor a számomra kijelölt gunyhókhoz vezetének, melyek, számra négyen, már készen állottak elfogadásomra. E gunyhók földbeásott karókból voltak készítve, sárral betapasztva, kimeszelve és szalmafedéllel fedve; átmérőjük 6 lépést tett, s rendes négyszögöt képeztek, aj táj ok deszkából készült. A gunyhók körül terebélyes in-eendera fák árnyékoltak.

Másnap a család feje ökörrrel ajándékoza meg, melyet „gombe a vitereká“-nak (vendég-táplálónak) neveznek. Mások sertéseket és tyúkokat hozának számomra, mindnyájan vetekedve keresék barátságomat, még a gyermekek is kosárka kukoricaiszttel és kimbombóval teli edényekkel járulának hozzám. Nagyobb kényelemre a szállásom körüli tért fa gallyakkal keríték be, s mindenkinek megtolták, hogy cngedelraem nélkül hozzám jöjjön.

Mennyire tölem kitelt, iparkodám a vad indulaté emberektől közelszem várhatott, gyengéd szereidet, melyet irántam mutattak, meghálálni, s jó móddal holmi ajándékokat osztogaték ki köztük. Eltökéltem magamban, hogy az első előfordulandó alkalommal saját lakhelyet készíték magamnak, itt a környéken választandó tájékon. Szándékomról ki-

szongómat értesítém, ki nagy meglepéssel veve, de arra figyelmeztete, hogy előbb a tartomány fejlődésének az útjait kibandát kell megadnom s az építésre tőle engedelmet kérnem, „mert, így folytatva, csak akkor lehetsz helységednek teljes ura s birtokában senkisémet fog háborítani. A mi pedig személyes bátorságodat illeti, az köztünk sérthetetlen lesz, mert jól tudjuk mi, hogy ti fehérek uraknak születtetek, mi feketék ellenben rabszolgáknak születtünk; ti urai vagytok a szöveteknek, melyeket mi csak a nektek való engedelmeskedés meg szolgálata által szerezhettünk magunknak.“

A kiszongó ezen félig képleges beszédében sok igazság van, jól megértem annak velejét, s annál jobban bizám jövőmben.

Mielőtt elbeszélésemben tovább haladnék, összeállítom e helyen a Benguela és Bihéország közötti karavánút napi állomásait, s ezeknek egymástól való távolságát, melyet a kezemenél volt óra segítségével s a karaván menési gyorsasága tekintetbe vételével meglehetősen biztossággal határozhattam meg. Egyszersmind az utunkba esett vidék földszíneinek mineműségéről tett észrevételeimet is ide igatom.

Az állomások neve		Észrevételek a föld színe iránt	Távolság mftékben
1.	állomás Katumbéla	Sík homokos föld	5
2.	" Upa	Darabos, hegyes és köves	10
3.	" Kiszangysi	Szintén	10
4.	" Bingajam Bambi	Szintén	6
5.	" Kálmánda	Sík erdő s váltakozva rétekkel	7
6.	" Dámba olomone	Szintén	7
7.	" Káhále	Hegyes, erdő s felváltva rétek	6
8.	" Gyindumbu	Hullámzat., erdős	5
9.	" Gyimbondo	Szintén	4
10.	" Kiabéra	Hegyes, meredek, a Lingilingi tetők	5
11.	" Kándála	Hegyes, erdős	4
12.	" Sákambéra	Sík, ittott meredek lejtős	6
13.	" Kolongo	Szintén.	6
14.	" Hámbo vagy Keve	Ingoványos, sümlyékes	6
15.	" Dsamba	Hegyes és köves	5
16.	" Dimba	Sík, erdős	5
17.	" Kutátu	Szintén	6
18.	" Donde	Erdők és rétek	6
19.	" Kimbolenge	Szintén	4
20.	" Tumba	Sík puszta	8
21.	" Kokéma	Szintén	3
		Összesen . .	124
			mftd.)*

* Portugál mérföld, miből 18 esik egyegy fokra; tehát 121 legoa vagyis portugál mérföld — 106 % földirati mérföld. M a g y a r , mindig p o r t u g á l m ó r f ö l d e k e t é r t e m u n k á j á b a n . H. J.

- 1) É sokat járó kelő emberek az idegen nemzeteknek, melyekkel utazásaikon megismerkednek, némely szokásait, dalait, táncait, köszöntés! módjait, síd. nemcsak eltanulni szokták, hanem azokkal gyakran magok között ti élnek; pl. ha betten egymást köszöntik, mindegyik máskép, általa meglátogatott valamely idegen nemzet módjára teszi, s ekkóp széles tapasztalásaikat mutogatják egymásnak.
- 2) A „lu hengo“ a délafrikai erdőkön vadon tenyésző gyümölcsöknek leguemesbike; színére, nagyságára egészen a kék szilvához hasonlít, csakhogy valamivel gömbölyűbb; húsa erősen az alatta levő csontármaghoz mgad; felséges illatú, édes savanyos ízű s a silly ellen hatalmas óvószer. Október és november havakban szokett megérni. A fa s kivált levele némileg az őszi barackéhoz hasonlít.
- 3) A „vakulankula“ gyümölcs mogyoró nagyságú, gyengéd, sárga sínű, illatos, édes ízű; húsa alatt levő gömbölyű magva kettős héjban vau, melyek egyike fehér, másika kék szinti; szintén október és november havakban érik meg.
- 4) A gyanakodó szellemű feketék árgusi szemmel vigyáznak szomszédjaik mozdulataira, s minden figyelemre méltó dolognak híre hamar elterjed köztlik; barátjukat, ki őket megajándékozza, kivált a veszélylyel fenyegető eseményekről híven tudósítják, a ebbeli híreik, mint tapasztaltam, mindig igazak.
- †) Magyar ezen állítása megegyezik azzal, mit Afrika belsejének alakzatáról Livingstone mond. Mure hison Roderik J., a bites angol geolog, első ismerte föl helyesen Dél-Afrika alakzatát s nézeteit erről azon évi jelentésében közlötte, melyet 1852-ben május 24. mint a londoni földirati társulat elnöke annak gyűlésén felöl vasa. E jelentésében említést tön Bain Gedites András földtani térképéről, mely Afrika déli csúcsát tárgyazza. S ezzel kapcsolatban kifejté nézeteit egész Dél-Afrika alakzatáról: „Bain megmutatta nekünk,

hogy a legrégebb kőzetek (jegődös gnájsz és agyagpala, ittott áttörve gránittal) szakadatlan partszegéül, képez nek délre, nyugatra s keletre a Fokgyarmat körül, hogy rajtok homokkövek települnek, melyek a beléjük zárt ásatag maradványoknál fogva a szilúri vagyis legrégebb, kövülettartó, képződvények hason tagjai. Ez ősrétegek a felsőbb helyeket foglalják el, minek példája a Táblahegy, minden oldalról a luki rész belseje felé dőlnek s rajtok széntartó rétegzetek települnek. Mind ezen régi rétegek fölött, s tehát nagy középföldi medencéi elfoglaló oly rétegekőzetek fordulnak elő, melyek azáltal kitűnnek, hogy bennük csak szárazföldi s édesvízi ásatagok vannak, s Bain úr ezen rakodmány egyik részében lelte ama felette sajtáságos négy lábuk csontjait. Ezek egyike, melyet Oweu tanár Dicynodonnak nevezett, a másodkorba tartozó képviselője a mostani tavak és folyók vízilovainak... Tehát feltehetjük, hogy Dél-Afrikának, a milyen most, fővonásai számtalan elmúlt századokon át, az emberi nem teremtetné előtt, már megvoltak. Mert a régebb kőzetek, melyek külső szegélyét alkotják, kétségkívül a belföldön elterjedt mocsáros vagy tavas területet, környeztek, melyen a Dicynodon oly időben díszlett, midőn még egyetlen állat sem hasonlított a földünkön most élő bármely lényhez. Teliát az Afrika belsején hosszában elnyúló övnek vizei, a tavak, folyók vagy mocsárok, melyek a Cád tavától u Ngánii tavaig teljédnek, a vízilovakkal partjaikon, csak a jelenkorig fenmaradt nagy jelenségei azoknak, melyek a másodkorban léteztek vala. Mindazáltal az Afrika földtani múltja s jelenkori állapota közti különbségek roppantak. A föld amaz ősidő óta tetemesen följobb emeltetett, helyel közzel tűzhányói kőzetek törtek át, a környező magaslatokban mély hasadékok és szőrösök támadtak, melyeken át némely folyók kimenetelt találtak, míg mások a belföld homokjában s tavaiban elenyésznek; s e nagy változásokkal egészen új fajok teremtettek.“ — Livingstone Murchison ama nézetett alaposak-

nak találta, a most e tekintetben már Magyarra is hivatkozhatunk, ki tudósítását bizonyosan idegen munkából nem kölcsönözte. Most tehát már bizonyos, hogy Dél-Afrika a belső része éjszokról délre nyúló, a tenger színe fölött tetemes magasságú medencét képez, melyet mindkét oldalán éjszak-déli irányban húzódó hegy vonalok szegélyeznek. Behm: Süd-Afrika im J. 1858 című értekezésében, (Mitthrilongen ans Justus Perthes geogi-, Anstalt, etc.) következőleg állítja egybe az adatokat, melyeket eddigelé Dél-Afrika alakzatáról bírnak. „A nagy közép földi medence, melyet délről a Fok gyarmat parthegey gégei határolnak, onnan lassan kint aláereszkedik a Ngámi tavak vidékéig, hül hihetőleg a Kumadnu tavában legnagyobb mélyedése van, miután ott csak valami 2000 lábnyira van a tenger színe fölött, Kololengtól a Kumadanig, Livingstone szerint, a mélyedés 2000 lábnál többet tesz. Innen kezdve éjszak felé a Kazáj és Liambáj közötti vízválasztóig a föld ismét vagy 2000 lábbal följebb emelkedik, s ott a lobalei és londai felsíkot képezi, mely alkalmasint messzire éjszakra, nyugatra s keletre tökéletesen vízszintes irányban terjed. A Liba felső, kelet-nyugati futásától éjszakra — Írja Livingstone — terjedelmes, legalább 20 angol mérföld széles síkságra jutottunk, mely a iegsekélyebb helyeken bokáig érő vízzel volt elöntve (február elején). Keveset letértünk éjszaknyugati irányunktól, hogy a még magasabb vízzel borított lobalei síkságokat nyugatra megkerüljük. E síkságok oly tökéletesen vízszintesek, hogy az eső vize hónapokig áll rajtuk. Nem a Liba folyó árasztotta vala el, mert ez még mélyen partjai közt volt. Itt ott a felszínen kis szigetek vannak elszórva, datolyabokrokkal s silány fákkal. Magok a síkságuk siirti füvei borítvák, mely a vizet elrejtí s a lapályt nagy halványárga rétségnek láttatja, szakadatlan látkürrel... A Lobalétól nyugatra terjedő síkság, mint mondják, sokkal terjedelmesebb mint az, melyet mi láttunk, s hasonló füből és silány fákból álló növényzete van; e síkságokon igen sok folyónak forrásai vannak, melyek

egyesülve a mély, mindig folyó Csobét alkotják. Hasonló terjedelmes lapályokon erőd a Loeti és Kazai.“ E víz szintes lapály odább is terjed a Dilolo tavától a Kazai folyóig; itt is uly sokáig áll rajta a víz, hogy a íotus s más vízinövények megérnek. E felsíkot Livingstone emelkedett választónak (elevated partición) nevezi, mely Dél-Afrika nagy hosszvölgyében, mint hiszi, a déli szélesség 12-dik fokától 6-dig fokáig terjed, s melyen a Zambezi és Kazai s tán a Nílusnak is főágai fakadnak. (Magyar a lobalei felsíkot Vizek anyjának nevezi). Éjszak felé kell, bogy a középföld hason ló lag leereszkedjék, mini dél felé, mert a Vogel által meglátogatott legdélibb pont (Mnszg uorsz ágban, az éjszaki szélesség 9-dik foka alatt) csak 900 párisi lábnyira van a ienger színe fölött, a Cád tava pedig csak 800 lábnyira, tebát ez hasonló mélyedés mint a Ngúmi tava, csak-hogy ez sokkal magasabb, mert 3500 lábnyira van a tenger színe fölött; továbbá a Zabara felföld a Kalihari-nak s annak éjszaki parthegeyi a Fokföld hegyeinek l'el-leluk meg.

Kelet s nyugat felé a középföldi medence lassan-lassan emelkedik a liegysorok felé, melyek azt a part-vidéktől elválasztják. Bzelid hulhiuzatokon keresztül észrevétlenül mintegy 5000 lábnyi magasságra jutunk, melyet Livingstone a Kuango völgye keleti szélén s a Zambezi és Kafue folyók közti hegység gerincén meg-mért. A keleti és nyugati hegyvonat gerincei közti tá-volságot 10 hosszúsági fokra, vagyis 150 földirati mér-földre becsüli. Hegycsúcsokról azon gerinceken semmit-sem hallott, s az általok berekesztett téren is alig van hegycsúcs. A Libától keletre emelkedő Monakadze legmagasb hegycsúcs, de ez is csak 900 lábnyira emel-kezik a völgy talaja fölött. Az azon hegyvonatokon kí-vül eső hegyek csak alacsony szegélyt képeznek s gyak-ran nem sokkal magasabbak mint a nagy középföldi völgy talaja. Ott hol a keleti begyvonal nyugatra, a Viktória zuhatagokig kanyarodik, azt mondhatjuk, hogy

a föld közepén nagy barázda van, oldalain pedig magas, mintegy 200 angol mérföld széles hegyvonalok húzódnak, melyeken túl a föld mindkét oldalon a tenger felé lejtősödik. Meddig húzódik a keleti hegy vonal éjszakkeltre, azt Livingstone nem tudja; délre a Viktória zhatagoktól délkelet fele fordul. A déli szélességnek mintegy 22' vdik foka alatt a Limpopo folyó tör rajta keresztül, de azután a Váelvi (Trans-Waalische), s Orániai folyó-köztársaság fokozatföldjein keresztül a Fokgyarmatig nyúlik s 5-7000 lábra emelkedik, keletre a Kvatlamba hegységben s a 9000 lábra emelkedő Sárkányhegyekbeu meredekül lejt te, nyugatra ellenben lassú aláereszkedéssel a középföldi medepcébe megy át. A nyugati hegyvonalon Livingstone ott lépett át, hol a Knango völgye szögellik beléje. Ez egész széles völgy alkalmasint vízáradás által mosatott ki, mert még most is ott állanak egyes szakadéka a felsíknak, mely hajdan a most kivájt helyet elfoglalta, s veres vízszintes rétegeik oly magasak s oly szerkezetűek, mint a völgy szélén állók. Ily elszigetelt begy szakadék a Ráz a la, nem messze Kasszaudsétól, mely 1000 láb magas. A völgy keleti partja igen meredek, oldalán igen kirovátkolt, mintha ki volna fűrészelve, s 1500 lábnyi, nyugati partja, a Tala Mungongo („Lásd a hegységet!“) hasonló alkotása, de csak 1000 lábnyi, t. i. a völgy talaja felett, A Tala Mim gongótól nyugatra csak lassan ereszkedik le u begyvonal s Puugn Andongónál még 4000 lábnyi a tenger színe fölött, s számos magaslatokkal és t lombsor okkal környezve lassúnk! ut az alsó Koauza lapályára megy át. Éjszak felé a hegy vonal a Hungo fokozatos földön keresztül s a Kongo folyamon túl terjed, ez keresztül töri gránittömegeit; dél felé alkalmasint azon fel földet alkotja, melyen egyfelől a Ngáini tava folyói s a Liambáj mellékfolyói, másfelől a Koauza, Kunéne s az Atlanti tengerbe ömlő folyók fakadnak. A Dani aratóidon a Galton által 6000 láb magasnak, becsült felsíkban, mely Smelen-Hope-tól éjszakra esik, találjuk

a nyugati hegyvonal folytatását, mely az Omutabohegyekben 8800 lábra emelkedik. Még a Kis- és Nagy-Namakua-földön is követhetjük, de itt közelebb vonul a nyugati parthoz.

H. J.

- 5) Dél-Afrikában a rendesen járó kelő karavánok kénytelenek, a sok ellenségeskedés elhárítása végett, azon az utón visszatérni, a melyen jöttek. Mert midőn a tengerpartokról befelé utaznak? szöveteket s egyéb európai árukat hordanak magokkal, melyekből az utjukba eső főnököknek járó ki bandát fizetik, ellenben midőn a bel-földről holmi becserélt honi árukkal mennek a tengerpart felé, akkor semmitsém kötelesek a főnököknek fizetni. Ha teliát a karaván útját bármi okból megváltoztatja s igv a tartományokat, melyeken keresztül előbb utazott, kikerülve, fejdemeiknek nem adózik szövetekkel, akkor azoknak népei azzal vádolják, hogy más utakon osztogatták el a szöveteket s hozzájuk csak éhséget hoztak. S ekkor, ha nincs elegendő fegyveres kísérete, bizonyosan megtámadtunk s megrabol tátik.
- 6) A délafrikai főnökökhöz csak ajándékokkal rakodva lehet járulni s ez ajándékok az illető főnök hatalmához képest kisebbek nagyobbak, de általában elég terhesek. Ha pedig valami sürgetőst) és fontos kérelemmel akarjuk megtalálni, előbb mintsem szánkat felnyitnék, a rendesenél nagyobb ajándékot kell lábaikhoz lerakni, s ezen ajándék neveztetik „o v i t u k i k á n a k.“
- 7) A kimbndák sokkal nagyobb véteknek tartják a bel-földre szövetekkel utazó karavánt megrablani, mint valamely tartományt feldúlni, mert, tgy mondják, csak a karavánok közbenjárása által szereshetnek magoknak ruhát, különben őseik módjára fakéregben (kinyánga), vagy vadállatok bőrében kellene járniok.
- 8) Szokásaik úgy hozzák magokkal, hogy táborjáró csapat főnöke az egész sereg kísérete nélkül cl nem hagyhatja a tábort, bár mely rövid időre sem; a hadsereg pedig, a merre csak vonul, akár barát akár ellenség földjén, min-

dent feldúl és rabol. Azért a hadsereg vezére, ki a barát földjét meg akarja kímélni, rendesen erdők közepett táborozik s az erdőkön keresztül mozog előre az elleneséges földre.

- 9) E népeknél a hatalom és méltóság múlhatatlan kiegészítő jelei az ágyasok, azért a főnökök minden ünnepély vagy látogatás alkalmával (kevésesket kivéve) tehetőségükhöz képest fölperézett több kevesebb, fiatal ágyasaikat is magokkal viszik, s ezek mindig körültek vannak. A maropnák királyát Muáti-Jáuvoát *) több miül, 300 ágyással találtam körülvéve, kik mintegy testőrei.

10) A „viszáagysi“ hangszer következőleg van szerkesztve: egy arasznyi széles s valamivel hosszabb, ve knii) deszkára egymás mellé valami 30 vas toll van feszítve, és pedig a deszkán keresztben ál Jó, egy hüvely k magas vas talpazat fölött (mint hegedűünknel fi búrok); e talpazat mögött egyik végüknél inegeríteitvék a tollak, másik végükkel pedig ki hegyesedéit félkört alkotnak, olykép, hogy a deszka két szélére helyezett tollak alig fél arasznyi hosszak, a közép felé pedig fokokként hosszabbak, s ezáltal történik a vékonyít!»! vastagra változó hang. A tollak kiálló végei negyedrészhüvelyknyi szélesre vannak lapítva, B ezeket a két hüvelyk újjal pengetik. Rendesen a deszka alatt a hang öregbítése végett nagy fél kábák van helyeztetve, melyet két kézzel felfognak, a tollakon csak a két hüvelyk újjal működvn. Ügyes kéz kellemes hangokat tud e hangszeiből kicsalni, s én minden afrikai hangszer közül ennek adom az elsőséget.

- II) Csak a főrangú személyek ülhetnek iiy alkalommal Minden európaít nemesnek (erömbe) tartanak, s méri neki joga vau a székhez, hogy pedig szék hiányában ne legyen kénytelen a földre leülni, rabszolgája által maga után viteti.

*) Mások Muatu-Janvo-, vagy Muata Ja Nvo-nak írják. H. J.

- 12)** „Hóká“-nak nevezik a táborba csoportonként érkező csapatokat, mintegy zászlóaljakat, melyek tulajdon zászló s magok választotta parancsnok alatt csatáznak de különben a tábor vezérének (szóm an-vita) engedelmeskednek. A bóka létszáma nincs meghatározva; rendszeren 300 - 500 fegyveresben áll.
- 13)** A „k i s z o k o“-barátság a feketék közt nvalkodó leg-szorosabb barátság, s mindig ünnepélyes szertartással köttetik. Kik régi ismeretség- s kölcsönös rokonszenv-nél fogva holtiglan tartó barátságot akarnak szerezni, meghívják egymást a „kiszokó“ italra. A kitűzött napon az egész környékből örege apraja összeseregelve, a barátságot vetetniük házánál gyűlnek egybe. Itt elébb timbombóval lakoznak jól, azután a két barát kijelenti, hogy eltükélvék egyik a másiknak sorsát magáévá tenni s azért a kiszokó-italt meginni. Erre a kimbanda mind-egyiknek bal karján könnyű vágást tesz késsel, s a sebből kicsorduló vért egy fél kabukban felfogja. Azután a vér közé kunbombót vegyít, s ez a „kiszokó“-ital, melyet a két barát egymást megölelve megiszik; ezzel vége a szertartásnak. A kiszokók közt minden vagyon, még a feleség is közös, veszélyben egyik a másikat el nem hagyja, hanem mind halálíg egymást segítik.
- 14)** Hamis szavak. Ura, a báilundo király, már néhány év előtt békességi szerződést kötött a benguelai portugál kormányval, s különösen arra kötelezte magát, hogy a belföldre szövetekkel utazókat s főleg a fehéreket gyámolítani fogja; vitézünk hihetőleg csak ezért nem nyújtó ki körmeit a karaván jószágára. Azután fegyvereseinek száma is bizonyosan sokkal kisebb volt, mint meny nyinek állította, mert ezen feketék mindent nagyítanak; talán elegendő lőpora sem volt.
- 16)** „Ngána tembo“, vagy „lemboafeka“ (a föld úrnője vagy királynője) a fejdelem első nejének neve. Ez urával úgy szólván a főhatalomban osztozik mindig

s nagy tiszteletben tartatik a néptől. Sőt a „ngáua tem bo“ még akkor is, ha fejedelmi férje valamely esemény folytában az uralkodástól megfosztatik, vagy, mi szokotlabbb, meggyilkoltatik, mint „jó anya“ a hódolat jeleivel tiszteltetik.

16) Az „o l o m b u m b u“ gyümölcs alig három arasznyi magas, de terebélyes cserjéken terem, mint a földi szedcrj, csakhogy száraik nem tuskések. Maga a gyümölcs gömbölyű, mogyoró nagyságú, setétkék színű, húsa igen fűszeres illatú, inkább száraz mintsem leves, magva fehér hártáival bevont. Afrika belsejében mindenütt bőven terem a kövér földeken tenyésző kis erdőkben.

17) A teher nélkül járó emberek közül rendszeren néhányan elválnak a hazája felé közelgő karavántól s előre sietnek hírt adni a karaván közeledéséről. Ekkor az övéiket otthon váró családok mindjárt a kimbombo italkészítéséhez látnak, hogy mire a karaván megérkezik, már meg legyen erjedve.

A családjoktól elutazott s huzamosabb ideig elmaradt feleséges férfiak, hazaérkezőkkor, mielőtt hálókamarájokba mennének, genitalia kimbanda által készített valami vízzel megmosdani kötelesek, s ha ezt megtették, akkor a kimbanda az ngynevezett „kupém-ba“ jegyet festi krétával a homlokukra. Azt tartják t. i. lehetetlen, hogy a sokáig távollevő férfi idegen asszonnyal ne érintkezzék; hogy tehát az idegen nőnek varázslása, melyet a férjen valamikép elkövethetett, ennek honmaradt feleségeire el ne ragadjon, az említett „óvári olo féká“ (test-tisztítás) szükséges, mely mint ellenszer a gonoszt elhárítja.

18) A kimbombo rendszeren három nap alatt megerjed úgy hogy a használatra egészen alkalmas; de azután 24 éra alatt el kell fogyasztatnia, mert már negyednapra meg-ecsedik, a mikor is nagyon csípős s kellemetlen ízű. Az

iszákosok azonban, épen ily megecesedett állapotában legjobban szeretik.

- 19) Minden kimbunda a nyaka körül zsinórra fűzött több apró gazella szarvat hord a sokféle rász elhárítása végett. Kettője ezen szarvaknak rendszeren az esd elhárítá-
aára szolgál. Megtörténik már, hogy hiában sípolnak a két szarvval az eső ellen, mert ez folyton folyvást hull: ekkor azt hiszik, hogy valami ellenségük más, hatalmasabb szarvval sípol, melynek nagyobb befolyása van az esőre, mint saját szarvaiknak.
- 20) A libáták (tanyák, helységek) közepén rendszeren házakkal környezett, négyszögű tér van, t. i. a „zsángo,” vagyis gyűléshely. Itt deszkapadok vannak, melyek Ülő-
helyekül szolgálnak. A négyszög közepén tűzhely van, hol a vendégek szoktak elfogadtatni, s a családot érdek-
lp tanácskozások tartatni.
- 21) A „bokuetu“-val csak férj köszönt, nő e szót üdvözléssel ki nem ejtheti s z á j á b ó l , mert nagy vétket követne el.

VI. FEJEZET.

Letelepedésem Bihéországban.

A mulámbo Házam és tagjai szerzése. Látogatásom a tartomány fejedelménél. Megnősülésem. Földleírasi és statisztikai jegyzetek Bihéországról.

Kitűzött célomat, Délafrikát beutazni, csak így remélhettem jó sikerrel elérni, ha clébb a lakosok nyelvével és szokásaival tökéletesen megismerkedem. Erre pedig sehol jobb alkalmat nem találhattam volna, mint az ügyes, kereskedő szellemű buk-iek között. Azért kötelességemnek tartottam, általában népszerű magamviselete által aaép kedvét megnyerni, s különösen a fej delemnek is barátságát megszerezni, tehetségemhez képest kielégítvén Önösségét és hírvágyát.

Nyolc napi nyugalom után kiszongómat s néhány rokonát követségben a fejdelemhez küldeni, a neki járó „mulambó“-val ¹⁾ s azon kérelemmel: engedje meg nékem, hogy országában letelepedjem, s vegyen ótaliuába; én viszont megígérem néki, hogy alkalmazkodni fogok az ország törvényei- és szokásaihoz, s ezeket tiszteletben tartva békességes életet folytatni. Kérelmem gyámolítására a „wulámbo“ fejében a közetkező, jó minőségű európai cikkeket küldém neki: 250 rftf különbféle szövetet; 2 hordó

égett bort (100 itcét), 2 hordó lőport (40 fontot), 300 tűzkövet, $\frac{1}{4}$ rizma papirost, 2 puskát, 1 görbe kardot, 2 finom veres gyapjú takarót.

Embereim már ötödnapra visszatértek a fejdelmek hozzám küldött több követeivel, kik, szokás szerint, a zsángótéren maradvára várakoztak, míg köztük megjelentem. Azután a kölcsönös üdvözlések után egyikök a fejdelmek következő üzenetét közlével: K aj á j a - k aj á n g u l a, a vitéz bibéi népek fejdelme, néked, fehér ember, üdvözlését küldi s általunk tudodra adja, hogy a részedről neki küldött mulámbót meglelégedéssel fogadta; de még nagyobb meglelégedéssel vette annak hírét, hogy az ő országában, népei kebelében szándékozik állandón megtelepedni; erre nemcsak tökéletes szabadságot ad neked, hanem méltánylani kívánván iránta mutatott bizodalmat, neked s minden hozzád tartozandóknak most és a jövőre teljes védelmét, pártfogását és barátságát ígéri. Azért tetszésed szerint választhatsz magadnak vidéket, hol bátran fölépítheted libátadat, s mindazon földek, melyek lakhelyed körül még nincsenek lefoglalva, s melyeket te le fogsz foglalni, magad és utódaid tulajdona maradnak. Csak ha majd házad fel lesz építve s egyéb legsürgetősb dolgaid is el lesznek intézve, akkor köteles léssz a fejdelmet saját székhelyén megkeresni s neki a hódoló látogatást (pássoula) megtenni. — „Kamun jo tu bángysa“ (nincs több mondani valóm) — ezzel rekeszté be előadását.

A fejdelmi követeket étellel itallal bőven megvendégelvén, külön mindegyiket meg is ajándékozám s a így elbocsátám. Másnap kiszongóm s néhány

más ember kíséretében s puskákkal fegyverkezve a környéken kirándulást tevék, alkalmas tanyahelyet keresendő. Mint már említettem, a kiszongóm helysége előtt elvonuló partlejtő aljában nyugotról keletre a kristálytisztá Kuitu folyó kígyózik el; mindkét oldalán, a folyótól nem messze, mérsékelt magasságú lejtőn itt ott több apró helység van, melyek mögött magas erdő terül. Kirándulásomat a folyó déli oldalán, a vele egyenközűleg elnyúló erdő szélén tevék. Bájos alakban tűntek fel a szépen kanyargó Kuitu medrét szegélyző zöld, hullámos gyeptérségek, melyek ívalakban az odább sötétlő erdők tövéig elnyúltak. Az erdő sokféle fának sárga, vörös és fehér virágokkal hímzett, sűrű gallyaznia gyönyörű ellentétet képezett az eleven zöld gyeppel. Az erdőn irtásokra s művelt földekre találók, melyek termékenységét a kukorica, maniok, dohány és bab buja termése eléggé bizonyította. A természet ezen vidéket, melynek földje részint vörös, részint fekete agyag és homok keverékből áll, mindenütt a legdúsabb tenyészettel ékesítette föl; szemem bármerre Fór dala, mindenütt a Kuitu két partján gyönyörű réteket, s odább a domb vonalon magas ős erdőket látók, melyeknek moh és zuzmó fedte földjét az ezredéves tenyészet rothadó maradványai trágyázták volt. Nem csoda, ha sokáig el nem tildám magamat határozni, melyik helynek adjak elsőséget, mígnem kissé odább nyugatra a teknyőforma, alig 100 lépés széles, erdőtélén völgyben, délről éjszakra vonuló Vatarára kis patakhhoz jutok, mely sebesen lejtve a Kuitu folyóba ömlik.

„Itt maradsz!“ gondolám magamban, „lehetetlen

e környéken kiesebb helyre találnom.“ Éjszakra, mintegy 500 lépésnyi távolságra, az innét egyen szerűn alacsonyodó völgyben a Kuitu folyó tűnt fel; keletre és nyugotra a folyó’ és erdőtől befogott nyílt rétság terült; különféle módon kanyargó domborodásain a messzire ellátható szem több helységet pillantott meg, magas incendera fák csoportjai között; délre a Vatarára patak mentében sűrű ős erdők rekészítették be a láthatárt.

Tehát eltökélém magamban, hogy itt építem fel Libátámat. De midőn kiszongómmal e szándékomat közlém, nagy meghökkenésemre azon értesítést vevém tőle, hogy azt nem tehetem, mert néhány év előtt ép e helyen búbájos végeztetett ki s azért a gonosz lelkek (kilóink) nemcsak nyugtomat zavarhatnák meg, de könnyen rám és családomra halálos veszedelmet is hozhatnának. Ezt hallván, ismét eszembe juta, hogy a természetben mindenütt a jó és rossz együtt jár, s hogy e szép és termékeny tartomány lakosai közelszem hasonlítanak a költőink által megénekelt regényes vidékek ártatlan, erkölcsös lakóihoz, de buta és babonás szenvedélyeiktől izgatva vérengző kannibálökká válhatnak, kik egymást tigris módjára fölemésztik; eszembe juta a kimbondói véres jelenet is, mellynek tanúja voltam, s ez legott, megsemmisítő költői álmaimat s szomorteljes előérettel túlté el keblemet.

Boszúsan kérdöm kísérőimtől: nincsenek-e a kirobandáknak eszközeik, melyekkel a kilulúkat megfélemezhetnék? Erre mindnyájan igennel felelének, s hozzáveték, ha magamat a kimbondák által előszabott áldozási szertartásoknak alávetem, a róz

lelkek örökre elűzetnek innét, sőt ka időről időre az áldozatot megújítom, akárhol is ment lehetek kikiű-zéseiktől²⁾).

Hogy tehát e gyönyörű helyet megszállhassam s a babonás emberek istentelennek ne kiáltsanak ki, szükség volt az e célra felszólított kimbánda nevet-séges szertartásait eltűrnöm, melyek szerencsémre hamar meg voltak téve. A kimbánda a leült kecske vérével bekené homlokomat és mellemet, karjaimra pedig krétával az „impemba“-jele két (váltság-jelek) mázoló, s e működés alatt kezében tartott, antilop szarvával többször hangosan kürtöle s végre ugyan-csak az antilop-szarvval az égnek négy tája irányá-ban kétkét vágást tón a levegőben. Ezek után kijelenté, hogy a rossz lelkek most már meglévén általa kötözve, építendő laktanyámhoz nem közeledhetnek többé. A kimbánda ezen fontos s nagyhatású műkö-dését egy sertvéssel s néhány rőf szövettel fizetem meg.

Az így választott hely, melynek szintén Más isi K u i t u a neve, jó műdre van nyugatra kiszongém lakhelyétől s majdnem ugyanakkora távolságra minden más szomszédomtól, úgy hogy körülbelül egy □ mflnyi területet foglalhattam el, mely a Knitu folyó hosszában rétekből, de nagyjából sűrű ő s erdőből állott.

E népek építési módjáról már más alkalommal szóltam. Elsőben is akár nagy, akár kis területet földbe vert karókból álló kerek kerítéssel fognak be, e kerítésen belül több kevesebb egyes gúnyáét építenek, csekély távolságra egymástól. A gúnyán-ka t is földbe vert karókból készítik, sárral betapaszt-

ják s náddal befedik. A külső kerítés mentében rakott ezen gunyhók előtt kisebb nagyobb közt hagynak, melyen túl ismét kerítést raknak; ez utóbbi kerítésen belül a családfej és feleségeinek iakjais holmi gazdasági épületek rakatnak. Rendesen a második kerítés bejárása előtt, a külső udvaron, a fa ülésekkel fölkészített négyszegletű „zsángo“ vagyis tancstér van.

Én is ekkép építém tol libátamat, csakhogy a kerítéseket nem körben, hanem rendes négyszegletre csináltatám. A külső udvaron leendő cselédeim számára kis négyszegletű viskókat rakaték, elegendő számmal; a második kerítésen belül, európai módra, saját lakházamat építtetem, melyet öt szobára osztottam, azonfelül még más épületeket is rakaték, konyhát, éléskamarát, stb. Különösen nagy gondot fordíték a kerítésekre, melyeket magas, emberderéknyi vastagságú, s a földbe mélyen beásott ongájekarókból (vasfa) készítették. A karókat sűrűn egymás mellé helyeztetém, s belül hosszá, erősen összekötött s a karófalhoz támasztott vesszőkévékkel bélelteiém ki. Tanyám tehát erős favárdához hasonlított; a karófalon át kívülről nem lehetett az udvarra benézni, a bent levők tehát biztosítva voltak az alattomban kilőtt nyíl vagy golyó veszélye ellen; belülről ellenben a karók közötti nyílásokat eltakaró rőzséket félre lehetett tolni, tehát a bentlevők bátoroságos helyről célozhattak s üldözhettek a libát a megtámadóira.

Mindezen készülétek nagy hamarsággal vitettek végbe; az egész környékből nagy sokaság gyült össze s állott szolgálatomba csekély bérért. Néme-

lyek a közel erdőn az építésre szükséges fát vágták, mások megácsolták; az asszonyok és gyermekek a réteken a magas füvet vágták le s kötötték kévékbe, melyeket a készülendő lakház közelében összehalmoztak. Mindenütt élénk sürgés forgás, vigadás és munka folyt; hol azelőtt pusztá csend uralkodott vala, most lármás dalok hangzanak; vetekedni látszottak egymással, hogy az idegen jövevény tanyája mentől elébb elkészüljön, nehogy türelmét veszítve szándékával, köztük letelepedni, felhagyjon, mit különösen a némberek nagyon sajnáltak volna, mert elestek volna a jó alkalomtól, holmi eladásra hozott cikkeikért szép ékszereket cserélni be. De a szomszéd libáták tulajdonosai is büszkén emlegetek szerencsájüket, hogy közelükben európai fehér (kintiek tyá potu) telepedik le.

A szolgálatomba szegődött emberek gyors munkássága folytán egy hold sem telt bele, s libátám két erős fakerítésével, három nagyobb szerű s valami 50 kisrendű házával kész volt. Mindjárt meg is szálltam minden poggyászómmal, s kiszongóm és káleim is önötteikkel együtt hozzám költöztek.

Most házi cselédjeimről kelle gondoskodnom; mert ámbár három rabszolgám, kiszongóm és káleim személyes szolgálatomra igen elegendők lehettek, mégis több cselédre volt szükségein. E népeknél t. i. a méltóság és tekintély a cselédség számától függ, sok cseléd nélkül senkisé sem számolhat köz tisztelte tésre; nekem pedig bizonyos méltósággal kellett megjelennem, s azért több cselédet is kellett tartanom. Különben is a cselédszerzés s tartás itt igen kevés dologba s még kevesebb költségbe kerül.

A cselédperzésnek három módja divatozik: félfogadás, megváltás és vétel. Az első módon szerzett cselédek bizonytalan időre s minden előre kikötött fizetés nélkül szegődnek szolgálatba, ezek a mukungyék; mint szabad emberek nagyobb tekintetben állanak³⁾, s csak bizonyos szolgálatok teljesítésére kötelezik magokat⁴⁾, miért is egyedül a családfej patriarchális igazgatásától függenek. — A „búfaká“-k, azaz megváltás által szerzett cselédek sokkal hasznosabbak, mint az előbbieek. Azon megváltás következőleg történik: A szegényebb sorsú családfejek, midőn adósságaikat ⁶⁾ a hitelezőknek megfizetni nem képesek, s adósságaik lerovására családjók egy vagy több tagját, mint rabszolgát, végkép eladni nem akarják, olyan emberhez folyamodnak, kinek európai áruí vannak, hogy ezekből nekik a szükségelt mennyiséget kölcsön adja, s ezért neki családja egy vagy több tagját, mindkét nemből, elzálogosítják. Gyakran megtörténik, hogy a családfej magát és minden hozzávalóit ily módon zálogba adja. Az így elzálogosított emberek azután, mint rabszolgák, minden díj nélkül kénytelenek annál szolgálni, ki őket beváltotta, azaz nekik a szükségelt árút előlegezte, mindazáltal sorsuk némely kedvező körülmények miatt a vétel által szerzett rabszolgák sorsútól nagyon különbözik. Így pl. nem szabad őket, mint a vásárlóit rabszolgákat tüzes vassal megbélyegezni, a birtokosnak nincs joga őket eladni, sőt mihelyt magokat kiválthatják, a birtokos tartozik őket szabadon bocsátani; igaz, hogy az érettük előlegezett kárt a kiváltás esetében kétszeresen tartoznak visszafizetni ⁶⁾. Végre még a szégyenítő testi

büntetéseknek sincsenek alávetve, némely ritka esetet kivéve.

A vásárlott rabszolgák, az ugynevezet „dongó“-k vagy „piká“-k mint barmok használatnak, s minden törvényes titalom nélkül egyedül urok önkényétől függnék ⁷⁾. Akadály nélkül eladathatnak, alávetvék az ostoroztatásnak; csak agyonütés esetében kénytelen a tulajdonos némi csekély vérdíjt a tartomány fejdelmének fizetni ⁸⁾,

Még házam tel sem volt egészen állítva, s máris több családatya hozzám járnia egy vagy több egyénnel, kiket árucikkéért elzálogosítani akartak. Csakugyan ekkép több cselédet váltottam be, de a zálogosítók száma napról napra növekedék, s végre kénytelen valék őket erővel elkergetni, oly nagy volt azoknak száma s oly nyugtalanító siralmas panaszkodásuk; 30-35 rőf szövetért készek voltak szépen termett legényeket s fiatal szűz leányokat zálogba adni.

Összesen 30, mindkét nembeli egyént váltottam be, ezekhez járultak kiszongám és káleim családtagjai, több mint 20 egyén, kikkel libátamat a szokott módon megnépesítettem.

De mikép voltam képes annyi cselédet eltartani? azt kérdik olvasóim. Ezt könnyen megfejtethem. Tudni kell, hogy a feketék általában igen egyszerű, s mondhatni rendkívül kevés eledellel táplálkoznak. Igaz, e mértékletességük közel sem eltökélt akaratjok, lelki erényök eredménye, hanem inkább restségök és hanyagságuk kifolyása. Mert inkább két napig koplalnak, semhogy annyi óráig a veteményes földeken kapával dolgozzanak ⁹⁾. A fér-

fiak foglalatosságai csak a következők: vadászat, halászat, mézszedés, házépítés, háború és utazás; az áldástosztó földművelés a férfi szemében gyalázatos foglalkozás s kirekesztőleg csak a nők dolga, kik úgy szólván egészen kitarják rest férjeiket.

Azért is minden fölserdült férfi fő kötelességének tartja, tehetségéhez képest egy vagy több feleséget szerezni, kik, a bevett szokás szerint, a földet művelik, s ekkép férjüket kitarják. Megtörténik, hogy a férj egy vagy más oknál fogva rabszolgaságba kerül, a feleség mindazáltal el nem hagyja, sőt az általa nemzett gyermekeivel együtt, mint szabad személy, rendeltetése helyére követi s folyvást megteszi iránta kötelességét. Még a vásárolt rabszolgák is szabad nőszemélyekkel házasodván meg¹⁰⁾, az említett módra felségeiktől tartatnak ki. Azért a nőült rabszolgák tartása a tulajdonosnak semmibe sem kerül, kivevén a kevés szövetet, melyet ruházkodásukra ad. (Eszkendőnként kétszer kap ruhát a rabszolga). Sőt a rabszolgák tartoznak minden új holdkor uroknak bizonyos mennyiség élelmi szert beszolgáltatni: kukoricát, babot, vadhúst, mézet, s ez eleség rendszeren elegendő a többi nőtelen rabszolgák eltartására. Ide járul még a tulajdon rabszolgánők által mivelte föld termése, mely az úrnak minden szükségeit bőven fedezi.

Miután házi dolgaimat elintéztem vala, a fejedelemnél hódoló látogatásomat (pássoula) tevém meg. Több embereim kíséretében s holmi ajándékokkal indulók útnak április 4-dikén.

A Másisi helységet fedő erdőkből kijutván, jó darabig szántóföldek között haladék, míg nem a

Csajongo kis folyócskán átkelve az ettől nem messze levő Kámborokutu helységbe érkezem. Itt sokan a helységbeliek közül elémbé jövének, csinosan készített fél kábák ok bán (gén gy a) magam s kísézőim számára a hívesítő kimbombót hozva. Sokszor emlegeték nevemet s folyvást kijelenték azon való örömmüket, hogy szomszédságukban telepedtem le, s megígérem, hogy mint jó szomszédok, minden tőtok k itell letü módon segítségemre lesznek. Eh beli kivess égőket köszönettel s holmi csekély gyöngy-ajándékokkal viszonzván, íolytatám utamat.

Szép magas erdőekkel s füves térségekkel váltakozó, hullámos vidéken haladék előre több óráig, míg Ismét veteményes földekre találék, s ezeken keresztül Oija helységet érem el. E helység lakosai szekulojokkal együtt épen a vadászaton voltak, azért folyvást szűz erdőkön keresztül tovább menyén, estve felé Pomenge helységébe érkezem. Itt a szekulu által igen nyájasan fogadtatnál, s mindén mind kísézőim jól megvendégelteténk vadhússal és kimbombóval. A helység legjobb házában töltvén az éjszakát, másnap korán reggel fölkeredém, s az említett irányban tovább haladván, nagy kiterjedésű s alacsony silány erdőktől határolt, sömlýekes vét-ségre jutók, E vidék koránsem volt oly kies, mint az, melyen tegnap jártam valu. Nem gyöztem eléggé csodálni, hogy a tájék a tartomány fővárosa közelében mind kevésbbé lakottnak és növeltnek mutatkozott; öt órai utamon csak hébe hóba láttam jövő vagy menő néhány embert. E rideg tájékon uiár messziről szemembe ötlöttek incenderala csoportok, melyek valami helységnek otlletét mutatták. Utóbb

könnyen megfesthettem magamnak, miért oly pusztá a főváros környéke. Mentől távolabb tanyáznak a lakosok a barbár, önkényes hatalmú fejedelem körétől, annál nagyobb bátorságban van életök és vagyonuk. Mert e népek fejedelmei a helyett, hogy hatalmokkal uz alattvalókat megóttalmaznák, inkább eltiporni szokták, s szemléletli kapzsi vágyoktól semmi vagyon sincs bátorságban, melyet kezükkel elérhetnek. Azért a föld népe csak a fejedelmektől bizonyos távolságra élhet némi bátorságban s biztosítva nyomasztó zsarnokságuk ellen,

A már messziről látott incendera-csoportokat csak délutáni három óra tájban érhetem el, árnyékuk alatt a Petála-mongolo helység szalmával fedett házai terülnek el. Itt éjjelre megszállék, noha ide csak alig 3 órányira van az úgynevezett K o m bála-án-Bihé, a fejedelem székvárosa. Petálamongolon is szívesen fogadtatám a helység szekulja által, ki, mint értesültem, a fejedelem tárnokmestere (mani-sáve), miért is kötelességének tartotta engemet a fővárosba elkísérni, s kijelenté, hogy holnap utitársam lesz, mert, mint mondá, szerencsésének tartja európai embert személyesen a fejedelemnek bemutatni¹¹⁾. Tehát másnapra kelve a mani-sáve kíséretében folytatám utamat, s a helységtől nem messze elfolyó Petála folyócskán, félig elkorhadt faludon átkelvén, sűrű de alacsony onfate erdőn haladunk előre.

A köves és hirtelen fel- és lehajló domborodásokon átvezető keskeny ösvény korántsem mutatta, hogy fejedelmi városba vivő országút; oly erősen be volt nőve az alacsony fák gallyaitól, mintha soha

ember nem járt volna ottan; csak nagy bajjal lehetett keresztülvergődnünk, s minduntalan arra kellett vigyázni, hogy az ágak minden lépten nyomon a szembe ne ütődjenek. Itt ott ritkás helyre jutánk, honnan a roppant incendera fáktól koszorúzott nyílt magaslatot láthatók, melyen a fejedelmi főváros épült De köröskörül a vidék egészen pusztának és mi véletlennek látszott. Azonban most már több jövő és menü emberrel találkozunk. Végre reggeli 9 óra után a várost kerítő árkol áthoz (kompákká) érkezünk. Itt a bejárásra szolgáló kapu előtt kíséroidim felhívására várakoznom kellő, míg kiszongóm a a mani-sáve megérkezésemet a fejedelemnek bejelentik, Alig hogy a kapu előtt letelepedem, azonnal mindkét nembeli számos lakos kíváncsi lag körül vön, anélkül hogy csak egy is a szokott „bokuetu“-val köszöntene, min nem kevésbé csodáikozám.

Egy órai várakozás után kiszongóm megjöve két fejedelmi tisztviselő kíséretében, kik közül az egyik ura nevében megüdvözle s felszólíta, menjek be a városba. A kapun belől valami 500 lépésnyi széles, incendera fáktól árnyékolt gyepes teret találók, s ezen átmenvén, ronda, szemetes, keskeny és tekergős utcákba juték, hol az apró, szalmafedelű házak sűrűn egymásmellé épülve, minden rend nélkül elszórva állottak; némelyek hitvány sövény kerítéssel voltak befogva, mások minden kerítés nélkül. Azonban a roppant incendera fák mindenütt árnyékoltak.

Az utamba mindinkább tóduló, s kíváncsikig zajongó nép egészen ellepte az utcákat, úgy hogy csak lassan lehetett előny omolnom. Végre a várost

keletről nyugotra hasító vízérnek mocsáros partjaihoz játék, hol semmi híd nem lévén, térden felül a sárban kelle gázolni. Hogy tehát össze ne sárosítsam magamat, kiszongóm hátára mászám fel s így kelék át a posványon. E látványra a körül ácsorgó sokaság nagy kacajra fakad a. azért némileg boszúsan felkiálték: „miért nem hidalják át a posványos vizet? „Erre nyugodtan csak azt válaszolák: A száraz hónapokban tökéletesen kiszárad, tehát hídra nincs szükség; az a kis sár pedig, mely most van, csak nekem lehet alkalmatlan, mert csizmát viselek.“

Odább menvén, sokszögletű, incendera fáktól árnyékolt terjedelmes térre jutánk, melynek fa padjai mutatták, hogy a főváros zsángója. Itt a fejdelem küldöttjei felhívának, foglaljak helyet s üljek le; nemsokára a fejdelem más küldöttje jelene meg azon hírrel, hogy ő felségének ma igen sok dolga van s azért csak holnap fog saját lakásában fogadni, s addig is küldöttjének meghagyd, hogy kísézőimmel együtt házában szállásoltasson be, hol az út fáradalmaitól megpihenhessek. Azután a fejdelmi küldött a zsángó közelében levő házhoz vezete, hol számomra egészen új, s meglehetősen tiszta szobát rende.

A látogatásomra egybesereglett sok ember kevés nyugtot hagyta nékem; úgy látszott, nagyon örülnek jelenlétemen, némelyek magam és kísézőim számára tyúkot, kukoricalisztet skimbombót hozának ajándékol, de szívesen fogadák csekélységeimet, melyekkel ajándékaikat viszonzám.

Másnap egész kíséretemmel a fejdelem lakásába vezettetém. A már említett zsángotéren keresztül az eddigi látottaknál szélesebb utcába jutók s ezen

végig menvén, szintén fa padokkal fölkészült más, kisebb térre érkezém, mellyel átellenben földbe ásott, vastag karókból készült kerítés nyúlt el. A kerítés közepén tágas kapu tűnt szemembe, a kapu mellett jól öltözött több fegyveres részint rakásra a földön ült, részint fél s alá sétálgatott. Midőn a bejáráshoz érkézéin, borzalommal pillantám meg a valóban ördögi csínnal és arányossággal ágasokra aggatott emberfejeket, melyek részint kiaszva s elrothatva, részint újonnan, elvágatva lévén, undok s borzasztó látványt nyújtottak; s miként az orosz lány barlangja körül elszórt állatcsontok a vándort intik, hogy siessen el onnan, úgy e látvány is azon vágyat költé fél bennem, bárcsak e rettenetes fejdelmi lakást mentol elébb otthagyhánám.

A kapun bémenvén, telette keskeny s tekergős, részint házak részint fakerítések által képezett utcán vezetetem előre, hol tompa zajon kívül semmi más mozgást nem vevék észre. A házak körül itt ott mutatkozó néhány ember látszólag minden részvét nélkül teljes közönnyel tekinte reám. A keskeny utat, melyen előrehaladék, hasonló utak vagy utcák szegték, melyeken tekergős voltuk miatt nem lehetett végig látni. Már több száz lépésnyire haladtam volt e tömkelegen keresztül, melyből Ariadné fonala nélkül magam nem igen juthattam volna ki, míg végre ajtóhoz érkézéin, mely a kíséroiimtől adott jelre felnyílt s egy rendes négyszögletű, magas kerítéssel befogott kis udvarra vezetett. Ez udvar egyik sarkán csinosan készült négyszögletű házat pillanték meg, mely, mint értesültem, a fejdelmi kápolna közepén néhány sűrű lombozatú gojábafa

alatt oroszlány bőrrel beterített karszék állott; szemben az említett ajtóval, melyen bejöttünk, más ajtó volt látható. Egyébiránt kísér óimon s az ajtóőrön kívül semmi más lényt nem vettem észre. A gojábafák élet t a magammal hozott-kis széken leülék, kísérőim pedig a földre telepedének.

Jó félórai várakozás után csengőit csörgése a fejdelem jövetelét hirdeté. S csakugyan az utóbb említett ajtón elsőben gelenge-fark zászlót vivő ember jelenék meg. utána a fejdelem s mintegy 20 kísérője. A fejdelem azonnal a karszékben foglal helyet, kísérői pedig a földre telepedének. Az alatt a legnagyobb csendesség uralkodott. Most a fejdelem hazaim fordulva háromszor a „hokuetu^{te} üdvözlettel köszönte, melyet szintén háromszor ismételt e szavakkal viszonzék: „Müi Tátá-kullu,“ azaz „Néked is nagyságos atya.“ Erre a gyülekezet hangos tapsolással ekkép üdvözlő a fejedelmet: „Néha kuku! néha kuku! taláma houssi! lioussi a gyinhámaU (Üdvözlégy Urunk! hatalmas oroszlány! dühös oroszlány!)— A külső kapura szegezett jelekből Ítéelve, meg is érdemli e címet, s nem tudom, ő tesz-e több kárt, vagy a négy lábú oroszlány? — Ezután a fejti c le in a közte és köztem térden álló ki szóii« imát a hozzá intézett „tángá“ (magyarázd) szóval felhívá a beszédre. A kiszorító az e népeknél szokásos köszadakhással beszédjét azon kezdő, mint indultak ki hazájukból Benguelába, s onnan mint tértek vissza, s az úton tapasztalt minden dolgot körülményesen elmonda. Beszédje nagyon hosszúra nyúlván, elég alkalmam volt ő felsége külsejét szemügyre venni.

Kajája-Kajángula fejdelem magas, sovány mint egy 50 esztendőes ember, rendes és nyílt arcvonásai kellemes benyomást tesznek, de apró, szüntelen mosolygó, vagyis inkább villogó szeme nyugtalan, s mondhatnák, álnok lelket árul el. Fején színes, turbán módjára felkötött kendő volt, testét setétkék. bő, lobogó tunika takarta, mely derekán fehér cefrangos öv által volt ösazeszorítva, vállairól fehér, veres és sárga sávolyé sál függött. Ékességül nyakán fekete zsinóron függő s aranyozott tokba foglalt oroszlányköröm volt látható, kezében pedig szépen dolgozott rövid gyilkot tartóit, mellyel szüntelen játszadozott. — Kísérete, a lábánál ülő ifjú rabszolgát kivéve, mind izmos, válogatott, magas termetű, fiatal fegyveresből állott, kik nálánál pompásabban voltak felékesítve; kivált a már fentebb említett „epunta,” vagyis dragonyos sisakhoz hasonlító hajfonat, mely különféle színű gyöngyökkel volt megakva, harcias szép külsőt adott nekik. Fegyvereik: hosszú csövű puska, zagája s rövid fa buzogány.

Kiszongóm végre elvégzé hosszú beszédjét s be-rekeszté a sokásos mondattal: „Kamun jo tu bángysa“ (Nincs több mondani valóm), A beszédet a fejdelem tolmácsa ¹²⁾ elébb szóról szóra a lábainál ülő rabszolgának monda el, s ez végre halkan a fejdelemmel közölte. A beszéd veleje a tartományban való letelepedésemet s azon szándékomat tárgyazta, innét tovább a belföldre utazni az oda járó bihéi karavánokkal. A fejdelem az egész beszédet teljes béketiúréssel végig hallgatá, azután mindennel való megelégedését jelenté ki, hozzátevén: „Igen megtiszteltél, fehér ember, az irántam mutatott bizodalmmal,

hogy megvetve a kényelmet, melyet otthon gazdag földieit! ¹³⁾ között élvezté, közénk jöttél s részt akarván venni ügyeinkben, köztünk megtelepedtél. Azért „vápinduka!“ (légy jól jött = Isten hozott). Ütalmamba fogadlak s jaj annak, ki téged személyedben vagy birtokodban bántani mer; az őseinktől ránk hagyott s általunk mindig szorosán megtartott „műkömbé“ ¹⁴⁾ jogot ezennel megadom neked, s népeim ezt elismerni tartoznak.“ — Erre ismét zajos tapsra s „néha kuku! taláma houssi! houssi a gyinháma“! kiáltásokra fakadt a gyülekezet, s ezzel kijelenték nekem, hogy félelmes urok parancsát megértették s követni fogják.

Ezek után a fejdelem több kérdést intéze hozzám hazám és nemzetem felől,¹⁵⁾ melyekre a körülményhez képest válaszolók. Leginkább az európai gyárok műveit látszott csodálni, s azt hogy az európai népek általánosan oly munkások, s különösen meg nem foghatta, mikép szállíthatják el készítményeiket töredékeny hajókon,^{fi)} s ismeretlen tengereken át a világ minden részeibe. Egyszersmind sajnálkozva emlegeté a feketék gyenge elraethetségeit, melyeknél fogva csak némely látvány mesterséget képesek megtanulni s minden hasznost és szépet nélkülözni kénytelenek. Erre nézve véleményét megigazítani akarván, azt vitatám, hogy népeinek említett fogyatkozásai nem annyira elmebeli tehetlenségükből származnak, mint inkább dologkerülő restségükből. Ha csak akarnák sorsukat munka által megjobbítani, könnyen megtanulhatnának holmi hasznos mesterségeket Loandában vagy Benguelában a fehérek között, kikkel már sok év óta folyto-

nos közlekedésben vannak. Ezek azután otthon földiek ki képezését mozdíthatnák elő. Így sokkal jobban művelhetnék termékeny földjeiket, s a szükséges élelmi szereken kívül elég gyapotot természetnének, melyből aztán szöveteket készíthetnének s ezeket saját hazájokban termelést éknövényekkel mégis festhetnék tetszésük szerint.

Felsóhajtva kijelenté, hogy beszédem igazvolaról meg van győződve, de hogy az elintett dolgokat a népei közt uralkodó szokások miatt ki nem lehet vinni, mert ezen gazemberek (környezetére mutatva) a fejdelmet, ki ilyesmit tervezne, bűbájosnak kiáltanak ki s vassal vagy méreggel véget vetnének életének. „Hidd el barátom“ — folytató — „Szuku vuámbirá u kindeli, va vinyúú kipáku jetii túi hohokui!“ (Az isten a fehéreket a gazdagság és szövetek uraivá, a feketéket pedig szegény ördögöknek teremtette!)

Ekkép jó darab ideig beszélgetők egymással, végre kijelenté, hogy szállásomra mellétek, hová egyéb mondani valóját nekem megfogja üzenni. Gazdám tehát az elébbi úton haza kísére. Ott csakhamar néhány marimbás jelene meg, s a zene következtében nemsokára az egész udvar megtelek tánckedvelőkkel, emberekkel s nőekkel. Miután köztük néhány kábák kimbombót osztattam vala ki, az italtól felhevülve szokásuk szerint tüzes tánca kerekedének.

Mikép Európában a fővárosok lakói a vidékbeliek fölött nagyobb külső csin, simább magaviselet, díszesebb ruha által kitűnnek, úgy találjuk ezt c vad népeknél is. Bibében is a főváros lakói nemcsak

csinosabb öltözet, de finomabb s kellemesb társalgás által is kitűnnek a többi bihéi lakosok felett. Különösen a némberek nem kíváncsiságból, mint ezt eddigelé a vidéken tapasztaltam volt, hanem inkább tetszési vágyból járulának hozzám igen bizodalmasan, s hamisan kérdezősködének nem nevemről, mert ezt már jól tudták, de születésem földjéről s különösen arról, házas vagyok-e, s hány gyermekem van? S midőn megérték, hogy nőtlen vagyok s gyermekem sincs, nagyon elálmélkodának s alig hiheték el, s ezt válaszolák: „ha igaz, hogy még nőtlen vagy, tehát mentől előbb meg kell nősülnöd, mert nálunk szégyen ily korú embernek gyermek nélkül lenni.“ — Ekkép csevegve többen némi tolakodással föl kérőnek a táncra, s csak nagy nehezen szabadulhatok meg tőlük azt ürügy elvért, hogy utazásom következtében még nagyon fáradt vagyok. Végre feli lágyának kéréseikkel s eltűrök, hogy székesen ülve vigahnokat nézzem. Megunván a növekedő zajgást, ottkagyám őket s a zsángura mén vén, ott a híves árnyékon leülék. A nyomorult város szűk, gír be .görbe és mocskos utcáit bejárni nem tartam érdemesnek; legkitűnőbb építménye a fejedelmi lakás, de ennek gnylióiból is, melyek mind a nagy fakerítésen belül vannak, legfeljebb a szalmával fedett tetőket láthatni kívülről.

Több ideig a padon ülve vállalatom jövendője fölött tünődém, s az, mit eddigelé tapasztaltam volt, jé reménnyel kecsgető. Andalgásomból egy hátulról vállamat gyengéden érintő kéz ráza föl: hátra tekintek, s szemem a fejdelem villogd szemével találkozik. Mosolyogva kérdé: „Enganim Komo lin-

gindati?“ (Mit csinálsz itt Komo úr?). Hihetőleg láb-
 újjhegyen s egész csendesen közeledék hozzám, csak
 egy fiatal rabszolgától követve, hogy meglepjen. Ta-
 lán még titkos gondolataimat is ki akard puhatolni.

Mellém ülven, mondd, azt hallotta, hogy itt
 egyedül vagyok, s minthogy vélem némely fontos
 dolgokról akarna értekezni, azért itt keresőtől. Meg-
 köszönvén irántam tanúsított leereszkedését, kijel-
 lentéin, hogy minden méltányos dologban készséges
 szolgálja vagyok; csak attól tartok, nem fogom egé-
 szen megérteni, mivel nyelvében még nincs elég jár-
 tasságom. — Erről már gondoskodtam — válaszok
 — azért hozám magammal e rabszolgát, ki a fehérek
 közt nevelkedvén, nyelvüket jól tudja ¹⁷⁾). Erre ma-
 gához inté a rabszolgát s elmondá neki, mit velem
 közleni akart. De én már a tolmács közbenjárta nél-
 kül is mindent megérték. Mondani valója tehát eb-
 ből áll: háborúban él a Koanza folyamon túl la-
 kozó Ganguella ¹⁸⁾ népekkel, s néhány holnap
 múlva meg akarja támadni, azért fölhív, hogy mint
 barátja segédjére legyek a harcban, megígérvén
 hogy a nyert zsákmányból nekem járandó részt hí-
 ven megfogja adni.

Meghökkenve hallám e tőle nem várt fölhívást.
 Noha kíváncsiságból érdekesnek látszott a harcszem-
 tanúja lehetni, de más tekinteteből egyáltalában
 nem volt tanácsos a meghívást elfogadnom. Egy az,
 hogy ez emberek a harcban felette vérengzők, a az
 ártatlan fegyvertelen egyéneket is öldösni vagy el-
 hurcolni szokták; más az, hogy én mint békés utazó
 szándékoztam ez ismeretlen népeket fölkeresni, tehát
 fegyverrel kezemben nem lehetett ellenük harcol-

nőm, hanemha saját életemet védelmezem. Mindezeknél fogva mindjárt el valók tökéelve a fejdelem kívánatát visszautasítani. De hogyan tegyem azt, ítunélküt hogy a kényurat rám haragítsam, hamarjában nem tudám. Azért csak a legjobb móddal megköszöném az irántam mutatott nagy bizodalmát, miáltal nagyon megtisztelve érzem magamat: mindazonáltal — folytatám — hazám törvényei nem engedik, hogy díszes meghívását a harcra elfogadjam; különben is nem tartom jónak, hogy én jövevény létemre, ki csak nem rég érkeztem ide, hozzá hasonló népek ellen fegyvert viseljek.

„Hitvány kifogás!“ válaszóla hirtelen, a fehérek királya itt mitsem parancsol, azért neked nem kell tőle tartanod. A ganguellák nem hozzám hasonló népék, de valódi kutyák, kik parancsaimat megvetik s a belföldre menő bihéi karavánokat mint útonálló zsványok megtámadják¹⁹⁾; azért el vagyok tökéelve őket tűzzel vassal kiirtani, mint néhány éve Kánzsungo népeivel ²⁰⁾ tettem.“ S ezt veté hozzá: „Gyibále Komo! öve ka pitimbáinbá olo vita!“ (Ne aggódjál Komo! a harcot el nem kerülöd).

Helybenhagyó választ adék szavaira, mert mind tüzesebben villogó szemei hamar boszúra gerjedő indulatját nyilván elárulták, de föltevém magamban, hogy a tervezett hadjáratban semmiesetre részt nem veszek, a az időtől reméllek alkalmat a kibúváásra.

Azután a fehérekre elismert vitézségükért sok hízelgést halmozva szállásomra kísére. Megérkezünkkel egyszerre mint varázsütésre élnémula a marimba s eloszlanak a táncosok. Megtudván itt a fej-

delem, hogy tipója-hordók hiánya miatt²¹) tanyám-ról gyalog jöttem volt ide, azonnal tulajdon öszvérét adá rendelkezésemre, hogy azon haza mehessek. Azonfelül elegendő élelmiszert, marhahúst, kukoricaisztet is küldé számunkra.

Másnap már korán reggel szállásom előtt álla egy jól megnyergelt, szép öszvér. Könnyeden fölke-rekvedve elhagyám ez oroszlánycsübarlangot. Szaporán léptetve az utunkban csakhamar beálló eső dacára másnap délután 4 óra tájban a gyönyörű Másisi Kuitu vidékére érkezem. Mintegy megújulva lépék be csendes lakomba, nyájasan fogadtatva a jöttömün örvendő s elembe siető cselédeim szíves üdvözletei által.

A már végéhez közelgető esős időszakot a vetésre többé nem használhatám, tehát a jövő októberben újra beállandó esőre várakozám s addig a szűkségemhez képest elegendő földet igyekvém a vetésre elkészíteni. A közelemben elterülő sűrű erdőn kiszemelém a legalkalmasb helyet, azután e munkára alkalmas minden embereimet neki állítám, hogy az erdőt irtsák. E végre kivágnak a fák s minden más gond nélkül ott hagyatnak helyükön, hogy az esős évszakra következő száraz hónapok (május, június, július, augusztus, szeptember) alatt megszáradjanak. Azután tűz által megsemmisítettnek, s bőven maradi hamujok a különben is nyugodt termékeny földet még zsírosabbá teszi. Az első égetéskor a vastag és kemény tüskök rendesen meg nem emésztetnek egészen a tűz által, de gally nélkül lévén, a vetést nem gátolják, csak rendjét szakasztják meg itt ott.

Hála a mérsékelt és egészséges éghajlatnak,

egészségem, melyet a tengerparton uralkodó rós-
 éghajlat némileg megrongált volt, itt egészen hely-
 reália, s testi erőmet annak egész európai erélyével
 ismét megnyevém, S minthogy elfoglalt, munkás
 életet folytatok vala, meg is tartam épen. Időmnek
 egy részét úgy töltém el, hogy cselédeimmel ver-
 senyt dolgoztatok a veteményes földek előkészíté-
 sén. Kacagás tréfáikból láthatám, hogy nem győzik
 csodálni, hogy a véleményök szerint gyenge testal-
 kotás u fehér **) huzamosan s jobban és ügyesebben
 tud dolgozni, mint ők; különösen meg nem fogha-
 ták, hogy én, vélekedésök szerint hatalmas gazdag
 ember⁸³⁾, mikép íbglalatoskodhatom egyedül rab-
 szolgát illető munkával. Több ízben elmondám nek-
 kük, hogy a íehórek munkára születvén, már kora
 gyermekségtől fogva a dologhoz vannak szokva, s
 ha ők csakugyan, mint vélitek, gazdagok, ezt egye-
 dül szorgalmas munkájoknak 'köszönhetik; munka
 nélkül még csak enni valót sem találnának. Köztünk
 mindenki dolgozni köteles, a henyélés nálunk véték-
 nek tartatik s a megvetésen kívül, mellyel a lusták
 illett etnek, még törvényeink szerint meg is fényit te-
 ák. Erre némelyek ezt válaszolák: „Vákembamoine!“
 (Hazudság láz az!) mások meg ezt mondák: „Otyo
 moine kindeli ia vatopa!“ (Igaz lehet biz az, mert a
 fehérek bolondok). Ebből is kitetszik, hogy a feke-
 ték légió boldogságukat az úgynevezett, dolce far
 nient-be helyezik, s csak mint rabszolgákat lehet
 őket munkára fogni; a szabad ember már azzal is
 sértve érzi magát, ha munkára csak felszólítják, s
 büszkén beleli: „Ame ká pika jovel“ (Nem vagyok
 a te rabszolgád).

Több kirándulást is tevék szerte szét a környéken, s kirándulásaimon a ravasz feketék külső *fa* belső életével igyekvém alaposan megismerkedni. Hogy pedig zsángójokon tolakodó kérdéseimmel gyanússá ne váljak, azt adám okul, hogy szokásaik és törvényeikhez nagyon ragaszkodom. S ezt életmódom által is, a mennyire a józan ésszel megférhető, törekvém tanúsítani, szokásaikhoz alkalmazkodván, így megtörténvén, hogy valamely rabszolgám megbetegedett, megengedém, hogy gyógyítása végett kimbanda hívassék házamba, s hogy ez, midéin szokás szerint a betegség okát rősz lélek varázslatában lelé, a legnevetségesebb ördögűzéseket s kuruzsolásokat megtegye, úgy szintén megengedém, hogy, midőn valami fontosb dologhoz kellett fogni, a kimbandák a rősz lelkek elűzésére a szokásban levő állatvéraldozatokat (bikasze) megtegyék, s a kimbanda által ily alkatommal adott rendeleteiket magam is követem, amennyiben tulajdon személyem és vagyonom kárával nem járt; mert ellenkező esetben a tolakodó kimbandának azt jelentém ki, hogy a fehérek szerei (vihemba) hatalmasbak mint az övéi, s tehát engednie kell azoknak.

A vett hírek szerint a fejdelemtől tervezett hadjárat ideje már közelgete ²⁴⁾, s adott szavam következtében nekem is bekelle állanom, azért azon törem a fejemet, hogyan kerülhessem ki baj nélkül. — Végre abban állapotám meg, hogy saját hazug valásuk álnok fogásait fogom céloom elérésére felhasználni.

Kiszongóm előtt ismételve arról panaszkodám, hogy nagy hascsikarásaim s ijesztő álmaim vannak,

s tanácsot kérek tőle, hogyan szabadulhatnék meg bajomtól. A még fiatal, de babonás fejű kiszongo legott kitaláló, hogy bajomat valamely megbántott ki-Utlum (megholt atyámfia lelke) okozza boszúból. Ezt természetesen elhívém neki. sőt azt is megvallám, hogy alkalmasint azért haragszik rám a kilulu, mivel természeti vonzódásomnak engedve, hazám törvényei ellenére a fejdelemnek a háború való fölhívását elfogadtam; s az ezen hibás tettemen felbőszült kilulu talán vesztemet is eszközli, ha valamely móddal rász befolyását meg nem semmisíthetem. — Bizonyosan úgy van, jegyzé meg a kiszongo, no de könnyen lehet a bajt elhárítani, hogyha megengeded, hogy kimbaudát hívjak, s ha rendeléseit teljesíted. Ez bizonyosan segíteni fog rajtad.

Nem kétlem, felelek, csak intézd a dolgot oly formán, hogy a kívánt célt elérjük, én el vagyok tökévelve a kimbanda rendeléseit követni.

Másnap a jósló csakugyan beszóla hozzám. Eszulápi komolysággal kérdezősködék betegségem kórjelei felől, azután apró képekkel megtelt nánigoni-bójával (kábák) néhány rabszolgám kíséretében az erdőre mene s ott tudakol a nyavalyám okát és orvoslása módját. Egykét óra múlva visszatért s tettetett aggodalommal értesíte, hogy a rász lelkek rám boszankodva végromlással fenyegetnek. Azonban a hatalmában levő szerekkel megghiúsíthatja kártékony befolyásukat, de e végre szükség, hogy elébb egy ökröt a bikászé-áldozatnak adjak. „Azután — így folytatá — vérével be foglak kenni s ezzel kiszabadulsz a rász lelkek körmei közül s bizonyosan fel fogsz gyógyulni. Csak azután valamely váltsággal ipar-

kodjál a fejdelemnek adott szavadtól megmenekülni, s a ganguellák ellen teendő hadjáratban részt ne végy,

Az ökoráldozatra már előre számot tartottam volt, de arra nem gondoltam, hogy magamat, vérével be is kenessem. Azonban látván, hogy így sikert érek, ráállék a szokatlan műtételre. Tehát a kimbanda leölvén az ökröt, megtevé az áldozatot, s vérével sok mindenféle titkos s érthetlen szavakat motyogva bemázola homlokomat, halántékaimat és mellemet; karjaimra pedig fehér krétával az irapemba (megváltás) jeleit írta. Azután kijelenté, hogy nyavalyám gyökerestől ki van irtva, s nyugodt, lehetek a kiluluk kínzásától, A szegény állat húsa s néhány rőf szövet megtette a magáét, kétségem sem lehetett az alkalmazott szernek jósikerében. Az ökörből egy keveset kiszongóm kapott, a többit a kimbanda és segédjei vitték el.

Most még a fejdelem feloldozását kellett megnyernem. Ennek kieszközlését is az eddig jól vitt játékom segítségével bizton remélhetém. A kimbanda már úgy is megmutatta volt útját és módját. Tehát kiszongómat az áldozat bizonyosságával t. i. a vérbe mártott szövettel, egy hordó lőporral s néhány üveg égett-borral útnak ereszttem a fejdelemhez, hogy neki a küldött ajándékokat átadja s őt a velem törtétekről tudósítsa, egyszersmind nevemben megkérje, szíveskedjék engemet adott szavamtól feloldani, melyért annyira üldöztek a kiluluk, s ekkép hárítsa el rólam a nagyobb veszedelmeket.

Ez elég volt utasításul a kiszongónak, s ő bizonyosan nem hallgatott el semmit. Nehány nap múlva

megjőve a kívánt fölmentő válaszszaék A fejdelem tekintetbe vevén a nagyobb hatalom haragját, egész készséggel feloldá adott szavamtól; adományomat, mint jó akaratom jelét, köszönettel fogadá. „De — folytata a kiszongo — még más, egészen különböző, igen fontos üzenetet is hozok neked; jövendő boldogságodat tárgyazza. Ha türelmed van, mindjárt elmondom.“

Megvallom, ezen fekete fejdelmek kegyelmet osztogató szavai már régóta gyanúsak voltak előttem, s kiszongóm eme szavainak hallatára valóban rosszul érzém magamat. Sokáig szótlanul ülök vala remény és félelem között, s nem valók képes kiszongómat felszólítani, adja elő az üzenetet. Aggodalmamat látván e szavakkal bátoríta: „Nincs mitől tartanod, Komo! Üzenetem csak örömet s nem bánatot okozhat neked, tőled függ, azt elfogadni vagy elvetni.“ — Erre nyugtalanul rá kiálték: „tángál“ (beszéld el).

„Kajája Kaján gúla szóba, mint saját sájából hallottam, neked valóban nagy barátod. Megtudván, hogy még nőtelen vagy, eltökélte magát, hogy neked egyik leányát²⁵⁾ adja feleségül: annak anyja a fehérek között született²⁶⁾ és nevelkedett, ki szokásaikkal és életükkel gyermekét is megismertette; ő tehát jó és engedelmes feleséged lesz. Mindaz által a szóba nem akar rá kényszeríteni, de az egész dolgot saját tetszésedre és önkényedre bízza.“

Nálunk nagy szerencsének tartják, ha valaki a főhatalmat gyakorló emberrel házasság által rokonságba juthat, mert az ily összeköttetés legalább anyagi előnyökkel jár, gazdagságot és méltóságot

kölcsönöz. De ezen afrikai népeknél ellenkező dolog történik. Mentől nagyobb hatalminak a feleség atyjafiai, annál több költségbe kerül a megszerzése, mert a menyasszonyért járó díj atyjafiai rangjához képest szabatik meg. Azután az ily előkelő nő, atyjafiai hatalmára építve, az itt különben divatozó alázas helyzetéről gyakran megfélemedezik s mint igazi Xantippe gyötri és kínozza férjét. s örökös háborúságot és zűrzavart okoz a házban, midőn határtalan hatalommal uralkodik a férjnek többi feleségei és rabnői fölött.

De bármily alaposak lehettek ellenészrevételeim, most már a nekem vetett tőrből valamennyi bihéi kimbanda közbenjártával sem szabadulhattam ki, nnnéJkiil hogy a fejdelem boszuját magamra ne vonjam az ismételt elutasítás által. Tehát elszánám magamat, s kijelentem a követnek, hogy noha menyasszonyomnak még hírére is csak most hallom először, tehát épen nem tudhatom, milyen indulattal van irántam, mindazáltal a fejdelemnek kész köteles szolgálja leven, habozás nélkül elfogadom ajánlatát, a leánya tetszése szerint bármikor hozzám jöhet s házamban mint úrnő foglalhat helyet. Csak szíveskedjék a fejdelem veled együtt a szokásos szertartásokat és költségeket elrendelni.

Ezek folytán 1849 máj. 23-dikán megérkezik menyasszonyom mindkét nembeli számos rabszolga kíséretében. Miután jelenlétében a kimbanda sok nevetséges, s mondhatnám, szemtelen szertartásait elvégezte volt, a menyasszonyt két testvérbátyja átadá nekem, mielőtt vele csak egy szót is válthattam

volna. El vevém mint, ismeretlen portékát. E helyen csak külsejét írhatom le.

Ina-Kullu-Ozoro (Ozoro hercegasszony) karcsú, magas és szép termetű, valami 14 éves leány, fényes fekete arcában két nagy kerek szem ragyog, vastag domborodott rózsaszín ajkai közül indiai gyöngyhöz hasonló, hófehér fogak tűnnek ki. Öltözete különbözőféle, elevenszínű, finom szövetekből készült, bő lobogó ruháját cafrangos fehér öv szorítja karcsú derekához, haja sokszínű apró gyöngyökkel van hímezve, s a gordiusi csomóhoz hasonló, megoldhatlan tekercsekbe és fűrtökbe felosztva. De a nyakán, vékony arany láncon Megváltónknak ugyancsak aranyból készült keresztjét vevém észre, s ennek látása bizodalmát s reményt önte szívembe, hogy egyesülésünk szerencsés lesz, a menyasszonyom által hordott keresztény jelkép ótalma alatt.

Bihéország a déli szélesség 11, és 13-dik, s a keleti hosszúság 16. és 18-dik fokai között terül. Határjai éjszakról Andulo és Kiszende tartományok, keletre a Koanza folyam, délre Kijengo és Kákingi országok, végre nyugotra a Buhunbulu síkság, mely azt a Bailundo birtokoktól választja eh Terjedelme valami 800 □ mflđ (portugál mflđ), lakosai számát a meghódoltatott népekével együtt 120,000-re becsülöm, kik mind a kimbunda nemzethez tartoznak.

Folyói, melyek a tartományt öntözik, (mert a Koanza csak keleti határját érinti) a következők: a Kokéma, mely a Bulumbulu síkságon eredvén, sok kanyarulattal a tartományon keresztül a Koan-

zába ömlik; a Kutátu an B i hé, mely az ország délnyugoti részén az úgynevezett Kalu-ánpánda ingoványos mocsárokból ki folyván, éjszak keletnek fordul s a Kokéma folyóba ömlik; a ívaitu Másisi, mely az Andulói lapályokon ered, délkeleti futásában számos vízerekkel egyesül s sok kanyarulatokkal a tartomány földjét termékenyíti s végre sebes futással a Kokémába ömlik, nem messze ennek torlatjától a Koanzába; a Kángyso, mely a tartomány közepén levő tavakból ered s nyugotról éjszakeletre folyván a Kuituba ömlik.

Továbbá: a Kásarolanga, K uringyse és K á l u a n d o, melyek részint a Kokéma, részint a Kutátu folyókba ömlenek. Ezeken kívül még minden irányban elágazó sok kisebb vízerek termékenyítik a tartományt.

Az ország keleti részén a Koauza időszakos kiöntései folytán több nagyobb tó támad; a N o v á j o u l a k a t a í, Enganda és Kalucsá a Kokéma és Kuitu folyóknak köszönhetik eredőiket. De e tavaknak a száraz évszakban kevés vizök s kis terjedelmek van, s alig érdemlik meg nevöket. Ellenben a mély völgyben levő O v i v á tónak, melyet a Demba és Kényé erdős begyek környeznek, egész esztendő által elegendő vize van, s számos krokodil tanyázik benne.

Általános föld alakulatára nézve a tartománynak szépen hullámzott föld színe van, melyen erdők és rétek váltakoznak; hegyeinek legmagasabb pontja a Kenyei magasodásokon van, s mintegy 6000 lábira emelkedik a tenger színe fölött.

Az éghajlat egészséges, inkább híves mint me-

leg, de a gyenge testalkotású európainak könnyen veszedelmes lehet, a legmérsék letnek hirtelen változásai miatt. E változás oly nagy, kivált május, jún., júl., aug. és szeptember havakban (tehát téiben), hogy a déltájban 20—22 R. Fokon álló hőmérő éjszaka gyakran u zérusra leszáll, s a földet sűrű dér és zúzmara borítja. A nevezett hónapokban naponkint rendszeren reggeli 9 óra tájban beállni szokott „oferá-ju-kuertye,“ azaz erős keleti szél oly csípős száraz, hogy a bőr a meztelen testrészeken mélyen fölcse-repesedik, s fájdalmas sebek támadnak; miért is a fájós érzékeny emberek azon évszakban nagy gondal öltözködnek. Sokkal kellemesebb és egészségesebb mérséklet uralkodik a nyári, vagyis esős hónapok alatt, t. i. október, november, december, januáritis, februárius március és áprilisben, mikor is a függőlegesen álló nap sugáraitól okozott hőség a csaknem naponkint, rendszeren délután néhamap délelőtt is) beállni szokott szapora eső által mérsékel-tet vén, ritkán magasabb 25 foknál és sohasem ala-csonyabb 18 foknál, mely mérséklet igen egészséges.

A kormány rendszere korlátlan hatalmú monarchia. A fejdelem alattvalói életének és vagyonának ura, s kénye kedve szerint rendelkezhetik vele; mindazáltal az ország régi sarktvényeit büntetlen el nem törölheti a meg nem változtathatja, mert azon esetben a felbőszült kimbandák által bűbájosnak kiáltatnék ki, s erőszakos halállal kellene bűnéért lakolnia, A örökös joga nem a fejdelem saját fiait, hanem leánytestvérei figyermekeit illeti ²⁷⁾, az elsőszülöttség rende szerint.

A nép vallása vastag fetisimádásból áll, mely-

nek fő hitágazata a jó és rossz elvet vallja; a jó és rossz lényeket sokféle tárgyak: oroszlán, párduc, hiéna, kígyó, krokodil, stb. alakjában tisztelik. De mindezek fölött egy fő istenséget ismernek el, melyet Szuku-nak neveznek, de mely tehetetlen, mert se nem büntet, se nem jutalmaz. Minden családnak, vagyis jobban mondva, minden egyénnek egy vagy két választott és kedvenc fétisé van, melyeknek gyakran állatok vérével áldoznak, míg a fejedelemtői tisztelt bálványoknak bizonyos megszabott időkből ember vérről áldoznak. — Hátrább e tárgyakról még bővebben fogok emlékezni.

A tudományok e népeknél egészen ismeretlenek. A kézművességekben sem vitték sokra. Még legtovább vannak a kovács mesterségben, s a lőfegyvert, kivévén csövét, tökéletesen jól tudják elkészíteni; az ács- és asztalos mesterséghez csakannyit tudnak, hogy lakjaikat s egyszerű házi bútoraikat (ágyat, széket, ablakot, ajtót) képesek elkészíteni; több ügyességet fejtenek ki némely durva pamut szövetek, az ágynevezett mabállák, s a línóm színekkel tarkázott, csinos gyékények készítésében. E kétféle készítményeik a belföldön igen keresett árucikkek; kár, hogy restségük miatt, oly keveset foglalkoznak velük.

Nagyobb tevékenységet fejtenek ki e népek a kereskedésben, s ebben, bátran mondhatom, valamennyi délafrikai népet felülmúlnak, oly felette kiterjedt az. Csaknem hihetetlen veszélyekkel kilődve a legtávolabb belvidékekre is eljutnak, melyeknek vad népeitől, a nyugati partokról magokkal vitt európai árukért, elefántcsontot, viaszt és rab-

szolgát kapnak cserébe, melyeket azután Lounda vagy Benguela vásár piacaira szállítanak.

A tartomány több úgynevezett „szövetá“-ra (kerületre) van felosztva, melyeket tulajdon főnökök igazgatnak, de kik minden tekintetben a szóba (fejedelem) önkényes hatalmát elismerik. A szöveták, hűbéres főnökei részint a fejedelem mindkét nembeli sarjadékai, részint a többség szavazatával, de mindig a fejedelem nagy befolyásával választatnak. Az előbbieik címe: „Szóvári erombe,“ méltóságuk öröklés útján száll az utódaikra az utóbbiak címe:

„Hrombe an Székulu“ s választás által jutnak a méltóságra.

Az ország éjszakkéleti részén a nagy és valamennyinél hatalmasabb Kángysungó vagy Kánz suugü noveta (kerület) terül el; ennek fejdelni vérből származott főnöke (szóván erőmbe) már többször az ellene felültetett egész bibéi fegyveres haddal diadalmasan harcolt, Népeisége valami 10,000 lelket tesz, kik 60 különböző névű helységben (libáta) lakoznak. A főnök a H o m b á l a - á n - K á n g y s u r e g o főhelységben székel, melynek mintegy 2000 lakosa van; a helységen keresztül éjszokról délre folyó Szonga patak két részre osztja; erős fa-kerítése s vízzel telt árkolata van.

Kelet felé esnek Gyinygyoja, Dele és Kaluánda szöveták, összesen 8000 lakossal; legnevezetesebb helységek az „erombe an ezekül u“ lönökök karózzal és árkolattal erősített, hasonló névű libétái. A többi kisebb nagyobb, összesen valami 70 helység nincs megerősítve.

Délre a szintén népes és nagy kiterjedésű Kán-

g o m b e - k i k á b a kerület van, melynek főnöke „szován erömbe.“ E kerület a Bihében jelenleg uralkodó Kángombe dinasztia bölcsője és tulajdona; 8000 lakosa van, kik 80 libátában elszórva lakoznak. Fővárosa a a főnök székhelye Kikába, 1200 lakossal, erős karózat- és árokkal van meg erősítve. Azon kerület általában jól művelt és termékeny. Rengeteg erdői egész a Koanza folya- míg terjednek s töltvék vadállatokkal. Azon kerü- letben szoktak tartatni az úgynevezett „kongyók,“ azaz fejedelmi vadászatok. Kvenkint kétszer az egész tartományból összesereglenek s több napig tartó haj- tóvadászatot tesznek, melyen hihetlen mennyiségű oroszlán, leopárd, onka s egyéb vad ejtetik el, kü- lönösen pedig az úgynevezett malánka (antilopé eleotragus) is, melynek vadászata leginkább ér- dekli őket, mert szarvai holmi varázslatok eszköz- lésére hatalmas műszereknek tartatnak, de szükség, hogy a malánka borjas s hogy borja is nőstény le- gyen.

Délnytigotra Mani-Kárie, Káboa, Ká- li á n a, K i t a i kerületek vannak, melyeknek ióno- kéi „erömbe an szekuluk;“ ezeknek összes népes- sége 12,000-re rúg s 130 libátában lakik, melyek közt a szekuluk kerített libátái tűnnek ki.

Nyugotra találj uk T u i n b a, K a m b á n d i, K á- pángo, Gyitekomuna és Umbálie kerüle- teket, melyeknek főnökei szinte a „erömbe an szeku- luk;“ összes népességeket valami 15,000-re becsül- hetjük, kik 150 libátában laknak. Ezek közt legje- lesebbek a főnökök haszonnevű székhelyei. Az Um- balle kerületben az ország leggazdagabb vasbányai

vannak, hol igen sok föld művelő kapát készítenek, melyeket messzire elszállítanak a belföldre, hol nagyon keresik. Sőt a tartományban azon kapák pénz gyanánt is használtatnak, darabja mintegy 6 pkrnyi értéket képvisel.

Éjszak felé Dumba és a népes Kiteke szintén „erombe an szekulu“-kerületek vannak, összesen 150 libátával s 16,000 lakossal, kik jól művelt földjeik e a réteken legelésző számos marhacsordáiknál fogva általában vagyonosb állapotban vannak, mint a többi bibéi lakosok. A helységek közt első helyen áll Kombála án Kviteke, a főnök székhelye, a közel mellette elfolyó T e k e folyócska itatja 2500 lakosait, kik szorgalmas „kimbálók“ (kereskedők). Általában itt állanak össze a belföldre legmesszibbre utazó karavánok, kitekői főnökök vezérlete alatt. Mursza karaván főnök és útítársam házája is Kom bála án Kiteke volt.

Az ország belsejében hercegnő (i n a - k u l l u - szóhá) által bírt két kerület van; az egyik Inakul l u - D e l e - K ákényé, 50 libátával, s 6000

lakossal, főhelysége az erősített Ka kényé, 1000 lakossal; a másik Ina-ku l l u - Száké 60 libátával s 8000 lakossal. E kerület nagy obí) és gazdagabb mint az előbbi, főhelye Nyenge, a hasonló nevű folyócska mellett, 1200 lakossal. Ezen kerületben van a Másisi-Kuitn vidék, hol tanyámat felütöttem, következőleg az Ina-kullu-Száke hercegnő alattvalója vagyok s neki adózom.

Az előszámlált kerületekben lakozó népség az illető kerületi főnököknek vau alávetve; azon kívül van még a „inuk-án-dsambúk“ (eléletfiak) nép-

osztálya, mely a fejdelem katonáiból és szolgálóiból áll, s mely 500 libátában van elszórva s valami 40,000 lelket számlál, kik egyedül a fejdelemnek engedek meskednek. Ezeknek s általában az egész országnak fővárosa az úgynevezett Kombala an Bihé, a fejdelem rendes lakhelye, erős fakerítéssel és árokkal; a Kivi folyócska keletről nyugotr a hasítja. Egyébiránt 4000 lakosain, s a fejdelemnek nagy területen épült, bekerített s több mint 200 feleségei és ágysai számára való kisebb nagyobb, szalmával fedett házból álló szállásán kívül mitsem mutat figyelemre méltót, hanemha szép incendra fa ligetét kiveszsziiik, ir).

Bihéország igen gazdag a sokféle állatokban. Itt találtnak az oroszlán (houssi), leopárd (ongae). hiéna (kimbungo), onka (enzsui, felis tigrina), sakál (ombuln), róka (gyiszue), vadkutyá (bingysi). A vadkutyák nagy farkákban tanyáznak az erdőn, vérengző veszedelmes állatok, nagyságra és testállásra az agárhoz hasonlítanak, színük barnássárga, többet kevesebbet világosra változva, ugatásuk a közönséges kutyáéhoz hasonló, csak hogy gyengébb és szaporább. Oly vakmerők, hogy az oroszlányt ia meg-rohanják s számukkal legyőzik, s rendszeren még életében széttépik s darabonként felfalják. — Az előszámlált állatokon kívül előfordulnak: többféle veres, fehér, fekete és kék színű görények (kalusimbe, kabumba és kábita), ürgék (zsimbi), a páncélosadat (okaka, Dasypus tatupeba), a hangyász (keke, Myrmecophaga).

Azután többféle antilop: a „malánka“ (anti-

lope eleotragus *) tehát nagyságú, hosszú hajlott hegyes, alul gyűrűdzött szarvakkal, hosszan lelógó füllel; színe hal a vány sárga, a hason fehérlő. Csordákban él az erdőkben. Továbbá a „nunei“ (antilopé oervicapra grisea **), az előbbinél nagyobb, de szarvai kisebbek, színe szőke. A somlyékes réteken legelész nyájokban, melyek a legkisebb gyanúra villámsebcséggel a távolba eltűnnek. A „songi“ (cervicapra capreolus (?), az előbbinél kisebb s nyúlánkabb, a nőténynek nincs szarva, színe sárga, hátgerincén farkig érő fekete sávoly van. A tavak és folyók szélén elhúzódó ingoványos földeken csordákban legelész, igen éles szaglást!, s a legkisebb gyanúra hihet len könnyűséggel elszökik, az ingoványükön keresztül s a legnagyobb folyókon is átúszva az erdőbe menekül.

A gazellának szintén több fajtát lehet itt találni; a benszülöttek általában „bambi“- vagy „kám-bambi“-nak nevezik. A „gazella euchore“ kecske nagyságú, nagyon görbe szarvú, testének felsőrésze olajsínű, hasa fehérlő; a „gazella pygargá“ az előbbinél kisebb, színre hasonló, csak hogy két oldalán elülről hátra futó barna csíkjai vannak; a „gazella melampus“ ****) az előbbinél nagyobb, alul gyűrűdzött apró szarvú, veres-sárga színű, fekete lábú. A gazellák nyájankint élnek az erdők közt elterülő szárazabb gyepezéteken.

A „gelenge“ (equns quagga) nagyságára szép

*) Riedbock,

***) Szarvaskecske antilop.

****) Bleszbock.

*****) Inkább antilope melampus=pallah.

arab lóhoz hasonlít, csak hogy még szikárabb, színe lakó, hátgerincén fekete csík fut a fejétől kezdve farkáig, serénye és farka fényes fekete, de szőrszálai vastagabbak mint a közönséges lóéi; kis füle mellett két hegyes, vékony szarv nyúlik ki; seregesen tanyázik. A gelenge farka több néger nemzetnél a méltóság jelképéül szolgál s zászló gyanánt használatok. (Vadló-nak nevezi Magyar),

Az „inyányi“ vagy „pakásza“ (hős cftfer, viidbi v a l y -nak nevezi Magyar), nagy számmal tanyázik a Kokéma és Koanza folyók mellett elterülő erdőktől környezett nedves réteken.

Nyulak (kandimba) mindenütt igen bőven találkoznak, színre az európaihoz hasonló, de kisebbek, s (ittasak sem oly kitartó és sebes.

A többféle majmok között feltűnik: a bögönc (mycetes), nagy, sárgaszínű, fekete orrú, szakállas állat, s a medvemajom (eynoscephalus pbrcarins), mely az előbbinél nagyobb, szakállán s igen mérges indulaté, A belföldiek „szimá“ nak nevezik a majmot, az utóbbit különösen „színia gynhámá“-nak, azaz dühös majomnak.

A mi a madarakat illeti a szép tollasokból keveset találunk Bibében. A papagájok neméből csak a szépen fütyülő, hamvas tollú, vérszín farkú „psittacus pulvendentus“, s a kellemes, kicsike, élénk zöldszínű „psittacus passerinus“ (perikit) fordul elő. A dögevőkből nagy számmal vannak a fehér és fekete tollú, kopaszfejű nagy urubu-keselyűk (vultur urubu), továbbá a „vultur aura“, s a még nagyobb, fején fekete, testén hamvas tollú „vul-

túr papa.“ Mindezen keselyűfajokat csak „julámbó“ néven nevezik.

Az itt előforduló fekete és hamvas színű varjakat közös néven „gyilá“-nak nevezik. A többféle, kisebb nagyobb sasok neve: „gonga“. Ezek közt legnagyobb a fekete, melynek nyakán fehér gyűrűk vannak, s mely kiterjesztett szárnyakkal könnyen egy ölet megmér. A vércsét „kapambá“-nak nevezik.

A kakuk (itt: kakupá) barna kávé szinti toliakkal, szárnyai fehér pettyekkel hímezvék, koronája (tán bóbitája) és farka veres tollú. Mind színre mind nagyságra a miénktől nagyon eltér. A belföldiek nagy félelemben és tiszteletben tartják, a terhes asszonyok azt hiszik, hogy ha azon madárnak repében vetett árnyéka testükön keresztül fut, terméketlenekké válnak.

A vízi madarakból seregesen tűnnek fel: a veres orrú kalános gémek („utyaányimba“); azután a jabiru-örvös gólya (myeteria, „tuju“), melynek gyönyörű fehér tolla s nyakán veres ürvei vannak; a „karáo“ (numenius carauma) fehér és fekete toliakkal, ludnagyságú. Mindezek itt „imi“ neve alatt ismeretesek.

Az itt előforduló fekete hosszú lábú s fekete orrú gólyát „pándá“-nak nevezik; azt hiszik, hogy epéje halálos mérég.

A szép veres flamingót (ánáni) szép tollaiért nagyon vadászszák, kivált a harcba készülő fegyveresek, mert hadi bokrétájok egy része e madár tollaiból készül.

A vad kacsáknak három faját találtam; a nagy

és veres orrú pézsmakacsát, a fekete fejű dominika kacsát (*anas dominica*), s a nálunk is közönséges vadkacsát (*anas viduta*). Mindezeket itt minden kii-lömbőség nélkül „opátu“-nak nevezik.

A felette óvatos, nagy „talán“ (*Palamedea Cor-nuta*) kivált a Líoanza mellékén terülő vizes réteken fordul elő, rendszeren törrel fogják, húsa igen ízes.

A gálatok fajok sem hibáznak: *cokimba speciosa*, *eolumba minuta*, *colomba passerina*; azután a gerlicékből a *turdus oliveus* 3 *turdus viridis*. Mind-ezeket „rolla“ néven nevezik.

Egyéb madárfajok: a *trochilus mangó*, a szép sárga *trochilus auritus*, a *troeliilus viridissimus*, s a picike *trochilus ferrugineus*. Azután a számos házi-tyúkon kívül itt találunk sok gyöngytyúkot (olo-kángá), fácánt, fűrjet. A „jakutinga“ (*penelope leucoptera*) nagyságára csaknem pulykához hasonló, tollai rozsdás színűek, csak a fején feketék, húsa igen jó ízű, azért gyakran vadászszaak.

Az éneklő madarakból kivált ezek fordulnak elő: az angolai kanári (*Canario angolensis*); az öz-vegymadár (*emberiza paradisea*), a belföldiek „onati“-nak hívják; a *cardeal* (?), a fülemüle, a belföldiek mind e két fajt „otyipinni“-nek hívják; végre több faja a szép veres és kék „tanagrák“-nak.

Megemlítem még a könnyen szelídíthető s igen tanulékony pávakolcsagot (itt: „indua“), azután a nagy bőgős pelikánt (*pelecanus onocrotalus*, itt: „mupumbumbo“), s végre a sok fecskét és verebet (*kangyila*). Jártas természetbúvár azonban sokkal többet találna még.

Az itt előforduló denevérekből csak a vámpírt

említem meg. A pillék között feltűnik nagysága és pompás színezete által a gyönyörű kék és leker foltokkal tarkázott „papilio ruenelaus,” továbbá a violaszinii „ucator,” s a felette nagy és tarka „phalaena agrippida.” A csúszómászókból megemlítem; a krokodilt (gáandu), a nagy gyíkot (lacerta teguixin, itt: „gáandu-itito“), melynek fehér húsa jó ízű; a nagy boa constrictort („borua“ vagy „mouia“); a szintén nagy, veres himzetű s halálos mérgeű „riutát” a csörgő kígyót („ándála“); a fararakát vagyis vipera atrox-ot („ombuta“), a köpködő kígyót (cuspidaire, itt: „Jtuibá“); a hosszú, zöld, egészen ártatlan serpens cananeát („etulu-lángyila“) a mérges úgynevezett cobra capello, azaz süveges kígyót (naja-haje, itt; gyenge), s a nagy veres vízi kígyót (itt: „ongyáva“).

A folyókban a krokodilon kívül a vízilovat („ongebe“), és vidrát („kebi“ vagy „nundu“) találjak. A halakból találjuk: a harcsát („pondi“), káfaszt („epuri“), skombert („muszota“), pontyot („onkundu“), csukát („mukongo“) stb.

Az ország nagyobb részét rengeteg erdő borítja; a sokféle s nagyrészt építésre igen alkalmas fákból csak az ismeretesebbeket számlálom elő:

Az „o n g új e“ (vasfa), mely igen kemény, a fergek nem bántják, századokig nem rothad, tt).

A „páko“ vagy „máko“ (vinhatico) az előbbihez hasonló, de nem oly kemény.

A „losa“ (leeythis ollaria) jó ízű gyümölcsöt szolgáltat, fája szépen dolgozható s tartós anyagszert nyújt.

A „muszámba“ (cédrus) magas törzse a hajóépítésre igen alkalmas lehetne.

A „vingolo“ (szintén cedrusfaj) az előbbihez hasonló, de alacsonyabb.

Az „omone“ (ilex) fényes nagy leveleivel az erdő ékessége.

A „kabába“ (cédrus excelsis) igen magasra nőt kis kereken koronázott gallyai vannak, igen alkalmas volna feldolgozásra.

A „bombolo“ (mimosa), setét veres fáját márványsimára lehet csiszolni, az asztalosok nagy hasznát vehetnék.

Az „ange“ (bignonia), magas törzsét kis kerek ágak koszorúzzák, fája igen kemény s sokáig el nem rothad, még mocsáros földben sem.

A „zaji“ nagyon alkalmas a faragásra s esztergályos munkára.

A „lakúin“ (tecea), márványsima deszkája, mely veres és sárga csekkkel van behúzva, kivált az asztalos munkára igen alkalmas volna; némely törzsek egészen veresek s őászedörzsöltetvén illatos szép veres festéket szolgáltatnak.

Az „enteate“ (tölgyfa) nagy bőségben tenyészik

Az „onfute“ (popuhisguineensis M.) a silányabb homokos földeken sok mfldekre .elnyúló erdőket képez.

Az „engysila szondi“ (Dracaena draco) mindé niitt előfordul az erdőkben más fákkal vegyest Tőkét bevágják s az így kifolyó gyantából szép skarlát veres festéket nyernek.

Egyéb növények: az „anil“ (indigóiera), mely itt több mfldeket sűrűn borít, de melynek hasznát a

belföldiek nem veszik; valamivel több gondot fordítanak a szintén bőven s önkényt minden ápolás nélkül termő gyapotfák megszedésére, melyeknek gyapotéből fonják a némely szöveteik készítésére szükséges fonalat.

Az alacsonyabb és általában nedves lapályokon holmi vízfűvek teremnek, a magasabb lapályokon s erdők közt pedig a magas, széles levelű szabale fü uralkodik, mely a marha legelésére igen alkalmas. Szintén az erdőkben több euphorbia-faj terem, melyeknek bevágásain kifolyó, tejhez hasonló nedvből, melyet még némely állati méreggel kevernek, több délafrikai népek az ogio nevű mérget főzik, mellybe nyilaikat és zajájakat mártják.

A magas erdőktől befogott tereken még sok mindenféle növény terem; ilyenek: a watsonia rosea, gyönyörű kerek veres virágokkal; az antholsia ringens, kék virágokkal; a vitsenia corimbosa, raggogó, égszínű nagy virágokkal; a gnaphalinmeximium, sárga virágokkal; a myrica cordifolia, kecseszi valaki levelekkel a fehér virágokkal *); a perüoca, setéten zöldéÜö apró s a máj uioknak igen kedves gyümölcscesel; a prothea, cornus, bignonia gnidia, ecbinm, cliffortla, calla polygala, aster, orobanche, stapelia, calendula, diosma, indigofera, selago, i.xia, oxalis, iris, stb« Mindezen gyönyörű, s nálunk csak nagy gonddal tenyészthető növények itt egymást szakadatlanul felváltva virágoznak, a komoly

*) Viaszbura; a myrica quercifolia és m. cordifolia gyümölcssei ágaiból a bottentottok zöldsínű viaszt főznek, melyet
H. J.

sötétzöld erdőknek változatos vidám alakot kölcsönözve s a levegőt illatárral eltöltve.

A mérsékelt bibéi éghajlat alkalmas a forró és mérsékelt földövek gyümölcsei termesztésére, de az ország buta rest lakosai még a legközönségesebbekét, milyen a narancs, citrom, sem termesztik, hanem beérik azzal, mit a természet nekik nyújt. Ilyenek: az ananász, hanána, losa, luhengo, vakulan-kula, olomaju ²⁹⁾, olombumbu ³⁰⁾, uapolo ³¹⁾, ma-buka. †††)

Az ásvány országból csak vasat vettem észre, mely igen bőven előfordul, s jó nyúlékony tulajdonságú. Az ország éj szaki részében sóbányák is vannak, de az onnan került só igen keverve van földes részekkel, hihetőleg mivel a benszülöttek nem tudnak vele bánni.

- 1) „Mulámbo“ a fejedelemnek járó adó, mely, mert pénzt nem ismernek, különféle bel- és külföldi természetnyekből áll, milyenek: szövetek, lőfegyverek, lőpor, égettbor, marba; oroszlány, leopárd és onka bőrei, kapák s élelmi szerek. Ezek teszik a fejedelem jövedelmének forrásait.
- 2) E népek véleménye szerint legalább minden három hónap alatt egyszer kell a halandók sorsát igazgató kiírónknak állatvérrel áldozni haragjok enyhítésére; az áldozott állatok a körülményekhez, vagyis inkább az áldozó személyek vagyonához képest: tyúk, kecske, és szarvas marha. Bizonyos esetekben a kimbanda niég az állat színét is meghatározza; így pl. csatára szállandó ember fekete kakassal, kecskével vagy marhával áldozik, ellenben a házasulandó személy ilyenmő fehér

állatokkal áldozik. A sertvéa meg juh uera „bikásze“-ál latok, tehát áldozatra nem használtatnak.

- 3) A „m u k u e n g y é“-k, midőn urokkal beszélnek, mindig ülve teszik, vele együtt esznek és pipáznak. Az enyéim azonban nem ültek velem egy asztalhoz, hanem közel hozzá a földre terített gyékényeken ettek; de nekik is rabszolgáim szolgáltak fel. Az idősbek általában a „ze-kulu“ nevével tiszteltetnek meg.
- 4) A „munkaengyó“-k többnyire az előkelőbbek sarjadékai, azért a sokaságtól tiszteltetnek s igen hasznosak némely szolgálatokra, pl. az utazáson, a karavánoknál, az adósság behajtására, a „munkáno“perek elintézésére, a hadi védelemre, s kiváltkép minden méltósági ügyben.
- 5) Ez adósságok leginkább a „mukáno“-perekből származnak, midőn a nyilvános gyűlésen hozott Ítélet következtében ügyöket elvesztvén, a kérdésben forgó tárgyhoz képest „apopoka milongá“-t kényszerültek adni, de aztán a teljes bírságot a kitűzött időben meg nem fizethetik. Ilyenkor attól kell tartaniok, hogy a nyertes fél másnak a jószágát foglalja le az adósság fejében, megnevezvén neki az adóst, ki aztán a kárvallottnak nemcsak a szenvedett kárt megtéríteni, de azonfelül még tetemes bírságot is tartozik adni. Mindezek következtében a vesztes fél könnyen egész családjával együtt mint rabszolga adathatik el.
- 6) Minden „hafnka“ az érette előlegezett értéket kétszeresen tartozik megtéríteni s azonfelül még egy ökröt és sertvést adni, midőn magát kiváltja. Én mindig csak az érettök adott érték megtérítését követeltem, s egyebet nem kívántam, midőn eleresztettem. Ezt hibául rótták fel nekem s gyakran volt alkalmam töltik hallani: „Enganna Komo vátopa moine^Komo úr csakugyan bolond).
- 7) Azonban a rabszolgák, mondhatom, Altaljában elég kényelmes életet folytatnak, mert uruk önkényét nagyon korlátozzák a különböföle szokások, melyek a rabszolgák elszökését könnyítik. Azokról hátrább bővebben.
- 8) Az agyonütött rabszolgáért járó vérdíj rendszeren egy

ökör, melynek vérével a kimbandaa kiöntött embervért elmosni ígéri; továbbá 30—40 róf szövet a fejdelem felsőségi joga megsértéséért. De ha az agyouvert rabszolga házas volt, kivált ha, mint rendesen történni szokott, szabad neje volt, s ettől gyermekei is vannak, akkor a megváltás sokkal terhesebb, a nő atyjafiai miatti sőt gyakran vérboszu lesz a következménye.

- 9) Ez ostoba és gőgös népek a mezei munkát, a kapálást oly gyalázatos munkának tartják, mely csak a férfiatlansággal és rabszolgasággal fér meg. Ezt többi közt következő szólásaik is bizonyítják: „Ove si lume, kái-ko!“ (Nem vagy férfi, végy kapát kezedbe); „Tyikále hantli áme bángysa jöve ko kepia vitereka pnugo“ (Várj csak, még látni foglak, a mint kapával kezedben kukoricát ültetsz),
- 10) Itt a szabad leány korántsem tartja gyalázatosnak rabszolgához menni nőül, sőt minden habozás nélkül egybekel rabszolgával. A gyermekek ugyanis az anya tulajdonai és szintén szabadok. Azért a rabszolgák rableányokkal épen nem akarnak megházasodni, s az én rabszolgáim sem akarták tenni, jóllehet erre ismételve felszólítottam. Erre különösen két okuk van: ha feleségük ralmő, akkor másnak kell szolgálnia, s nem marad ideje tulajdon földjét megművelnie, tehát férje éhezni lesz kénytelen; második okuk az: ha mindkét szülő rabszolga, a gyermek is az lesz, tehát ez esetben állapotuk gyermekeikre is kiterjedve még sírjokon túl is eltart.
- 11) E feketéknél az önösség és haszonvágy oly erős, hogy kielégítésére semmi előforduló alkalmat sem szalasztalnak el, azért is az idegen jövevénytől a legaljasabb csúszómászó hízelgésekkel szüntelen koldulnak ajándékokat; úgy ajánlkoznak neki, mint elkerülhetetlen hasznos egyének, s azt erősítgetik, hogy szolga lat jókat minden nyereségvágy nélkül, csak merő barátságából ajánlják fel.
- 12) E népek hatalmasai általában tolmácsok közbenjárta által szoktak értekezni azokkal is, kik nyelvöket tudják.

De ők csak nyilvános kihallgatáson, vagy más fontos szertartások alkalmával szokott történni, különben pedig tolmács nélkül értekezik a fejedelem azzal, ki nyelvét tudja.

- 13) Erősen hiszik, hogy a fehérek általában s minden különbség nélkül gazdagoknak születnek, s hogy ha valamelyikük szerencsétlenség által kárt szenved, vagy egész vagyonát elveszti, azonnal a többiek közös adakozásaikkal helyreépítolják veszteségét.
- 14) Mikor a jövevénynek a „mukombe“ dm az ünnepélyes üdvözlés alkalmával megadatik, az legott a megsért betétien vendégjogot is megkapja, s halálos vétkeknek tartják az ilyen idegent személyén vagy jószágán megsérteni; az ily bántalmat, véleményük szerint, a kiluluk is megboszalnák.
- 15) A délafrikai belföldi népek általános vélekedése szerint a fehérek mind egy nemzethez s egy országhoz tartoznak, e ezt Póta neve alatt ismerik, hatalmas királyát pedig Mani Potu-nak *) hívják. Csak némely nagyobi» rendű fejedelmeknél találtam nyomait bővebb földirati ismeretnek, s azok már megkülönböztették Portugál királyát, mint az igazi Mani Pótu-t, ki a szöveteknek ura, az Ingles -től, azaz angoltól, ki számtalan hajóval a tengeren uralkodik B ki átkozott lény, mert meg nem engedi a rabszolgákat a tengeren elszállítani, mi nekik, mint többször panaszkodtak előttem, nagy kárt okoz. Végre tudomásuk volt a brazíliai királyról is, kinek országába a rabszolgákat szállítják, s ki, mint mondják, nem akarja az angol hercegnőt feleségül venni, s azért fogdossák el boszúból az angolok a Brazíliába szállítandó rabszolgákat s viszik saját hazájukba, hol azután megeszik.
- 16) A fejedelem, mint értesültem, ifjú korában a tengerpart felé tett utazásakor Loandában nemcsak messziről látott több nagyszerű hajót, de nemzetétől hivatalosan lévén

*) Mások: „Muene-Potu“-nak írják.

kiküldve a portugai kormányzóhoz, ennek közbenjárására néhány hajába be is szállhatott s közelebbről nézhetette meg. — A delejtű ereje irtóztató benyomást tesz reájok, s azt hiszik, hogy az a fehérektől feltalált varázsszer, melynek segítségével mindent képesek megtenni. Mikor utamban a magammal vitt delejtű segítségével holmi figyeléseket tettem, egyikök sem bátorkodott hozzám közeledni, s csak bizonyos távolságban csoportoztak. Össze B onnan bámultak fel fel kiáltó zva: „Tyá kindeli moine!“ (Nézd csak a fehéreket).

- 17)** A kimbunda fejedelmek több rabszolgagyermeket a portugál gyarmatokban szoktak neveltetni, kik ott írni olvasni tanulnak a egyébként is kiképezik magokat, azután hazájokba visszatérnek s ott az udvarnál mint tolmácsok alkalmaztatnak. De rendszeren megvetett álla pótban élnek, s a gögös feketék, mert félnek tőlük s megirigylik a művelődés által felettük nyert elsőségüket, semmi fontosabb ügyben nem hagyják résztvenni; sőt gyakran búbájossággal vádolják s megölik, vagy ismét a fehérekhez viszik s rabszolgául eladják.
- 18)** A kimbundák a Koanza folyamon túl keletre lakó minden népet „g a n g u e l l á“-nak neveznek, mely csúfszóval vad és buta létüket akarják jellemezni.
- 19)** Ebben a fejedelemnek teljes igaza volt, mert e tolvaj ravas népek csakugyan felette roszul bánnak a belföldre menő karavánokkal, minden alkalmat megragadnak, mellyel nekik kárt tehetnek, az átutazásért négyszeres ki bandát is követelnek; ha pedig a karaván ellenszegül, fegyveres erővel támadnak rá, s leölvén, a ki ellentáll, mindent elrabolnak.
- 20)** Ezek szintén kimbunda s Bihéországkoz tartozó népek, de harcias főnökük vezérlete alatt eltökélt ellenségei a bibéi Kángombe uralkodó háznak. A fejedelem a halandó fegyveresek segítségével — mert tulajdon népei hűségében nem volt bizodalma — már kétízben megtámadta őket, s több napig tartó véres csatát vívott velök. Noha ők maradtak a harcmező urai, mégis főnökük

Kánzaungo a polgári háborút elkerülni akarván, évenkénti adófizetésre kibelezte magát a bihéi fejedelmek.

- 21)** A sűrű erdőkön átvivő keskeny ösvényeken a tipojahordás felette bajos, s csak hosszas gyakorlás által képesülnek arra az egyének, azért ritkák, a kiket föl lehet fogadni, ámbár díszesnek tartják európai embert ily módon harcolni.
- 22)** A feketék meg vannak győződve, hogy a fehérek őket lelki erővel múlják felül, valamint azt hiszik, hogy ők meg testi erővel múlják felül a fehéreket; de teljességgel sem képesek megfogni a nagy befolyást, melyet a lelki erő a testin gyakorolhat.
- 23)** A belföldi népek az európai fehér fejedelmükkel egyrangúnak tartják, azért nem lehet csodálni, hogy ők, kik a munkát a rabszolgaság, a henyélést pedig a méltóság következményének tartják, elálmélkodtak, midőn engeraet fejszével vagy kapával kezemben dolgozni láttak.
- 24)** Mikor a kerületek főnökei alattvalóikat a harcra akarják felhívni, a zsángó-téren ágasokra rakott nagy kimbángók (töltéstáskák) előtt veres zászlót tűznek fel. Midőn a közelgető háború ezen jelét a kerület lakosai látják, azonnal a zsángóra gyülekeznek, hol a harc körülményeiről bővebb híreket vesznek, s azután a már tudva levő helyen táborba sereglenek, rend nélkül, kis csapatokban, s csak ott szerkesztelek a rendes „hóká“-k (zászlóaljak).
- 25)** Mint utóbb tapasztaltam, ipámnak Kajája-Kajangulának 17 fi- s 44 leánygyermek van, kik csaknem mind más-más anyától születtek. De mi e sok gyermeknél leginkább feltűnt az volt, hogy mindnyájan szép és jól termett emberek, egyetlenegynek sincs valami felöltő akár szellemi, akár testi fogyatkozása.
- 26)** Nőm anyja Mária Duarte Monteiro, egy a kakondai tartományban telepedett brazíliai fehérnek birtokában született rableány volt, s már felserdült korában a galanguei rabló hordáktól fogatott el s a zsákmány díja fejében az ország akkori fejedelmének adatott át, kinek

ágyasa lett s kitől egy leánygyermeket szült. Utóbb azon fejdelem halála után a mostani bihéi fejdelem Kajaja (ki galanguoi születés) birtokába jutott, s ettől egy leánygyermeket szült, ki jelenleg feleségem. — Júl. 30 dikáu 1854 ünnepélyes követség érkezett házamba, Bi héomágba, a galauguei és szambos fejdelmektül küldetve, hogy urok nevében a Moropnák országában 1851-ben az említett nőtől született fiamat Sah-Kilembe Gongát üdvözölje, azt mint közel rokonukat elismerje s neki az „erombe“ címmel tartományaikban járó méltóságot és jogokat megadja.

27) Ez intézkedés általános a délafrikai népek közt, mert, azt mondják, a gyermek valódi származása csak anyja részéről lehet bizonyos.

†) **Bihéország** ról eddigelé még nagyon keveset tudunk. A bihéi karavánok ugyan szakadatlanul járnak Benguelába és Luandába, mindazáltal az ott és a beljebb levő telepeken lakozó portugálok sem tudnak sokat Bi béről s a szomszéd tartományokról. Benguela az oltani partvidék fővárosa s összeköttetésben van a beljebb levő Kakouda várdával; a benguelai kormányzóság Bailundo, Dombé grande da Quiuzambe, Mambó, Galangue, Quilengnes e Sambos, Quilengties e Huita és Bihé kerületekre oszlik, De a portugálok uralma c tartományok felett inkább csak névleges. Az egyes várdák és telepek között főleg csak a bensziülöttek, az úgynevezett „empacasseiro“-k tartják fenn az összeköttetést, Angolában legmesszibbre nyomultak elő a portugál telepítvényesek, t. i. a Kasszandse völgyéig, melyben tetteleg valami 40 portugál kereskedő cl. Ezek rendesen csak az úgy nevezett „pombeiró“-k, vagyis benaz ülőit kereskedők segítségével tíznek kereskedést a beljebb való tartományokkal. Sőt a loaudai főkormányzók még most is gyakran megnyitják a régi törvényt, mely a portugáloknak megtiltja, hogy a gyarmat batárjain tút menjenek. Azért a belső vidékeket épen nem ismerik. „Azt gondolná az ember — mondja T a m s — hogy Bengue-

lában az ország belsejéről a legbiztosabb tudósításokat kaphatja, kivált midőn sok deportált egyén a tenger parttól befelé több mint 30 napijáró földre telepedett le. De azon embereket csak a rabszolga-kereskedés érdekli, is mikor üzletük őket néhanéha kevés órára vagy napra ide bozza, csak általában a belső magasabb vidékek szépségeit s egészséges éghajlatát tudják magasztalni. Azért sem Benguelában sem Loaudában nem hallunk mást, mint azt, mit már tudunk, s mi félig mese, félig valóság lehet.“ Egyesek ugyan alaposabb ismeretekkel bírnak, mindazáltal, mint Livingstone állítja, még a legújabb időben is Angolából oly földképek küldettek Európába, melyeken a Kuango és Koanza nem mint két külön, de mint egyazon folyó vannak följegyezve, Kasszandse fekvése pedig valami 100 angol müddel ellit valóságos fekvésétől.

„Nem állíthatjuk, mondja Cooley (Inner Africa laid open, 3 l.), hogy az Afrika mindkét parján levő portugál gyarmatokról, Kongo, Angola, Benguela és Monomotapáról semmi tudósításunk sem lett volna, Így a nyugoti partokra nézve Lopez elbeszélésein kívül, úgy mint Pigafetta közölte, Batteltól, ki néhány évet Angolában töltött; Braun-, Barbot- és másoktól, kik a partokat meglátogatták, voltak tudósításaink; továbbá bírtuk Merolla, Guattini és Carli, Biondi, Komano, Pellicer de Tovar, Zacc belli és Cavazzi de Montecenculo bit hirdetői elbeszéléseit. Ez utóbbi „Istoria Deserittione de Tre Hegni etc.“ című munkáját a hithirdetőknek több mint egy század alatt össze halmozott tudósításaiból állította össze. De mindezen nagy kötetek együtt véve alig nyújtanak 20 lapnyi józan földirati ismeretet, mely valóságos tapasztaláson alapszik s mely ment a túlzástól,.. Majdnem valamennyi hithirdetői utazásban a távolságok túlbecsültek; így pl. a Zaire mellett épült Sonho és Loauda közötti távolságot a hithirdetők ismételve 200 portugál mfdre becsülik, holott valóságban alig tesz annyi angol müdet, stb. Tudjuk, hogy Masingano (Masz-

szangano) Angolában a Koanzán fölfelé mintegy 40 portugál mfdre van a tenger partjától, vagyis egyenes vonalban hihetőleg 100 tengeri mfdre sincs. Rendszeren Luandából 6 nap alatt érik el, 5 napot a Koanzán fölfelé menve. Kambumbe várdá szárazon 10 portugál mfdre van Masingánótól, vagyis két napi járásra vízen, s Kambumbétól odább keletre megint 2 napi járásra a Presidio da Fedras, vagyis Maopongo szikláit, azaz Pangó Andongo van. (E nevet tulajdomkép így kell írni: Pungo a Ndongo, mi annyit jelent mint; Ndongo, azaz Angola belsejének hegygerince). Szóval mindent tekintetbe véve állítjuk, hogy Pungo Andongo csak 150 angol mfdre van Loandától. D o u v i l l e ellenben, kinek még most is vannak követői, Masingánót 210 s Kasszandse főhelyét 665 angol mfdre tette Loandától. B o w d i c h komolyan állítja, hogy a kasszandsei kereskedelmi telep 700 angol mfdre van a tengerparttól, sőt Canuecatim hithirdető e távolságot 500 portugál mfdre teszi, azaz 1660 angol földirati mfdre, mely távolság nagyobb mint az egész földrész Angola szélessége alatt!“

Ezeket csak azért hozom fel, hogy megmutassam, hogy Afrika belsejéről még most is kevés biztos adatunk van, s hogy utazó hazánkfiá becses munkát nyújt, habár minden hibát el nem kerülhetett, e különösen az országok és városok földirati fekvésének meghatározásában bizonyosan gyakran tévedett, s az országok és helységek egymástól való távolságát is alkalmasint gyakran nem eléggé szabatosan becsülte meg. — Mint feljebb láttuk, Magyar a karaván útjának hosszát Benguelátót a Kókéma folyóig 124 portugál vagyis 108⁸/s német földirati mldre becsüli. Innen azután még vagy 6 müdet tett Masisi Knitnig, honnan két nap alatt Bihé fővárosát érte el. E két napi járást 10 mfdre becsülvén, úgy találjuk, hogy Komba la an Bihé 140 portugál mfdre van Benguelától. — Cooley szerint (lásd J. R. Gracas Reise in Inner-Afrika, Mittheil, aus Justus Perthes g. Anst. 1856, IX. füzet) a portugál utakon Afrikában a

port. mflđ egyenes vonalú távolságra redukálva nem egészen 2 angol mflđ tesz, vagyis szabatosabban 20 port. mflđ — 37 angol iutíd Ha ezen arányt vesszük, akkor s 140 p. műd. egyenes vonalban 259 ang. műdet, azaz 4 és $\frac{1}{2}$ fokot tenne Benguela, mint tudjuk, a keleti bosszúságnak mintegy 13' 30' alatt fekszik, tehát a fellebbiek szerint Bilié fővárosa a keleti hosszúság 17-dik foka 49' alatt volna. Magyar földképén körülbelül a déli szél. 11° 50' s a keleti hossz. 17° 45' alatt van. Livingstone csak annyit mond Bibéról (426 l.), hogy Szanzában (mely helység hozzávetőleg a déli szél. 9° 37' s a keleti b. 17° alatt van), azt hallotta, hogy onnan délre 8 napi járó Ividre esik, de hogy különben Bilié fekvését nem igen ismerjük. Tams csak azt hallotta Luandában, hogy Bihé onnan 300 portugál műdre van, Cooley 1852-ben készített földképén (Inner África láid opeu), Bihé városa a déli szél. 12° 10' s a keleti k. 17th 20' alatt van. A Cooley által megemlített de Si l va Texeia va Sándor, ki 1795-ben d'Assumpi ao Józsefet harmadik útjában Lovaiba vagyis Lokáléba elkísérte, Benguelától Quisangén (Kiszángysi), Qmbuilán, i Kibála) BaiJundón s Bibén át a Quanzáig (Koauza) 148 portugál műdet számít. (Texeira ni ja tehát Magyar Htjától éjsztakibb irányban vonul el). Graiakim Bordrik Angolából utazott 1843-ban Bibébe, ÓB pedig a Zenza folyó mellett Golnngo Alto kerületben levő Bangó Almiamba hithirdetői telepből indult ki. April 24-dikéu kerekedek föl s hét rövid napi járással el éré a Lukáia folyó melletti Ambákát, melyről azt állítja, hogy útja kiindulási pontjától 15 port. műdre van, de Cooley c távolságot csalt 25 angol műdre becsüli. Ambákából hat nap alatt 23 $\frac{1}{2}$ port. műdet tön s elére a Lombe vagy Lotnbo folyót, innen négy nap alatt 22 port. mflđtet tévén a Cuije folyóhoz juta, mely hihetőleg ugyanaz, melyei, Livingstone Quize-nak s mások Cuic- vagy Car- iye-nek neveznek. Inuen hat nap alatt 37 $\frac{1}{2}$ port. műdet, tévén a Luando folyóhoz, azután négy nap alatt a Quanza

mellett épült Kolongo helységbe juta. A Quanza mentében tovább haladván, három nap alatt Capella főnök székhelyét érte el, mely 33 port. mfdre van a Loandótól. így tehát harminc nap alatt 131 portugál, vagy fölvető stluk szerint egyenes vonalban 242 angol földirati mfdet tett. A Quanzán átkelvén, Kan zaba érkezők, mely helység a Camexe (Cameshe, Kamesze), egyik leghatalmas benguelai főnök birtoka, a 12 port. mfdet haladván azon főnök székhelyét érte el. Camexéből tovább menvén, 6½ port. mfdet tön s így Camathiához, a főnök fiához jutas nemsokára a Cunge folyót érte el. E folyón átkelvén, két nap alatt 9 port. mfd tön s Calinigóba, Ili hőország egyik helységébe érkezők. A Cunge folyó elválasztja Bihéországot Quissendétől (Kiszemli), mely tartomány délre van Caméxétől. Calungóból a Boá Vista nevű portugál kereskedő telepre juta, onnan pedig Caquenba (Kakenye) helységbe, mely amattól 3 vagy 4 port. mér földre van. — Cooley erre nézve megjegyzi, hogy ha a portugálok Bikó várost említenek, alatta vagy a Bilié országban levő saját kereskedelmi telepjöket, vagy a fejdelem székvárosát kell érteni, mely, mint gondolhatjuk, nincs messze a kereskedelmi teleptől. Teliét vagy a Graca által említett Boá Vistát, vagy az ettől neru messze levő Caquenliát kell Bilié város alatt érteni, melyet Lopes de Lima a déli szél. 12° 57' s a keleti hosszúság 16° 16' alá helyez. Caquenha, vagy mint Magyar Írja, Kakenye csakugyan nincs messze Biliéország mostani fővárosától, Kombálától. Magyar előbbi tudósításaiban (lásd M. L. délafrikai levelei és naplókivonatai, Pesten, 1857. 54 l.) határozatlanul csak azt mondja, hogy Bihéország a déli szél. 14° s a keleti hossz. 18° 22' alatt van, s erre nézve Cooley megjegyzi, hogy Bihét legalább egy fokkal odább éjszakra s két fokkal jobban nyugatra kell tenni.

Nagy zavart okoz azon körülmény, hogy legtöbben Bihét nem országnak, hanem helységnek veszik, így Livingstone is Bihé városról beszél, s a munkájához csa-

tolt földképen áll, mint más földképeken Bihé mint helység vau följegyezve. Már Cooley gyanjtá, hogy Bihé nem város, s mondja, hogy vagy Caquenbát vagy Boa“ Vistát kell alatta érteni. Most már tudjuk, hogy az ország fővárosa K o m b á l a a n B i h é, azaz Bihéország Rombálája. A „Kombáln“ szó, úgy látszik csak annyit jelent, mint fejedelmi székváros, s tehát s aj átlag nem tulajdonnév, azért sok Kom bú la vau a kimbunda tartományokban.

H. J.

28) A „rinta“ roppant nagy és mérges kígyó igen gyakori a nedves és sűrű erdőkben, teste kifejlődésére nézve egészen hasonló a boa constrictorhoz, csak hogy feje lapos, mint a csörgő kígyóé, áll kapcájából két felül két hosszú, görbült agyar nyúlik ki. Bőre hosszúkás négy-szegű, veres és fehér kockákkal vau fedve, hátán azon lián egészen szőke. Gyakran 20 és több láb hosszá s aránylag vastag, hatalmas erejénél s öldöklő mérgénél fogva kétszer félelmes szörnyeteg. — 1854-ben nyolc lábnyi élő rintát küldöttem a Loandában tartózkodó Wolchs Frigyes természetbúvárnak, ki, hiszem, tökéletes tudományos leírását a közönséggel közleni fogja.

††) „Ongáje“ helyett Magyar több ízben világos hetükkel engájét ír; általában írása nem eléggé szabatos, különösen a tulajdonneveket, hol ékezett hol pedig nem ékezett magánhangzókkal írja, hogy azután gyakran nem tudjuk, melyik a helyes Írás. Az ongáje vagy engáje fát más afrikai népek mopanétiak hívják. Ez Hauhiniafaj, már a Fokföldön is előfordul s a belföldön a legszárazabb vidékeken is terem, a nyugati partokon fölfelé majdnem az egyenlítőig terjed, de úgy látszik, mindenütt a száraz területeket kedveli.

H. J.

29) Az „olomaju“-gyümölcs kék színű, apró szemű s kemény magvú, íze édes; fája alacsony és elágazott,levele keskeny hosszúkás, finomul csipkézett, haragos zöld.

30) Az „olombnmbu“ a periploca gyümölcse, veres színű, kívéssé húsos, savanyú ízű.

31) Az „napolo“ külsőleg egészen a narancshoz hasonló, csak-hogy sárga héja kemény, húsa pedig fehér, gumókba van felosztva, mindenkiben egyegy sárga hosszúkás mag van. Érett korában c gyümölcsnek egy harmadrésze folyékony állapotban van, mint a kök nádiénál, de nem a búson belül, hanem kívül. Ize édes savanyú, s nagyon hashajtó hatása van, azért a súly ellen is használják.

†††) Magyar több állatot és növényt említ, melyekről az a vélemény, hogy csak Amerikában fordulnak elő, ilyen pl. a csörgő kígyó, a kolibri, stb. Annyi bizonyos, hogy sem az állat- sem a növénytanban nem eléggé jártas, s különösen, mint előbeszédjében maga is elismeri, nem képes a látott tárgyakat kellő szabatossággal leírni, » tehát a még kevesbbé ismert állatokat és növényeket meg sem tudja határozni. De a mely állatoknak és növényeknek neveit az ábuuda, azaz a honi nyelven meg tudja nevezni, azok bizonyosan léteznek s előfordulnak az általa leírt országokban. Tehát azokra nézve csak annyi kétség lehet, hogy vajjon helyesen alkalmazta-e rájuk a tudományos nevezeteket, s e kétséget én nem vagyok képes eloszlatni, annyival kevesbbé, minthogy egy két oly tudományos nevezeteket is említ, melyek előttem ismeretlenek. Egyébiránt Afrika belsejének fa-unája és flórája még nagyon ismeretlen s Livingstone, Andersson s más újabb utazók is csak némi világot derítenek e tekintetben. Lásd Behm dolgozatát: Süd Afrika im J. 1858. Petermann többször idézett földirati közleményeinek 1858-diki V. füzetében. H. J

VII. FEJEZET.

A kimbunda nemzet s szokásainak leírása.

A nemzet eredete. A pakaszérók. A szómák vagy szobák, s választásuk és fölkenetésük. Kukáimba gyipundá. Az ouri kongo. Politikai és egyéb intézmények. A pénz pótléka. A kereskedés. A föltnmívelés. A baromtenyésztés. A nép életmódja.

Kétség kívül a kimbunda nemzet egyik legjelesb s leghatalmasb minden délafrikai népek közül, nem annyira számánál és birtokai kiterjedésénél, mint inkább szellemi erejénél fogva, mellyel a többieket megelőzve minden tekintetben első helyen áll.†) A kimbunda népek bátor harcias szelleműek; véres csatákban legyőzték az őket környező népeket s ha állandóul nem is hódoltatták meg, legalább megrabolták, úgy hogy mint győztesek rettegve említettnek. Másfelől a belföldön szélesen kiterjedt kereskedést élvezve a különbféle népek közé jutnak s az ezektől nyereséggel becserélt termékekért tetemes mennyiségű európai árút vásárolnak.

Négy és fél szélességi s öt hosszúsági fők között elterülő földet szállván meg, egymástól független, sok kisebb nagyobb országot képeznek; ezeket majd hátrább részletesen leírom.

Hagyományaik szerint, ősük valami 300 év előtt a messze éjszakkeletről, Moropu-országból költözőnek nyugotra, véres belháborúk következtében. Két főnök: K á n g o u r i és Sakámbundi vezérlete alatt hagy ált el hazájokat s ut jókban a hozzájuk hasonló vad indulatu népekkel szüntelen csatázva, végre a Lnando folyam hosszában), a mostani maszongók földjén telepedtek le. Rablás- és vérontáshoz lévén szokva, aiöldmivelcst megvetek s egyedül ragadozásból éltek, míg nem szomszédjaikat a folytonos háborúban kiirták. Most nem lévén már módjok anthropophagus étvágyokat a más népekkel folytatott harcban elfogott hadi foglyokon kioiégíteni, e hiányt saját kebelükben, egymáson iparkodtak kipótolni. S az embertelen „Kezila“ törvényeik szolgáltattak is áldozatokat, de ezekkel a kannibáli vadak be nem érven, több hordára oszlottak s véres csatákkal egymást szagaták, s ha véletlen körülmény meg nem szakasz!ja vala e belháborújokat, a dühös törzsökök egymást emésztek föl.

Többen az előkelőbb harcosokból végre megunták a dolgot, vagy jobban mondva, attól tartottak, hogy ha a szüntelen forradalomban élő nemzet ereje a belháborúk által megtöretik, mindenesetre a sokszor megbántott, szomszédoknak lesz zsákmányává; tehát arról gondolkoztak, hogyan lehetne e nemzetet a végveszélytől megmenteni. Erre legcélszerűbbnek találák, a köztük uralkodó anthropopkagus szokásokat, eltörülni s a népet békesaégesebb életre szoktatni. A hasongondolkodásnak egymással szövetkezének s a „pakaszérók“ titkos egyesületét al-

koták, melynek oly fonna szerkezete volt, mint a szabadkőműveseknek, s melynek célja volt a hasznos újítást a nemzet közé behozni. Hogy a frigyesek céljokat elérjék, lépéseiket a legnagyobb titokban kellett tenniük, a félelmes, s a népre nagy befolyást gyakorló z sagák ¹⁾ miatt, kik mint jóslók a népet a babouaság nyűgében tartották s annak sorsát kényük szerint elintézték. Az egyesület tagjai u legügyesebb harcosokból szereztettek, kik csak lassankint avattattak a titokba, s csak három erős próbatét megállása után vétettek íol a pakaszéro rendbe,

A beavatott rettenetes esküvel kötelezte magát a szertartásokkal járó titkok hív megtartására s az illető szolgálatok teljesítésére.²⁾ Hogy a kezdetben gyenge társulat a hiúz szemű z sagáknak gyanakodásra. ne szolgáltasson okot, tagjai azt ürügyeitek, hogy csak a pakasza állat vadászatára egyesültek, mert, nem akarván többé emberhúst enni, eltökélték magokat, hogy csak az erdei vadak húsával fognak táplálkozni, ††)

Mindig nagy titokban tartott módokkal sikerült a társulatnak kevés idő alatt új meg új tagok hozzájárulásával tetemesen megerősödni. Ezt látváu a szóba ³⁾ nyíltan felhívá a népet, hogy a költözködő élettel felhagyva, állandó életre térjen át, melynek alapjai a vadászat, halászat, barom tenyésztés és földművelés. De a vérengző z sagák attól tartván, hogy ez újítások következtében hatalmuk és befolyásuk csökkenni íóg, a népet a pákaszerók ellen bujtogatták a fegyveres erővel iparkodtak a célba vett újítást mindjárt csirájában elfojtani. A két párt

ellenségeskedésének sok véres csaták voltak gyümölcsei. Azonban tökéletesen egyik sem győzhetett. Végre a pakaszérók látván, hogy elveiket az egész nemzettel nem sikerül elfogadtatniok, elhatározták, hogy földjüket odahagyva új hazát keressenek magoknak. Csaknem fele a nemzetnek a pakaszéro szóbát ismerte fel, s vezérlete alatt délnyugotra költözött. A Koanza folyamon átkelven, ettől nem messze a mostani malembák és kiszendi maszongók tartományában földművelést tanultak, de ott nagyon elszaporodván, több felekezetre oszlottak, melyeknek magok választotta, egymástól független széháik voltak, s ezeknek vezérlete alatt meghódoltaták a tőlük délre és nyugotra tanyázó népeket s közöttük telepedtek le. Egy ily felekezet bizonyos Bihé nevű főnökétől vezetve délre vonult, hol a Kokéma folyó mentiben lakozó ganguellákat legyőzven, a mostani Bihéországot alapítá.

Az otthon maradt zsaga-párt a pakaszérók eltávoztával erejében tetemesen megfogyott s lassankint a szomszéd népekkel vegyült, össze a ezeknek emberibb szokásait vette föl. Mindazáltal harcias szellemét megtartotta s azért a többi népségek által uralkodó törzsöknek ismertetett el. Végre a Kaszángysi tartományban, a Knango folyam közelében telepedtek le, hol jelenleg a híres Kaszángysi zsaga birodalma van, melynek lakosai hasonlólag, mint délre vándorlóit testvéreik harcban és kereskedésben a többi afrikai népeket megelőzik.

A földművelés és kereskedés, az emberi civilizatio ama hatalmas emeltyűi még eddigelé nem voltak képesek e vadindulatú, régi emberevőket megszeli-

díteni, mert már régóta divatozik náluk a földművelés és kereskedés, mind azáltal vérengző ösztönük még most is borzasztó szokásoknak hódol, a ők sokkal embertelenebbek, mint általam látogatott bármely más belföldi nép, mely a fehérekkel gyéren közlekedik. Azért noha európai olvasóim ezen népek szokásait tárgyazó vázlataimban nagyítást fognak gyanítani, mégis határozottan állíthatom, hogy nemcsak nem nagyítok, sőt ellenkezőleg némely Ihlette erkölcstelen szokásaikat hallgatással mellözöm, annál is inkább, mivel e szokásaik emlékezete reám kellemetlen benyomást tesz, s mivel velök vérrokonságba jutottam s tőlük származott gyermekeim is vannak. †††)

A kimbunda fejedelmek neve: s z ó m a vagy s z ó ba.⁴⁾ Örökösödés útján s elsőszülöttség rende szerint jutnak a főhatalomra, s ehhez mindig szorosán tartják magokat, azért a szultánoknál ismeretes rokon gyilkolásra nincs szükségük, hogy jogukat biztossítsák.

Mihelyt a szóba halálának híre ⁵⁾ elterjed, azonnal a nemesség a már tudva levő utódot házében ⁶⁾ ünnepélyes követség által megkeresi, véle a nép által lett lel magasztal tatását tudatja, s egyszersmind megkéri, hogy tűzze ki a napot, melyen a nép előjárói neki a hódolatot bemutatassák. Ennek megtörténte után az új fejdelem az erombék és szekuluk kíséretében a főváros közelében a mezőre vonul, s ott tábort verve várja a felkenésével járó különféle szertartások elintézését. Ezen szertartások mindig az elhunyt fejdelem emlékének szánt áldozatokkal kezdődnek.

A fejedelem holt testét fris ökörbőrbe varrják, azután nagy kísérettel, melyben csak férfiak vehetnek részt ⁷⁾, zajos tiszteleti lövöldözésekkel a városon kívül készített temetőhelyre viszik, hol a jóslóktól elintézett sok utálatos, részint nevetséges szer-tartással az ökörbőrbe varrt holttest tágas, mély sírba eresztetik. Azután a már nagyobb részt ittas halotti kíséret a magosra felhányt sír körül, törrel kezében, a halotti táncot járja vadul ordítózza; a tánc közben ördögi kárörömmel agyonszúratnak az áldozatra szánt rabszolgák. S csak akkor, ha ezeknek tátongó sebeiből bőven kiomlott vér a sírhal-mot jól megáztatta, hiszik, hogy az utód elhunyt elődje iránt kötelességeit teljesítvén, szerencsésen fog uralkodni.

Ennek vége lévén, az új fejedelem ismét tábo-rába vonul, (a városba még nem léphet), hova kevés idő alatt az ország összes fegyveres népe is össze-gyűl, s erre legott elkezdődnek a tanácskozások (kuszikáma), mely szomszéd nép ellen s mikép in-díttassák a „kokáimba-gyipundá“ (próba-harc), me-lyen nemcsak az új fejedelem hadi képessége tűnjék ki, de az abban szerzendő hadi foglyokkal az új fej-delem beigtatására szükséges áldozatok is wegsze-reztethessenek, mely áldozatok nélkül az hivatalá-nak valódi s teljes gyakorlatába nem léphet.

A tanácsban csak a hadi főnökök vesznek részt. Az itt hozott határozatot a legnagyobb titokban tar-ják s így a készületien és semmi rosszat nem gyanító szomszéd tartományra hirtelen ütve, iszonyú véron-tást és rablást követnek el, s különösen azon van-nak, hogy különböző rendű s mindkét nembeli

egyéneket: fegyverest, földművest, kovácsot, ácsot, vadászt, halászt, fiatal szűz leányokat s terhes asszonyokat is ⁸⁾ fogságba ejthessenek, mint a fejedelmi felkenésre szükséges áldozatokat. A „kokáimbagyipundá“-ról zsákmánynyal terhelt hazatérő sereg az új fejdelemmel együtt ismét a főváros melletti táborba vonul, s most a kimbandáktól meghatározott napon elkezdődnek a beigtatási szertartások.

A fejdelem az egybegyűlt nemesek- és fegyveresekhez intézett beszédben felhívja őket, hogy minden tartózkodás nélkül jelentsék ki: akarják-e őt köz akarattal fejdelmükül elismerni, vagy ha ellene panaszuk van, mondják ki, micsoda kifogásuk van ellene. A kimbandáktól s a rablásvágyó fegyveresektől eltapodott népelöljárók rendszeren minden ellenvetés nélkül elismerik fejdelmökül s háromszor ismételt hangos felkiáltással ekkép üdvözik: „Néha-kukut néha-kukul néha-kukul Imussi ataláma, kuussi a gyinháma!“ (Üdvözlégy urunk! mérges oroslány, emberevő oroslány!) Ekkor aztán kihirdeti, micsoda nevet választott magának. ⁹⁾

Az erre következő hódolatok után, az új fejdelem esküvel ígéri, hogy az ország alaptörvényeit (bikola) elismeri s híven megtartandja, s hogy népeit ellenségeik ellen vitézül fogja vezélni s bő hadi zsákmányban részesíteni. Erre az összegyűltekre újra az említett felkiáltást ismétlik háromszor. Ekkor a fejdelem a „szomán ukán dsámba“ (tábormester) által oroslánybőrrel beterített karszékhez vezette-tik, mely előtt gelenge-fark zászló van feltűzve, s most már mini igazi fejdelem a székben foglal helyet.

Hogy pedig ő és országlása szerencsés a mindenkép a nép kívánságának megfelelő legyen, még a kiluluknak több embert kell áldozni, és pedig a kívánt különböző célokhoz képest különbözőle személyeket. Ez emberáldozatok közt első helyen áll az úgynevezett „ouri-kongo,“ ki a legvitézebb hadi foglyokból választatik a végre, hogy húsát a fejdelem a választott hadi főnökei fölemésztvén, ez által az ő vitézi erejét magokévé tegyék.

Az „ouri-kongo“ leölése némely körülményekkel van összekötve, melyek a már úgyis undok anthropophagiát még, úgy szólván, nevetségessé is tesz. Hogy t. i. ezen áldozatnak kívánt foganat legyen, szükség: először, hogy az erre kiszemelt egyén ne tudja előre, mi sors vár reá, s azért egész fogsága alatt szabadon s kényére hagyatik, s csak titkon őriztetik; másodsor, hogy ü levágatása alkalmával azt, ki megöli, meg ne pillanthassa, s ideje se legyen kegyelemért esedezni; végre hogy az uralkodó fejdelem nevét ne tudja s ez alkalommal meg ne nevezhesse.

Mіндеzen akadályok elhárítására az álnok feketék ördögi ügyességgel kezelik a tettetést s oly barátságos és előző vendégszeretettel környezik minden oldalról az áldozatra szánt foglyot, hogy ez könnyen elfelejti fogságát, jövődó sorsáról mitsem aggódik s használván a jó alkalmat, kedvére eszik és iszik.

Ha azután a szertartásra kitűzött nap lel vir rad, lármás zenehanguk tudatják a város népével, s a férliak (nőnek nem szabad megjelennie) a fejdemi táborba vonulnak, hol mindjárt több körbe állanak s

tánra kerekednek. Azután adott jelre felbomlanak a körök s a fejedelmi szék előtti téren eloszlatlak, csak egy kör folytatván a táncot. Most a már jóllakozott s ünnepiesen felöltöztetett „ouri-kongo“ felhívatik, hogy az uralkodó tiszteletére tartott táncban ő is részt vegyen, s álljon a kör közepére. A boldogtalan áldozat, mitsem sejtve, nagy készséggel elfogadja a díszes felhívást a örömmel lép a táncoló körbe, mely legott mint halotti koporsó zárkózik háta mögött. Most nagy örmzajra fakad a gyülekezet, a marimbások kettőztetett, erővel verik a marimbát, mindenki gonosz kíváncsisággal várja a véres dráma kifejlését. Csak az álnok hízelgéssel körülhálózott áldozat nem gyanít semmit s a marimbák zajára neki hévül, s mindinkább elragadtatva járja a táncot. E közben egyik harcos rövid, de tenyéryi széles, tojásdad pallossal (mukuállo), melyet ügyesen ruhája alatt elrejtve tart, az áldozathoz közeledik, folyvást táncolva, s a legjobb alkalmat kilesvén, villámsebességgel üti le a fejét. Iszonyú ordítás követi az álnok gyilkos tettet és kannibáli örömmel táncolnak a vonagló test körül.

A jóslótól adott jelre elnémul a zene, nagy csendesség áll be a gyülekezetben: ekkor az orgyilkos a testtől elválasztott fejét a fejedelem fegyverhordójának (mani uta) adja át, ez zagája hegyére tűzi, s mint diadalmi jelt a tábor közepén állítja fel, hől körilte a vad táncosok nagy lármával még folyvást táncolnak.

Most a kimbánda rettenetes dolga kezdődik. Ez a megcsontított testet felbontja, a beleket egyenkint kiszagatja, s undok szertartásokkal s érthet-

len szavakat mormogva, azokból jövendölést mond. Azután segédjei elhányják a béleket s genitalia, kivévén a szívet. Végre az ekkép kifejtett testet igen apróra feldarabolják s a jelenlevő „hóka“-vezérek közt felosztják; a kimbandának gondja van, hogy az elosztott húsdarabokhoz a szívből is jusson egy-egy szeletke.

A fejedelem s hadi főnökök a kapott emberhúst, eb- és marhahússal keverve, a sok tűzhelyen megfőzik s megeszik, s ezáltal, azt hiszik, oly erőt nyernek, hogy ellenségeiket mindig sikerrel támadhatják meg.

De még e kannibáli torral sem érik be. A fejedelem beigtatására még több emberáldozat kívántatik, mert, úgy tartják, a fejedelem véletlenül halálózhatik meg, azért szükség, hogy számára már előre rendeltessenek a holtak országába (kálunga) a különféle szolgálatokra alkalmas személyek, kik ott készen várják. Hogy azonban az áldozat terhe ne a föld népére essék, a már említett módon szerzett hadi foglyokat, áldozzák fel. Ezeket most minden tettetés nélkül megkötozik s így a vágóhelyre hurcolják, s ott lefejezik. A fejeket a kimbanda a fejedelmi laknak különböző részein temeti el, a testeket pedig — mert ezeket már nem eszik meg — a városon kívül takarítják el. Ily móddal a nálok divatozó minden mesterség- és szolgálatban jártas egy-egy személyt ölnek meg, s azonkívül még két terhes asszonyt s két szűzleányt. Ezeknek levágott fejei, mint nőmtől értesültem, a fejedelmi hálókamarában levő nyoszolya alatt temethetnek el. — Ezen iszonyatos szertartások után, melyek a vakhit és babona

sötét tekervényeibe elsülyedt s a természet törvényeire nem hallgató elmének rettenetes szüleményei — a fejdelem tipójába ül s a tábort otthagya diadalmenettel a városba vonul, s legott egész családjával a fejedelmi palotába száll.

A kimbanda nemzet természeti szabadságából s személyes egyenlőségéből csak annyit áldozott fel a szokástörvénynek (bikola), mint a mennyi épen szükséges, hogy vad szellemű társasági szerkezete létesülhessen s fennállhasson. Minden felnőtt s fegyverrel bíró szabad férfi tulajdon személyének, családja tagjainak és birtokának korlátlan ura. De az egyazon helység és kerület népei a közhaszon és védelem tekintetéből szorosan egymáshoz tartanak; mind azáltal az ingó javak külön tulajdonnak tekintetnek, s azoknak megjutalmazása, valamint a személyes bántások megtorolása is az érdekllett egyének és családtagjaik dolga, s a község elé csak azon ügyek kerülnek, melyek az egész községet érdeklik.

A mily viszonyban az egyes családfejét a székhöz állanak, oly viszonyban vannak ezek a fejdelemhez, Noha a kerületek egymástól egészen függetlenek s szabadon igazgattatnak, mindazáltal kül-ellenség megtámadásai ellen általános felkeléssel (vitá já fekn) élnek, mikor is a harcosok a már említett bókákba egyesülnek, mindenik bóka vezére az illető kerület főnöke lévén. A mi pedig az egymástól független tagokat, t. i. az egyes családfőket a szeleid ükhöz, ezeket a nemzethez s végre ezt a fejdelemhez kapcsolja s nem engedi, hogy a vadul szervezett állami társulat még vadabb fejlettségbe sülyedjen s egészen felbomoljék, azt a következő in-

tézményekben kell keresnünk, t. i. a nemességben (erombe), jóslókban (kim banda) s a szokástörvényben (vikola vagy bikola).

Kétféle nemesi testület van; az első az „erombe já szóma“ azaz a fejdelemi vérből származott nemesség, mely öröködéson alapszik; s az „erombe já szekulu“ azaz a nép véneiből álló nemesség, mely választáson alapszik. A nemesség e két osztálya tehát különböző alapokon nyugszik, s különböző érdekei vannak, azért egymást gyűlölve szüntelen ellenségeskedésben él egymással. És csak a nemesség ezen egyenetlenkedése valódi oka annak, hogy a szobákra a nép által ruházott atyaúrsági hatalom helyébe zsarnok kényúrság léphetett. Mert a nemesség első osztálya kizárólag a hadi dolgokkal foglalkozik s a katonaságnál, melynek vezérei kebeléből kerülnek ki, nagy tiszteletben áll; azonfelül az uralkodó házhoz vérrokonság által lévén kapcsolva, a fejdelem fő tanácsosai s egyéb tisztviselői is kebeléből kerülnek ki, s tehát ekkép egészen a fegyveres erőnek urává válik s ezt kénye kedve szerint használhatja a nép és szekului eltapodásáru. De a nemesség másik osztálya is most a fejd elem teremtményeiből áll, mert a nép választási jogát kivált a most uralkodó Kajája egészen magához ragadván, kénye szerint a maga kedvenceit nevezi ki a szekului méltóságra. Különben ezen második, az elsőnél számosabb osztály egyénei népes helységeknek urai lévén, gazdagságuk forrásait a kereskedés, földművelés és baromtenyésztés teszi, a a néptől, melynek védei a fejdelem s az általa önkényesen felállított katonai hatalom ellenében, szeretve tiszteltek. Mindaz-

által nincsenek biztosítva a fejdelem s a vele tartó első nemességi osztály erőszakos hatalma ellen; igaz, hogy e visszaélések nem maradnak büntetlen, mert a kimbunda fejdelmek többnyire erőszakos halállal múlnak ki.

Mint említettem, a külellenség megtámadása esetében általános felkeléssel védelmezik az országot, mindazáltal állandó katonaság is van, melynek tagjai „mukán dsámba,“ azaz elefántfi nevével viselik. E katonaság egyedül az uralkodótól függ s inkább a nép ellen készített ostor, mintsem bogy annak védelmére szolgálna. A zenebonát és rablást leső emberek s holmi külföldi szökevényekből egészítetik ki; a fejdelem parancsától függve minden fizetés és ruliázás nélkül szolgál, de szüntelen bel- és külföldi háborúban forgolódván, a nyert zsákmány felét kapja díjúl. Fegyveréi: hosszú csövű puska, zagája (ölnyi vas dárda), gyilok, melyet az övben visel, s rövid fa buzogány (hunya).

Lehetetlen e katonaságnál pusztitöbb s kártékonyabb fegyveres testületet képzelni. A föld jajgat tapodásai alatt. Akár baráté, akár ellenségé az útjába eső birtok, ¹⁰⁾ féldulatik s elpusztíttatik általa; vérontás és pusztítás jelöli útját, jaj a fegyvertelen lakosoknak, kiknek közelében ez afrikai húnok megjelennek, irgalmatlan bánásmódra számolhatnak még akkor is, ha gyalázatosán meghódolnak.

A katonák 200—400 emberből álló bókákba vannak beosztva, minden ilyen boka egy „szómakátito“ vezérlete alatt áll, e kapitányok megint az úgynevezett „szóm“ an ukán dsámba“ (tá-

bormester) parancsától függnék, ki mindig a fejdelem közel rokonaiból választatik.¹⁰⁾

A k i m b a n d á k (quimbanda) háromféle irányban működnek, t. i. mint papok vagyis inkább jóslók, mint orvosok, és mint bírák. Mint jóslók a bálvány istenek akaratát tudakolják s hirdetik a népnek mindig úgy, mint önhasznuk s érdekük megkívánja; s noha egész eljárásuk a józan gondolkodással merőben ellenkezik: a buta babonás véleményekkel megtelt nép mégis föltétlen hitelt ad nekik. Mint orvosok ők gyógyítják a betegeket, rendszeren holmi kuruzsolásokkal; a nép ugyanis azt véli, hogy minden betegség természet fölötti okból származik, azért a kimbandák azt állítják, hogy csak ők képesek a beteget meggyógyítani, mint kik a kiluluknak is parancsolhatnak. Mint bírák ők rendezik az istenítéletet s szolgáltatják a bulongo-italt, kényük kedvük szerint intézvén el a perlekedők sorsát. Mindezeknél fogva nem csoda, hogy a nép a kimbandákat rettegve tiszteli, de soha nem szereti.

A kimbunda nép társadalmi viszonyai nagyon egyszerűek, törvényrendszere csak bizonyos szokásokon alapszik. A szélesen kiterjedt kereskedés, földmivelés- és baromtenyésztésnél fogva a tulajdon jogi perlekedések épen nem ritkák; ezekben a nép bírái Ítélnék nyilvános gyűlésen, a „vikolá^w-k szerint, jó belátással, de könnyen megvásárolható igazsággal. A személyes és házi ügyekben még nagyobb erővel bírnak a bevett szokások. Minden ember saját házában teljeshatalmú úr. A felnőtt fiú, mihelyt a házasságra képes, szüleit elhagyva független állapotba helyezi magát. A feleség a férj tulajdona, mert ve-

vés által szerzi meg. Mindazonáltal a férj rendszeren jól bánik vele, a nő azért közel sem mutat tiszta hűséget, a férje iránt, azonban ennek okát a soknejűségben kereshetjük. A hűtlen nő ritkán bűnhődik vétkéért, ha büntetését megnevezi, mert a törvény súlya csak erre nehezedik. S ha ez nem képes vétkét a megbántott férj rangjához képest kisebb nagyobb bírsággal megváltani, nemcsak maga, de néha egész családja is eladatik mint rabszolga. Azonban ez utóbbi eset, hogy t. i. családja is eladatik, csak akkor fordul elő, ha a megbántott- férj főrangú ember. Oly nagy ez emberek haszonvágya, hogy a férj a nevének hűtlenségéért járó bírság kedvéért nemcsak könnyen elfelejti megcsúfoltatását, de volt alkalmam tapasztalni, hogy egész szemtelenséggel ü maga ösztönzi feleségét a vétekre, neki ígervén a hűtlenségéért járó váltságdíjnak felét.

A soknejűség általános leven, még a rabszolga is legalább két feleségre igyekszik szert tenni, holott a vagyonosabbak tíz és több nőt is vesznek, ide nem értvén a rabnőket, kiket szintén mint ágyasokat használnak. A házasság minden szertartás nélkül történik. A vőlegény a menyasszony szülőinek kis ajándék kíséretében megüzeni, hogy szándoka van, leányukat nőül venni. Ha ezek az ajándékok elfogadják, jele, hogy beleegyeznek. Erre a házassulni kívánó látogatást tesz a szüléknél s alkudozásba ereszkedik velők a menyasszony ára lett. Ez ár a közsorsnúknál igen csekély, néha alig 10 rőf szövet a szülék s néhány rőf a menyasszony számára. Az alku megtörténte után a kérő minden további halasztás nélkül házába viszi a leányt, kit

véleménye iránt meg sem kérdeznek, ¹¹⁾ s ott számára többi feleségeinek lakjaitól elkülönzött lakást rendel, ¹²⁾ melybe legott bevezeti. Hét nap múlva a férj még egy kapát ad új feleségének, s kimutatja neki a földet, melyet művelni tartozik; végre még holmi apró jószágot is ad neki. Ettől fogva a feleség köteles a férje és maga számára szükséges eleséget megszerezni.

Mennél nagyobb a feleségek száma, annál könnyebben róvhatják le férjük iránti kötelességeiket. Mert bevett szokás szerint a férj sorban, naponként vagy hetenként felváltva, tartozik velök lakozni, s a feleségek csak így sorban kötelesek őt eledellel és kimbombo itallal eltartani. Ha tehát többen vannak, ritkábban kerül reájok a sor, s ritkábban esik rájuk a férj eltartásának terhe. S mint tapasztaltam, csak az valódi oka annak, hogy a sok feleség általában véve békességben él egymással, mert mindnyájan szeretik a henyélést. De egymással vetélkedve igyekeznek férjüket jól tartani, kiki a rája eső időben. Hogy mindazáltal a jó egyetértés a több egyenlirangú feleség között a netán beálló féltékenység miatt meg ne zavartassák, rendszeren a legidősebb feleségre a „ntembo“ (házasszonya) méltósága ruháztatik, ki tekintélyénél fogva az előfordulható óvodásokat kiegyenlíti s a békességet és jó rendet helyreállítja. A férj köteles feleségeinek minden újhord feltüntével új ruhát, európai szövetet, adni vagy ha nem adhat, őket legalább jó szóval biztatni s várakozásra bírni.

A természeti ösztön a férfiaknál alkalmas időben serkentetik fel, de a nőknél igen korán, s az alig

12 éves leányok már férjhez mennek. Azért már 25 — 30 éves korukban egészen elhervadt s elaggott banyák s a vagyonosb emberek non solent amplius enni illis coire. Mulieres in genere facile concipiunt, sicut praeterea valde fecundae et exceptis paucis casibus dolores partus feliciter perferunt. ¹³⁾ Sub periodo menstruum per ocliedum illis veti tum est maritis appropinquare, imo nec esculenta aut potulenta eorum iicet raanibus attingere, nec virorum qualiacunque objecta, videlicet illorim vasa, vestimenta et caetera utensilia contrectare, et in fine nec igni focali domestico approximare.

A férj a feleséget tetszése szerint útnak eresztheti, de a nőnek az elválás csak két esetben engedtetik meg; először: ha az egybekeléstől számítva két év alatt férjétől meg nem terhesedik; a másodsor, ha a férj tehetetlensége általában be van bizonyítva. E két esetben a férj az elváló feleségnek a menyasszonyi bért újra tartozik megfizetni, s az általa számára természetesen gabnát is visszaadni vagy annak árát lefizetni. Elváláskor a gyermekek mindig az anyjokat követik s birtokában maradnak, az elvált nő pedig vagy atyjafiaihoz tér vissza, vagy ha mindjárt más férje akad, ennek házába megyen.

A házasságból született fiúk nem édes atyjoknak de anyjok testvérbátyjának tulajdonai, s az atyának felettük még akkor sincs hatalma, midőn mint kisdedek az ő szárnyai ótalma alatt vannak. A fiúk nem is atyjok, hanem nagybátyjok után örökölnék, s ez teljes hatalommal rendelkezhetik velök, sőt szükség esetében el is adhatja őket. Csak

rabnő ágyasoktól született gyermekek az atyjuknak valódi tulajdonai s örökösei is.

A házasságok csaknem kivétel nélkül sok gyermekkel áldatnak meg, a leány gyermekek száma jóval meghaladja a fiúgyermekek számát. A szülék gyermekeiket kisded korukban igen jól táplálják; már születésük után tized napon kukoricalisztből készített péppel napjában kétszer etetik vagy, jobban szólva, erővel tömik, s rendszeren három egész évig szoptatják, A szoptatási időszak első két harmad részében az anyának nem szabad a férjével hálni. A gyermekek egészen felserdült korukig meztelen járnak; oktatást nem nyernek, s a fiúk csak atyjok vagy nagybátyjok társaságában tanulják el a divatozó foglalkozásokat, a leányokat pedig anyjok tanítja a földművelésre s egyéb teendőikre. De az anya épen nem ügyel leányának erkölcsi tisztaságára, s egyedül csak a felserdült leány saját akaratjától függ, rendes vagy csapodár életet kövessen-e, annál is inkább, mivel a szüzesség a lakodalmi ágyban épen nem köve teltetetik, sőt mint tapasztaltam, még nem is méltányoltatik.

Ha a nő a férj birtokában meghalálozik, atyjafiai, kik tudják, jól vagy rosszul bánt-e vele a férje, ahhoz szabván magokat, észrevételeiket a halálozás okát kifejtő kimbándával tudatják, a ki azután a körülmények szerint a férjet ártatlannak jelenti ki s n halálozás okát az elhunytnek kiluluirá fogja. De ha a férj arról vádoltatik, hogy elhunyt feleségével rosszul bánt, a kimbanda rája fogja a halál okát, s az így elvádolt férj a neki tulajdonított bűnért tetemes bírságot kénytelen elhunyt felesége atyjafiainak fi-

zetni. Sőt gyakran még a meghalt gyermekekért is az atyát vádolják be a boszús anya rokonai, kik ilyenkor a kim bandát könnyen megvesztegethetik a magok részére vonhatják; s ekkor a veszteségen tán szíve mélyéből szomorkodó atya a kimbanda ítélete nyomán még váltságot is kénytelen felesége haszonleső rokonainak fizetni.

Mindezen leírt szokások, noha a természettel el-
lenkeznék s olvasóimnak talán hihetetleneknek lát-
szanak, fájdalom, tökéletes gyakorlatban vannak e
népeknél.

Szolgák, a szó igazi értelmében, itt nincsenek, azok helyét a rabszolgák pótolják, kik mint már elő-
adtam, két különböző osztályhoz tartoznak. A „fu-
kák“ vagy „háfukák“ mint zálogok csak kivál-
tatásuk idejéig tulajdonai a hitelezőnek. A másik
osztálybeliek a „dongók“ azaz hadban elfogott vagy
vevés által szerzett rabszolgák. Mindkét osztálybe-
liekről már szoltam, itt különösen még a dongókról
kell emlékezmem.

Ezeknek száma igen nagy ¹⁴⁾. Nemcsak a kül-
földről hozatnak be sokan, kik ott összevásárolta
iuk, de a belföldiekből is számosán jutnak rabszol-
gaságba. Mert ezen kapzsi, irigy és egymással szün-
telen perlekedő népeknél a legkisebb vétség vagy
gondolatlanul kiejtett szó, mely buta szokásaikba
ütközik, „kezila“ véteknek tekintetik, s minthogy
írott törvény nincsen, a szokásokat pedig kényök
kedvük szerint legtöbb esetben a hatalmasabbak a
gyengébbek kárára magyarázzák, s végre minthogy
a vétek súly a s a neki megfelelő bűnhődés közt nincs
kellő arány, a büntetés pedig mindig súlyos váltsági

bírságban áll: azért nem lehet azon csodálkozni, hogy a nemzetnek csaknem fele a másik fele résznek mint rabszolga adatik el. De szerencsére a rabszolgák állapota közel sem oly rettenetes, mint azt ily vad indulatú népnél gondolni lehetne.

Az urak, mint már említettem, inkább atyai mint uraági hatalmat gyakorolnak rabszolgáik felett, nyájasan bánnak velök, elegendő időt hagynak nekik saját házi dolgaik elintézésére. Azonfelül a rabszolgák mindig szabad nőekkel házasodnak s tehát elég kényelmes életet folytathatnak, gyermekeik is, mint kik az anya tulajdonai, szabadok. A rabnők pedig nagyobb részét, a tulajdonosok ágyasai, s mint ilyenek családi tagoknak tekintetnek.

De ezen jó bánás nem annyira a tulajdonosok emberséges gondolkodásának, mint inkább a félelemnek eredménye, hogy szökés által elvesztik. A rabszolgák ugyanis két módon menekülhetnek meg uraik hatalma alól: „varira“ és „simbika“ vagyis „tombika“ útján, „Vatira“ azaz egyszerű szökés az, mikor a rabszolga alkalmas időben mindent odahagyva messze vidékre vagy épen a külföldre fut. Ez esetben volt tulajdonosának joga van őt erővel vagy kiváltás útján ismét kézhez keríteni. A rabszolga ezen egyszerű elszökésénél a tulajdonosra nézve sokkal veszedelmesebb az úgy nevezett „simbika“ vagy „tombika“ útján történt szökés, mert azon kívül, hogy ezt a rabszolga igen könnyen megteheti, még törvényeik is nemcsak megengedik, de sőt nagy mértékben elő is mozdítják. Az urával elégedetlen rabszolga könnyen elhagyhatja a házat azon ürügy alatt, hogy csak látogatóba megy a szomszédságba, de

séta helyett a már előre kiszemelt, rendesen vagyonosb s nagyobb befolyású családfő, vagy valami „erombe szekulu“ lakásába szalad, s itt több tanú láttára agyonüt egy ebet, juhót, kecskét, vagy más házi állatot, melyre legelsőben bukkan. Ha most kérdőre vonatik, kijelenti, hogy szándoka lévén urat cserélni, a tett kár lejében magát a kárvallott tulajdonos rabszolgájának vallja. De még ennyi sem szükséges, elég ha az elfutott rabszolga az úrnak ruháján tesz is egy kis szakítást ezt mondva: „ame pika jove“ (én rabszolgád vagyok) ¹⁵⁾,

De ha netán a rabszolga valami nagyobb vétet követett el s ezért szökött meg urától, ki vagyona vagy állásánál fogva nagyobb befolyást gyakorol a társaságban, ki tehát a szökevényt tetemesebb váltságdíjjal is visszaszerezheti: akkor a megszökött rabszolga valami nagyobb kárt tesz, hogy ennél fogva új uránál megmaradjon. Ez esetben rendesen valamely főrangú személy szarvasmarha-szárnyékába igyekszik jutni, ott egy darab marhát öl le, s húsból legott egy darabot elvágván, a legközelebbi tűzön megsüti s elkölti. Azután hangos szóval kiáltja, hogy az okozott kárért magát örökös rabszolgául megadja a tulajdonosnak, a szavának bizonyságául a szárnyék tűzén süttött és elköltött húsról hivatkozik.

A ily nemű tombikálást rendesen csak oly rabszolgák követik el, kiknek családjok van, s kik tehát bizonyosak lehetnek abban, hogy új ároktól szívesen fogadtatnak, Mert tudni kell, hogy nemcsak az így megszökött rabszolga lesz az új úrnak tulajdonává, de egész családja, feleségei és gyermekei is szabadon követhetik új helyére, Nemcsak rabszol-

gák szoktak ekkép urat váltani, de a szegényebb sorsú szabad egyének is önkényt valami hatalmas urnák rabszolgáivá lesznek, midőn elkövetett véték vagy adósság miatt üldöztetnek, hogy ily módon a bizonyos veszély elöl megmeneküljenek. Mert azon pillanattól fogva, melyben szabadságukról lemondva rabszolgákká lettek, úgy tekintetnek, mintha a múltra nézve meghaltak volna, s minden előbbi vétkeik feledékenységbe merülnek, s csak a jövőben általok netán elkövetett vétkekért lesz köteles urok az illető váltságdíjt megfizetni.

Az ily szökés következtében szerzett rabszolgák birtoka törvényesnek ismertetik el, sőt volt tulajdonosuk, kitől megszöktek, gyakran még holmi követeléseiket is, hátrahagyott ruháikat s egyéb javaikat, kénytelen megtéríteni, kivált ha valamely hatalmas úrhoz menekültek.

Felette nehéz, ha nem egészen lehetetlen a leírt módon elvesztett szökevények visszaváltása, Az új tulajdonos csak nagy áldozatért vagy barátságból mutatja magát hajlandónak azoknak kiadására. Mert a ki ezt teszi, az asimikálni akaró rabszolgák véleményében el van kárhoytatva, nincs többé bizodalnok benne, s nem egy könnyen fognak hozzá menekülni. Másfelől az idegen marha megölése már úgyis a legnagyobb büntettekhez tartozik, azért vétkeknek tartják a marhát ölt rabszolga kiváltásáról csak szót is tenni. ¹⁶⁾

A kimbunda népek fő szenvedélyei: a henyélés, evés, ivás, tánc, zene és fajtalanzkodás. Igazán szólva, egyedül csak a szükségtől kénytetve szánják el magokat valamely munkára; háborúra, kereskedelmi

utazásra, vadászatra, vagy halászatra. A midőn pedig körülményeik megengedik, a múlttól és jövőtől mitsem aggódva egész nap a zsángo-téren üldögélnek égő tűznél, egyedül vagy rakáson, s bőven szörpölgetve a kinbombót s egymással fecseggve töltik a napot. Estve feké pedig hol egy hol más helységbe gyülekeznek, hol az ily alkalommal mindig készen álló dobok a víg társaságot táncra indítják, melynek csak a késő éjszaka vagy a kora hajnal vet véget.

Ez életmód mellett nem csoda, hogy e népek csak az érzéki élvezetet ismerik, s a nálok, mint tapasztaltam, bőven találkozó szellemi erő nemcsak haszon nélkül marad, de annak még szikrája is alig fejtetnék ki, ha arra a szomszédaikkal gyakran viselt háborúk, de kivált szélesen kiterjedt kereskedelmi utazásaik elegendő alkalmatosságot nem nyújtanának.

Többször a száraz hónapokban szoktak a szomszéd népek ellen, nem hírt és nevet, de csak ragadozást célzó háborúkat viselni. Mindazonáltal a háborúnak mindig valami hitvány ürügyet szoktak okául vetni; pl. valami varázslatot, melyet állítólag a szomszéd tartomány népe vagy fejedelme az ország fejedelme vagy ennek sarjadéka, vagy épen az egész nép kárára tett, midőn pl. az esőt felfogta, melynek következtében nagy ínség támadt; vagy a varázslattal valami járványt, himlőt, szembetegséget s egyéb pusztító nyavalyát hozott az országra.

A fejedelem az ország nemességével tudatja a háborúra eltökélt akaratját s felhívja, hogy jelenjen meg a kitűzött helyen fegyveres hóká-ival. De a ne-

messég nem mindig engedelmeskedik, főleg ha a szándéklott hadjárat nem nagy zsákmánnyal kecsegtet. Ily esetekben a fejdelem szemet hány, s nem igen vonja kérdőre a makacs nemeseket. A kijelelt helyen táborba gyűlt fegyveres csapatok hó-kákba osztatnak, minden bókának saját zászlója¹⁷⁾ s parancsnoka van (szóma-katito); ezek szintén a „szom’ án-ukán-dsámbá“-nak vannak alárendelve, épen ágy mint a rendes katonaság parancsnokai.

Hihetetlen gyorsasággal s egészen véletlenül ütnek az ellenségre; hol ellenállásra találnak, öldöklő csatára kelnek. Ha győznek, a kezökre került öregeket és kisdedeket lemészárolják, a dologra képes foglyokat pedig összekötözik s rabszolgául magokkal elhurcolják. Az elvihető vagyont is elrabolják, a többit pedig tűz által elpusztítják. Azután oly gyorsan mint jöttek haza is mennek, hol a fővezérnek a nyert zsákmányt bemutatván, ¹⁸⁾ a nekik jutott részszel családjaikhoz térnek vissza, melyektől örömmel s dicséretekkel halmozva fogadtatnak,

A nyert prédát csakhamar a hadi készületekre tett költségek megtérítésében s a harcosok tiszteletére rendezett multságokban elpazarolják.

Ha a sok dobzódásban vagyónát elköltötte, neki szánja magát a kimbunda s a gyakran átköltöző s a különböző beltartományokba utazó kereskedelmi karavánokhoz csatlakozik, szerencsét próbálni.

Ha valami árúja van mint „kimbáló“ (kereskedő) áll be, ha nincs árúja, teherhordónak szegődik, A belföldi népekkel üzött cserekereskedés általában nagyon nyereséges; de mit használ az a tékozló s gondatlan életet folytató embereknek? Haza ér-

kezve, csakhamar ismét el pazérolják, a mit az úton kerestek volt.

A kimbunda népek semmiféle vert pénzt nem ismernek, helyét európai készítmények foglalják el: szövetek, égettbor, puska, lőpor, sokféle porcellán- és üveggyöngy, stb. s némely hazai termékek: ma-bálák (durva szövetek), kapák, só, finom gyékények. Mértékük tulajdonkép csak egy van, melyhez minden árucikket, még a folyadékokat is szabják, vagyis inkább minden árucikket azon egy mértéknek megfelelő értékkel árulnak. E mérték csak a hosszúságot tárgyazza, s részei: a „nándu“, „bekka“ és „kirána.“ A „nándu“ körülbelül annyi mint egy rőf, két „náudu“ egy „bekkát“, s négy „bekka“ egy „kiránát“ tesz. Csak a nandu osztatik még részekre, t. i. $\frac{1}{4}$, $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$ nandura, a bekká és kirána oszték nélkül számíttatik.

Minthogy pedig az európai szövetek ára nemcsak hosszúságuktól, de minőségüktől is függ, a dolog bővebb megmagyarázására szükség a dél afrikai belföldi népeknél leginkább divatozó árucikkeket felsorolni, s különböző árokat az említett mértékhez képest meghatározni, valamint a nem szövetekből álló elosztható vagy eloszthatlan tárgyaknak is a szövetekhez viszonyzott árát megállapítani.

Az afrikai belkereskedésre leginkább alkalmas szövetek a következők;

Portugal nyelven.

Baeta
Panno da costa
Pintado
Chita
Zuarte

A benszlülöttek nyelvén.

Baeta.
Lumbongo.
Pintado.
Chita.
Noroti.

Ezeket, mint értékesebb s finomabb szöveteket, a benszülötték közös névvel „kitakáva“-nak nevezik s e név alatt ismerik.

Lencos		Valeszu.
Garraz		Bingysa.
Négyféle fazenda da ley t. i. :		
Kaluko		Kaluko.
Koromandel		Ovátua.
Tufulim		Otyipoke, vagy Kisszondi.
Mabala		Mabála.

Ezeket általában „Viera“ közös név alatt ismerik.

Másféle szövetek, mint finom francia keszkenők, sálók, posztók, s jól dolgozott érc és kristály ékességi szerek, a messze belföldön csak a fejedelmeknek szánt ajándékokul szolgálnak, a kereskedésben nincs keletük, a durva népek nem tudják megbecsülni s nagy áruk miatt nem veszik.

A baeta és luinbongo ára 100 százalékkal magasabb a zuarte, pintado és chita szövetek áránál. Két bekka baeta vagy lumbongo az utóbbi szövetek egy egész kiráuájának felel meg. De ezeknek ára ismét 100 százalékkal magasabb a lencos, garraz, és a fazenda da ley szövetek áránál, a midőn egy bekka azokból kettőnek felel meg ezekből.

A mi pedig a finomabb s itt meg nem említett szöveteket illeti, ezek keveset s nem általában használtatnak a kereskedésben, s értéküket könnyen lehet a rendes szövetek árához szabni.

A mondottakból már kitetszik, hogy ezen né-

pernél, melyek mindig mentül hosszabb mértékű szövetet kívánnak, mikor árúikat eladják, a kereskedő mindenkép azon legyen, hogy mentül kevesebb „kitakáva“ szövetet legyen kénytelen adni.

Itt az alkudozás nemis annyira a szövetek mértéke, mint inkább minőségük s nevük felett történik.

Az égettbor ¹⁹⁾ palack számra (ongálaffa) méretik, minden palack két „bekka viera“-szövetre becsültetik.

A lőpor puskatöltésnyi mennyiség szerint számítatik, 8 töltés egy rffif „viera“ szövetnek felel meg. Nagyobb vásárlások alkalmával bizonyos mértéket használnak, mely 30—50 ily töltést foglal magába.

Egy puska négy „kirána“ szövetnek felel meg, melyeknek fele „kitakáva“ s fele „viera“ szövet. Öt tűzkő egy nándu viera szövetre számítatik, ugyanannyira tíz levél papiros.

A gyöngyök kisebb nagyobb füzérekben adatnak el, s minőségükhöz képest a füzért egy nandutól kezdve egész egy kirána kitakáva vagy viera szövetért adják.

A kanéi vagyis „buzio“ kagylóból a tengerpart távolságához képest 25-től 50-ig számítatik egy nándu viera vagy kitakáva szövetre.

A hosszú, fehér csontnyelű kések négy bekka, vagyis egy kirána, a fanyelű kések pedig rendszeren egy nándu viera szövetre becsültetnek.

A réz csengetyűkből a nagyobbak, melyek átmérője mintegy 3 hüvelyknyi, 3 kirána viera, sőt sokszor kitakáva szövet árát érik meg, a csörgő pedig egy bekka viera szövetért adatik el.

Az üveg poharakból az aranyzott virágnak sokszor több kirána, a közönségesek pedig csak két bek ka viera szövetért kelnek el.

A sónak ára a környüállásokhoz képest nagyon különböző, t. i. a mint a tartományok kisebb vagy nagyobb távolságban vannak a sóbányáktól. Bihéországban rendesen egy font só egy nándu viera szövet értékének felel meg, mi körülbelül 18 p-krajcárt tesz. De a Zámбуella tartományokban fontját könnyen két pengő ftra számíthatjuk, tekintvén az egy font sóval becserélhető viasz vagy elefántcsont mennyiségét. A távol belvidékekre szállított só fa kéregből készült zacskókban árul tátik, egyegy ily zacskóban 1—6 font van,

A kimbunda népek belkereskedése hasonlítva azok külkereskedéséhez nagyon csekély, s tárgyai leginkább: rabszolgák, szarvasmarha, juh, hazai kapák. Elefántcsont s szarvorrá-szarvak nincsenek a kimbunda országokban, viasz is kevés van, a mit tehát ezen cikkekből a külföldön becserélnek, azt rendesen az európai kereskedő telepekre szállítják.

A rabszolgák ára jelenleg itt nagyon csekély; mióta a tengeren való elszállításuk meggátoltatik, azóta volt árok alig egy harmadrésére csökkent le. Felserdült fiú rabszolga vagy nő 35—40 rőf különféle európai szövetért vásároltatok. Csaknem ugyanannyi rüfbe kerül egy nagy izmos ökör is, csakhogy a szövetek nagyobbbrészt a kisebb értékű „viera“ fajhoz tartoznak. A kecskének ára kétszer nagyobb a juhénál, az áldozatok miatt, melyekre a kecske használtatik; néha egy kecskéért egész kirána, felében ki-

takáva, felében pedig viera szövetet kell adni; de a többi barom, a sertvés meg tyúk igen olcsó.

A kapa ezen népnek szokása szerint tenyéryni széles s arasznyi bosszú, tojásdad, homorú lapú. Az ombállei vasbányákban igen sokat készítenek, onnan tizet egy nyalábba kötve a külföldre szállítják. Egyegy ily nyaláb három bekka viera szövet értékének felel meg, de a távolabbi népek hat annyit is adnak érte.

A belkereskedésnél sokkal nagyobb a külkereskedés. Kétségkívül a kim bundák Déli-Afrikában a legszélesebben kiterjedt kereskedést űzik, mert a nyugati tengerpartoktól közel az Ind tenger partjáig, sőt néha egészen odáig járnak a kimbunda karavánok, éjszokról délre pedig a Moropu birodalomtól kezdve 20 szélességi fokon keresztül egész a Mu-szimba sivatagokig, európai szövetekkel megakodtan, vagy pedig elefántot vadászva. Szükségtelen említenem, hogy e hosszas utazásokat csak számos egyénből álló karavánok tehetik meg. Ezek szerkezetéről már feljebb szóltam, itt még a távolabb belföldre szállított európai árúk becserélését fogom néhány szóval megérinteni.

Miután a rabszolgakereskedés eltöröltetett, most a kimbunda nemzet külkereskedésének tárgyai leginkább az elefántcsont, rhinoceros-szarv és viasz. Ez árucikkeket ók a belföldi nemzetektől európai árúért cserélik be, és pedig a viaszt egyenesen és egyedül csak az európai árúért, az elefántcsontot és rhinoceros-szarvat pedig részint azokért, részint rabszolgák vagy szarvas marhákért, az illető népek különböző szükségeihez képest. Mert vannak né-

pék, melyek öltözeteikre s egyéb szükségeikre nem használják az európai árát, tehát azoktól az elefántcsontot és rhinoceros-szarvat csakis rabszolgák-vagy szarvasmarháért cserélhetik be.

A belföldre készülő karaván már előre jeleli ki a nemzetet, mely közé utazni akar, s tudván a körülményeket, céljához képest intézi el ügyeit. Szöveveivel elsöben azon népeket keresi meg, hol az uralkodó embertelen szokások következtében bőven és olcsón adatnak el a rabszolgák. Ilyen országok: Moropu birodalom, Ka l o v á r, Lubanda, Kaitira, Katáiiig a és Kazenibeországok. ††††) Miután azon országokban a magokkal vitt európai cikkekért a szükséges rabszolgákat becserélték, ezekkel azon népekhez vonulnak, melyek bőviben vannak az elefántcsontnak. Ezt most a vas béklyókban ²¹⁾ oda hurcolt rabszolgákért cserélik be.

A szarvas marhával eszközölt eserekreskedés sokkal több alkalmatlansággal jár, és csak délre, a Kubángo folyamom túli tartományokban járjay hol a szarvasmarha nagy bőviben vannak, hol tehát azt igen olcsón szerezhetik. De az ottani szarvasmarha száraz, meleg és homokos legelőkhöz van szokva, azért a hosszas utazást az onnét éjszakkeletre levő nedves és sömlýékea hideg lapályokon keresztül ki nem állja, különben is bajos volna azt az ottani nagy és meglábolthatlan ingoványokon áthajtani. Azért, a Kubángón túl levő tartományokban össze vásárlótt szarvasmarhát onnét csak délre hajtják a különbözö pásztor és vadász népekhez, milyenek a nm* kdbálók, liingák, badombodollák, ukoambik, kongónk, imúmbák, mnszimbák, melyek az idegen

földről hozott férfi rabszolgákat el nem fogadjuk, s árúikért t. i. az elefánt-csontért meg rhinoceroszarvért szarvasmarhát vagy fiatal rabnőket akarnak.

A messze tartományokba vitt s az ott becserélt árút a már feljebb leírt módon mángókba kötözve emberek hordozzák, merre népek semmiféle teherhordó állatot nem ismernek. S ez az oka, hogy a cserekereskedésből kelt nagy nyereségnek több mint felét a nagy szállítási költség emészti föl.

Az áldástosztó földművelés igen szűk határok közé vagyron szorítva ezen népeknél, mert azt a férfiak mint lealacsonyító munkát egészen megvetik s csak az asszonyok gyakorolják. Leginkább kukoricát és maniokot termesztenek, azután még babot, borsót, tököt, kolompárt, ²³⁾ édesgyökért (kara) olajnövényt (mandubi) sjó fajta dohányt. Kerti zöldséget vagy gyümölcsfát épen nem tenyésztnek, mert, babonás véleményeik minden hasznos újításnak olleneszegülnek, ²⁴⁾ a legkisebb újítás is csak bizonyos kedvező körülményektől segítve kaphat lábra igen lassan.

A vetésföldeket nem a gyepes síkokon, de az ős erdők közepett készítik el. Itt rendszeren csak a fik gallyait vágják le, ezeket azután a fa tőkéje körül összehalmozzák, s miután a száraz évszak alatt megszáradtak, akkor meggyújtják. A nagy tűz a még élő tökét megöli, de ki nem vágják, hanem ott hagyják, míg a szél ki nem csavarja.

Szept. hó végén, de leginkább október elején, mikor az esőzések beállanak, a földet csak alig 3 hüvelyknyi mélységre felforgatják a kapával, azután két arasznyi magas halmocskákat hánynak föl,

egymástól lépésnyi távolságra, igen oly formán, mint nálunk a szőlőtöke-mívelésnél, a halmocskákban lábbal gyengéden fészket készítenek s ebbe vetik a magot. A fészkek közeit babbal vagy tökkel vetik be. Kétszer kapáltatván meg a kukorica, már márciusban megéri, de rendszeren csak júniusban takarítják be, s ekkor egyúttal a szárat tűz által megemésztik.

A maniok termesztéséről és kezeléséről már feljebb szoltam, itt még megjegyzem, hogy a hideg, többnyire agyagos földön sokkal később érik meg, s általában nem oly édes ízű, mint az, melyet a tengerpartok közelében a meleg homokos földeken termesztene. S hihetőleg ez az oka, hogy a kimbundák sokkal kisebb mértékben termesztik mint a kukoricát,²⁵⁾ holott a Koanza folyamon tál, alig 3 napi távolságra s odább keletre a belföldi népek ellenkezőleg igen kevés kukoricát s felette sok és jó fajta maniokat termesztene. A Koanzán túl általában a homokos föld uralkodik, s ott a maniok egy esztendő alatt érik meg egészen.

A dohányt az esős évszak elején ültetik el, a szükséges távolságokra, oly formán mint nálunk. Több ízben megkapáltatván, febr. hóban a már sárguló leveleket leszedik, s nem felfűzve, de árnyékos helyen fris fa levelekbe takarva készítik az éredésre. A lerakás után négy nap múlva rendszeren naponkint megforgatják a befedett dohányleveleket, s a már megérteket kiszedik s legott két hüvelyk vastag kötelekbe (minda) fonják, kiszakasztván elébb a levél közepén levő vastag eret. A 10 ölnyi hosszú dohányköteleket (mindákat) gombolyagokba tekerik,

de minden 24 óra alatt egyszer kibontják, s az egész fonadék hosszában a marokkal gyengédeden megnyomogatják, s ezáltal eltávolítják a kiszivárgó nedvet.

Ezt mindaddig ismételik, míg nem a mindinkább kevesedő nedv egészen elapad, akkor azután árnyékos helyre teszik a dohánygombolyagot, s ott hagyják, míg nem egészen kiforr.

Az apró vagy megroncsolt leveleket nagy fa mozsárban még nedvesen összetörik s ez összetört anyagból alma nagyságú golyókat készítenek, melyeket „bungé“-knek neveznek. Ezeket azután árnyékos és szellős helyen megszáritják. E dohánygolyókat leginkább a külföldre kiviszik.

Különbféle, s mind jeles fajta dohány létezik itt; ha jól kezelnék, kellemes illatjával a virginiai, havannai, varinasi és bahiai dohányfajtáknak sem engedne.²⁶⁾

A maudubi oly formán mint a kukorica felhányt halomsorokban természetlik. A késő téli julius és augusztus havakban érik meg, s ekkor a szélesen elágazott gyökerei rakvák sárga hosszúkás tokokai, melyek két magvat rejtenek magokban. E magvakból nyerik ki főzés által az olajt, melyet leginkább az eledelek berántására használnak. A megfőtt magból kiszivárgó olaj a víz színén úszik, s úgy szedik le kanállal. A maudubi gyümölcs megsütve ízes és tápláló eledelt is szolgáltat, de gyakori éledelete hevítő természeténél fogva ártalmas befolyású az egészségre.

A kolompér (kápá), bár jól tenyésznek, csak igen kis mennyiségben természetlik, s mint tapaszt-

taltam, a kimbunda népek a kolompár éldeletét lealacsonyadnak s undorítónak tartják.

A föld termékenysége általában igen nagy, az agyag és homok keveretű földön a vetemények az esés időszakban nagy hamarsággal tenyésznek, és pedig oly buján, hogy a kukorica 180, sőt 200 magot is ad. De mindezen bőség ellenére e népeknél az éhség igen gyakori, mert restségből csak alig természetnek annyit, mennyi esztendőnként a család szűk eltartására elegendő, s az aratásból sohasem tesznek félre valamit a szűk évekre, sőt a begyűjtötet minden gazdálkodás nélkül kezelvén, rendszeren már néhány hónappal az új aratás előtt egészen kifogynak az élelmi szerekből; azért a szűkebb esztendőkbén általános és öldöklő éhség uralkodik közöttük. ²⁷⁾

Még rosszabb karban áll náluk a állattenyésztés. A barmot egészen magára, természeti állapotjában hagyják, még éjjeli szállásokat is alig készítenek számára, hogy azáltal a ragadozó állatok ellen biztosítanak. Az itt létező házi állatok: szarvasmarha, juh, kecske, sertvés; a szárnyasokbul egyedül a tyúk.

A szarvas marha mind tarka, nincsen nagy számmal, csak vágómarhául szolgál, mert a rest és makacs kimbunda a legkisebb gonddal sincs iránta, s nem tudja tanulékony ösztönét felhasználni, nem tudja, hogy járomba lehet az ökröt fogni, s a földet ekével szántani. Még a tehén tejét sem használják a kimdundák, mert a tej éldelete babonás véleményük szerint vétek. ²⁸⁾ A szarvasmarha gulyákban legel, az esős hónapokban a magasb vidékek erdői kö-

zott, a száraz hónapokban pedig a sömlyékes Japályokon.

Nagyobb számmal van a juh és kecske, melyek szintén csak vágóbaromul szolgálnak. A juh nagy testalkotású, gyapjú helyett apró sima szőrrel van iédve, húsa igen jó ízű. Egyedül csak a sertvést szokták hizlalni, jobbára kukoricával és maniokkal; nagyon jó fajta, s igen hamar hízik,

A házi állatok herélése divatban van a kimbundáknál is, s jól és alkalmas időben gyakorolják.

Az említett házi állatok, noha minden gondviselés nélkül hagyatnak, rendszeren jól kiképezett s kövér állapotban vannak, mivel mindig jó és bő legelőjük van. De a délre fekvő Humbe tartományokból általam ide hozott szarvasmarha, mint tapasztaltam, sehogysem képes itt meghonosulni, mert a híves téli hónapokban a hideg s a mezőséget ellepő „karapáto“ férgek (acarus) kevés idő alatt megölik.'

Méhtenyésztésről a kimbundáknál alig lehet szó, mert csak a rengeteg erdőkön, az odvas fákban bőven találató mézet szedegetik. A méhek fészket, mint már említettem, részint az „oszole“ madár útmutatása szerint keresik föl; a feltalált fészket mindig tökéletesen elrontják. Mindazonáltal szoktak vastag fa kéregből henger ded kaptárokat is készíteni, melyeket azután az erdön valamely fára kötöznek. A méhek csakhamar elfoglalják a kaptárokat, s ott, rakják a mézet, mely a kaptár tulajdonosát illeti, s elrablását halálos véteknek tartják.

Vadászni leginkább a téli hónapokban szoktak, midőn a földet borító magas fű a keleti szelektől

egészen megszáradván, könnyen felgyújtathatik, A kitűzött napon több helység lakosai puskával vagy nyilakkal fegyverkezve összegyűlnek s a kiválasztott erdőre mennek. Itt több helyen meggyújtják a száraz fűvet, s a rendszeren fűvó szélről élesztett tűz nagy hamarsággal elharapózik s iszonyú robajjal hat keresztül a fák alatt elterült tömött fűvezeten s a lehullott száraz ágakon, s lángja magasan felcsap a fák gallyazatáig.

A vadászok már előre úgy helyezkednek el, hogy az egész területet bekerítik, s így a megrémült a a tűz elől minden felé futó vadat könnyen elejthetik. Több százankint lövöldöztetik le a legkülönbözőbb vad, hogy ily alkalommal érdekes állattani gyűjteményre lehetne szert tenni.

A vadászat ezen módja némely veszélyekkel jár, mert a sokszor több mint mérföldnyi átmérőjű körben rendszeren dühös ragadozó állatok is nagy számmal vannak bezárva, ezek egy részről a mind erősebben dúló lángoktól, más részről a puskák durrogásaitól felrettenve dühösen a körben előrehaladó vadászokra rohannak, s kivált az oroszlány, leopárd és onka sokszor drágán adják el éltöket, mert néha több vadász áldozatul esik el, mind a mellett, hogy az efféle gyakorlatokban jártas feketék a fenyegető veszélyt ügyesen kikerülni tudják.

Ezenkívül a vadászatnak más módjai is divatoznak, s különösen az úgynevezett vákongék (vadászmesterek) a következő eszközzel élnek: folyótól vagy vízártól kezdve egyenes vonalban ülnyi magas sövényt (mundo) készítenek, mely néha több mint *egy* mérföldnyi messzeségre nyúlik; a sö-

vényben rendes távolságokra keskeny nyílást hagynak, hol csaptatót (olibi) állítanak fel. Az ily csaplatét ekkép készítik: vastag és nehéz fa tuskét meghajlott irányban más egyenesen álló iára támasztanak, s fa pecekkel erősítik meg, a pecekhez vékony zsinórt kötnek, melyet az általjáráson keresztül vonnak. Ha már valamely állat arra jár, a zsinórt okvetlenül megrántja, ezzel a fapecek kimozdul helyéből, a nehéz tuskó épen a szűk nyíláson átnyomuló állatra zuhan, s lesújtja. Hogy e csapták által a nagyobb állatok, pakasza, zebra, stb. is biztosan agyonátsék, a csapó fára még hegyes, rövid vas dárdákat alkalmaznak, s valamivel szélesebb nyílásokat csinálnak. Gyakran az olibi-nyílások alatt vermetek (ongumbe) is ásnek, melyeknek fenekére egy vagy több vas dárdát alkalmaznak fölfelé irányzott hegygyek E vermet gazzal befedik, mely azonnal beszakad, midőn az állat rá lép. A vadászok az olibi készüléteket naponként megvizsgálják, hogy a netán agyonütött s ott heverő vad el ne rothadjon, vagy a ragadozó állatoktól iol ne emésztsék.

A halászatban sokkal kevesebb ügyességet tanúsítanak a kim bundák. Hálót nem tudnak készíteni, s a használt igen egyszerű eszközzel nem sok halat képesek elfogni, ámbár iblyóik bővelkednek benne. Legközönséges haláskészület az úgynevezett „muzua,“ azaz vékonyra hasított nádvevzőkből kötött hosszúkás, tölcser alakú kosár, melynek mintegy félölnyi átmérője van. Ezen kosárnak belül, a külső készüléhez hasonló bélése van, mely csavarmódra tekeredve a külső készülettől mindinkább eltávolodik s végre hegyes alakú, alig félarasnyi szé-

les nyílásba végződik, mely a közte s a külső készüllet között levő zacskóba nyílik.

E muzuát szájával a víz folyása ellenében erősítik meg szintes irányban. A hal a kosár tág nyílásába könnyen behat s a mindinkább keskenyedő bélélen át a még keskenyebb alsó nyílásába jut, melyen át a víz sebessége által a zacskóba sodortatik, melyből aztán ki nem mászhatik.

A másik hal fogó eszköz az úgynevezett „ginda,” mely a nálunk is divatozó hal tapogatóval megegyez. A gindát jó sikerrel használják, midőn az időszaki elöntések után a folyók közelében elszórt tavak vize elapadván, a csekély vízben hátramaradt halat könnyen elfogdoshatják. De a halászat ezen módja nincs egészen veszedelem nélkül, mert a tócsákban gyakran krokodilok is lappanganak, melyek annak idején az apadd vízzel nem vonultak vissza a folyóba..

A kimbundák építését illetőleg meg kell jegyeznem, hogy a fakerítéssel a kívülről árkolattal megerősített egyes libáták mindig külön építtetnek, egymástól legalább 300—400 olnyi távolságra. Egymás mellett épült több kevesebb ily libáta helységet képez. Minden libáta a tulajdonos család fejétől igazgattatik, kit szintén szekulunak neveznek, a családfők fölé az erőmbe szekulu van rendelve. Az erőmbe libáták egészen úgy vannak építve mint a többi libáták, csakhogy nagyobb területet foglalnak el, s főkapujok előtt, a kerítésen kívül, a zsángo (tanácstér) szokott lenni, mely négyszegletű tér, a melyen fa padok vannak.

A libáták lakosainak száma, különböző kiterjedésűkhöz képest, nagyon különböző, egyremásra 80-tól 160 lélekre rúg, de néha 2000 egyén is lakik egy libáidban. Az egy csoportban épült libáták lakosai szorosan egymáshoz tartva, szükség esetében közös felkeléssel védelmezik magukat a nemesek zsarnok hatalma ellen, sőt nem igen ritkán még a fejdelemtől ellenük küldött haderőt is visszaverik. Kiilhaború alkalmával tulajdon zászló s általok választott főnök alatt harcolnak.

Rendesen a kimbunda libáták roppant incendera fáktól ²⁹⁾ oly sűrűn vágynak környezve, hogy azoknak sűrű lombozatán a szem keresztül nem hat; azért a belül helyzetetett házak kívülről neui is láthatók. S minthogy a helységek mindig nyílt s emelkedett síkokon vannak építve, azért messziről mint magasztos erdőcsoportozatok tűnnek fel.

A libáták kerítésére az úgynevezett „ongáje“ és „máko“ kemény fákat használják. Ezekből ember vastagságú, négy öl hosszú karókat ácsolnak, melyeket oly szorosan egymáshoz vernek a földbe, hogy az ily kerítéseket csak ágyúval lehetne sikeresen megtámadni s lerombolni. S minthogy e népeknek nincs ágyújuk, azért kevés számú fegyveres erő könnyen kiállhatja s visszaverheti a nagy számú ellenség megtámadását is. Az említett fafajok oly kemények, hogy a karók a földben leásva egy századnál tovább is épen maradnak, s a férgek (bungysi) sem bántják.

A kimbundák épen nem finnyás ízlésűek, minden válogatás nélkül a legundokabb tárgyakat is megeszik. Egy két mérges csúszómászó fajt kivéve,

a többi állatot egyaránt jóízűn elköltik, így az oroszlányt, leopárdot, onkát, hiénát, sakált, stb. különféle bogarakat, a nedves földeken tartózkodó, nálunk úgy nevezett lótetűt, a nagy zöld hernyót, a sáskát, stb.; a krokodilt, a nagy gyíkot, (*Iacerta tequixin*), az óriás kígyót, rákot, békát. De legkedvesebb eledelök az ebhús, melyet azonban csak a harcra alkalmas férfiak esznek, és pedig némely ünnepi szertartások alkalmával ember- és marhahússal keverve. Az előkelőbbek rendszeren marhahússal és erdei vaddal táplálkoznak. Növényi eledül többféle, vadon tenyésző zöldség szolgál, nevezetesen a „lumbi“ (paréj).

Napjában csak kétszer szoktak enni; a reggelit (huima) napkeltével, az ebédet (kúria) pedig nap nyugtával költik el. A húsféléket mindig parázson félig sülve eszik, kivevén a nagy szertartások alkalmával tartott lakomákat, mikor is a húst, mint már említettem, keverten megfőzik. Különböen csak a zöldségeket szokták főzni s zsírral, pálma vagy mandubi olajjal beráutani.

Kenyér helyett az úgynevezett „futa“ és „infungyi“ szolgál. A „futá“ fa mozsárban tört, s finom fűszállakból készített szitán (engallo) átszitált kukoricalisztből főzött sótalan málé, mely meghűlvén, félig megkeményedik. Az „infungyi“ (infundi) maniók lisztből főzetik. E végre a maniók gyökeret öt hat napig a vízben áztatják, mígnem egészen meglágyul, azután megszáritják s fa mozsárban finom lisztté törlik, s ebből főzik oly formán mint a kukoricamálét. Az „infungyi“ ugyan hófehér s igen tápláló eledel, de a hozzá nem szokott európainak min-

denesetre kellemetlenül esik, ép úgy mint a „futa.“³⁰⁾

Italul a már több ízben említett „kimbombo“ szolgál, mely összekevert kukorica és maniok darából fűzött s erjesztett ser; nagyobb mértékben használva részegséget okoz. Ez italból hihetlen mennyiséget képesek meginni, két egyén egy akót is megiszik fél nap alatt. Íze savanyús, s mértékletes használata az itteni forró éghajlat alatt egészséges. De nem oly egészséges a „mingundi“ vagy „bingundi“ (méhser), ennek eleintén édes íze van, de gyors erjedése miatt hamar erősen csípőssé lesz, s ekkor nagyon részegítő,³¹⁾ nagy hascsikarást és fejfájást okoz.

Előre is elgondolhatjuk, hogy e henye életű népeknél a mulatságok és vigalmak nem hibáznak, Vigalmaik leginkább zenében, táncban és éneklésben állanak. Többféle, durva hangszereik vannak. Legközönségesebb a „l o n g o m á “ azaz hosszúkás nagy fa dob, mely valami gyengébb állat bőrével van bevonva; kézzel verik s oly nagy zajt ütnek vele, hogy a csendes éjszakákon csaknem mérföldre meghallható. Azután a „marimba,“ melynek hangja a mi dudáinkhoz hasonlít, de összehangzóbb s változatosabb, tehát kellemetesebb is. Továbbá a „bendu,“ azaz fuvolaféle hangszer, mely, mert egyező hangokat nem tudnak belőle kicsalni, a fülnek inkább poklot mint élvezetet szerez. Végre a kellemes pengésű „viszángysi,“ mely kétségkívül csak egyedül képes az európai fület békés hallgatásra bírni.

A táncvigalmak leginkább éjjel, nagy rakás tüzek körül történnek, midőn egyik vagy másik helység zsángóján mind a két nembeliek összegyűlvén, s a kimbombótól föllhevűlvén, nagy újongással s énekléssel tüzes táncra kerekednek. Asszonyok férfiak összevissza keveredve, folyvást hangosan énekelve s erősen tapsolva ugroakálnak, egymáshoz közeledve illetlen, sőt fajtalan mozdulatokat tesznek, s általában a legnagyobb szemtelenséggel mulatnak. Rendesen csak a hajnal vet véget kiesapongó vigalmoknak.

E rendes multságukon kívül még két nemzeti ünnepük van, az egyik a „kik Ellánka,“ a másik a „kánye.“ Az első ünnepnek akkor van helye, mikor a harcosok a csatatérről győztesen visszatérvén, a fejdelemnek a nyert zsákmányt bemutatják, ki őket ez alkalommal három napon és három (jen át evéssel és ivással meg vendégi i. Az ünnepélyt a harcosok ünnepiesén öltözve erős puskalövöldözéssel nyitják meg, azután a „szoma katitók“ (hóka-vezérek) által kebelükből választott szónok u harcosok nevében megköszönti a fejedelmet s előadja neki körülállásosan a hadjárat eseményeit, megnevezvén azokat, kik a csatában magokat leginkább kitüntették s jutalmat kérvén számukra. A beszéd végével bemutatja a prédát, mely leginkább rabszolgákból, szarvasmarhából, viaszok és elefántcsontból áll.

A fejdelem a nyert zsákmány felét magának tartja, a többit a harcosoknak hagyja meg; azután égett bort, vagy, ha ez nincs, kimbombát osztat ki köztük.

A szeszestaltól s a marimbák hangjaitól felhevített harcosok nagy ujongással egymást táncra hívják fel, de ez csak akkor lesz általánossá, miután a fejdelem s hadi főnökei körbe állván, a harci mozdulatokból álló „kikalánka“ táncot, eljárták. Míg a fejdelem s a hadi főnökük táncolnak, addig a harcosok ismételve kiáltozzák: „Néha kukul néha kukul néha kukul találna houssi! houssi a kinyámal“ (Üdvözlégy urunk, hatalmas orosz lány, mérges orosz lány). Végre a már békétlen harcosokra kerül asor, s ekkor általánossá lesz a tánc; de a némbereknek még nem szabad oda közelíteni. Egykét óra múlva az áldozatra szánt hadi foglyok vágatnak le, s liusok ehés ökörhussalkeverve megfizetik, s „inlhndi¹¹ kenyérral a iiókacsapatok közt elosztatik. Csak ez undok lakoma után jelenhetnek meg a nők is, s most tovább foly a dobzódás és vigadozás három nap és három éjszaka. A kimbombóban nincs fogyatkozás, az elrablott marha pedig étkül szolgál.

A „kánye“ a földművelő nőknek mintegy aratási ünnepe. Miután a termést betakarították, a környékbeli némberek a kijelölt napon és helyen összegyülekeznek, s ünnepies virágokkal koszorúzva s zászlókkal kezükben a vidéken legbővebb aratást nyert helység asszonyához (ntembo) járulnak, s természetményeikből adományt nyújtanak be neki; azután a vetéseken kárt tehető kiluluknak házi szárnyasok vérével áldoznak. Erre a zsángotéren a sok ételből és italból kedvükre lakoznak s azután minden zenekíséfet nélkül csak énekelve a nem épen díszes mozdulatái „kánye“ táncot járják. Estve azonban nagy tüzeket raknak a téren, s ekkor a minden

oldalról bőven érkező kimbombo elköltésére a férfiakat is meghívják. Most a marimbások és dobosok is megjelennek. S ekkor a legkicsapongóbb mulatság kezdődik; a nők viszik a gazda szerepét, s még szemtelenebbek mint a férfiak, kiket tartózkodás nélkül mindenféle kicsapongásra feltüzelnek. Az ittas nők minden szeméremből kivetkőzve, meztelen a mint dühödt lények ugrálnak a sötétségben fellobogó tüzek körül, úgy hogy inkább pokoli fúriáknak mintsem asszonyoknak látszanak lenni. Végre a kipirosld hajnaltól mintegy fölrettenve visszavonulnak, hogy a nappali álomban új erőt keressenek a jövő éjjel ismét megújítandó kicsapongásokra. Így a kezdetben ártatlan és dicséretes ünnepély utóbb ocsmány kicsapongássá fajul, mely rendesen az egy- másra következő három éjen át tart.

Hitvány időöltés lévén a kimbundák egyik főszenvedélye, az elaggott öregek is, kik az annyira kedvelt táncban többé nem vehetnek részt, valami mulatságot keresnek, s ezt különösen a „cséla“ játékban találják. Ez némileg a domino játékhoz hasonlít. Négyesgű táblán rendes sorozatban s egyenlo távolságokra 40 kis lyuk van vájva. E lyukakba valarni gömbölyű tárgyat, rendesen valamely erdei gyümölcs magvát teszik, a két játzó kezében pedig három ily mag van. E három magot mint kockát a tábla közepén levő (lom borod vány ra hányják. A golyók az eséstől kapott kisebb nagyobb erővel nz egyik vagy másik sorozat lyukaiba gördülnek. S ez dönti el a nyerést vagy vesztést. Mert ha az egyik játzó által hányt golyó a másik játzónak valamely lyukába gördül, az ebben levő magot a maga lyukába teszi,

Érdekes látni, mikép ez emberek mint valóságos autornátok minden szóváltás nélkül egész nap a cséla tábla mellett ülve és kimbundát, szörpölve az időt eltöltik.

† Magyar eredeti kéziratában „kimbimda“ helyett „kimbundus“ áll, mi alkalmasint csak magyaros vagyis inkább latinus végzés. Elébbi közléseiben a nemzetet „kimbundu“-uak nevezi, s ez, vagy az általam használt „kimbunda“ bizonyosan az eredeti és helyes nevezet, A portugál írók rendszeren „quimbundo“-t imák (t. i. „qu“ annyi mint „k“). Livingstone „kimbonda“-nak írja. Maga Magyar a nemzet nyelvét „bunda“- vagy „ábunda“ nyelvnek mondja. E népről Livingstone-ban (423 l.) csak ezt olvassuk: „Délkeletre(Pungo Andongótól)szintén hegyes vidék terül, melyet a „kimbondák“ vagyis „umbondák“ laknak, kikről Vires ezredes állítja, hogy igen vitéz és független, de vendégszerető és becsületes nép. Gazdagok marhában, s országuk sok viaszt hoz elő, melyet szorgalmasan gyűjtögetnek s a portugáloknak adnak el, kikkel mindig jó viszonyban voltak. Az akóiak kik azon nemzet egyik ágát teszik, a Koanza bal partját lakják Pungo Audongo felett, kik, a helyett hogy mint azelőtt rabszolgát hoznának eladásra, most; oly - kor viaszt hoznak, hogy érte a portugáloktól rabszolgát vásároljanak,“ — Azonfelül Livingstone egy vagy két ízben még a hihéi karavánt is megemlíti. Általában munkájának azon része, mely a Kazái folyótól nyugatra Luandáig terjedő tartományokat tárgyazza, na gyón hiányos és hézagos; mikor t. i. arra jára, folyvást betegeskedők s az ábunda nyelvet sem tudta jól, tehát nem gyűjthete oly terjedelmes adatokat, mint más országok- és népekről, melyek közelében útja ment. Más utazási munkákban sem találunk sokkal bővebb tudósi-

tást a kimbundákról, s utazó hazánkfia hihetőleg az első ki azon nemzetet részletesebben leírja. H. J.

- 1) Így neveztettek papjaik vagy jóslóik, kik a babonás népen határtalan hat alommal uralkodván s elveikben szorosán egymáshoz tartván, félelmes theokrátiát alkottak. Jelenleg csak a kaszángysi fejdelem él e címmel.
 - 2) A pakaszéero társulat igen el van terjedve a dél-afrikai népek közt, tagjai különbféle titkos jeleken ismerik meg egymást, melyeknek még addig sehogysem juthattam ismeretségébe, küljeleik: a pakasza állat farkából hasított, hüvelyknyi széles børszelet, melyet fejük köríti kötnek úgy, hogy a belőle szintes irányban hosszan kiálló szőr arcukat beárnyékozza; továbbá ugyancsak azon állat vékony beleiből készült néhány karika, melyeket karjokon és lábszárakon viselnek. Halálos eskü kötelezi őket a társulat titkai megtartására.
- ††) A zsága (sagga, giaga, jagga, jaga) néppel Hattel A n d rá s, ki 1589 óta több évet töltött a Zaire és Knanza vidékén, találkozik először, és pedig a Tehénöböl kii-zeiében a Kavó (Kavako) folyó mellett. A zságák akkor a Kavón túl lak.-zó nép ellen hadakoznak vala s a portugálok hűséges segédjeik voltak. Hadjáratukat azzal kezdek, mondja Battel, hogy mindenkit, a kire találtak, kor- és nemre való tekintet nélkül, leülték vagy elfogtak, A foglyokat a táborba hajtók s béklyóba verik, hogy eladják, a leültöket pedig felfalák, mert a saggák a világ legnagyobb kannibáljai, kik az emberhúst kéjjel főlemésztik, noha elég vágómarhátok van. — Mindazáltal a portugálok szoros barátságot vetettek a kannibálokkal s hosszas ideig nyereséges embervásárt üztek velük. A 16-dik és 17-dik század portugál utazói tehát gyakran emlegetik a zságákat. Honnan jöttek a nyugati partokra, nem tudjuk. Némelyek azt vélték, hogy Afrika keleti részéről, a Nyassza vagy Nyandsa tó kelet-éjszaki mellékén levő Moenemoezi országból költöztek Angola keleti részébe, különösen a Cassange vagy

Cassantse völgybe (Kasszándsi, Magyar: Kasszángysinak írja) a Knango (Quango) mellékére De e vélemény csak név hasé niaton alapszik; t. i. a Kilima Ndsáro hegy éjszakkelleli oldalán elterülő tartományt Óságának (Chaga) nevezik, mi tuskés sűrűséget, kerítő sövényt jelent, s e nevet egynek tárták a zsaqa nép nevével. Mások azt állítják, hogy a zsaqák hazája az egész belföld a Níger folyótól kezdve le a Fokföldi gyarmatig, s hogy azon belföld majdnem merő pusztaság. Végre némelyek azt tartják: a zsaqák, a Habest pusztító gallák, a Dáhomájtól keletre lakozó erők vagy ebók, a Loangótól keletre tanyázó anzikúk s a Nígertől éjszakra barangoló targhik (tuarek) egyazon néptörzshez tartoznak. De ezek mind alaptalan vélemények. Annyi bizonyos, hogy a zsaqák 1542 óta Kongót áraszták el, s a portugálok által csak sok évig tartott véres bare után szó villa iának vissza Azután állítólag az Afrika keleti réBzéu levő Monomotapát is eláraszták, de 1589-ben onnan is kizsorittatának. Mondják, hogy a tulajdonképi zsaqák most Dahomájtól éjszakkeltre tanyáznak, s hogy ott különösen lovas csapataik által gerjesztenek nagy félelmet.

A portugálok továbbá azt mesélik róluk, hogy Zimbo vezérlete alatt költöztek Dél-Afrika partvidékei re. Zimbo halála után egyik jeles vezérének özvegye, Musszasza, s eunek leánya, Tem-ban-Dumba, vezérlete alatt folytaták a pusztítás művét. E két nő állítólag még kegyetlenebb és vérengzőbb volt mint Zimbo. Tómban-Dumba azután fölzendülile tulajdon anyja ellen s magához ragadá az egész hatalmat. Az egybegyült nép jelenlétében egyetlen csecsemő gyermekét mozsárban izzó porrá töré, azután gyökerekkel, füvekkel s olajjal keverve üstben kenőcscsé fűzé, mely kenőcs, állítása szerint, az embert bátorrá, győzhetlenn és sérthetlenné teszi. Ettől fogva a zsaqák minden fontosabb vállalat előtt, magokat a „inudzsjia szamba“ nevű kenőcscsel kenik be, mely mindig ugyanazon edényben tartatik s porrá-

tört gyermekek és fűvek főzése által mindannyiszor ki-pótoltatik. Tem - bán - Púmba csakhamar elhírhedett iszonyatos telteiről; a merre csak vérengző csapataival járt, a lakosok elrémülten a hozzáférhetlen hegyekbe menekültek. A rettenetes asszony tulajdon kedveseit is, ha megunta, leölte és felfalta, mígnem Kulemba őt megelőz-vén, méreggel múlata ki a világból. Tem-bau-Dumba ekkép meghalt, de iszonyatos törvényei érvényben ma-radtak. E törvényeket a portugál írók „quixilles“-nek nevezik; Magyar több ízben emlegeti a „kézila“ törvé-nyeket, de nem mondja, hogy mit jelent e szó, s a kim-bundák törvényeit általában csak szokásbeli törvények-nek állítja. A quixilles (kézila) törvények elseje, a por-tugál tudósítók szerint, azt rendeli, hogy minden zsága anya ölje meg fiúgyermekét, a férfiak hiánya pedig a rabló járatokon elfogott fiúk felnevelése által pótolassák ki. Utóbb annyiban módosították e természetedeni tör-vényt, hogy azon zsagu fiúkat, kiknek foga elsőben az alsó állkapocsban jött, meg nem ölték, hanem felnevel-ték. Más törvény az emberhús-evést rendeli, s megtiltja a sertés, elefánt és kígyó-hús élvezetét. Csak a nőtől való húst nem volna szabad megenni, de e tilalmat gyakran megszegték, mivel, állítólag, fiatal nő húsa igen ízes falat. — A zságák szokásairól azt beszélik: Kedvenc nejét a zsaga ember otthon hagyja s nem viszi magával a háborúba, de hazatérvén, egyik leölt ellen-ségének szívét és velejét hozza neki a háborúból; ha ekkor a nő habozás nélkül eszik a szívből és velőből, a férj bizonyos benne, hogy iránta hű volt; ha pedig nem akar belőle enni, hűtelennek tartatik s kivégeztetik. Cavazzi hithirdető beszéli, hogy személyesen jelen volt, midőn a háborúból hazatérő férj még igen fiatal fe-leségét az általa megölt ellenség húsából vett darabbal megkínálá, mint hogy pedig a feleség a hústól, mivel már egészen el volt rothadva, undorodott, a férj hűtlen-séggel vádolá s meg akard ölni. Csak a feleség esa ládja s Cavazzi közbenjárása menthette meg őt.

Háborúban a zsaágák mindjárt a csata alatt kitépik s felfalják az elejtett ellenség zsigereit és szívéit, a győzelem után pedig nagy tort ülnek a csatamezőn; vért isznak s nyers és sült emberhúst esznek, azután táncolnak és danolnak. Eleségről általában sohasem aggodnak, mert ha éhségük lecsillapítás ára a foglyok vagy elesettek húsa nem elegendő, rabszolgáikat és saját gyermekeiket költik el. Mielőtt harcra indulnak vagy más fontos vállalathoz fognak, a főnök napkolte előtt áldozatot tesz. A főnök pávatollal ékesített süveggel székből ül, környezve 40—50 nőtől, kik kezükben zebrafarkot tartanak s a mögöttük kukorodó zenészek kísérete mellett énekelnek. Nagy tűz felett függő cserép fazékban az elhírhedt kenőcs fő, melylyel a főnök mellett állé papok vagyis inkább varázslók sok ráolvasással és teketóriával homlokát, halántékát, mellét és derekát bekenik. Azután szekerejét adják kezébe, intve, hogy vitézül harcoljon az ellenséggel, s a főnök, jeléül, hogy intésüket beveszi, azonnal eléje vezetett egy fiút s két férfit öl meg. Azután 5 tehenet, 5 kecskét a 5 kutyát ölet le a táborban s ugyanannyit a táboron kívül A vért a tűzbe fecskendik, a húst pedig elköltik. — A főnök születése napját minden évben következőleg ülik meg. A népség férfiai és asszonyai nagy térségen összegyűlnek, középeit a főnök és előkelők sátor alatt vagy állványon vaunak. Egyes fához mentől dühösebb orosz lányt kötnek; a zenészek nagy zajt ütnek, ekkor elvágják az orosz lány farkát, leoldják. Az orosz lány tehát dühösen a néptömegnek rohan, s rakásra széttépi az embereket, mert senkisémmel védelmezi magát, sőt örömmel hagyják magokat széttépni. Végre az orosz lány agyon tapostatik; most az életben maradtak ujjongva felfalják az összetépett embereket s örömkialtással haza kísérik a fejedelmet.

A zsaágák közönséges eledele az emberhús, s csak ennek hiányában táplálkoznak állatok húásával vagy természetmennyekkel, — Fontos események alkalmával

nagy áldozatot tesznek, melyet quiluviá-nak neveznek, (Quiluvia nem egyéb mint: kilulu, vagyis, Magyar szerint, az elköltözött lelkek, tehát ez az elköltözött lelkeknek hozott áldozat volna). Sűrű erdőben nagy karót készítenek, a karók tetejébe élő kosokat, ürüket és tyúkokat szórnak fel, azután leölik az áldozatra szánt embereket, zsugákat és hadifolglyokat, néha több százat. — V.ö. k111b, Laender- und Vülkerknnde, etc. IV. köt. 200—212.

T a m s is megemlíti a „jagga“ népet, mely 1835-ben Beuguelát meglepés feldúlás, s mely, szerinte, a messze belföldön nomád életet él, s a hadi foglyokat inkább megveszi, semhogy eladná.

A „pákaszéro“ szó bizonyosan portugál származású, s a Magyar által említett pakaszérok nem egyebek, mint a mások által említett; „enipaeasseiró“-k, kik Angolában portugál szolgálatban vannak. Livingstone azt mondja róluk: „Bizonyos Szabadkőművesi testvériséget alkotnak, melybe csak azt, veszik föl, kitapasztalt vadász s puskából jól tud löni. Megkülönböztetésül bivaly bőrből való szalagot viselnek fejük körül; minden sürgetős esetben ők a küldöttek. Igen biztos emberek s hadi szolgálatban a portugálok legjobb benszülött csapatát képezik.“ — Magyar a vadbivalyt a benszülöttek nevével többnyire „pákaszu“-nak, de egy két helyen „enpakaszá“-nak is mondja, Cooley szerint tulajdonképp „mpakaszá“-nak kell írni. E szótól származik a „pakaszéro“ vagyis inkább „empakaszairo,“ — Ha e társulat, rniut Magyar állítja, eredetileg a benszülöttek keblében a zsugák ellen támadt, bizonyosan a szó képzőjét saját nyelvükből vették volna. Azért nekem hihetőbbnek látszik, hogy a társulat szerzői a portugálok, kik azt telepítvényeik ótalmára különösen a zsugák ellen is létesítették. Azonban az is meglehet, hogy a társulatnak eredetileg bunda képzőjű neve volt, de utóbb a portugál képzőjű nevezetet fogadták el, mint pl. a „pombeiro“ szóval is tették. Ez benszülött keres-

kedőt jelent s vagy a bnuda „pambu“ (út) szótól ered, vagy „Pombo“ tartománytól, mely Kongo belsejében van, hova a benszülött kereskedők különösen jártak vala. H. J.

†††) Magyar elbeszéléseiben több oly dolgot találunk, melyek hihetlenségnek látszanak, s gyakran azt gondolhatnák, hogy nagyít vagy épen koholmányokat közöl, így pl. több helyütt s ismételve állítja, hogy e vagy ama népségek „anthropophagusok“, „kannibálok“, stb. Ezt nem igen hinnők, ha különösen a IX. fejezetben nem hozna fel oly részleteket, melyek nem lehetnek koholmányok. Tams - ban is olvassuk: „A régi babona még most is megmaradt e népek közt Még az európai telepítvények közelében is valóban mesés dolgok történnek; de különösen Benguela belsejében igazán kegyetlen szokások, uralkodnak. Egy portugál tisztviselő tudósítása szerint többi közt Bailundo kerület keleti szomszédjainál (150 mérföldre Benguelától) még mainapiglan azon szokás uralkodik, miszerint új szóba kormányraléptekor egy leölt kövér öreg néger húsát tehén vagy disznó búsával keverve a fejdelem és hűberései ünnepeyesen megeszik, jelölül annak, hogy a fejdelemnek joga van, minden alattvalójával ugyanazt tehetni.“ — Cavazzi, már szintén idézett munkájában, azt mondja, hogy Kongótól keletre a belföldön sok népség lakik, melyek emberhúst esznek, mikép a Záírén túl lakó kongo-riamulazzák. (Cooley szerint „ria-mnlazza“ annyi mint „na-malas,“ vagyis „ua-mulas,“ a „mulás“ szó pedig a runnda nyelven ördögöt, poklot jelent). Továbbá kétségtelen, hogy éjszaki Afrikában, különösen éjszaki Guineában az emberáldozatok mai napiglan divatoznak, így Wilson (Western Africa; its History, Condition and Prospects, 210, 1.) ezt írja: „A gyakorlat emberi áldozatokat hozni a gonosz lelkek megengesztelésére általános (éjszaki Guineában); de sehohsem gyakoribb, vagy nagyobb mértékű, mint Asanti és Dahomái királyságokban s a Bonny folyó mellékén. A két előbbi helyen foly-

vást nagy számmal áldoznak embereket, főleg hadi foglyokat, a fejedelmi elődük árnyainak, és pedig hajborzasztó a páratlan kegyetlenséggel. Mikor a király meghal, fő feleségeinek s kedvenc rabszolgáinak nagy számát ölik le, nem annyira mint áldozatokat haragja megkérlelésére, mint inkább hogy társai és szolgálói legyenek a más világom.“ Más helyütt mondja: „Dahomáiban úgy mint Asantiban a fejdelem valamennyi elődjének sírját minden évben emberi áldozatok vérével öntözik.“ A dahowáii fejdelem palotájának udvara ember koponyákkal van kirakva, kőfalai pedig ugyancsak emberkoponyákkal ékesítvék.

Hasonló dolgokat beszél Hutchinson. Szerinte Bonny királyának palotájában a főkapu oszloppjai, a szobák pallói, az oltár oszlopja és táblái emherkoponyákból állanak s a falakon emberi állkapcsokból készített füzérek függenek. Még az úgynevezett brass-emberek is, noha „nemes érzelműek“ gyermekeket szoktak áldozatul a folyókba dobni. Livingstone végre általában azon megjegyzést teszi: „A déli szélesség 20-dik fokától éjszakra terjedő valamennyi országban találjuk a szokást, miszerint az elhunyt főnök kíséretétül emberek ületnek le s más alkalmakkor is ember áldozatok hozatnak.“

H. J.

- 3) „Szóma“ vagy „szóba“ (szóvá) a szó teljes értelmében „felséget“ jelent, s azon időtől fogva még mindig a kimbunda fejedelmek címéül szolgál, kik csak világi hatalommal felruházvák, míg a kaszángysizsága fejdelem és főpap egy személyben s azoknál még nagyobb tiszteletben és méltóságban áll.
- 4) Az elhunyt szóba halálának kire rendszeren csak két hónap múlva lesz közönségessé, mert a kimbundák és fő tisztviselők, midőn a fejdelem közelgető halálát gyanítják, senkit sem eresztenek be hozzá, s nevében még akkor is bocsátanak, ki rendeleteket, mikor már nincs az élők között. Végre a fő kimbunda a fejedelmi háremben levő nőket tudósítja a fejdelem haláláról, s azok legott

iszonyú jajgatással tudatják azt a város népével, mire a halotti tor a vad kicsapongások egész dühével kezdődik.

- 5) A fejedelem leendő utódja sohasem lakozik az uralkodó kizelében, sőt vele csak találkoznia is tiltva vagyon, azért rendszeren a legtávolabbra eső vidéken szokott tanyázni,
- 6) A kegyetlen babonákkal eltelt barbárok nem iszonyodnak terhes asszonyokat felbontani s a méhükben talált éretlen gyümölcsöt kiszaggatni, mellyel az új fejedelem testét bekenik, azt állítván az istentelen kimbándák, hogy azzal a fejedelem teste mindenféle fegyver ellen biztosítottatik.
- 7) Mihelyt az általános hódolatkiáltás elhangzott, a fejedelem legott kiszongója által tudatja a gyülekezettel, micsoda új nevet vett föl. Ez többnyire valamely szokásának felel meg. Pl. a jelenleg uralkodó neve „Kajája-Kajángtila“ azt jelenti: szaporán siető.
- 9) A jelenleg uralkodó fejedelem a bihéi arisztokratia nagy befolyása halalmát egészen megtörte, mivel ez zsarnok uralkodását meg akarta gátolni s tehát útjában állott.

1850 febr. 3. a régi s általában tisztelt nemességből 43 egyént saját szeme láttára végeztetett ki méreggel.

A kivégzettekhez volt barátom és útítársam, a karaván főnöke Mursza is tartozott; sem ajándékaim sem kéréseim által meg nem menthettem őt.

- 9) Hogy a föld népe némileg ment legyen e kártékony fegyveres csapatoktól, kell hogy vezérjeik a lakatlan erdőkön keresztül, a helységektől távol vezessék ökL az ellenség földjére, mert különben nincs emberi hatalom, mely a küzdőkbe eső jószág feldulásától visszartartóztathatná.

10) Ha a fejedelemnek nincsen alkalmas fia, ki a „szóm' an ukán dsamba“ vagyis tábornester hivatalát viselhetné, tehát valamelyik testvére ruháztatik azon tiszttség, mely valóban nagy fontossága e despota államban, hol minden intézmény csak anyagi erő által tartathatik fenn.

- 11) Felette megbotrányoztató dolognak tekintenék, ha házasodáskor a leány is megkérdeztetnék, akar-e a kérőhöz menni, vagy sem; mert azt tartják: a nő csak a férfi szolgálatára van teremtvé, s örülhet, ha valaki elveszi. Ha mindazáltal a leány vonakodnék a szüléitől neki ajánlott vőlegényhez menni, a kimbandák által mindjárt elkárhoztattatnék s soha többé férjre nem számolhatna.
- 12) Minden feleség számára külön gunybó építtetik, némi távolságra egymástól, de udvar nélkül, csak a „utembo“ lakjának van külön udvara és kerítése.
- 13) Utazásaimon többször tapasztaltam azt. A karavánoknál találkozó terhes asszonyok, mikor a szülési fájdalmakat érezték, csak kissé kitértek az útból, néha minden segítség nélkül lebetegedtek. Azután a legközelebb víznél megmosakodtak, újdun szülött gyermekeiket is megmosták s ezzel hátukra kötözték s tovább mentek a karavánnal.
- 14) Az ország népességének legalább harmadrésze rabszolga, ha nem fele; de a rabszolgáknak ismét csak harmadrésze némben.
- 15) E szokési módot leginkább csak a rabnők használják, férfinál a gyávaság kitűnő jelének tekintemék.
- †††) Idegen birtokon levő ökor megölése még vallási véleményök szerint is nagy vétek; ezenkívül ára csaknem annyi, mint rabszolgáé, azért nem csoda, hogy az ekkép megszökött rabszolgát nem egy könnyen lehet vissza váltani. — Megtörtént, hogy egyik rabszolgám, miután bosznállásból nekem tetemes kárt tett vagy az említett módon megszökött s más urat keresett magának. Nem annyira boszúból mint inkább azért, hogy példát szolgáltatassak többi rabszolgáimnak, lehető visszaváltásáról a fejdelemmel értekeztem. Ez mind a szökevényt mind új tulajdonosát megköttöztette s mind a kettőt nekem átadatni rendelte mondván: „Ez a fehér a mi tolvaj szokásainkkal járó hasznokat nem élvezzi, mert ez rá nézve szégyenítő volna, következés képen kell hogy azok-

nak terhétől is ment legyen.“ — Én a megkötözött tulajdonost mindjárt szabadon bocsátottam, de ezen a fejdelem nagyon megboszankodott s szófogatatlanságom miatt érette tetemes váltságbér fizetésére kötelezett, mert egyáltalán akarta, hogy az is rabszolgám maradjon.

- 17)** A fejedelmi lobogó színe veres és fehér, függőlegesen váltakozva, de a hókák ahhoz nem tartják magokat, s kényük szerint hol e hol más szinti lobogót hordanak.
- 18)** Közel sem mutatják be az egész zsákmányt, rendesen nagyobb részét, sőt néha az egészet is eltitkolják s eltagadják, noha ezen bűnért nemcsak a vétkes, de egész családja is irgalom nélkül rabszolgául eladatik.
- 19)** A g a n g u e l l a névvel ismert népek az égettort mérregnek tartják s épen nem élnek vele, sőt többen már halállal is lakoltak azért, hogy köztük is be akarták hozni az égettort. A tetten felbőszült vadindulatú népek agyonütötték,
- 20)** Nagy megelégedéssel tapasztaltam a délafrikai távoli bein épek közt mindinkább gyarapodó civilisatio jeleit, mit leginkább az elefántcsont-kereskedésnek kell tulajdonítani. Több népek, melyek még bét nyolc év előtt az európai cikket nemcsak nem használták, de bűbajos műveknek tartották, s azért beszállításukat hazájuk ők is megtiltották, jelenleg már inkább szövetekért, mint rabszolgák- és szarvasmarhákért cserélik el a birtokukban levő elefántcsontot. Ilyen népek a Riámhegyesi folyam hosszában tanyázó lu-bánda, katáuga, kái tirá, kálui, zseuzse népek s a Kubángo folyón túl délru lakozó mu-bandák, háidongák, kongónk, bumbék és mukobálúk.

††††) Az Afrika belsejében létező országok között egyik leghíresebb M u a t a j a N v ó, vagy mint Magyar tán nem egészen helyesen írja — M u a t i J a n v ó a birodalma. M u r o p u e vagy M o r o p u birodalomnak is nevezik; az előbbi nevezet az uralkodó címétől, a másik pedig a nép nevéből kölcsönözött. A birodalom népét

a portugálok „moluá“-nak, többesben pedig moluas“-nak nevezik; Canneeattim hithirdető, ki bunda nyelvtant és szótárt adott ki, azt állítja, hogy a molna szó többese tulajdonkép: „mina.“ De C o o l ey ezt hibásnak tartja, mert szerinte a kérdéses nép neve a Lulua folyótól származik, melynek partján lakik, s egyesben „mlua“ többesben pedig hihetőleg „alua“. A „mu“ vagy „m“ előrag a bunda nyelvekben mindenestre népet, embereket jelent, mikép a „ka“ előrag országot jelent; így pl. mundombe = mu-n-Dombé = Dombé népe vagy emberei, Kalui = Lui ország, Kalováv — Lovát- ország, stb. Cooley már azt állítja, hogy a „nm“ vagy „m“ előrag többesben „a“-ra változik. Az ország fejdeleiének címe így eredt: „umata“ annyi mint „muene“ vagy „mini“, azaz ár, „ja“ vagy mint az angolok ős portugálok Írják — „ya“ a genitivusi rag, „nvo“ pedig, Cooley szerint, rokona a kongói „mfu“-nak s tebát halat jelent; a címnek jelentmőnye tehát: a bal ura. A portugálok e címet megrövidítve „matianf“-nak is írják, Livingstone pedig matiamvo“-nak írja. Jóllehet Muata-ja-Nvó birodalma nagy hírben áll, mégis mindeddig keveset tudunk róla. 1805-ben két „pombeiro“ látogató meg, kiket a kasszandsei kereskedő telep felügyelője Da Dosta konoratus küldött vala ki, hogy, ha lehet, Afrika belsején keresztül menve a keleti partján levő portugál gyarmatokig nyomuljanak elő. Ezen pombeirók szerint Muata-ja-Nvó fővárosa Mukúri portugál teleptől (mely Pungo Andongo közelében volt.) 76, a Kuango (Quango) folyótól 48, s a birodalom déli határj ától 34 napi járó földre volt, s ezen a más adatok szerint Cooley annak fekvését a déli szélesség 5“ 50' s a keleti bosszúság 19° 55' alá helyezte (Lásd: Inner Africa Iáid open, 6 — 37 l.) Később más adatok s különösen G r a i; a R o d r i k közlései nyomán, ki Muata-ja-Nvó fővárosát (kilombo) 1843-ban látogató meg, annak földirati fekvését a déli szélesség 8“ s a keleti hosszúság 22“ 20' alá helyezé, (Lásd: Geogr. Mitth 1s56. IX füz.)

Livingstone ellenben azt mondja: Mafiamvo városa úgy látszik, 19 napi járó földre vau Kabangótól, vagyis a d. sz. 8° 20' s a keleti hosszúság 22° 32' alatt, de a munkájához csatolt földképen, melyet Arrowsmith készített, a város a d. sz. 3° 20' » a k. h. 23° 20' alatt vau; végre Macqueen szerint a d. sz. 2° s a k. h. 24° alatt volna. Ebből látják, mennyi bizonytalanság uralkodik még Afrika belsejét illetőleg. Magyar több Ízben állítja, hogy a Morypub iroda Imát is meglátogatta de fekvéséről mitsem mond s csak egyszer jegyzi meg mellesleg, hogy Bihétől 60 napi járó földre van. Reméljük, hogy a következő kötetekben bővebben fogja leírni. Addig is ide igtatom, mit más forrásokból méríthettem. Graca csak a következő sovány tudósítást közli: „Ez ország, t. i. Muata-ja-Nvó birodalma, Afrika belsejében kelet felé van, s tőle kelet-dél-keletre Cazembe tartománya terül. Be vau rekcsztve a Kasszabi és Lurúit vagy lin-zu folyók tói, ez utóbbi sós és baldús. E folyók a Szénái folyamba (Zambeze) ömlenek. Muata-ja-Nvó birodalma roppant síkság, posványos helyein nagy fák vaunak. A marhacsordák nem magánbirtokok de az állam tulajdonai. A király gunyhói jól épültek s karózáttal környezvék. A városnak hathatós rendőrsége van s feltűnőleg tiszta.“ Más tudósításokból tudjuk, hogy a Muata-ja-Nvó városa a Luiza vagy Loviza folyó mellett épült, melybe több más folyón kívül a Luíge szakad. A birodalom más folyói: a Jambes, vagy Ja-mbese (halfolyó) vagyis Lulua (keserűfolyó), mely a Honi folyóba ömlik. Ez utóbbi folyó, Lucuya, Luakue, Kaszabi, Kazaj, Kazéjc, Kazeze nevekkel is illetctik.

Livingstone-ban a szóban levő birodalomról a következő tudósításukat olvassuk, melyeket a benszülöttektől kapott. „Matiamvo, vagyis Muata-ja-Nvó, valamennyi balonda népek fő uralkodójának városa mintegy 34 ang. mldre van keletre a Lolua (Lulua) folyótól, vagyis 132 aug. mtidre éjszakkeletre Kabangótól. Kvendende falujában (délre a Dilolo tavától) néhány emberre akad-

tam, kik épen az ő városából jöttek vala, ki lévén küldve hogy a volt főnök halálát hirdessék ki. Az elhunyt matiamvo, ezen emberek tudósítása szerint, úgy látszik, tébolyodéit volt, mert néha fel s alá dühöngte a városban s a kivel csak találkozó, eltíté fejét, mígnem egész ralis a volt emberfejekből. Matiamvo ebbeli eljárását azal indokoló, emberei már nagyon megsaporodtak s tehát fogyasztani kell őket. Föltétien hatalma volt alatt valói élete és vagyona felett. Azon kérdésünkre, vájjon szokásban vannak-e még az ember áldozatok, mint Poréira idejében Csizembe városában voltak, azt felelték, hogy sohasem voltak oly gyakoriak, mint Poréira állította, hanem hogy csak néha fordulnak elő, mikor ő főnöknek az emberi test bizonyos részeire, varázs-szere kül, van szüksége. Hozzáveték, reményük, hogy a mostani fejdelem nem úgy fog cselekedni, mint örült elődje, de csak azokat fogja kivégezni, kik varázslatot vagy tolvajságot követtek el. Továbbá azt beszélték az emberek, hogy mikor a matiamvo meghal, bizonyos mennyiségű rabszolga öletik le, hogy kísérői és szolgálai le gyenek a más világon. A barotszék ugyanezt szokták tenni. Azt is mondták, hogy az elhunyt matiamvo egész falat is eladott, hogy ha valamit megkívánt, ezt az idegenektől megszerezhesse. Mikor rabszolga kereskedő látogatta meg, minden árúját lefoglalta, azután 10-14 nap múlva néhány embert küldé valami jelentősebb faluba, ott megöleté az előkelőbb lakosokat, a többieket pedig eladá, s így fizető meg a lefoglalt árúkat. Ez gyakran történt s csaknem valameunyi látogató ja fekete volt.. Egy öreg ember, ki azt állította, hogy az elhunyt matiamvo folytonos kísérője volt, s kivel Katema városában találkoztam, azt beszélte nekem, hogy a Lolo (Lulua) a Liambáj folyó egyik ága volna, s hogy a kövei kezű folyók szakadnak a Lolába, l. i. a Lisis, Lisz vagy Lisze, Kalileme, Lridis és Molong. Egyikük sem széles, de a Lolával egyesülve jelentős folyamot alkotnak. A tartomány, melyet a Lolo hasít, állítólag lapos,

termékeny: népei: s terjedelmes erdő is vannak. Maliamvo országa állítólag népes de alattvalói csekély vagy épen semmi kereskedést, sem üznek. Ők kálíkot, sőt, lőport, durva cserépárukat s gyöngyöt vesznek s cseréként elefántcsontot s rabszolgát adnak. Szarvasmarhájok nincsen, csak magának matiamvónak van egy csordája, melyet a hús kedvéért tart. A mostani uralkodó állítólag szelíden kormányoz“ stb.

Kazembe birodalma is gyakran említetik, ennek fővárosa Lucenda vagy L u n d a, mely Cooley szerint a déli szélesség $9^{\circ} 29'$ s a keleti bosszúság $29^{\circ} 16'$ alatt fekszik, nincs messze a Luapála folyótól, s a Mova vagy Mofu nevű láp északi oldalán épüli, melybe a Kanegoa, Lunda a más folyók ömlőnek s mely a Luápála folyóval is kapcsolatban van. A város tehát folyókkal és mocsárokkal van környezve, miért is nagyon egészségtelen. A már említett két pombeirón kívül, kik 1810-ben érkeztek oda, Laccrda 1799-ben s Monteiro 1831-ben látogatók meg azon várost.— Kazembe alattvalói az a r m i d á k vagy a l u n d á k (egyesben tulajdonkép: „m'runda“, s többesben „arunda“, mi hihetőleg hegyi lakost, jelent) szálas, izmos, s egészen fekete emberek. Nem reszelik fogaikat, nem is tátoírozzák magokat. Rendesen csak ágyékuk köré kötött s bőr övvel leszorított kendőt viselnek, lábszárukat pedig kagyló a kavics füzérekkel ékesítik, de bizonyos ünnepélyes alkalommal zubonyt öltenek. Tartományuk igen termékeny, mert rendes és bő esők öntözik, de a földművelés meg baromtenyésztés igen rossz karban van nálók. A tavakban és folyókban elég bal van, melyet azonban nem tadnak besózni, jöllehet az a belföldi kereskedésnek fontos tárgya. Az arundák fő eledele a kaszava vagy maniók, de tartományukban a banán a jam és más gyümölcsök és zöldségek is teremnek. A honi hagyományok szerint a múlt században Ganga Abilonda, Muta-ja-Nvó egyik tisztviselője, ki a híres Kigila nevű sósposvány urává neveztetett vala ki, keletre fordítá

fegyvereit s elfoglalá Quichingát s lón alkotója a Kazembe birodalmának. (Kazeinbe, úgy látszik alkirályt jelent.) A Kazeinbe egészen független, mindazáltal Muata-ja-Nvót atyjának nevezi s színleg őt ismeri el főúrának. A Kazeinbe birodalma legtágabb értelemben nyugat felé 40 napi járó földre terjed a Luburi folyóig; délkeletre 20 napi járó földre az Új Zambeze-ig a Luapula egyik mellékfolyójaig. Kelet felé szomszédjai a muzokumák és auembák, kik a birodalma keleti liatárja s a Njassza vagy Nyandsa tó közt terülő tartományt bírják. Kazembe birodalmában híres réz- és sóbányák vannak.

Kazembe birodalmától délnyugatra, Moropubi-rodalomtól pedig délkeletre K a l o v á r ország van. Ezt mások Lovai, Lonvar, Lobale nevekkel említik. Ez országról legrégebb s eddigelé legjobb tudósításunk az, melyet De Silva Teixeira Sándortól kaptunk, ki 1795-ben jára ottan. Akkoron a fejdelem szék helye (libátája) Kinhuma (Quinbama) volt 50 portugál mfdre az ország határjától, a Lualaba vagy Luiuhama folyóúál. „Lovai, ezt mondja Teixeira, 60 port. mfd bosszú s 10 mūd széles. Keletre Luy szó váj a s Ani boella van, délre Amboella, Bunda és Kanunga, éjszakra a moluák (Muropue) nagy szóvája s nyugatra Kibokue (Qtiboq[ue] s Bunda“. —

Lobále igen nevezetes ország azért, mivel a Dél-Afrika középhátán levő nagy vízválasztót foglalja el. Éjszaknyugati határján a délnyugatról jövő Kazáj vagy Kaszabi foly, melybe elsőben a keletről jövő Lualaba, feljebb a vele majdnem egyenközilleg folyó Lulua és számos mellékfolyói ömlenek, s mely végre a Knaugóval (Quango) egyesülve a Kongót vagyis Zairét alkotja. Délkeleti oldalán a Liba foly, mely az éjszakkal étről jövő Liambáj (Leeambye) vagy Luambeje folyóval egyesülve délnek tart; végre nyugatdéli oldalán a Ngenko vagy Loeti foly, mely szintén a Liam bájba sza-

kad. A Livingstone által fölfedezett Dilolo tó itt Lobaléban, vagy keleti határján van. H. J.

- 21)** Ezen vas béklyókat „limbánibo“-nak nevezik; rendszeren tiz rabszolgát egy béklyóba szoktak láncolni. A lánc - szemekbe t. i. egy lépésnyi távolságra egymástól fél- arasznyi átmérőjű karika van illesztve, melyhez a rab- szolgák a jobb kezükre vert karikákon átvont erős vas gyűrűkkel vannak láncolva. Bal kezök szabad marad a testi szükséglet végeztetésére. Éjjel azonban a nagyobb bátorság okáért még lábaikra is vernek béklyót.
- 22)** A M o r o p u birodalomba tett utazásom alkalmával lo- vaglásra megtanított két ökröt vittem magammal s egé- szen jó sikerrel használtam azokat; de a belföldi ma- gas síkokon naponkint utamba eső sok ingoványokon csak nagy bajjal és több ember segítségével voltam ké- pes átvergődni, s végre a K i b o k u e söralyékeiben az egyik Ökröm odaveszett, a másikat pedig, mivel nagyon hátráltatott, kénytelen voltam levágni.
- 23)** A bihéiek, mintegy 10 éve, kíváncsiságból hoztak ma- gokkal Bengnelábóí kolompár magvakat, s jelenleg dú- san tenyészik Eihébeu a kolorapér, de csak a szegényeb- bek táplálkoznak vele.
- 24)** Kllönbféle kerti zöldségek (hajua, tán: hajdina? ká- poszta, paréj, saláta) magvait vittem magammal, me- lyeket kertemben elvettem, s melyek igen jól tenyész- tek ott. Szomszédjaim közül többeket felhívtam, hogy ők is termesszék e zöldségeket s ez által tegyenek szert jó eleségre, de csak igen kevesen vették be tanácsomat; a kik egy keveset elvetettek is, utóbb elhanyagolták, mondván, hogy az effélék csak a fehérek számára te- remtvék, nekik pedig könnyen nyavalyát okozhatnak.
- 25)** A maniok-termesztésre leginkább a több év előtt köz- tük uralkodott nagy éhség ösztönözte, midőn két egy- másra következő évben a nagy szárazság miatt a gab- nafajok egészen kivesztek. Tehát az éhségtől kényszer- ítve határozták el magokat, az utazásaik alkalmával a

különböző népeknél látott s a szárazságot jól kiálló maniókot termeszteti.

- 26)** Mikor utazásaimban valamely népnél huzamosabb ideig mulattam, itt is ott is magammal vitt bibéi dohánymagvából vetőmagot szoktam kiosztani. A Moropu birodalomban, a Kaszábi folyó közelében esztendőnél tovább mulatván, a magammal vitt magvából saját használatomra termesztettem dohányt; ezt látván a lakosok, kik közt addiglan a dohány használata épen nem volt általános, s a dohány helyett valami vad kenderfejt, melyet ők „pangó“ vagy „liambá“-nak neveznek, használtak vala, örömmel fogadók el a dohánymagot, s termesztése csakhamar elterjede köztük, úgy hogy most, mint ott újabb időben megfordult egyénektől hallom, nagy bővségbeu termesztik a dohányt. Ugyanez alkalommal kolompérmagvakat is kiosztottam köztük, de fájdalom, annak még híre is kiveszett náluk. Megfoghatatlan az embernek azon ösztöne, hogy altaljában a neki hasznot hajtható dolgot megveti, ellenben az inkább káros dolgot oly könnyen elfogadja.
- 27)** Csak egyedül ez adhatott okot arra, hogy e makacs és minden újítást utáló nép a maniók- és kolompérmagvakat elfogadta, mert a maniók és kolompár a számos vízér melletti, mindig nedves földeken akkor is tenyészik, ha eső nincs.
- 28)** E népek annyira undorodnak a tejtől, hogy csak hallatára is eliszonyúdnak s felkiáltják: hogyan élhet vele felnőtt ember, holott csak a kisdedek számára teremtetett? Sőt azt hiszik, hogy a kilnluk is megfenyítenék azt, ki tejjel élne. — Az ide délre lakozó népek közönségebb eledele a tarhó.
- 29)** Az incendera fa a platánok fájához tartozik, igen szaporán s csodálandó erővel női- 1849 ben épült libátám körül alig ölnyi magasságú zsenge hajtásokat szűrtam a földbe, a hét év múlva már több öl magas, terebélyes fákká növekedtek, melyek sűrű árnyékot terjesztenek. Csak ezen fák örökítik meg az itteni helységek

emlékét, mert századokig élnek, s még a késő jövőben is híven árnyékolják az alattok már rég elhamvadt helységeket, megtartván a népek hagyományában a le-tűnt helységek nevét. Halálos véteknek tartják ezen fák kipusztítását, mert bizonyos vallási tisztelettel viseltet-nek irántok.

- 30)** Tulajdon házamban rendszeren kukoricalisztból sütött és szózott „kuskus“-t használok kenyér helyett.
- 31)** Tapasztalásból állíthatom, hogy az ezen ital által okozott részegség bármily vérmérsékletű egyéneknél mindig dühös elragadtatássá fokozódik, azért felette veszedelmes ezen különben is vadindulatú népek közt az éven-kint kétszer előforduló s mintegy két hónapig tartó méz-szüret idején mulatni. — A bihéiek ez italt nem nagyon kedvelik, s kedves kimbombójokat nem egy könnyen cserélik el érte, de a ganguellák nagy mértékben és szenvedéllyel élvezik.

VIII. FEJEZET.

Folytatása az elébbi szakasznak.

Az adó. A büntettek és büntetések. A bírák és törvénykezés, A végrehajtó hatalom. A vallás. A közoktatás. A lakosok anyagi és szellemi termete s öltözete. Az időszámítás. Az emberek életkora. Az uralkodó betegségek és gyógyításuk. A halotti szertartások.

Birtokra rendszeren kivetett adó, vagy másféle jövedékek a kirabunda népek közt nincsenek, az adózások inkább a termékektől a fejdelemnek és előljáróknak önkénytesen benyújtott ajándékokból állanak, kivévén azon eseteket, melyekben a lakosok a fejdelemnek vagy előljáróknak bírói közbenjárását holmi ügyeik elintézése végett megkeresik, mert akkor a kérdésben forgó ügy minőségéhez képest kisebb vagy nagyobb fizetést kell adni. Mint-hogy tehát rendes állami jövedelmek nincsenek, azért a köz hivatalok rendszeresített fizetéssel sem járnak, hanem azokat csak a remélhető ajándékok fejében viselik.

A libáták birtokosai az azokban megtelepedett családok tehetségéhez, vagy inkább jó akaratjához képest különböző adózást kapnak: az aratásból, a tenyésztett baromból, az elejtett vadakból; még a

teherhordás béréből is kapnak kis részt. Ők magok ismét hasonló, de nagyobb adózásokat adnak az erőmbe főnököknek, kik azután bizonyos megbatározott időszakban, évenként legalább kétszer, a fejdelemnek küldenek ajándécul szöveteket, elefántcsontot, viaszt, rabszolgákat, marhát, kapákat.

De ezeknél sokkal nagyobbak azon adózások, melyeket a köztük gyakran előforduló perlekedések alkalmával a hivatalviselőknek fizetni kénytelenek; mert a feljebbvalókhöz tanács- vagy Ítéletkérés végett sohasem lehet üres kézzel járulni, s az ily alkalommal az előjáróknak nyújtott ajándékok leginkább európai árúkból állanak, s általában oly nyomasztók, hogy a perlekedők vagyonát hamar fölemésztik, minek következtében adósságba merülnek, s ha uzsorás hitelezőiknek az adósságot meg nem fizethetik, végre mint rabszolgák eladatnak.

Mindezt ők jól tudják, de a verőkben levő káros indulat mind azáltal gyakori perlekedésre ösztönzi, s már azt is nyereségnek tartják, ha, bár saját kárukkal, felebarátjuknak még tetemesb kárt tehetnek. Azért nagyítás nélkül mondhatjuk, hogy a kimbunda nemzetnek egyik fele mint vádló a másik fél ellen perlekedik, s azalatt a számos „olombángók“ (ügyvédek) s az álnok kimbandák mint éhes farkasok rágódnak az eszeveszett perlekedő nép húsán.

Már a mondottakból gyaníthatjuk, hogy a civakodást már természeti ösztönükből kedvellő, műveletlen, vadindulatú és előítéletekkel teljes nép között a társasági jogok megsértéséből származó bűntetteken kívül még sok oly neműek is vannak, me-

lyek egyedül babonás véleményeik szüleményei. S valóban ezek oly számosak, hogy leírásuk több lapra terjedne, azért előszámlálásukkal nem fárasztom az olvasót, elégséges lévén egyet kettőt megemlíteni. A legközönségesb büntettek s azoknak megfelelő büntetések a következők:

„Milonga já munu“, azaz lopás vétke; ennek több fajai közül legsúlyosabbak; „Vákái viri kepia“ (a vetések megrablása); „guiávo gyinháma“ (az elejtett vad elorzása); „olossi ukuávo“ (a muzuban fogott hal lopása), „olonyirai ukuávo“ (a méhkaptárok meglopása).

„Milonga já ovátuka“, vagy is a személyes bántalmak vétke; ennek fajai közül legsúlyosabbak: „Kátáva kundi an szóma“ (a felségsértés), mely mindig halállal vagy rabszolgasággal büntetetik; „kundi paknila“ (a nagybátyák ellen tett káromlás és engedetlenség); „kátáva kulonga“ (a feljebbvalók ellen tett káromlás és engedetlenség),

„Milonga já véta“, vagyis a személyesértés; fajai közül legsúlyosabbak: „olo munde“ (a gyilkosság); „olovisso“ (a szem kiverés), „olokulo“ (a lábtörés); „olokoko“ (a kéztörés).

„Milongajá kai“, azaz házasságtörés.

„Milonga já bálula“, ennek két faja még a gyilkosságnál is nagyobb büntett, t. i. az „ondeleán kilulii“ (az elköltözött lelkekkel való titkos közlekedés), s az „ou hánka“ (bűbájosság vétke). Ez utóbb nevezett két büntett esetében mindig a bulongo-ital istenítélethez folyamodnak. A babonás előítéleteikből származó ezen vétkeknek veszedelmes következményei leginkább okozzák a délafrikai né-

pek szerencsétlenségét, s az Amerikába már néhány század éva kihurcolt több millió rabszolgának legalább fele, valamint a jelenleg Afrikában levő rabszolgáknak is fele azon képzelt vétkek bűnhődésének tulajdoníthatja szomorú sorsát. Nem szólok az afrikai népek között naponkint előforduló véres és kegyetlen kivégzésekről, melyek szintén ezen vétkekre szabott büntetések eredményei.

Minden vétkek, kivévén a két utolsót s a felségsértést, bizonyos díjjal váltatik meg, mely a vétkek nagyságához képest különböző:

A kecske-, juh-, vagy sertvéslopás díja 30—40 rőf szövet; az ökörlopásé 100—120 rőf szövet s a békeáldozatra szükséges kecske; a vetések megrablása-, a vad, s a muzua törben elfogott hal lopásáért, valamint a méhkaptárok megfosztásáért, midőn a vétkek a bulongo ital által tökéletesen be vau bizonyítva, rendesen 3 rabszolga, vagy a helyett 130—150 rőf szövet jár bündíjúl, s azonkívül egy kecske az áldozattételre; a fejen tett könnyű sebesítés bündíja 15—20 rőf szövet; a kéztörésé 100 — 120 rőf szövet s egy kecske az áldozatra; a lábtörésé 250—300 rőf szövet s egy ökör az áldozatra.

A szemkiverésért 200 rőf szövetet s egy ökröt kell adni, de valahányszor a szemétől megfosztott ember szerencsétlensége okozójának lakásán megjelen, ez mindannyiszor köteles a már megfizetett díjnak egy részét újra megadni, s ez így tart, mindaddig, mígnem a kárvallott meghal. Mert ez gyakran eljárogat amannak házához s folyvást új követelést tesz azért, hogy kiütött szeme miatt mindenkinek csúfjául szolgál s naponkint új boszantásokat szen-

ved. Azért a szemkiütés esete ritkán fordul elő, mert ha történetesen valaki másnak a szemét verte ki, már inkább agyon is üti, mert noha a gyilkosságért nagyobb díjt kell fizetnie, legalább több zaklatása nem lesz, ha egyszor a díjt lefizette.

A személyes bántalomnak s a feljebbvalók iránti engedetlenségnek bündíja a megbántatottnak társadalmi állásához képest 10 rőftől egész 40 rőfig való szövet s egy sertvés.

A házasságtörés vétkéért csak a bűnös férfi lakol, a nő ügye egyedül csak férje akaratjától függ; a megbántott férj társadalmi állásához képest 40—150 rőf szövet s egy kecske vagy ökör a bündíj; de ha a vádló a fejdelmi nemzetség tagja, akkor a bűnös férfi halállal lakol, s családja rabszolgául eladatik.

Az egyszerű rágalmazás bűn díja 20—40 rőf szövet s egy sertvés. Mint már említettem, a bűbájosság s az elköltözött lelkekkel való titkos közlekedés a legnagyobb gonosztettek s elítélésük mindég a balon go-ital által történik, E népek általánosan azt hiszik, hogy a betegség, halálozások s az életnek más bajai csak a kiluluk vagy a hánkák (bűvösök) hatásából erednek, s különösen hiszik, hogy a hánkák a más világon levő gonosz lelkekkel cimboráskodnak, s ezektől tanulják meg a varázslat és bűbájosság kártékony mesterségét, melynek segítségével tetszésük szerint mindenféle állatok, oroslány, kígyó, krokodil, stb. alakját is magokra öltetik, hogy embertársaiknak ártsanak.

A kik valakit e gonoszság miatt bevádolni akarnak, a legnagyobb titokban teszik meg lépései-

két, s miután két különböző kimbanda jóslatát¹⁾ megkérdezték, a fejdelemnél jelentik be a vádat. Ez a vádlottat felhívja, hogy feleljen meg a vádra; a vádlott rendesen tagadja a ráfogott gonoszságot s felhívja a vádlót, hogy vele együtt menjen a bulongo-italra. Ki az istenítelet folytán ügyét elveszti, az a legkínosabb halállal bűnhődik s családjának minden tagja eladatik. E borzasztó áldozatra rendesen a vagyonosb és nagy családdal bíró, munkás embereket szemelik ki, midőn vagyonukat s egyéb előnyüket a kapzsi szomszédok megirigyelvén, azt az álnok kimbandával megosztani iparkodnak. S a szerencsétlen jól vetett hálójukba könnyen be is kerül, ha gyors látással meg nem szabadulhat. ²⁾

A bűn tettekből ítélő rendes bírák a szekuluk (helység vénei), kik az „erömbe“ elnöksége alatt a törvényszéket nyilvánosan a zsángo-téren a nép előtt tartják; ítéletüket még a fejdelemhez lehet feljebb vinni.

A vádló néhány rokona s „olombángó“-ja (ügyvéd) kíséretében a vádlott házához járul; ott a kerítésen kívül, rendesen a libáta bejárásához közel a földre telepednek, míg valaki megkérdezi, mi végett jöttek oda. E kérdésre röviden csak azt felelik: „Olo zsángo!“ (a tanács térre). Ezt megértvén a libáta tulajdonosa, mindjárt meghívja őket a tanács térre, hol mindjárt többen a helységből is összegyűlnek, Ezek azonban nyugodtan, minden szó nélkül hallgatják a vádat s a vádlott feleletét, A vádló vagy ügyvédje hosszas és körülményes beszédben előadja vádját, s kétszer tapsolván, beszédjét a szokott „káraim jo fu bángvsa“ szavakkal berekeszti. Erre

a vádlott vagy helyette más valaki a vádbeszédet szőrül szóra taglalja s szintén hosszasan megcáfolni igyekszik. E felelettel a felperes rendesen nincs megelégedve, s most mindkét fél hosszás szóváltással igyekszik jogát bizonyítani. Érdekes ilyenkor tapasztalni, mily ügyesen s kiapadhatlan ékesszólással tudják az „olombángók“ a szokástörvényeket forgatni és csavarni.

Ha tehát a felek meg nem egyezkedhetnek, a dolog az „erömbe azekulu“ elé kerül. Itt a feleknek, mielőtt a tárgyaláshoz fognának, a bírakat a „kui- k i l a - o m e l a“ (szájnyitás) ajándékával kell megkeresniük, mely a peres ügy nagyságához képest kisebb nagyobb, s sertvés-, juh-, kecske-, kapa- vagy szövetből áll; a nagyobb fontosságú ügyekben pedig szövetet és rabszolgákat kell adni. Ha valamilyik fél nem bízván ügyének igazságában, attól tart, hogy elítéltetik, a szájnyitás ajándékán kívül még az: „ovitukika“ (kegyelemkérő) ajándékot is benyújtja, mely amannál jóval nagyobb. De ekkor ügyét mégis nyeri, ha ellenfelének jó ügyvédje vagy hatalmas pártolói nincsenek.

Miután a bírák a zsángón helyet fogtak, elkezdődik a tárgyalás. Most már nem a felek, hanem csak olombángóik beszélnek, kik általában nagy ügyességet fejtenek ki védenekik védelmében. Néha több napig tart a tárgyalás, míg végre a bírák Ítéletet hoznak, mely háromszor ismételt felkiáltással, s a fontosabb esetekben puskalövésekkel is tétetik közzé.

A vesztes fél a kérdéses ügy nagyságához képest kisebb nagyobb „effetu kirója milonga,“ azaz

vétségfoglaló adására kényszerítették³), s ennek megtörténte után kitűzetik a határnap, melyen a foglalónak megfelelő bírságot kell megfizetnie. Mindezek után a nyertes fél kisebb nagyobb „olopándu“ (köszönet) ajándékot tartozik a bíráknak adni.

A vesztes fél a szekuluk ítéletét feljebb viheti a fejedelemhez, de ennek az említett ajándékokat legalább kétszerte kell megadnia; itt gyakran meg is nyeri ügyét, de akkor ellenfele, kinek javára a szekuluk ítélték vala, rendesen hazugnak kiáltja ki s a bulongo-italra hívja fel. Tehát utoljára is csak a kirabanda dönti el végérvényesen az ügyet.

Az ítélet végrehajtását maga a nyertes fél és rokonai eszközük, s csak azon esetben, midőn az ellenfél hatalmával meg nem bírnak, szoktak a fejedelemhez vagy valamely hatalmas, erőmbe főnökhöz folyamodni. De ez esetben, igen hasonlólag az orosz-lány- és farkasról szóló meséhez, a nyert préda csaknem egészen a végrehajtó körmei között marad, sőt néha még maga a segélyért folyamodó is ott kénytelen bőrét hagyni,

A ki ítélethozáskor az „effetu kirója“ foglalt megadta, a kitűzött határidőben az annak megfelelő bírságot is köteles lefizetni, mihelyt felszólittatik; ha nem teszi, a nyertes fél erővel veszi meg rajta, ha pedig tulajdon erejében nem bizik, valamely hatalmas erőmbe szekuluhoz folyamodik, kinek természetesen a kérdésben álló összeghez képest kisebb nagyobb ajándékot nyújt be. A szekulu azután számos fegyveres kíséretében a késedelmes adóshoz megyen s libatájában minden halogatás nélkül beszél-lásolja magát, s jötteinek okát megsem mondvá, maga

és fegyveresei számára bő ételt és italt követel a gazdától. Ez a követelésnek legott eleget tartozik tenni, különben a zsákmányt leső fegyveres csapat könnyen egész libátáját feldúlja s felpörköli. Néha több napig csak evéssel és ivással foglalkozik a végrehajtó csapat, s csak azután szólítja fel a gazdát, hogy tartozását rója le, és pedig most nemcsak a törvényszéki foglalónak megfelelő összeget, de rendszeren három annyit kell fizetnie. Könyörgés, siránkozás mitsem használ, ha a követelt bírságot míg nem adhatja, az irgalmatlan végrehajtó legott feldúlja a libátát, s néha még háznépét is megköötözve elhurcolja s rabszolgául eladja. A zsákmányból a követelő fél néha megkapja részét, de csak szűken, néha meg épen semmitsem kap.

Sokszor megtörténik, kivált a tartomány határszélül levő helységekben, hogy az elítélt libáta-tulajdonosok, midőn a végrehajtók jöttek híret veszik, ellenállásra készülnek, s minthogy ott a libáták rendszeren karózatkerítéssel s árokkal jól meg vannak erősítve, könnyen megszalasztják a megtámadókat, mintán közülök néhányat lelőttek. Ekkor a megszalasztott végrehajtókat rendszeren a felmérgesedett szomszédok is megtámadják s irgalmatlan mészárlást követnek el rajtuk ³⁾. Ha most a végrehajtókon eképek boszút állt lakosoknak attól kell félniök, hogy a fejdelem, vagy a nemesség közös erővel fog rájuk támadni, akkor ingatlan jószágait ott hagyva, a szomszéd tartományba bujdosnak s halálos boszút eszköznek megbántójok s minden hozzátartozói ellen. Minden kitelhető módon igyekeznek megbántójoknak ártani, sőt minden különbség nélkül a ha-

talmokba eső földieik javait, még személyét is lefoglalják, s zálogban tartják, míg a kárvallott ki nem váltja, a mikor is bejelentik megbántójok nevét és lakhelyét, s oda utasítják, hogy tőle vegyen kárpótlást.

Mínthogy a nyertes fél tudja, hogy a fölkkért végrehajtásban nincs köszönet, azért ritkán folyamodik szekuluhoz végrehajtásért, de ha maga erejével nem képes az adóst a fizetésre kényszeríteni, ravasz álnoksággal igyekszik céljához jutni. Meg sem említi a törvényszék ítéletét, úgy tettet magát, mintha az egész dolgot már elfeledte volna, néha több évig is így folytatja a képmutatást, de mihelyt alkalma akad az adósnak, atyjafiainak vagy szomszédjainak javait vagy népeit lefoglalni, azonnal megteszi, s így bő kamattal együtt megveszi a tartozást.

Ha pedig így sem tud boldogulni, mivel az adósnak nagy pártfogása van, akkor minden lépését szemmel kíséri; s ha pl. tudomására jut, hogy az adós maga, vagy rabszolgái vagy fogadott emberei által szöveteket vagy más jószágot küldött külföldre utazó karavánnal, akkor gyorsan annak eleibe kerül s a karaván útjában eső külföldi tartomány fejedelméhez folyamodik, természetesen ajándékkal, hogy a tartományán keresztül utazó karavánnál levő adósát, vagy embereit a tartozás lefizetésére szorítsa. Ha a fejedelem a folyamodást elfogadja, akkor vagy maga, vagy küldöttjei a követelővel együtt a megérkező karaván tanyájára mennek s ott az adóst, vagy embereit felhívják, hogy⁷ a tartozást fizessék meg tüstént, különben az egész karaván megraboltatik⁸). Az ily esetben, bátor a karaván fegyveres kísérete elég erős, hogy fegyver-

rel is ellenállhatna, mégis egynek hibájáért sem kárt, sem halasztást nem akar szenvedni, s kényszeríti az adóst, hogy tartozását leróvja. Az uzorával kicsikart összeg fele a követelőé, másik fele pedig a végrehajtóé. — Hogyha pedig az adós vagyona a követelt összeg árát meg nem éri, tehát a hiányt a karaván tagjai közös adakozással pótolják, de ekkor adós vagy emberei a karaván fukái (rabszolga) lesznek, mindaddig, míg ki nem vallhatják magokat.

A kielégített követelő a fizetés alkalmával kapott szövetből egy rőfnyi darabot elvág, s a bikásze vérével megfestvén, az adósnak adja át mintegy nyugtatványul. Ezt gondosan elteszik, mint hiteles okmányt a netán előfordulható kétségek eloszlátására.

Az előadottakból kitetszik, hogy a kimbunda népek közt nemcsak élet- és vagyombiztoság nincsen, de többnyire az ártatlan bűnhődik a vétkesért, s békesség helyett soha meg nem szűnő civakodások uralkodnak, a még a közel rokon családok is a viszonyos megtorolások miatt folytonos háborúságban élnek.

Ezen népek vallása csak buta fétisimádás. Bizonyos esetekben a legundokabb tárgyakat, de különösen a kígyókat, békákat, krokodilokat, oroszlányokat, stb. mint az istenek képmásait tisztelik. Ismernek fő istenséget is, melyet „Szuku-vánange“ névvel illetnek, de ez, véleményök szerint, igen közömbös lény s az emberek sorsában csak kevés részt vesz. A világon valódiilag csak két elv, vagyis inkább kétrendbeli lelkek uralkodnak: a „kilulu-szande“ (jó lélek) s „kilulu-jangolo-apeszere“ (rossz lélek).

Hiszik ugyan, hogy a lélek halhatatlan s hogy a más világon (kalunga) tovább él, de e földalatti más világ csak az itteni világnak hasonmása, s csak érzéki élvezeteket remélnek ott; hiszik, t.i. hogy ott elég ételük és italuk lesz, s idejüket minden gond és munka nélkül csak vadászattal és táncvigalmakkal fogják tölteni, mert elég feleségük lesz szolgálatjókra. Véleményük szerint mikor itt éjszaka, akkor a másik világon nap van s megfordítva.

A földi életben gyakorolt jó vagy rossz tettekért a más világon se jutalmat se büntetést nem várnak, s azt hiszik, egyedül a kilulúk önkényétől függ, hogy haláluk után jobb vagy rosszabb sorében részesüljenek. Midőn a halál után a lélek a „kálungá[^]-ba jut, akkor a földi éltében tapasztalt körülményekhez képest az élőknek vagy barátja vágj' ellensége lesz, s a szerint vagy a „szande“, vagy a „jangolo kilulukMioz csatlakozik s azokkal együtt az emberek boldogsága vagy nyomorúsága előmozdításán működik. Minthogy pedig a „jangolo apeszere kiluluk“ száma sokkal nagyobb mint a jótékony „szande kilulúk“, azért amazok az utóbbiaknak az emberi boldogságot tervező szándékát könnyen megghiúsítják, s számtalan nyomorúságot árasztanak az emberekre. Az emberi nyomorúságok egészen elviselhetlenek volnának, ha „Szuku-vánánge“ olykor fel nem boszankodnék a rossz lelkek gonosz tettein, s a „gyitemila“ (menydörgés) által rajok nem ijesztene, s a raakacsabbakat az „ombéra-kerum“ (mennykő) ostorával meg nem fenyítené. De azután ismét kényükre hagyja őket,

Halál után se jutalmat se büntetést nem várván,

csak az ellenséges indulatú kiluluk haragját igyekeznek gyakori áldozatokkal lecsillapítani. A végre mindenkinek egy vagy több liáziistene van, kiket „kilulu ja kula, kongyso“ névvel tisztéinek, s kikhez mint közbenjárókhhoz folyamodnak a kiluluk haragja lecsillapítására. Nagy tiszteletben tartják s g^j^akran áldoznak nekik állatok vérével, a ezen különbözőféle állatok alakját ábrázoló, fából vagy sárból durván készített bálványaikat kápolnátkba teszik, hol gondosan őrzik, s hol körültek több antilopszarv van a földbe leszúrva, E szarvak porrátört faszén és zsír keverettel megtöltvék, melyre az áldozatok alkalmával égő parázst tesznek, s az így támadt füsttel mind magokat, mint házi isteneiket megfiistölgetik. Az említett kápolnák a libáták legelrejtettebb részén vannak, s azokba csak a tulajdonos s az áldozattételre meghívóit kiinbandamehetnek be; másnak nem szabad bemenni, s ha idegen ember történetesen a kápolna közelébe jut, hamar odább áll, mert attól fél, hogy a kápolnában levő, ismeretlen kiluluk képeit magára haragítja.

Kétszer esztendőnként, a száraz és esős időszak elején a szande kiluluk tiszteletére nyilvános körmenetet szoktak tartani. Ekkor az úgynevezett „Kandundu“ bálvány képet, mely természeti nagyságban szövetekből mint bábu van készítve, mcnynyezet alatt ének és zeneszóval helységről helysére hordozzák, az ünnepileg öltözött férfiak a bálvány körül táncolnak s tiszteletére dicsérőénekeket énekelnek. A körmenetet több kimbanda kíséri, kik a „Kándundu“ számára minden libáta tulajdonosától, a kinél befordulnak, ajándékot kérnek, mert így

mondják, a „Kándundu“ mindenütt szerencsét osztogat, tehát azok, kiknek alkalmok volt azt líázokban elfogadni, s a mi még több, számára ajándékot adni, mindenesetre számíthatnak kegyelmére, s bizony remélhetik, hogy a mihez fognak, szerencsés kimenetele leszen; kivált pedig kereskedési ügyeikben szerencsések lesznek, mindig olcsó áron sok jó elefántcsontot, viaszt s egyéb holmit fognak vásárolhatni.

A bálványisteneknek általában állatok vérével áldoznak, s csak a fejdelem beigtatásakor s akkor, midőn az esős évszakban az esők kimaradnak, embereket szoktak áldozni, leginkább hadi foglyokat.

E népek semmiféle tudományt sem ismernek, fáért közoktatásról náluk tulajdonkép szó sem lehet. Mindazáltal némi kézmivességek divatoznak náluk, s ezeket egymástól tanulják.

Legkitűnőbb mesterember a „kángúla“ (kovács), ki a fegyvereket s gazdasági szerszámokat készíti. Azután következnek: a „k úszón go la“ (ács), kí ajtót, nyoszolyát, széket s egyéb egyszerű bártort készít; a „v át un ga- n án ga^w“ (takács), ki holmi szöveteket készít, nevezetesen „tángát“, „mabállát“, s finom gyékényeket; az „olombia“ (fazekas), ki kisebb nagyobb, gömbölyű fenekű fazekat és korsót (muringe) készít.

A „vákongo ja olibi“-k (törvadászok), az erdőn felállítatni szokott csapatokat készítik, többnyire a híres pakaszéro egylethez tartoznak, s a nép-nél általánosan nagy tiszteletben állnak.

A „mukuengyse-jámbákká“-k a karaván s egyéb utazásokra szükséges dolgokat készítik.

A mester „e s s z e n é“-nek, az inas pedig „k á t u n g i s z a“-nak neveztetik:

A mesterségre készülő 10—12 éves fiának atyjafiai a választott mesterhez folyamodnak a tanítás végett, s rendszeren 20 rőf szövetet s egy kecskét adnak neki mint foglalót. A fiú megfogadja, hogy a mestert tanulása ideje alatt hiven fogja szolgálni, parancsainak engedelmeskedni, s mindenben segítségére lenni, jutalom nélkül, s hogy ha majd felszabadul, tanító mesterének leányát veszi feleségül, ha pedig kiadó leánya nem volna, közel rokonát veszi el, hogy a nála tanult mesterség idegen család körébe ne kerüljön. Felszabadulásakor a kimhanda bekeni a leölt kecske vérével s átadja neki az impemba-jelt, s ezzel mindjárt mesterré is lesz.

Kik az utazásra tartozó mívek készítését tanulják, azok próbatétel végett kötelesek különböző vidékekre több utazást tenni s ha a portékák eltakarításában és a „báuzó“-k ⁶⁾ helyes elintézésében elég jártasságot mutatnak, akkor mint „kimbálók“ ⁷⁾ honmaradt ösmerőseiktől a kereskedésre szöveteket kapnak, s a nyereségből bizonyos részlet nekik jár. Ez életmód a legnyereségesebb s ezért első rendű.

A kimbunda népek általában szép és magas termet s rendes arcvonások által különböztetik meg magokat a többi feketéktől; egy ölet meghaladó magasság köztük nem ritka eset. Széles mellük és válluk, kemény tömött húsos izmaik nagy testi erőre mutatnak; arcvonásaik erősen kinyomvák, járomcsontuk többnyire erősen kiáll, de nem okoz ieltűnő aránytalanságot; szemük túl apró és csillogó, hol nagy, kerek s szelíd vonzó fényű ⁸⁾; vannak köztük

néha egészen kék szeműek is, de a kék szem roszul illik a fekete archoz, azért ők természeti hibának tartják s nem szeretik!⁹⁾. Orruk többnyire rövid, vastag, lapos s düllyedt lyukú, de soknak egyenes s szép arányos orra van ¹⁰⁾. Ajkaik rendesen vastagok s gambások, de a finomabb orrú egyéneknek rendesen finomabb s jól metszett ajkuk is van. Homlokuk többnyire magas, de ritkán széles, s a fejtető felé keskenyedő. Fejüket erősen göndör, gyapjas, tömött haj fedi, mely arasznál hosszabbra nem igen nő ¹¹⁾. Arcuk színe fénylő fekete, de némelyeknél többé kevésbé kormos sárgára, sőt egyeseknél egészen sárgára változik. Szakálluk többnyire rendetlenül s ritkán nő, annál sűrűbb a szemöldökük, mely szép görbülettel ámyazza a szemet. Nem igen kedvelik a szakállt s még kevésbé a bajuszt, azért mindig gondosan leberetvalják. Hajukat a férfiak bőven bekennik olajjal s vékony fűrtökbe fonják, melyek a fejen szabadon lebegnek, az asszonyok különbféle képen csomókba kötözik, melyek közé ékességül többféle színű gyöngyöket tűznek. A harcosok s a csínt kedveilő más ifjak a már említett „epunta“ hajdíszszel (dragonos sisak taréjához hasonló félkerek ionat.) tüntetik ki magokat. Mindnyájoknak feltűnő szépségű, jól rendezett, hó fehér foguk van, mely még öreg korukban is ép szokott lenni.

Viri apud cunctas fere gentes Africae babent nimium excultas et praegrandes partes genitales, pubes veró tamviriquam et mulieres partim abrasas, partim naturafiter crescentes gerere consveverunt.

Időnként egész testüket tetőtől talpig olajjal vagy zsírral szokták bekenni, miáltal a durva test-

bőr nagyobb fényt és rugalmasságot nyer ¹²⁾). A férfiak semmi metszéssel testök bármely részét is meg nem bélyegzik; ellenben a nők testük több helyén feltűnő, többnyire valami virág képét ábrázoló metszéseket tesznek. E fájdalmas tátoírozás mennél nagyobb kiterjedésben és feltűnőbb alakban mutatkozik a testen, annál nagyobb becsben tartatik. Élesre köszörült késsel csinálják a bevágásokat, s a vérző sebeket valami növény porával hegesztik be, agy hogy azok a bőrszínén húsos domborodásokat képeznek. Eltérve az ausztráliai vagy más afrikai népek ízlésétől nem testök azon részét, mely meztelen szokott maradni, az arcot vagy kezet, szokták a kimbunda nők tátoírozni, hanem azon részeket, melyeket a természet eltakarni parancsol, praesertim circa genitalia, in regione iniquinali et hypogastrica, praeterea ununi vei ambos musculos gluteos, néha vagy egy vagy mindkét vállapockát is. Ezt leginkább kévéssel férjhez menetelük után szokták megtenni.

A kimbnudákat a természet jó szellemi erővel áldotta meg; eszesek, gyorsan feltalálják magokat, hevenyéből mondott hosszú beszédekben ritka emlékező tehetséget tanúsítanak. A mit látnak vagy hallanak, mindent könnyen eltanulnak, nyelvet, írást, olvasást, kézimunkát, különösen pedig zene vagy énekdarabot ¹³⁾). De minthogy az erkölcsnek nálök semmi befolyása sincs, s a társadalom jó törvények által nincsen fegyelmezve, azért nem csuda, ha öök inkább csak a rász természeti ösztönöknek hódolnak s a jó és szép iránt érzékük sincs. A nyers indulatokon meg nem szokván uralkodni, minden korlát nélkül követik sugalmaikat, s könnyen fellobbanó és

féktelen indulataiknál fogva gyakori vétkeket és szörnyű boszúállásokat követnek el. De ha boszújokat mindjárt ki nem elégíthetik, ördögi álnok tette-
tással sokszor több évig elfojtani tudják, mígnem jó alkalom kínálkozik, a gyűlölt egyén személyén s minden hozzátartozandón boszút állani. Csak a házassági féltékenységnek nincs nagy befolyása indulataikra, vagyis inkább a sokkal erősebb haszonvágyuknak engedve az efféle bántalmakat a megváltás útján nyert kárpótlás elfelejteti velők.

Érzékeik, kivált a látás és hallás, a kora gyakorlat miatt, felette élesek; hihetetlen távolságról tökéletesen megkülönböztetik a tárgyakat, s a legkisebb nyomot mérföldekre képesek követni, úgy szinte a távolról hallott hangokat is oly jól tudják kivenni, hogy azonnal tudják, miféle hang s mi távolságról jó.

A barátságban igen állhatatlanok, könnyen a legkisebb okból eltökélt ellenségekké válnak. Adott szavuknak ritkán lesznek urai, a legkisebb önhaszon tekintetéből eltagadják s erős esküvel az ellenkezőt állítják. Felette nagy kapzsiság s haszonvágy jellemzi általában a kim bundákat, s azért törvényeik, eltérőkig a többi afrikai népek törvényeitől, a tolvajságot némileg ótalmazzák. Az idegen vagyon után annyira áhítoznak, hogy ezt minden lehető, de többnyire erőszak nélküli módon s inkább hízelgő álnoksággal magokhoz iparkodnak szerezni.

Jellemük ezen árnyoldal mellett vannak azonban jó tulajdonságaik is; ilyen a nagy vendégszeretet, mellyel az idegenek iránt viseltetnek, midőn ezekkel örömet házukat, asztalukat, ha szükség, huzamos időre is, megosztják; igaz, hosszas utazásaikon

nekik is van jó alkalmok ezen társasági erény áldásait élvezhetni. Vallás dolgában felette türelmesek, senkit eltérő véleménye miatt nem üldöznek, vagy jobban szólva, erről még csak hallani sem akarnak. Az öregek iránt tisztelettel viseltetvén, többnyire ellenvetés nélkül követik tanácsaikat; az öreget peres ügyeik elintézésére bírának is megválasztják, s ítéletükben bizodalommal megnyugosznak. Végre bátor harcosok, szilárd magokviseletűek s méltóságos külsejűek.

Öltözetükre felette nagy gondot fordítanak. Mindkét nem bő, lobogó, különb féle eleven színű szövetekből készült, talár forma ruhát visel, melyet fehér, többször körültekert gyapotövvel szorosan összeszorítanak, e fölött a vállra, sálmódra, többnyire fehér, veres vagy sárga csíkú kék szövetet vetnek. Az előbbkelők fejüket turbánmódra színes kendővel pályázzák be, de az asszonyok fedetlen fővel járnak. A vagyonosbak s általában minden fegyverviselők elöl, övük alá szorított s lelógó, kis onka- és leopardbört viselnek, régi szokásaik emlékére, midőn még csak vadállatok bőrével ruházkodtak. Ünget csak a vagyonosbak viselnek. Sarut (luháko), melyet szarvasmarha vagy valami vadállat bőréből bocskormódra készítenek, csak az úton viselnek, különben mezítláb járnak. Kedveltebb nemzeti színek a sötétkék és fekete.

Ékességül különb féle színű, igen apró szemű, üveg és porcellán gyöngyöket (kaszungo) használnak, de leginkább csak a nők, a férfiak csak hajfürtjeiket szokták kevés s nagyobb szemű gyönggyel ékesíteni; de a vas és réz kargyűrűket mindnyájan viselik.

Fegyvereik: a „mutáka“¹³⁾, „diábite“¹⁴⁾, „hunya“¹⁵⁾, „zagája“¹⁶⁾ s hosszácsovü puskák. A pus-kát ügyesen tudják kezelni, ritkán vétik el a célt s ha kell, oly gyorsan töltik meg, hogy egy perc alatt három lövést is tesznek. A nyilat csak vadászaton használják, megmérgezését nem ismerik.

Az időt napokra, hónapokra és évekre osztják fel, a hetek rendszerét nem ismerik, a napnak órákra való felosztásáról sem tudnak semmit, de csak az egyes napszakokat különböztetik meg, a nap állásához képest; így: „vomene“ (reggel), „vomene kátu“ (délelőtt), melyet megkülönböztetőleg kézzel a nap állására mutatnak, „hatukilí“ (dél), „kiliongo“ (délután), „ongonussi“⁴¹⁾ (estve), „uteke“ (éjszaka).

Az egyes napokat következő módon sorolják el: hetan (ma), hela (holnap), helainá (holnapután), hela tualale (tegnap), heláinyanya (tegnapelőtt). Az említetteken túl eső napokat a jelentől olvasó számítással jelölik meg.

A hónapot (száji) egyik újholdtól a másigig számítják, minden más különböztetés nélkül, tizenkét ily hónap egy esztendő (virimba) képez. Az esztendőt száraz vagy hideg s esős szakra osztják; a május, június, július, augusztus, szeptember és október „virimba onbámbi“, azaz hideg hónapok; a november, december, januar, február, martius, április „virimba jombera“, azaz esős hónapok. A lefolyt esztendőket bennök előfordult valamely nevezetesebb esemény vagy türiemény által megkülönböztetve említik; pl. „virimba ja zala inéne“ (a nagy éhség esztendeje), „virimba ja tuenda Komo“ (Komo eljöttének esztendeje, azaz melyben én jöttem közéjük), stb.

Az életkort már 7 éves gyermeknél sem jelölik meg az évek számával, hanem csak általában az emberi élet fázisai szerint határozzák meg.

A nap- és holdfogyatkozásokat minden részvétel s félelem nélkül nézik, s általában a csillagok változásainak semmi rossz hatást sem tulajdonítanak, hihetőleg azért, mivel véleményök szerint, az elköltözött lelkek országa nem fent, de a föld alatt van. Oly részvétlen közönnyel vannak a természet tünevényei iránt, hogy nyolc évi köztük tartózkodásom alatt sohasem hallottam őket pl. a nap- és holdfogyatkozás okáról tudakozni.

Mint a természet szabad gyermekei már zsengekoruktól kezdve az élet minden sanyarúságaihoz hozzátörődnek, s erős testalkotásuknál fogva az éhséget, szomjat, a nagy forróságra hirtelen bekövetkező hideget s minden bajt és fáradságot könnyen eltűrnek; egyszerű életmódjuk megóvja őket a növelt társasági étellel járó asztali s más egyéb mértékletlenségek következéseitől. Szünteleni testgyakorlásaik¹⁹⁾, az úszás, vadászat, nagy terhekkel tett hosszús utazások, testi erejüket annyira megedzik s öregbítik, hogy az európai ember el sem képzelheti magának.

Az ekkép növekedett embereknél, nem csoda, hogy kevés nyavalyát találunk, azértis a hosszú életkor náluk épen nem ritka; 100 és több éves embereket találunk köztük, kik többnyire még elegendő testi erővel bírnak, hogy valamely munka által magoknak a szükséges élelmet megszerezzék¹⁹⁾. Hatvan és több éves emberek hónapokra terjedő utazásaim-

ban, 65 fonttal terhelve hasznos, vidám s fáradhatlan bajtársaim voltak.

A tengerpartokra utazó karavánoknál útközben kifejlődni szokott különböző s többnyire makacs járvány okon kívül főleg a következő nyavalyák uralkodnak e népek közt: a himlő, mely időnkint beáll s olykor rettenetes pusztítást tesz köztük, mivel a beoltást nem ismerik. Rendszeren ördögi bűbajos mivének tartják a himlőt, s elhárítására vagy meggyógyítására semmi orvoslást sem használnak, egyedül csak a haragos kiluluknak állatok vérével áldoznak, mindazonáltal a ragadós nyavalya korlátozására az általa megtámadott vidékeket őrvonalok által elzárják.

A süly elég gyakran mutatkozik s többnyire felette alkalmatlan bőrbetegségeket okoz, melyeket azonban többféle növényvel, különösen a „tije“²⁰⁾ szárított és porrá tört levelével szerencsésen gyógyítanak,

A hideglelések, melyeket leginkább a meghűlések okoznak; izzadás, gyakori érvágások és köpüések által orvosolják.²¹⁾

A szembajok rendszer periodikus betegségek, melyek tavasz kezdetével szoktak beállani, midőn a falevelek újra kifejlenek, de általában nem makacs lefolyásnak s egyszerű orvoslás, t. i. a „bábá“-nak nevezett kaktusféle növény főzetével történt mosogatás által meggyógyíthatók.

Annál súlyosabb a vérhas, mely általában rősz lefolyású, s melynek azért is sokan lesznek áidozatjai, mivel bűbajos mivének tartják, melytől csak holmi véráldozattal igyekeznek megmenekedni.

A „tenia“ vagy „solitaria “ vagyis gelosztá nyavalya itt egészen átalános, de nem veszedelmes, noha eddigelé még semmi orvosságot sem találtak ellene ²²⁾.

A rüh itt rendszeren szelíd lefolyású, egyedül langyos vízzel való mosogatás által több vagy kevesebb idő alatt meggyógyul, s mint észrevettem, közel sem oly ragadós, mint az európai, de itt nagyon elterjedt.

Az erdők töltve vannak számtalan fajú illatos s orvosi növényekkel, s a benszülöttek sok orvosi növénynek ismerik tulajdonságait, de mivel a nyavalyákat a gonosz lelkek varázslatának tulajdonítják, azért leginkább a kimbandákhoz folyamodnak, hogy áldozatokkal a gonosz lelkek haragját megkerleljék, s épen a legsúlyosabb betegségekben nem használnak orvosságot. A kimbandák a halandók legálnokabb impostorai már kora gyermekségüktől a tettetés és hazugság mesterségébe avatvák, a nép babonáját okosan ki tudják zsákmányolni s a betegségek elhárítására a legnevetesebb s a józan észszel egészen ellenkező módokat alkalmaznak.

A beteg tehetségéhez képest nagyobb vagy kisebb állatnak megáldoztatása után a kimbanda több jelenlévő előtt a betegnek házi isteneit a betegség oka s gyógyítása iránt kérdezi meg hangos szóval, a feleletet kérdéseire a hely közelében ügyesen elrejtett segédje ²³⁾ adja. Azután a lelkektől ekkép kapott választ a beteggel közli. A betegség rendszeren a beteg testébe varázslat által bejuttatott kulim vas,

szövet, bőr s más idegen darabok jelenlétének tulajdonítatik; mely tárgyakat a kimbanda már előre közelében a földbe rejtett vala el. Azután a beteg testét több helyen fehér és veres csíkokkal mázolja be s oly állásba helyezi, hogy az említett s előre elrejtett tárgyak könnyen kezére lehessenek, s míg a betegnek leginkább fájlalt tagját tenyerével erősen simogatja s azután markával összeszorítja, úgy tettet, mintha belőle valamit erővel kihúzott volna, s ekkor az összetartott markát a jelenlevők előtt felnyitván, a földre ejti a vas, szövet vagy bőr darabot. E műtétet mindaddig ismételgeti, mígnem a testből állítólag kihúzott darabokból jó rakást kumsolt a földre, s azután kijelenti, hogy most, mintán a test a belé varázsolt idegen tárgyaktól meg van tisztítva, a bevett orvosi szerek sikeresek lesznek. S most a szükséghez képest belső, többnyire azonban csak külső orvosszereket alkalmaz a betegre.

Nem szenved kétséget, hogy a kimbandák sok és feltűnőleg jótékony orvosi növények tulajdonságát ismervén, azok által szapora és szerencsés gyógyításokat eszközölnek, de minden tetteiket nevetéséges és titkos babonafátyolba burkolják s a valódi gyógyszert s alkalmazása módját is nagy titokban tartják, azért általom lehetetlen azoknak ismeretébe jutni. Csonttöréseket, mély vágásokat igen hamar tudnak meggyógyítani, de minthogy az orvosszerek, alkalmazása előtt, alatt s után a legotrombább szer-tartásokkal élnek, azért a beteg felgyógyulását inkább ördögi kuruzsolásuknak mintsem a gyógyszer hatásának tulajdonítja.

Mihelyt valaki meghal, azonnal a rokonok az elhunyt házába járulnak s a holt testet szövetekkel beburkolván s a földre vetett gyékényen a ház közepén kiterítvén, megkezdik a „námbi“-t (sírátást). A némberek a halotti házon belül és kívül hangos jajgatással siratják az elhunytat s életében tapasztalt jó tulajdonait panaszszavakkal emlegetik. A férfiak a rosztelkek elűzésére a halotti ház körül lövöldöznek. E közben az elhunytnek legjobb marháit levágják s elegendő kimbombót is megszereznek s azután a „pirouka-jaffá“-hoz (halotti tor) fognak. Ez az elhunytnek vagyonához képest néha sok napon és éjen át tar tátik a már rothadásnak indult holttest közelében. A számosán egybegyűltek étkekkel és italokkal bőven lakozva lármás dobjok szava mellett éjjel nappal szünet nélkül járvák a halotti táncot, míg a vén asszonyok fülhasító siránkozással jajgatnak, s mindnyájan a legnagyobb kicsapongásokkal dobozódnak, mígnem a halotti torra beszerzett ételt és italt elköltvén, a holttest el takarításáról gondoskodnak.

Ekkor az elhunytnek legközelebbi rokonai a holttestet egy lepedőbe varrva hosszú póznára kötözik s ketten vállaikra ve vén kihordják, nem a libáta ajtaján, de a kerítésben különösen e végre készített nyíláson. A halotti kíséret csak férfiakból áll, kik szünteleni puskalövöldözéssel követik a holttestet. Miután a halottvivők az elhunyt házától bizonyos távolságra haladtak, a holttest nehézségéről panaszkodnak s egyik a másikat taszigálni kezdi, hol előre hol hátra; mintha a halott nem akar na a sírba menni, hanem visszafordulván, ismét há-

zában szándékoznék helyet foglalni. Erre egyik a közelálló, közül különbléle kérdéseket intéz a halotthoz s felszólítja, hadd tudassa velők, a mit mondani akar s különösen ha valaki ellen panasza volna. Most egyik halott vivő a holttest fejét kezével úgy hajtja meg, mintha igent akarna mondani, s erre a halott s élők közti párbeszéd kezdődik.

Miért haltál meg atyafi? kérdi egyik kísérő, talán bűbájossággal ölt meg valaki?

Erre egyik vivő a halottnak fejét igenlőleg mozdítja. A kérdező aztán folytatja: Mond meg atyafi, kit gondolsz gyilkosodnak? s legott több esmerős egyénnek sorolja fel nevét, mire a feje tagadó intéssel felel, mígnem végre az álnok atyafiak a köztük már előre kijelölt áldozat nevét említik meg, mire a halott feje ismételve igent bólint. Most a halotti kíséret „tyá“! kiáltásra fakad, s a halotthoz ezen utolsó búcsúszavakat intézik. „Légy nyugodt, atyafi, a holtak országában, mert mi itt készen vagyunk halálotat megboszulni“! Végre a holttestet gyors léptekkel a számára már elkészített sírba viszik, melyet rendszeren az út szélén ásnak, s melyben a holttestet vízirány osan hányát fék ve temetik el.

A magasra felhalmozott sír dombra az elhunyt által élteben használt különbféle házi edényeket, lázékot, tányérokat, kosarakat, s ha több Iibáta tulajdonosa volt — több marba szarvat raknak, s azonfelül minden sírdombon hosszú póznára erősített fehér lobogót tűznek ki. A lövöldözéseket még a temetés után is három napig szokták folytatni, de már csak háromszor napjában, t. i. reggel, délben, és este.

A temetési szertartásokkal járó dorbézolásban az elhunynak vagyona vagy egészen, vagy nagyrészt elköltetik, sőt néha még az elhunynak gyermekei is eladatnak, ha máskép a halotti tor ki nem telik.

A fejdelem vagy atyjafiai temetése alkalmával jaj annak, ki útjában a halotti kísérettel találkozik, mert sem nemére sem korára nem tekintve megragadják s a fejedelmi sírhoz hurcolják, hol az áldozatra szánt személyek számát szaporítja. A fejdelem holttestének eltakarítása után az úgynevezett, valóban rettenetes „l u n g u t a“²⁵⁾ kilenc napig tart.

A temetés után egy holnap múlva a bűbajosági perlekedés kezdődik. Az elhunyt atyafiai az előre kijelölt ellenfelüket²⁶⁾ a kimbandánál jelentik be. Ez rendszeren a körmállásokhoz képest úgy intézi el a dolgot, a mint neki legtöbb hasznot ígér. Megadja a panaszlónak a szükséges utasítást, melyhez magát szabnia kell, ezután a zsángón nyilván bevádolják a vélt bűnöst, kire a halált szerző varázslatot fogják, s a bulongo italra idézik meg. Erőről már feljebb volt szó. †)

- 1) A kimbandák közt oly nagy az egyetértés és cimborság, hogy soha egyik a másiknak véleményét vagy ítéletét meg nem hazudtolja, bár egészen esmeretlenek egymással s tán másnémethez tartoznak is. Erre nézve különül gondoljuk van a hozzájuk érkező panaszosoktól alkalmas kérdésekkel megtudni, vajjon megke-restek-e már más kimbandát véleményadás végett, s mi-féle feleletet s utasítást kaptak tőle? S ezt megtudván, a szerint intézik el dolgaikat.

- 2) Az ily kényszerített kivándorlások nagyon gyakoriak e népek közt, a midőn egész családok a szomszéd tartomány határain tanyázva földieikkel, soha meg nem sztiníi csatározást folytatnak, mignem a fejdelem halála után az utódja által rendesen kihirdetett bfinboesánat folytán haxájokba visszatérhetnek,
- 3) Az „effetu kirója milonga“ bírságfoglaló, mely mint már feljebb láttuk, arányban van a később fizetendő bírsággal, a foglalóul adott egy rőf szövetnek tiz rőf felevén meg. Pl. fejen tett könnyű sebesítésért jeladásul 4 rőf szövet követel tét ikj tehát az Összes bírság, melyet aunak idején a bünös leróni tartozik, 40 rőf szövetet tesz.
- 4) Igen gyakran megtörténik, hogy a fejdelemtől küldött rendes katonaság is, néha több napi haszontalan ostromlás után a lassankiut egybeseregglő szomszédok segítségével vissza vére tik. A győztesek ilyenkor a kézrekerített foglyokat lemetszett orral és füllel eresztik útnak. De azután ritkán lehet nekik helyben maradniok, mert nemsokára az összes katonasággal lesz dolguk, mely nek nem igen állhatnak ellen.
- 5) Az ily adóssági végrehajtások nagyon veszedelmesek az utazó karavánra nézve, mert a rendesen nagy számmal összeseregleni szokott föld népe, látván a jó alkalmat, könnyen rátámad a bekerített karavánra. Nekem ily körülmények közt már kétszer véres csatákat kellett a bennünket körülvelt ganguellákkal vívnom, kik csak több halott és sebesült árán tágitottak.
- 6) „Banzó“-nak nevezik a különbféle európai árukból álló kötegel, mellyel a belföldön rabszolgákat vagy elefántcsontot vásárolnak. De az ily kötegeben foglalt árúk értéke s mennyisége a különbféle távolságokban tanyázó népek kereskedéséhez képest kisebb nagyobb. Bővebb felvilágosítás végett a következő részleteket igtatom ide.

Bihéországban egy fölserdült fiatal, férfi vagy nő rabszolga bánzója a következő értékekből áll:

4 rőf bacta, veres vagy kék durva posztó,

8 „zuarde, kék pamutszövet,

8 rőf pintado, kék pamutszövet fehér virágokkal,
 16 „ fazenda de ley, ritka kockás szövet,
 40 töltés s néhány tűzkő,
 1—2 palack égettbor.

Vagy az előbbi értéknek megfelelő másféle árúk, t. i.

1 lőfegyver, 24 rőf szövet, 50 töltés, 2 palack égettbor s némely apróságok, mint kar gyűrűk, kések vagy gyöngyök. Vagy ismét más árukból, ha az eladónak jobban tetszik: 1 bordó (20 font) lőpor, 30 tűzkő s 100 levél papiros, 8 rőf szövet, 2 palack égettbor s némely apróságok.

Már a Bihótól beljebb éjszakeletre hatvan napi járó földre levő Moropu birodalomban ugyanoly rabszolga bánúja a következő értékekből áll:

4 rőf baeta, 4 rőf zuarte, 4 rőf kcszkenyő, 8 rtf fazenda de ley, 1 kis kötet fehér öreg szemű gyöngy, 5 arasz bosszú veres üveg korálfUzór, s ugyanakkora fehér porcellán korálfüzér.

Egy hatvan fontnyi elefántagai' ugyancsak Moropuban szintén az említett áron vásárol tátik, csakhogy az elefántcsontért adott hánzókha legalább még 50 töltést szoktak tenni, B ha az agyar 80 fontnál többet nyom, (azonban meg nem mázsalják, de csak nagysága szerint osztályozzák), az említett összeghez még egy lőfegyvert is adnak, s még talán egy gyapjú pokrócot is, némi kevés értékű apróságokkal (tükör, kés, stb.) egyetemben. Ha pedig az agyar 100 fontnál többet nyom, akkor a felsorolt árucikkeken kívül még egy fiatal rabnót is adnak s aránylag több lőport. — Még odább keletre a Riambégysi folyamon túl a Kazembc tartományokban az elefántcsontnak már ismét nagyobb ára van, az Ind tenger felől oda érkező arab s egyéb kereskedők miatt, kik szintén az elefántcsontért járnak oda, de a rabszolgák ára felette csekély, mert a válogatott ifjak és nők bániója rendszeren: 4 rőf baeta vagy panno da costa, 4 rőf kcszkenyő, 4 rőf koromandel, 4 rőf kaluko (vagyis fazenda de ley), 10 arasz bosszú öreg szemű fehér

gyöngy füzér 5 arasz hosszú veres üveg korálfüzér. Az ott vásárolt rabszolgákat Nyeiobe, Dalán-houssi, Molondo és Garnbos tartományokban elefántcsontért és szarvasmarháért cserélik ki. A szarvasmarhát azután onnan még jobban délre hajtják s a mucimba népeknél elefántcsontért cserélik ki. Vaunak tartományok, hol a bánzék csak egyedül különféle színű gyömgökből állanak. Erről más helyen.

- 7) „Kimbálónak nevezik a karavánokkal utazó kereskedőket, kik tulajdon, vagy bizományba vett árukkal a beltartományi kereskedésre utaznak. Általában tapasztalt élénk emberek, néha tetemes vagyonnak (rabszolgáknak s szarvasmarháknak) jutnak birtokába.
- 8) Ez leginkább a nőknél vehető észre, B nekik a tündöklő fekete arcon valóban igen jól áll, 8 eléggé elárulja tüzes szerelmi szenvedélyüket.
- 9) Mint tapasztaltam, a kék szemet egyáltalán nem kedvelik B azt még az európaiaknál is feltűnő hibának nézik. Többször hallottam a nőket, a mint tulajdon személyem külsejéről bírálataikat egymással közlék, mondván: Ez a fehér ember magas és karcsú természeténél fogva szép ember lehetne, ha kék szeme s sárgavereB haja valami erdei állathoz nem tenné hasonlóvá; kár, hogy anyja nem fekete BZCminél éa hajjal szülte a világra.
- 10) Foldieiknél az egyenes és finomabb metszetű orrot öö ajkot sem kedvellik s az ezzel bíró embert „kalunguká“-nak nevezik s ravasz embernek tartják.
- 11) El sem képzelhetjük magunknak, mennyi gondot és dolgot okoz ezen népeknek a hosszú hajviselet. Gyapjas göndör lmjuk ugyanis tömötten összeragadó csomókba bonyolódik, s igen jól kell megolajozni, hogy nagy munkával számtalan, igen vékony fodrokba sodortatva hajlékony lelógó állapotba tétethessék. S a esint kedvellő egyének kénytelenek azt minden 14 nap alatt legalább egyszer kibontani s újra fürtökbe fonni.

E dolog kizárólag a feleségeket illeti, s érdekes látni, mi kép a férj két vagy több fekete Venus közt a

földre terített gyékényen kényelmesen elnyújtózva nyugodtan hever mint holttest, míg azoknak kezei a makacs gyapjas haj helyes elrendelésén működnek. Az „epunta“ hajfonat teljes bevégzésére rendszeren 2 — 3 nap kell, — Nagy véteknak tartják a hajból csak egy fürtöt is elvágni, s a mi nekik a rabszolgák sorsában legijesztőbbnek tetszik, az a kurta haj, mely azokat a szabad egyénektől megkülönbözteti.

- 12) Rendszeren minden harmadnap szokták testüket zsírral v. olajjal bekenni, mert a nélkül a fényes, bársony tapintatú felbőr, kivált az asszonyoknál, elveszti színét s hamvassá durvává válik, főleg a híves hónapokban.
- 13) A portugál gyarmatokra utazó karavánok újoncaitól gyakran lehet hallani az ott eltanult opera-áriákat énekelni vagy füttyülni. Fiatalszolgáim, mind a fiúk mind a leányok, miután félesztendeig körültem voltak, megtanulták tőlem a portugál nyelvet, melyen velok csak szokásból beszéltem.
- 14) A „mutáka“ hadi balta, melynek éle a mi csákányainkhoz hasonlít, de füle nincsen, hanem a helyett több mint arasznyi hosszú, mindinkább hegyesedő nyúlványa van, melynek tompa szeghez hasonló vége kurta s hajlott végű fa nyélbe van dugva s megerősítve. Ez eszköz borotva-élesre köszörülve kezükben hathatós fegyver.
- 15) A „diábite“ egészen oly szerkezetű mint az elébbi, de nem oly csinos, s annál sokkal nagyobb és nehezebb; valódílág a fejsze helyét pótolja nálok, s vele nemcsak a fákat házaik építésére vágják le, de az erdőket is kiirtják, midőn ott szántóföldeket készítenek. Ezen s a kapán kívül nincs is más földmívelő szerszámuk. A mutákát és diabitét mindig övükben szokták hordani,
- 16) A „hunya“ arasz hosszú s ökölnyi furkójú buzogány, mely a szép zsákáranda fekete és veres fájából, vagy az orrszarvú szarvából készül, különbféle hornyolásokkal csinosítva. Tetemes messzeségről ügyesen hajítva ütök le vele ellenségeiket.

- 17) A „zaga“ vagy „zagája“ 51 hosszú és végén arasznyi hegyes éllel bíró vékony hajlékony vas dárda, melynek közepén ott hol megmarkolják hosszú, szőrű állat farkából való szakállos csomózat van megerősítve, hogy hajtáskor egyensúlyban maradjon. E fegyver az innét délre lakozó népek kezében, melyek megmérgezik s igen ügyesen tudják hajtani, sokkal veszedelmesebb, mint a kimbundáknál, kik nem tudják méregbe mártani s kik inkább a lőfegyverben bíznak.
- 18) Rendesen a teherhordók 80—90 fontnyi teherrel egymásra napoukiut 5 földirati portugál mfdet szoktak megtenni, s e mellett szűken s silány eledellel táplálkoznak. Mindazáltal sok napon át képesek egymásután utazni. 1855-ben a Lnugé-bungo folyó mellett ki lom hómat, melyben valami 300 fegyveres ember volt, a Lucsázi ganguellák körülvették s csak több órai lövöldözés és harc után sikerült azokat szétvernünk s utunkat folytatnunk. Minthogy lőporunk nagyobbrészt el volt költve, csak tartós utazással remélhettük a terjedelmes vad országokon keresztül veszély nélkül Bijéországot elérni, tehát 12 napig egymásután s naponkint 7—8 órát gyalogoltunk s így értük el honunkat. Mindazáltal egyetlen egy teherhordó sem dőlt ki elfáradtan az útból.
- 19) Oly nagy a tisztelet vagy félelem, mellyel a család tagjai az ily öregek iránt viseltetnek, hogy hozzájuk csak a legnagyobb tartózkodás jelével közelednek, s kivált a nők csak földre borulva jelennek meg előttük, mert azt hiszik, hogy azok mint különös kedveltjei a kiluluknak csak az ezektől kapott intések által lettek képesek az életük ellen hihetőleg sokszor intézett varázslatokat megsemmisíteni.
- 20) A „tije“ bizonyos akácfaj, melynek levele hosszabb és világosabb színű a végén némileg sárgára átmenő. E fának megszáritott s porrá tört levele veszedelmes sebeket is meggyógyít.

- 21) A vérköpük nálok gazella szarvából vannak készítve, t. i. használás alkalmával a léget nem tűz, hanem felső, nyitva tartott végén szívás által húzzák ki s azután a nyílást a nyelv segítségével viaszkkal ügyesen betapasztják. Ekkép jó sikerrel használják ez egyszerű eszközt.
- 22) Obila tartományba tett utazásom alkalmával az oda valóktól megértettem, hogy a tenia ellen valami fél font tökmagvat héjastól megpörkölnék s éhgyomorra elköltenek. De mi sikere van ez orvosszernek, azt még eddig nem volt módom megtudni.
- 23) E nevetséges jóslások mindig kívül a legközelebb erdőben történnek. A kimbandával mindig néhány segédje van. Az egész dolog lármás ének és csengőzaj közt történik, csak a kérdésekre adott feleletek halkkal s mindig sok idő vártatva tétetnek, mintha a föld alul jöttek volna, többnyire oly érthetlen módon, hogy a körülállók alig érthetnek belőlük valamit.
- 24) Véteknek tartják az emberi holttestet megérinteni, azért csak az elhunynak rokonai kötelessége azt eltakarítani s ha az elhunynak rokonai nincsenek jelen s rabszolgái sincsenek, akkor a holttest temetetlen marad, mert ha valaki idegen emberek által parancsolná kivitetni, akkor azoknak a teendő tisztulási szertartásokra tetemes díjt tartoznék fizetni.
- 25) „Lungutá“-nak nevezik azon időközt, mely a megholt fejedelem eltakarítása utáni kilencednapra beáll, s a szó teljes értelmében szabad fegyverforgatást jelent. Ekkor az egész tartományban a legnagyobb rendetlenség áll be, a különben is gyenge társasági törvények egészen elenyésznek s rettenetes fejtelenség uralkodik, az élet-és vágyonbátorság egészen megszűnik, az erős büntetlenül támadja meg a gyengét. A rég elfojtva tartott bosszúvágy most szabad tért nyerve véres nyomokat hagy maga után. Csak számos fegyveres kíséretében lehet ilyenkor egyik helyről a másikra utazni. Végre a táborba szállott új fejedelem véget vetni parancsol a fejetlen

ségnek, de a vadíndulatú népek csak több nap múlva csendesednek meg s térnek az engedelmességre.

26) Rendesen régi haragból gyűlölt, vagyonos s számos családi taggal bíró személyeket szoktak e képzelt vétékkel bevádolni, kik ha a veszélyről annak idején tudomást vesznek, s ellenségeik erős pártját látják, többnyire gyors Mással menekülnek, semhogy a balon go itat folytán magok és családjuk romlását bevárják.

†) Az afrikai népek magán és köz élete s összes szokásai egymáshoz nagyon hasonló; a kaffirok, hottentottok, bajejék-, ovawpók- s más déli népekről Moffat, Livingstone, Gallon és Andersson munkáiban a feljebbiekhez hasonló dolgokat olvashatunk, Wilsonból pedig meggyőződhetünk, hogy az egyenlítőől éjszakra lakó szerencsenyek közt is hasonló intézmények és szokások uralkodnak.

H. J.

IX. FEJEZET.

A kimbunda tartományok részletes leírása.

Már fentebb volt alkalmam megemlíteni, hogy a különbféle, egymástól független kimbunda tartományok négy és fél szélességi s öt hosszúsági fokon terjednek el, s hogy e tartományok népei ugyanezen nyelvvel és szokásokkal} élnek, de különben nemcsak országlati egyetértés nélkül, sőt nagyobbbrészt mint egymásnak eltökélt ellenségei örökös háborúságban élnek*

A kimbunda országok a déli szélesség 9- és 14-dik s a keleti hosszúság 13- és 18-dik fokai közt terülnek. Határjokat éjszakra és keletre a Koanza folyam képezi, mely délkeletről hatalmas ivhajtásaal nyugotnak folyván a kimbunda tartományokat a kimbándi ganguelláktól s alább a portugál birtokoktól választja el. Nyugotra az Atlanti tenger határolja, délre a Kupáról vagy Kío S. Francisco, de közönségesebb néven Kibángulula folyó torkolatjától kezdve forrásáig s ettől beljebb egész a Koanza folyam forrásáig terjedelmes vadon pusztaságok választják el a mnnyemba ganguellanépektől. Kiterjedésüket valami 7300 □ mérföldre (18 mérföldet egy fokra számítva) becsülöm, az összes népességet pedig 1,880,000 lélekre, minden mfdre

256 lelket számítva. A kimbunda tartományok ez összes lakosságából a kiszáma, mupinda, muszumbé, luszeke, muuyemba és maszongo népek, számra mintegy 300,000 lélek, tulajdonképpen nem tartoznak a kimbunda néptörzshöz, s más nyelven beszélnek, mint a kimbundák, de nyers szokásaikra nézve meg-egyeznek kimbunda szomszédaikkal.

Kiszáma.

A Koanza folyam a portugál birtokoktól választja el, nyugotra az Atlanti tenger határolja, délre a Longa folyó a mupinda népektől választja el, végre keletre Libollo tartomány határos vele. A tartomány kiterjedését 200 □ mérföldre, a lakosság számát 25,000-re számítom; ezek két, egymástól egészen független főnök igazgatása alatt élnek.

A tartomány két részre, alsó és felső Kiszámára osztatik. Az első a tengerpartok hosszában részint sík, homokos földekből, részint kopár sziklás hegyekből áll. Éghajlata meleg és száraz, a földet csak kevés csekély vízer öntözi, s az időszakos esők is gyérek, miértis a lakosok gyakran a nagy szárazság miatt otthagyják helységeiket s a Koanza és Longa folyók partjaira vonulnak, hol nagyobbrészt mivelt földjeik is vannak, melyeken maniokot, kukoricát, maazángót (pisorgum), maszambálát (réa mais minima) és makondit (bab) termesztenek.

Kisebb nagyobb, egymástól rendetlen távolságra elszórt valami 300 helységeik közül legnevezetesebbek:

D e m b a, 6 mfdre a tenger partjától, kopár magaslaton épülve, alsó Kiszáma főnökének székhelye; 2000 lakosa leginkább sóbányászattal foglalatoskodik. Nagy szűke lévén itt az ivóvíznek, a lakosok a vidékükön nagy bőségben termő roppant vastagságú imbundero fákból, melyek könnyen lurchatók, víztartókat készítenek, midőn puha belöket különös ügyességgel felülről lefelé kivájják, A fák e kivájt állapotukban is tenyésznek s az eső vizét felfogván, valóságos víztartókul szolgálnak.

Demba helység közelében a hasonnevű kősóbányak vannak. Az itt kifejtett söt másfél arasz hosszús mintegy 2 fontot nyomó, hengerded darabokban, öt ily darabot egy nyalábba kötven, messze Afrika belsejébe viszik, hol a különböző távolságokhoz képest nagyobb vagy kisebb értékű pénz gyanánt forog. E sóbányák kimeríthetlenség, könnyű munkával mivelhetők s a legjobb söt szolgáltatják, milyent sehol másutt Afrikában nem találtam. Kár, hogy a portugál kormány ezen nagyon kezére eső kincset már régóta nem vette birtokába.

Felső Kiszáma az éjszokról elnyúló hegylanc ágazatjain terül, azért éghajlatja alsó Kiszamáénál jóval mérsékeltebb, s nagyobb részint veres agyagból álló s az időszakos esőzések által bőven áztatott földje nagyon termékeny. Számos vízerektől öntözött völgyeit változatos tenyészet s magas erdők borítják, de a rest lakosok a már említett élelmi szereken kívül egyebet nem termesztene. A sziklás magaslatokon madárfészkek gyanánt épített helységek száma talán 400-ra rúg, köztük első helyen áll: Kitel-Kamásingi, mely köves magaslaton

épült s a felső kiszámák főhelye 1500 lakossal, kik részint a hegyen található sziklabarlangokban laknak.

Kiszáma házi állatai: kevés számú, apró fajta szarvas marha, annál több juh, kecske és sertés i a szárnyasokból pedig sok tyúk. Vad állatai a már említett fajok. Ismeretesb növényei: a kopálmézgafa, a dendéepálma és festőmoh; ¹⁾ de kivált a tartomány felső részében bizonyosan sok még eddig ismeretlen hasznos növényfajt lehetne fölfedezni.

E tartományt csak a Koanza folyam választja el a portugál birtokoktól 3 a portugál gyarmatok fővárosa alig hét mérföldre van, azért csodálkozunk lehet rajta, hogy a portugál kormány azt már régen el nem foglalta, ²⁾ annál is inkább, mert jó ürügyet táléit volna a naponkénti zaklatásokban, melyeket a barbár és vadindulatú kiszámák a portugál birtokoknak okoznak †)

Mupinda.

Éjszakra a Longa folyó, keletre Kiszála és Ombuim tartományok, délre a Kuvo vagy Keve folyó s nyugotra az Atlanti tenger határolják; 120 □ mérföldnyi területén valami 20,000 ember lakik, kik szintén egymástól független két főnököt uralnak.

A tartomány alig 10—12 mérföld széles s két rohanó folyó közzé van szorítva, melyek az időszakos elöntések alkalmával különösen a tengerhez közelebb lapályokat elárasztják, s azokon a vizek apadása után íb sok kisebb nagyobb mocsárt és tavat hagynak hátra. Igen alkalmas a föld művelésre, ki-

vált pedig a baromtenyésztésre. Lakosai sokkal sze-
lídebb és békésebb indulatnak mint szomszédjaik,
földművelők, pásztorok s ügyes vadászok. Sok ma-
niokot, kukoricát, maszángót, maszambálát, babot,
tököt, dohányt és araendiumot (?) termesztenek.
A számos szarvasmarhát, juhot és kecskét a száraz
hónapokban a Longa folyó által képezett s mindig
dús növényzetű szigeteken legeltetik.

E szigetek közül legnagyobb a Kápollo, mely
5 mérföld hosszú, de lakott helység nincsen benne,
mert alacsony s magas vízálláskor a folyó által
nagy részt elöntetik. Sok elefánt és viziló is tanyázik
rajta, mely vadállatokat a lakosok kitűnő ügyes-
séggel tudnak vadászni. 3)

Az éghajlat általában egészségtelen, az esős év-
szakban elöntött földből a nagy melegség veszedel-
mes betegségeket okozó gőzöket fejt ki; de a tar-
tomány keleti, magasabb fekvésű része egészsé-
gesebb,

Az alsó kerületnek 250 helységei közül fel-
tűnik: Kazánza, mely 3 mérföldre van a tenger
partjától, a hasonló nevű tó mellett, a főnök székhelye;
2000 lakosai híres elefánt- és viziló vadászok.

A felső vagyis keleti kerület, mely a Háma
hegylánc ágazatjain terül el, valami 300 helységet
foglal magában, melyek közt első helyen áll: Káhi,
a Háma hegység oldalán, nem messze a Muzsinzi
folyótól, a főnök székhelye, 2500 lakosai szorgal-
mas földművelők. E helységtől keletre egy negyed
mérföldre s 14 mérföldre a tenger partjától a felsé-
ges Káin vízzuhatag van, melyet még eddig senki-
sem írt le.

A Muzsinzsi folyó a báilundói hegyekből kifolyván, s délkeletről éjszaknyugotra menő futásában Ombuim hegyes tartományt elhagyván, az éjszakeről délre húzódó Háma hegyláncon tör keresztül s itt alkotja a több mint 300 láb magas víz- esést. A szűk hegyhasadékban összeszorított folyó elsőben valami 80 foknyi lejtőn tajtékozva az útjában szélesen kiálló sziklasíkra rohan le, s erről azután iszonyú robajjal még valami 150 lábnyi mélységbe függőlegesen zuhan; a nagy eséstől megtört víztömeg köd alakjában magasan felszáll a légbe.— A vízzuhatagot haragos zöldszínű dús növényzet már messziről jelöli, zúgása pedig kivált az esős évszakban 5 mérföldre hallik; közelről tekintve a felséges jelenet bámulatot s félelmet gerjeszt a meglepett vándorban. A folyó az esés után sebesen, de rendes mederben folyván, a Longa folyóba ömlik.

Mupinda tartomány terményei ugyanazok mint Kiszamáéi, csakhogy több elefántja és vízilova van. Az elefántok száma napról napra fogy, de a vízilovák, úgy látszik, mindegyre szaporodnak s a Kuvo és Longa folyókban a hajózást veszedelmessé teszik. Ugyanazon folyókban igen sok krokodil is van, melyek itt nagyon vérengzők, hogy halálos veszedelem nélkül a vizek partjára sem lehet menni, sőt a hajózást is veszélyeztetik, mert megtörténik, hogy az evezőket összezúzzák s a kisebb ladikokat (eldöntik). Azért a csónakon menők mindig nagy zajt ütnek s gyakran lövöldöznek, hogy a veszedelmes szörnyetegeket elriaszszák.

Szumbe.

Határai éjszakra a Kuvo vagy Keve folyó, nyugatra az Atlanti tenger, délre a Kubále vagy Ánhám-dánda folyó, keletre Szelles és Ombuim tartományok. Éjszokról délre a tengerpart hosszában 25 mérföldre terjed, míg szélessége nyugatról keletre a 8 mérföldet meg nem haladja. Összes népességét 35,000 létekre becsülöm, kik egymástól független, három főnök alatt élnek.

Éjszaki részén a Timba kerület van, melyet a portugálok általában Ó-Benguelának (Benguelha velha) neveznek, s mely a Kuvo folyó hosszában terül. Földje igen termékeny, s a már említett élelmi szereket termi, számos s szép fajta szarvasmarhát is táplál. Éghajlata meleg s nagyon egészségtelen. Több mint 200 elszórt helységei közt legnevezetesebb Timba, a főnök székhelye, 1500 lakosai szorgalmas földművelők és marhatenyésztők, s jó egyetértésben élnek az európaiakkal s velők kopálmézga, viaszok és festőmoh-kereskedést űznek.

A tengerparttól befelé valami 6 mérföldre több kialudt tűzhányó van, melyeket magasra felhalmozott láva és hamu környez; közelükben gazdag kénkőtelepek vannak, melyek azonban, mint tapasztaltam, még ki nem bányásztainak.

A tartomány közép része felett az alattvalóinak száma által hatalmas s nagy befolyású Gunza főnök uralkodik, ki mint a muszumbe triumvirátusnak elnöke általában ismeretes. Több mint 300 helységei között legnevezetesebbek: Gunza a Szumbe vagy Labongo folyó torkolata mellett. E folyó ke-

leteu Bailundoországbán, hol Dsámbe nevét viseli, veszi eredetét s nyugotra folyván s az Ombuim hegyes vidékekről alázuhanván, sok kanyarulattal a Színübe földeket termékenyíti, s végre szelíd hömpölygéssel a tengerbe ömlik. Gunza a főnök székhelye, erős fakerítéssel védett, szép incendéra fákkal árnyékolt, 2000 lakost számláló helység.

Singe két mérföldre van Gunzától, ugyancsak a Szurabe folyó mellett, nagy dendée palmaerdő középeit; gyönyörű regényes fekvése s 2000 szorgalmas földmivelő lakosa miatt nevezetes.

Poálho még 3 mérfölddel feljebb van mint Singe, s szintén a Szumbe folyó közelében, meredek hegy oldalában épült. A hegyről meglepő és bájoló kilátás esik a magasról tajtékozva lerohanó s azután a palmaerdő alatt gyönyörű kanyarulatokkal elki-gyózzé, ezüstös vizű folyóra. A helységnek mintegy 1500 lakosai szorgalmasan termesztik a maniokot, kukoricát, babot, amend minőt és dohányt, mely cikkeket azután a tengerparton elszórt európai telepekre kihordván, tetemes kereskedést üznek.

A folyó déli partján, közel a tengerhez Novo-Redondo ††) portugál prezidium van, mely a múlt század végén épült várból s valami 200 házat számláló helységből áll. A fellegvár a tengerhez egészen közeledő gúlaalakú hegytetőn van építve; kilenc ágyúja nagyobb része rézből van öntve s 6 fontos, kár, hogy az ágyuknak alig fele van használható állapotban s fölszerelve, a többi hasznavehetlen. A vár kő falai jó karban vannak, s különösen Da Silva Cruz Zakariás, ki otlétemkor a vár parancsnoka volt, nagy érdemet szerzett magának a várfalak

helyreállítása s ki tatarozása által. Jó egyetértésben élvén a lakosokkal, ezektől önkénytes adakozások útján kapta meg az erősség helyreállítására szükséges költséget, s nem kellett a kormány pénztárát igénybe vennie.

A helység a várból keletre meredek halmokon s völgyeken terül el rendetlen alakban, némely ház köből s két emeletre van építve s csinos külseje által feltűnő, ezek közt az első helyet a templom érdemli meg. ⁴⁾ De a helység nagyobb része a várágyuk védelmén kívül esik. Alakosok kisebb részét európai portugálok teszik, a többi benszülött mulat és fekete, kik a földmi vetést egészen elhanyagolva egyedül a belföldi kereskedéssel foglalkoznak, mely néhány év előtt kizárólag csuk rabszolgavásárlásból állott. E kereskedés oly nyereséggel járt, hogy sokan roppant gazdagság birtokába jutának. Most tilos lévén a rabszolgakereskedés, a kereskedelem iöcikkei: kevés elefántcsont, viasz, több kopálmézga és festőmoh. E cikket a független belföldi népek viszik oda eladásra. De e kereskedés kevés nyereséget hajt s mindinkább hanyatlik, miértis a helység mind szegényebb és népetlenebb lesz.

Itt ismét fájdalommal kel! megjegyezmem, hogy a portugál kormány mind a mellett hogy itt már valami 90 év óta létezik a prezidium, a ben szülöttek művelődésére mitsem tett; s ámítás nélkül állíthatjuk, hogy a portugál kormány uralma csakis addig ér, meddig a vár ágyúinak golyói érnek. ⁵⁾ Mi legyen ennek oka, azt meg nem foghatom. A benszülöttek legyőzhetlen ereje nem lehet oka, mert ők legfeljebb 5—6000 rendetlen fegyverest képesek

összeszedni, s ezzel a minden oldalról könnyen hozzájuk férhető rendes, s ágyukkal fölkészült, bár sokkal kisebb európai fegyveres erűnek nem képesek ellent állani. A bemzű lőttek még szel idíthetlen vad indulata sem leliet oka, mert ők szorgalmas földmivelők és baromtenyésztők s ügyes tengeri halászok, sőt egyedül ők tartják el élelmiszerral a prezidiumot hol naponkint számosán közülük megfordulván 3 az idegenekkel hosszú idő óta közlekedvén már félig civilizálva vannak, annál is inkább, minthogy már eredetileg nyájas természetűek. Végre még az sem lehet oka, hogy a hódítási munkával járó költség nem téríttetnék meg. Mert a népes tartománynak több folyó által termékenyített völgyei, nagy kiterjedésű dendée-pálma erdői s számos marhacsordái elegendők arra, hogy a meghódított népnek zsarolása nélkül a hadi költség megtéríthetessék. S azután a bemzűlöttek sorsa anyagi és szellemi tekintetben megjavulhatna, mert a civilizatio áldásaiban részesülnének, holott most még folyvást a babonájokból származó undok anthropophagia vétkében léledzenek s a portugál ütegek láttára egymást kanibál! módon felfalják. ⁶⁾

Délre nem messze Novo-Redondótól a Kikombo vagy Ambuvido folyó torkolatja van. E folyó forrása Bailundo hegyeiben van, nyugoti útjában Szelles tartományt hasítja s azután a tengerbe szakad. A folyó déli oldalán, torkolatjához közel, a hasonnevű portugál faktoria van, mely földbe ásott iákból épült, szalmával fedett 16 házikóból áll. Lakosai két brazíliait kivéve portugálok, kik még csak néhány év előtt egyedül rabszolgakerekedés-

sel foglalkoztak, most pedig viaszk, kopálmézga- s festőmohhal kereskednek.

A kereskedő telep alacsony s a folyó időszakos elöntéseinek kitett helyen épült, azért igen egészségtelen s ez az oka, hogy soha európai telepítvényesekkel nem gyarapodott, noha meglehetősen jó kikötője van.

A teleptől keletre, 2 mfdrc, közel a folyó északi partjához, az egyedül független benszülöttek-től lakott Kikombo helység van, iszonyú gránit sziklaktól környezve, a harmadik főnök székhelye. E helységnek 1700 lakosa van, kik földművelők, pásztorok s tengeri halászok; az úszásban oly ügyesek, hogy a tengeren a hullámok és szélvész ellenére bátran és könnyen hihetlen messzeségre úsznak, kis darab bambuszfát tartva bal hónuk alatt. De az európaiak iránt nem oly nyájasok, mint a tőlük északra lakozó testvéreik, minek okát azonban, mint értesültem, a faktoriákon lakozó európaiak kemény és igazságtalan bánásmódjában kell keresnünk.

A szurnbe vagy muszumbé népek áta lábán magos s izmos testalkotásúak; európai szövetekbe öltözködnek; az asszonyok sajátságos hajviselet által tűnnek ki, t. i. hajókat a halánték mellől felnyúló két hegyes szarvba fonják. Munkás, s az európaiakkal általában jól megférő emberek, kár, hogy az említett förtelmes emberevési szokást még le nem tették.

Délre a pusztá tengerpart mentében egészen a Bálomba folyó torkolatáig, egymástól különböző távolságra elszórt öt európai faktorja létezett, de azokból a következő négy: Kibán gyula, Ki-

szengi-itu Kiszenge-néne s Rio-Tapade 1852-ben a szomszéd zsvány szellesi népektől clpusztított, s most még csak az Egyiptom nevű telep áll fenn, E telep a Balomba folyó torkolata mellett épült, mintegy 40 házból áll, melyek részint kőből épültek és cseréppel fed vélt. Silány készületi! ágya üteg védi. Lakosai nagyobb része európai fehérek, a többiek benszülött mulatok, kik az odább keletre lakozó muszelles népekkel kereskedést üznek, melynek cikkei: jó mennyiségű kopálmézga, festőmoh s élelmiszerek. A telep rendszeren minden évben egyszer vagy kétszer szokott a szomszéd rabló népektől megtámadatni, demég eddig a százszorta nagyobb, otromba erőt is szerencsésen visszaverték az ágyúk segítségével 7).

A telep éghajlata általában véve meglehetősen egészséges az európaira nézve is, mit a szép Balomba folyó kristály tiszta s frissítő vizének köszönhetni.

Hét mfdre odább délre a Kubále folyónak úgynevezett Anhamdámla torkolatánál Anha portugál telep volt, melyet a muszelles népek egészen elpusztítottak, leöldösvén vagy rabszolgaságba hurcolván lakosait. Azóta a folyótól termékenyített szép vidék művelő kéz nélkül van. 8) Ettől szintén valami 7 mfdre délre Lubito faktoria vau, hol a kormány mészégető kemencéi vannak; itt nem kőből, de a tengeri kagylók héjából égetik a meszet. Ezen szállást is már többször megtámadták az említett rablók, de minthogy a part melletti szigeteken épült, azért nem oly könnyen férhetnek hozzá. A tengerpart hosszában számos ily sziget van, melyeket keskeny de mély csatornák választanak el egymástól. E szigeteket

sűrű mángofák borítják, ezek a kormány tulajdona s a hadi hajúk számára a szükséges tűzifát szolgáltatják, épületi fának is alkalmasok. E helység ég hajlata nagyon meleg és egészségtelen 40 lakosa sem talál itt ivó vizet s dereglyéken szállítják Benguelából, vagy a jó két mfdre levő Katumbéla folyóból szárazon viszik oda, mert a folyó torkolatja a hajózást meg nem engedi. A Katumbéla és Kupáról vagy Rio S. Francisco vagy Kibángulula folyók közt van Benguela, mely a mundombe népségek területén épült. Ezek a tengerpart hosszában 20 mérföld hosszú területen élnek s három különböző felekezetre oszlanak. A mundombe an Katumbéla nevűek a folyó mentében tanyáznak; a mondombé a Gyitunda, vagy közönségesen dombé pequeno (kis dombék) nevűek Benguela város környékén a Beló és tavak körül lakoznak; végre a in n n dombé an Kinzámba, vagy közönségesen dombé gramle (nagy dombék) nevűek odább délre laknak s a legszámosabbak s legvagyonosabbak.

A Kupáról folyótól délre tevő országok és népek leírását munkám második kötetében fogom közleni, most éjszakeletre fordulunk, a forró, hegyes, kopár Makángón keresztül, hol az éjszakeről délre a tengerparttal csaknem egyenközű irányban elnyúló hegyláncok tetején a tulajdonképein kimbunda népektől lakott tartományok kezdődnek.

Gánda.

Határai éjszakra a Kiszángysi birtok, keletre s délre rengeteg pusztá erdőségek, nyugotra a még rengetegebb Makángók. 150 □ mérföldnyi területén

valami 30,000 ember lakik, kik egy rajtok önkénytea hatalmat gyakorié szóba alatt élnek. A magas sziklás begyektől körülvelt mély völgyeket csak hegyi patakok öntözik; ezek közt nagyságával kitűnik az Ommáte, mely a keleti vadouyokban eredve a tartományon keresztül íoly s az ott találkozó vizereket magába veszi s azután a délnyugoti részen elfolyó Katumbélába ömlik. A tartomány éghajlata bár meleg, mégis egészséges. A rengeteg erdőben sok kopálmézőgát szolgáltató fa van s a lakosok a mézőgát Benguelába szállítják s tetemes kereskedést űznek vele. De a mi őket leginkább íbglalatosk adtatja, az a szünetnél kuli rablás, mellyel a szomszéd népeknek s kivált az utazó karavánoknak nagy terhére vannak. ⁹⁾ Azért a gándabeliek még messze földön is rettenetes haramiak hírében állanak. A földmivelés maniok, kukorica, bab és dohánytermesztésből áll. A baromtenyésztés itt nagyon csekély, mert mikor szarvasmarhára vagy juhra szükségük van, a délre lakozó szomszéd népeket keresik föl, s ezektől ingyen veszik el. Számosabb a tertvés meg tyúk.

A vason kívül alkalmasint más kincseket is rejt magában e tartomány földje, de a vad indulatu lakosok a tudományos kutatásokkal foglalatos jövevényt nem igen békésen fogadnák.

Sok apró, s többnyire magas sziklákra épült helységei közt kitűnik: Ommáte vagy Nomáte a tartomány közepén, a fejdelem lakhelye, fel tornyosodéit begyen épülve, honnan szép kilátás esik a rengeteg erdőkre s az alatta elterülő mély völgybe, melyben az Ommáte folyó kígyózdik el dús növény-

zet között. Ommáte helységet vakolat nélkül összehal mázott kőből rakott fal keríti, az ily kerítőfalat a benszülöttek „g a u g ti é“ -n a k nevezik; 1500 lakosai vakmerő zsványok.

Nyugotra esik a Kibonga kerület, melyben valami 120 helység van, ezek közt kitűnik Lunga, mely szintén magas hegyen épült s erős gangne kőfallal van kerítve; 1200 lakosa kopálmézga-szedéssel s rablással foglalkozik. A Lubi hegyi patak a helységgel szemben álló hegyen keresztültörve két szép vízesésen zuhog le s a vidéknek regényes tekintetet kölcsönöz; a mély völgyet elhagyva a nyugatra folyó Katumbéléba ömlik.

Délre van a Dsámiba legnépesebb kerület, melyben valami 200 helység van. Lángángumbi fellegrként magas sziklahegyen épült s kőfallal van kerítve; 1500 lakosa van. Nem messze e helységtől a Dsámiba hegyi patak csörgedez.

A tartománynak csaknem hozzáérhetlen kegyes erdőiben még sok elefánt tanyázik, mi c vidéken jelenleg ritka tünemény, mert vagy 10 esztendő óta a tartós vadászatok miatt az elefántok a tenger partjáról a messze belföldre menekültek.

Gándától éjszakra Kiszángysi tartomány van, melyet már feljebb leírtam. Azontúl nyugatra Szelles tartomány fekszik.

Szelles

Határai éjszakra Ambuim tartomány, keletre terjedelmes lakatlan erdőség, melyen túl a bailundo népek laknak, délre Kiszángysi, nyugatra a Makángók, 150 □ mérföldnyi területén valami 75,000 em-

bér lakik, kik egymástól egészen független több kis főnök alatt vannak. Mint Gánda úgy Szelles is az éjszokról délre elnyúló hegységen terül el, de több folyótól öntöztetik s ezért termékenyebb mint amaz s valóságos élestára a terméketlen tengerparti vidéknek. A tartomány számos vízerei között legnagyobbak: a Balomba, mely nagy kanyargásokkal a tartományt keletről nyugatra keresztülhasítja s Egyiptomnál a tengerbe szakad; a Rio-Tapádo, mely Bailundo tartományban ered; a Kikombo.

Éghajlata meleg, de egészséges. Kár, hogy különben munkás és szorgalmas lakosai, kik naponkint a közel portugál birtokokból hozzájuk szökött bűnös rabszolgákkal szaporodnak, dühös útonálló haramiák s undok emberhúsé vök. Ez utálatos vétek oly általános nálok, hogy nincs vigalmok, melyen egy vagy több embert meg ne emésztenének. Többnyire a varázslat miatt elitéit egyének, a hadi foglyok s betegek szolgálnak ez embertelen lakomára.

Kereskedési cikkeik a nagy mennyiségű élelmi szerek, melyekkel a tengerpart lakosait is ellátják, a topálmézga, viasz, festőmoh, s a csigahéjából készült dongo ékszer. Mindezekért Novo-Redondo és Egyiptom prezidiuniókban európai árukat cserélnek be. Szarvasmarhájok kevés van, de juhot, sertvést és tyúkot sokat tenyésztnek. Több helyen jó vasat találnak.

Az uralkodó főnökök közt leghatalmasabbak: Tunda főnöke, mely helység a déli részen, hasonló nevű hegyi patait mellett kúphegyen van építve, 2000 lakossal, kik szorgalmas földművelők, de félelmes útonálló haramiák is. Kamera főnöke, mely

helység szintén hegyen épült, környezve regényes völgyektől, melyeken a Vizika hegyi patak kigyózik el. Kamera 1500 lakosai a dongo ékesség készítésével foglalkoznak s élénk kereskedést üznek az európai telepekkel. Kinyánda főnöke, e helység a Balomba folyó mellett épült, 1200 lakossal, kik földmi velők s kopálmézaszedők.

A közép tájon Holondondo és Gyíkuma szobák uralkodnak, mindegyike valami 200 helységet bír, melyek közt a főnökök hasonnevű székhegyei legnevezetesebbek; mindegyiknek valami 1500 lakosa van, kik szorgalmas földmívelők, kopálmézaszedők, dongokészítők s kereskedők. Földjüket a keletről nyugotra futó Tapádo folyó termékenyíti.

Mindezen főnököket birtokával és népességével felülmúlja a tartomány éjszaki részén uralkodó s nem oly zsvány életű Kulembo-Kuabándi szoba, ki valami 300 helységen uralkodik, melyek közt legnagyobb Kipánda, a Kikombo folyó mellett, magaslaton, erős gángue kerítéssel, 3000 lakossal, kik füleim íveléssel, baromtenyésztéssel, kopálmézaszedéssel s dongokészítéssel s kereskedéssel foglalkoznak.

Abuim v a g y Ombe.

Határai éjszokról Kiszáma és Libollo, keletről Kibála éa Bailundo, délre Szelles, nyugotra Szumbe és Mupinda tartományok. 200 □ mérföldnyi területén valami 75,000 ember lakik, kik egymástól független, de a nemességtől szűk határok közé szorított hatalmú 3 főnököt urálnak. Ezek közt leghatalmasabb

a tartomány déli részén Lumbo a Tena kerület főnöké, ki valami 300 helységen uralkodik. Ezek közt elsti helyen áll: Aszártgo a Szumbe folyó közelében, hegyoldal meredekjén épülve, honnan szép kilátás esik a pálmafákkal szegélyezett folyóra. Ászángó a főnök lakhelye, 3000 lakossal, kik a földet mivelik s viaszkkal és kopálmézzgával kereskednek. E helység a spanyol születésű Mer a Jeromos gyászos haláláról nevezetes. ¹⁰⁾

A tartomány közép részén Ongysila és Banda kerületek vannak, mindenike valami 200 helységgel, melyek közt legnevezeteseb Ongysila, sziklás magaslaton, a főnök székhelye, 2000 lakossal, kik a földet mivelik s kopálmézzgával és festőmohhal kereskednek s általában az európaiakkal élénk közlekedésben vannak. Ettől éjszakteletre esik Hánda kerület, melyben J u t u helység van, a Hálna hegység tetején, a főnök székhelye, 2000 lakossal, nem messze a Muzsinzi folyótól.

E tartomány lakosai izmos, szép testalkotású emberek, leginkább földműveléssel és kereskedelemmel foglalkoznak, maniokot, kukoricát, maszambálát, ¹¹⁾ maszángót, ¹²⁾ babot, tököt, burgonyát, amendumot és dohányt természetnek, s elefántcsonttal, viaszkkal, kopálmézzgával és festőmohhal kereskednek. Sajnos, hogy e békés életű népek is emberhússal élnek, sőt azt nyilvánosan is árulják. Eltérőleg az általam látogatott délafrikai népek szokásától a házasságtörést minden különbség nélkül halállal büntetik.

Libollo

Határai éjszokról a Koanza folyó, mely azt a portugál birtokoktól választja el, nyugotra Kiszáma, délre Ombuim, keletre Háko és Kibála tartományok. 150 □ mérföldnyi területén mintegy 40.000 lakos van. E tartomány borítva van sziklás hegyektől, melyek közt hegyi patakoktól öntözött völgyek nyálnak el. Az éghajlat egészséges. A völgyekben elég élelmi szer terem. A Koanza folyam hosszában dendéepálma-erdők terülnek el, s a lakosok sok pálma olajt készítenek. Libollo lakosai középtermetű, békés, s az idegenek iránt nyájas indulata emberek, mert régóta a szomszéd portugálokká! kereskedési viszonyban állván, félig civilizáltak. Az általok készített különféle paumtszövetek (tánga és mabálla) a belföldön ismert s keresett cikkek.

A tartomány fő nevezetességeihez tartozik a nyugoti részén levő Mulondo-Zambi (Lelkek hegye) nevű tűzhányó, mely egyetlen ismert, munkás tűzhányó Déli-Afrikában. Kopár hegyek környezik, melyek fölé magasra emeli kupdad tetejét a tölcsérrel, mely időről időre, három négy érában egyszer törik ki. Tompa zúgás után gőzfellebbe burkolt, félölnyi átmérőjű s két ölnyi magasságra lelyuló lángoszlop száll fel. E tűnemény többször egymásután ismétlődik, de a lángoszlop mind kisebb kisebb lesz, Végre mintegy 10 perc múlva tökéletes csend áll be, s ekkor csak a tűzhányó közelében a levegőt eltöltő kénköszagot érezni. A benszülöttek azt vélik, hogy ott a megholtak lelkei lakoznak, s

azért nem bátorzkodnak a hegyet megközelíteni, annál kevesebbé ott meghálni.

A tartományon sok korlátolt hatalmú főnök uralkodik. Legnevezeteseb helység Lunda, *) mely sziklabegyen épült, a főnök székhelye, 1500 lakossal; a hegy alatt Luinda hegyi patak foly.

Libollo népei sokat szenvednek Kibála és Baihmndo népei lerontásaitól, de sziklás hegyeiktől védetve még eddig megtartották függetlenségüket.

Háko vagy Oáko.

Határai éjszokról a Koanza folyam, keletre és délre Bailundo, nyugatra Libollo tartományok. 200 □ mérföldnyi területén, valami 35,000 ember lakik, kik nemességtől korlátolt fejdelem alatt élnek. Többször a délre lakozó harcias bailundók által évenkénti adófizetésre kényszerítettettek, de jelenleg a portugálok segítségével kivívták függetlenségöket. A tartomány általában véve hegyes, s éghajlata mérsékelt éa egészséges, de vannak terjedelmes nedves lapályai is. Boly ói a Kuszangai és Lubure, melyek délről éjszakra folyván a Koanzába ömlenek. Terményei közt legnevezeteseb a bőven találtató s tán legjobb minőségű vínszk, mellyel a lakosok a Ivonnzán túl éjszakkéltre levő Pungo Andongo prelúdiumban élénk kereskedést üznek. Kevés szarvasmarhát és juhot, annál több sertvést és tyúkot találunk Háko tartományban. Nevezeteseb helységei:

*) Az eredeti kéziratban világos betűkkel Lancia van írva, de a földképen M u l n d a áll. H. J.

Vitengo a Lubure folyócska mellett, a főnök lakhelye, 1500 lakossal; Káábanda *) a Kuszargui folyó mellett, 2000 lakossal, kik földművelésen kívül halászáttal is foglalkoznak. A bőven nyert hatat megszántják s tízet egy csomóba kötve kereskedésre elszállítják.

Kibála.

Határai éjszakra Libollo és Háko, keletre és délre Bailundo, nyngotra Ambuim. 200 □ mérföldnyi területén valami 35,000 ember lakik, kik korlátolt hatalma fejedelmet uralnak s a bailundóknak mar régóta évenkénti adót fizetnek. A tartomány folyói: a Keve és Longa, melyek keletről nyngotra folyván, a tartományt hasítják. Ezeken kívül számos kisebb nagyobb vízér termékenyíti a földet. A tartomány általában hegyes, rengeteg erdővel borítva, éghajlatja mérsékelt és egészséges. Az erdőben sok méh van s a viaszok a rabszolgákon kívül a lakosok külkereskedésének legfontosabb cikke. A viaszot a tengerparti faktoriákra szállítják, a rabszolgákat pedig a délkeletre lakozó népeknél szarvasmarháért és elefántcsontért cserélik ki.

Kibála lakosai jól termett s igen harcias emberek, inkább ingadozásból, mintsem föl dinivé lésből és marbatenyésztésből élnek. A tartományban bőven fordul elő jóféle vas. Két részre oszlik: Nagy és Kis Kibálára, amaz éjszakra, emez délre terül, mindé-

*) E helység nincs a földképen, a Kuszangai folyó mellett csak Kaindo és Kiapillo helységeket találjuk. H. J.

tüknek külön főnöke van, de Kis Kibála főnöke elismeri a másíknak fél Hűségét.

Kámbuite a Longa mellett épült, a a fejdelem lakhelye, 2000 lakossal, kik földmívelésből és halászatból élnek. Kingo Kis Kibála főnökének lakhelye, magas szíklás hegyre épült méh kaptárhoz hasonlít, 1200 lakosa van, közel hozzá a Keve foly el.

Bailando.

Határai éjszakra Háko s a Koanza folyam, keletre Andiilo és Bihé országok, délre Szamboailambo és Kiáka tartományok, nyugotra rengeteg erdők, melyek Ambuim tartománytól választják el. 2000 □ mflnyi területén valami 450,000 ember lakik.

Folyói: a Kéve vagy Kuvo, mely a tartományt délkeletről nyugotra keresztülmetszi, azután az Atlanti tengerbe szakad; a Dsámba, melyet alább Szumbénak neveznek; a Kuszángai, mely a Dsárnhába ömlik; a Iibombo, melyet alább Kikombónak, vagy Ambuvidónak neveznek, s mely keletről nyugatra folyván, a tengerbe zuhan; a Kutátuan Műn—goja, mely délről éjszakra foly s a lvoanzába ömlik; a Longa, mely a tartomány északkeleti részén ered s azután az Atlanti tengerbe szakad; továbbá a Oángo, Kunyinga és Kuilla, melyek délről éjszakra folyván a Koanzába ömlenek. Állandó tavai nincsenek, de az esős évszakban a Koanza és Kutátu folyók mentében sok kisebb nagyobb állóvíz támad.

A tartományon két hegylánc vonul él, egyenkezőleg egymástól 20-25 mflnyi távolságra; a nyugöt! hegylánc legmagasabb pontját a L i n g i-L i n g i,

a keleti hegy láncét pedig a Dsámbe csúcs teszi. E hegységek gerincein két felsík terül, a nyugati felsík valami 4000 lábba emelkedik a tender színe felett s mérsékelt és egészséges éghajlatú, a keleti felsík ennél valami 2000 lábbal magasabb, s mint-hogy a téli száraz hónapok alatt rendszeren fűjni szokott keleti szeleknek egészen ki van téve, azért híves, sőt mondhatni hideg s gyakran a téli éjszakákon a hőmérő csaknem a fagypontra száll, s vastag dér borítja a föld színét. A nyugöt! felsíkon ellenben, mivel a magasabb keleti hegységtől védve van, soha 10 foknál alább nem száll a hőmérő.

Bailundo nytigoti része hegyes és sziklás, s rengeteg sűrít erdővel van borítva, keleti része pedig szép, hullámos síkság, hol terjedelmes rétek magas erdővel váltakoznak. Minthogy az egész tartomány folyókban és vizekben bővelkedik s az évszakos esők is bővek, azért igen alkalmas a földművelésre. A kukoricán, maniokán, maszambálán, maszangón, babon, burgonyán, amenduimon és dohányon kívül veres hagymát is természetnek, de fő kereskedési, cikkek a viaszk és rabszolgák.

A fejdelem korlátlan hatalommal uralkodik s alattvalóinak éltével és vagyonával parancsol, do ha a nemesség felülkerekedhetik, az önkényű fejdelmet az úgynevezett „impunga“¹³⁾ törvényszék elé idézi, mely őt lemondásra kényszerítheti, s hatalmát törvényes örökösére ruházhatja.

Bailundo a kimbunda nemzet tulajdonképi hazája; lakosai általában mint magas és szép termetű emberek a többi délafrikai népek közül kitűnnek, harcias vitézséggel is felülmúlják azokat, s azért

messze földön rettegve emlegettetnek a rettenetes „munáno“ névvel. Azelőtt rablójárataikkal gyakran a tengerparton levő portugál szállásokat is megkeresték, most különösen a messze délre levő Hümbe és Kobále tartományokat szokták feldúlni, melyek kivált szarvas marhában bővelkednek. ¹⁴⁾ Általában inkább rablásból élnek, s a mely mértékben bibéi testvéreiket hadi ügyességben múlják felül, oly mértékben maradnak el ezek mögött a kereskedői szellemben. Az idegenek iránt közelség barátságosak; süt durva, álnok, rabló természetűek, s a jövevényt a legcsekélyebb okból megölik, azért csak számos fegyveres kíséretében lehet köztük némi bátorsággal utazni. ¹⁵⁾ Az anthropophagia a tartomány nyugoti részén napi renden vagyon, de a keleti kerületekben csak bizonyos ünnepi alkalmakkor divatoz.

Bailundo sok kisebb nagyobb hatalmú „szövetá erőmbe“ által igazgattatik, de mindezek a fejdelem felsőségét elismerik. A tartomány éjszakkeleti részén Onduma vagy Mulemba kerület van, melynek 120 helységet meg annyi szekulu igazgatja, kik mindnyájan a felettük uralkodó „erombe szekuhu“ vagy „sióba an Mulemba“ főnöknek adóznak. Legnevezeteseb helység Vitenda, Kongori a boussi, az eromho székhelye, a Kutátu folyó közelében, nyílt térségen, erős fakerítéssel és árokkal, 2000 lakossal.

Gyikoma kerület keletre van, mintegy 150 helységet közt első helyen áll Vihelia főnök lakhelye, a hasonnevű folyócska mellett, termékeny erdők közt, kerítéssel és árokkal, 2000 lakossal, kik a földet művelik s a vadmézből nyert viaszot Benguelába szállítják.

Donde és Kimbolenge kerületek délkeletre esnek, min decikének vagy 120 helysége van, melyek közt legnevezetesebbek a hasonló nevű, főnökök Hbátái, melyek magas síkon épültek, magas incendér áfák árnyékában, s mindenkinek vagy 2000 lakosa van, kik a helységeiken kérész túljáró bibéi karavánokkal élénk kereskedést űznek,

Kipeju, Kapitángo és Lom-ágánda kerületek délre esnek. Kipeju főnöke, ki alatt vagy 300 helység van, nagy befolyást gyakorol az impunga-gyűlésen, mert elnöke s azért gyakran u lejdelemnek félelmes ellenfele. Székhelye Kápái la helységben van, az erdős Kipeju hegység oldalán épült, erős gángue kerítéssel, 2500 lakossal, kik a karavánok előtt, vakmerő zsványok hírében állanak.

Kapitángo kerületben valami 150 helység van, főnöke mint örökös fő hadvezér az összes hallandó hadsereg vezére. ¹⁶⁾ Kila ndi a hasonló nevű folyócska mellett köves 'magaslaton épült helység', a főnök székhelye, 2000 lakosa van, kik bátor harcosok.

Lom-ágánda kerületben valami 120 helység van, jelenlegi főnöke a fejdelem közeli rokona s hű pártolója, azért most ő vezérli Kapitángo főnöke helyett a tartomány összes seregét. Zsula termékeny völgyben épült s erős kőfallal kerített helység, 2500 lakossal, a főnök lakhelye.

Délnyugotra Kubula kerület van, mely azelőtt Kiákához tartozott, de most Bailundo fejedelmét uralja. 50 helysége közt legnevezetesebb: Kumbira a főnök lakhelye, sziklás hegyen, 3000 lakossal, kik nyugtalan dühös zsványok. Nem messze Rumbirától

regényes völgyben van a hasonló nevű új szállás, melynek félig civilizált lakosai nagyobb részint Benguelából származtak ide, s Donna Anna Lnrtilus de Sanfa Anna dús özvegy kíséretében költöztek ide. Ezen új telepítvényesek a benszülöttekkel jó egyetértésben élvén s földműveléssel, baromtenyésztéssel foglalatoskodván, igen vagyonos állapotra jutottak.

Nyugaton a valamennyi között leghatalmasabb Kibanda kerület terül, valami 500 helységgel. Korlátlan hatalmú főnöke a bailundo fejdelemnek alig évenként csekély ajándék-adót fizet s felsőségét csak az önhasznával megférő esetekben ismeri el, különben mint független főnök csak rablással foglalatoskodik. Több főnökkel egyesülvén, olykor ezrekből álló fegyveres bókáival a messze földön szerte szét tanyázó népeknek valódi ostorul szolgál. A munáno¹⁷⁾ fegyveres népektől okozott pusztításoknak két harmadrésze bizonyosan ez afrikai Attilának tulajdonítandó.

A kerület nyugoti részén környezve középrendű sziklás és erdős begyektől a Ki tagot a nevű kénköves meleg fonás van, mely növényzettel gazdagon benőtt halom aljún fakad s mint arasznyi széles vízer iszapos medrében éjszakra foly erős kénköszaggal töltve el a levegőt.¹⁸⁾ A kerület főhelységei: K o m b á l a a n K i b á n d a, meredek sziklás begy oldalában, gangue kerítéssel, a hatalmas főnök lakhelye. 4000 lakosai rettenetes zsványok. Egy itál i a Keve vagy Dsamba folyó mellett, több egymáshoz közellévő helységekből áll, összesen 6000

lakossal, kik földművelők, halászok, révészek, de mindazáltal rablással is foglalkoznak.

A tartomány közepén még több kerület van, melyek leginkább a fejdelem sarjadékainak és tisztviselőinek birtokai; ilyenek: Ina-Kullu a Szóma, vagy is az uralkodó első nejének birtoka, 30 helységgel, melyek közt legnevezeteb Vongysoá Nákullu, a fejdelemnő helytartójának lakhelye, 1500 lakossal; Kápingáno ia Szó ma, vagyis a fejed mi utód birtoka, valami 75 helységgel, melyek közt legnagyobb Xiniba a Korova folyó közelében, jó fa kerítéssel és árokkal, a tulajdonos lakhelye; 2000 kiváltságos lakosai csakis a közöttük tartózkodó örökösnek hódolnak s egyedül őt követve hagyják el lakhelyeiket, rendszeren közülök választja tisztviselőit az új fejdelem. Manisápi, vagyis az udvarmester birtoka, valami 15 helységgel, melyek közt Pláuka helység a Kanéne folyócska mellett, 1500 lakossal.

Az előszámlált birtokokon kívül még csak nem ugyanannyi helység a fejdelein közvetlen birtokát teszi, melyek mind neki adóznak. De az adó közel-sincs aránylag kivetve, hanem önkénytesen szedetik; az adó szövetekből, viaszkból, rabszolgákból s marhából áll.

A tartomány fővárosa: Kombála an Bálundo, mely terjedelmes szelíden hullámzott síkság közepett emelkedő ámbász ¹⁹⁾ oldalán félkörben épült s már több mérföldnyi távolságról látható. Egymásra halmozott kövekből rakott vastag fal keríti. A városba utcáról utcára durva kőlépcsőkön járnak fel szig-szegben. Itt székel a fejdelem, ki a várost úgyszólván még csak kis időre sem merészli

elhagyni, attól félvén, hogy alattvalói fölzendülnek s őt örökre kizárják belőle. A városnak 5000 lakói nagyobbbrészt a fejdelem testőrei s tisztviselői. A hegytetőről lefolyó patak a városon keresztül futván, ostrom esetében a bent levőknek jó szolgáltatidra van.

Épületei közül a fejdelmi lakás csak nagy kiterjedésével tűnik ki; egymástól udvarok által elválasztott sok kisebb nagyobb, szalmával fedett fa házból áll, melyek minden rend és csín nélkül készültek. E Lázakban lakik a fejdelem és számos felesége.

A hegy tetejéről, melynek lejtőjén a város fekszik, felséges kilátás esik a köröskörül szélesen kiterjedő síkságra, melyen mint hatalmas gúllák ittott elszúrva feltűnnek a roppant ám baszok, a távol lát.— kört pedig csaknem minden oldalról kék ellő hegyláncok rekesztik be.

Kakonda

Határai éjszakra Kiáka és Hámbó, keletre Szambos és Galángue, délre a luszeke és njemba gangúellák földje, nyugöt ra terjedelmes pusztaságok, melyek Benguela vidékeitől választják el. 300 □ inérfoldnyi területén valami 100,000 lakos van. Folyói: a Kunéne, mely éj szakke letrül délre, azután nyugotra folyván, az Atlanti tengerbe ömlik; a háláí, mely éjszokról délre folyván, a Kunénébe szakad; a Kuparol, mely az Anhai hegységéből eredve keletről nyugotra foly s alább San Francisco,-vagy közönségesen- Ki Lángululának neveztetik s a széles-

ség 13-és 14-dik fokai közt azt Atlanti tengerbe szakadja Kuándo, mely éjszokról a Kitálal hegyekről lezuhanván délre foly s a Kuparolba ömlik.

A tartomány éghajlata magos fekvése és számos folyója miatt híres és egészséges; termékeny földjén mind a forró égöv, mind Európa terményei teremnek, pl. a barack, alma, búza. A hazát a beköltözött európaiak hozták be s jó sikerrel termesztik. De a benszülöttek csak kukoricát, maniokot kevesebb maszángót és maszambálát, több babot borsót, kolompárt, amenduimot és dohányt termesztenek. A baromtenyésztés is jó karban van s a buja réteken sok szarvasmarha és juh legel, azonkívül sok sertés, kacska és tyúk is van.

A kereskedés az európaiak által meghonosított miveltebb és jobb életmódtól származván, még most is meglehetősen kiterjedésű, midőn különösen a keletre és délre lakozó bel népektől európai árukért elefántcsontot, viaszot és szarvasmarhát cserélnek be, melyeket azután a tengerparton levő portugál gyarmatokra szállítanak.

Kakonda egyik igen kis része csaknem egy század óta a portugáloktól meghódoltatott, s ezeknek ott ágyukkal fölszerelt s egy század rendes gyalogsággal megrakott erősségük van. E prezidium sokáig igen virágzó állapotban volt. A vidék egészséges volta s a rabszolgakereskedésből háramló nyereség sok európai embert csalt oda, kiktől, mert mindnyájan benszülött nőekkel éltek, számos mulát nemzedék származott. De miután néhány év óta a kormány a rabszolgakereskedést erős büntetések alatt megtiltotta, s az európaiak jobbára már kihal-

tak, a régen híres prezidium mindinkább hanyatlik és pusztul, annál is inkább, mivel a fekete keveretű sarjadék nem képes a rabszolgakereskedés eltörlése által megszüntetett nyereséget az áldásthozó földművelés termékeivel kipótolni. A kereskedelmi telepnek befolyása a környékre alig egykét mddnyi távolságra vehető észre, s a tartomány népei a portugál kormánytól egészen függetlenek, s legkisebb engedelmisséggel sincsenek iránta.

A „Presidio de Kakonda“ a Sekula és Katápe folyócskák között fekszik, †††) földbe ástott karók közé tömött földvárral, melyben 2—6 fontos nyolc ágyú van; az őrséget egy század rendes katonaság teszi, kapitány parancsnoksága alatt van, ki egyszersmind a polgári ügyeket is elintézi; alatta van egy hadnagy és egy zászlós (alferez). A helység házai minden csín nélkül földbeásott karókból épültek s szalmával fedték, nagy térségen elszórvák; a helységben és környékén valami 3000 ember lakik, kik néhány európai portugált kivéve benszült mulatok és feketék, s félig civilizáltak lévén, földműveléssel, baromtenyésztéssel és kereskedelemmel foglalkoznak, mindazonáltal fájdalommal kell meghallanunk, hogy a körülök lakozó független nyersnépek szokását követve, noha keresztyéneknek mondják magokat, a pogány népekkel szövetkezve iszonyú rablásokat követnek el minden kezükre keritbető személyen és vagyonon. ²⁰⁾ S e rablási vágy oly legyőzhetetlen bennük, hogy a portugál kormány minden jó igyekezete sem képes őket a rablástól visszatartóztatni.

Kakonda tartomány több kerületre van osztva, s az egyes kerületek főnökei egészen függetlenek minden külső vagy belső főhatalomtól. A portugál prezidiumtól éjszak nyugatra s éjszakra a Kitáta szóba kerülete terjed el, mely általában köves és hegyes, mindazonáltal termékeny. A térség, melyen a prezidium áll, szintén e főnök birtoka volt, de mind maga a főnök mind népei keveset vagy épen semmitseín engedelmeskednek a portugál kormánynak. A Katumbéla folyó azon kerület hegyei közt veszi eredetét, nyugoti útjában a sivatag vadonokon keresztül folyván a Gándai hegyekről rohan le s több szép vízesést képez, egyik a már leírtam Upá vízesés. Odább folyván a sziklás Makángókon keresztül az Atlanti tengerbe szakad. A Kitáta szóba kerülete valami 200 helységet foglal magában, legnevezeteseb Kilombo, magasodáson épült, a főnök lakhelye, 2000 lakossal, kik a többi kerületek lakóinál békésebb indulatnak.

Délnyugotra a Kalukeme szóba birtoka van mintegy 90 helység, melyeknek lakosai már régóta az éjszaki hegyes vidékekről lerontó munáno zsivány csapatok kalauzai voltak s résztvettek a déli tartományok kirablásában. De a munánók 1853-ban véletlen barátságot váltva rajok ütöttek s csaknem egészen tönkre tették, elrabolván jószágaikat s megkötözvén s rabszolgaságba hurcolván a kiket közülök elfoghattak.

Ekkor a portugál kormány ótalmaért esedeztek s ettől lógva amink elsőségét ismerik el. Kalukeme helység magas hegyen épült, környezve iszo-

TUJÚ sziklatom egektől, hova igen bajos a kijárás. He ez mitsem használt 3000 lakosának, mert az ezekenél még haramiább munánók hirtelen ellepték s lel-pörkölték a helységet. Bongo 1500 lakossal. Itt volt az első európai szállás. Innét nyugotra a volt Anyai (Anhai) kerület esik, szigetként környezve rengeteg pusztaságokkal. E kerület valami 50 helységet foglalt magában, melyek a délre elnyúló, hasonnevű hegy ágon voltak elszórva. Ezeknek lakosai szintén a munánókkal szoktak volt szövetkezni s velők együtt rablószkodni, mígnem a mondott évben volt barátaiktól megtámad tattak s egészen tönkre tétettek. A kik a halált vagy rabszolgaságot futással kikerülhették, azok a kalukemei és kiákai földekre menekültek. Azóta a vidék megszabadult veszélyes jelenlétüktől, de most az arra járó karavánokai más baj éri. Ezek t. i. most mind fel- mind lemenőt nyolc egész napig lakatlan vadonokon kénytelenek keresztül mén ni, míg ismét lakott földet érnek, s a kipusztult zsványok helyét dühös oroszlányok foglalták el, melyek különösen e vadonokban felette vérengzők, s a karavánokat világos nappal is megtámadják.

Bélre a luszeke ganguellák tanyáznak, kiknek Dagyobbrészint sík és termékeny földjét a Kunéne folyam éjszacról délre hasítja. Azon kerület erdőiben felette sok méh tenyészik, s a lakosok fő kereskedési cikke a viasz: A luszeke ganguellák békés indulaté, földmivelő és baromtenyésztő népek, számok valami 120,000-re rúg, kik mintegy 400 □ mflnyi területen lakoznak, egymástól független több főnök (hámba) alatt. Leghatalmasabb főnökük;

Luszeke főnöke; ezen helység a Kunéne folyam mellett épült, 1500 lakossal, kik békés földművelők s marhatenyésztők. (Leginkább mászángót, maszám-bálát, maniokát és babot termesztenek.) Lubándo főnöke, ki valami 100 helységet bír; Lubándo a hasonnevű főnök lakhelye, 2000 lakossal.

Keletre a Kingolo szóba kerülete van, melyet éjszokról délre a Kálái folyó hasít, mely azután nemsokára a Kunéne folyamba ömlik. A kerület 60 helységet közl; Kómbála, erős fa kerítéssel és árokkal, a Kólái folyó közelében, a főnök székhelye, 2000 lakossal, kik földművelésből, de még inkább rablásból élnek. Nem messze e helységtől egy betelepült európai fehér tanyázik, ki a családjához tartozó számos népén határtalan hatalommal uralkodik, de a helyett hogy őket tehetségéhez képest a művelődés útjára vezetné, íajjalom, csak a rablásban oktatja s rettenetes rablóvezér hírében áll.

Galángue

Határai éjszakra Baihmdo és Számbos, keletre a Kubán go folyó, délre a nyemba gangue Iliik birtokei, nyugotra Kakonda. 1000 □ mflnyi területén valami 250.000 ember lakik.

E tartomány a délafrikai felsíkok legmagasbikán terül el s több mint 6000 lábnyira van a tenger színe felett. Éghajlata azért mérsékelt, sőt a téli hónapokban hideg is, mert a hőmérő némely éjszaka csaknem a fagypontra száll alá. A különböző időszekben más más szelek járnak át, azért általában véve egészséges. Folyóba Kubán go, mely éjszokról

délkeletre folyván, határját teszi; a Kunéne, mely szintén éjszokról délre foly s a tartományt a kapitonda birtokoktól választja el; a Kunyogáma, mely a lumenébe szakad; s a Kutátu, mely a Kunyogámával egyesül. Ezekon kívül több kisebb folyó van: a Gándo, Bambi, Aszoko, stb., melyek részint a Kunéne, részint a Kubán go folyókba ömlenek.

Itt a fejdelem korlátlan hatalommal uralkodik, a nemességnek nincs oly befolyása, mint Bailndóban.

A galánguék általában magas karcsú terműek, s felette harciasok, azért szüntelen a délre lakozó szomszéd népek kirablásával foglalkoznak. Tulajdonképen ők igazgatják a munánó fegyveres csapatokat, s megüzenik kövefjeik által a különböző kimbunda főnököknek, mikor és hol kellessék nekik csapatjaikkal összetalálkozni s az általok már előre kikémlelt, szarvasmarhával bővelkedő népeket megtámadni, Azértis már több év óta rabló csapatok²¹⁾ fő vezérlete a most uralkodó Búmba nevű galángue fej eleimet illeti,

A földmivelés Galángne országban is divatozik, de még inkább a baromtenyésztés, s a szarvas és gyapjas marha számát külföldi rablásaikkal is szaporítják. Kereskedési cikkek: viasz és szarvasmarha, melyeket Benguelába szállítanak, s rabszolgák, kikért a délkeletre és délre lakozó népeknél elefántcsontot cserélnek be.

A tartomány több erombe szoveta kerületre van osztva, mindegyik hűbéri főnök alatt van, kik valamennyien a fejdelem Felsőségét elismerik.

Az éjszaki részen a Dumba erombe kerület van, valami 300 helységgel, ezek közt legnevezetesebbek: Pállánka nyílt síkságon, a Bambi folyócska mellett, fa kerítéssel és árkolattal, a főnök lakhelye, 2500 lakossal. Á n d á l a 3000 lakossal, kik sok szarvasmarhát tartanak, mert legelőik körülbelül olyanok, mint a deli tartományokban levő legelők, miért is az ott rablott marha jobban megmarad s megszaprodik, mint a többi kerületekben, hol nincsenek oly jó legelők.

Keletre Kindemba kerület van, több mint 200 helységgel, ezek közt Sakábábba a Tempó folyócska mellett, magas incendera fák árnyékában, árkolattal és fakerítéssel, 1500 lakossal, a főnök székhelye.

Délre M u s i n d a s a hatalmas 51 a n í-K a t o k o kerületek vannak, amaz 200, ez legalább 500 helységgel; lakosaik nyomba ganguellák, kik a többi galánguékmű békésebbek s csak föld műveléssel és barom tenyésztéssel foglalkoznak.

Főhelységek: Z s á m b á n-b á n g o terjedelmes síkon, magas incenderalákkal, kerítéssel cs árkolaftal környezve, a Nenher folyócska mellett, 3000 lakossal. Ez Katoko főnök székhelye. Musinda az előbbihez hasonló módra épült a Bombe folyócska mellett, a főnök lakhelye, lakosai viaszkbán és szarvasmarhában gazdagok.

Keletre a Kubángo folyó mentében a Lámbo kerület van, 250 helységgel, melyek közt kitűnnek, Szenge a Kubángo közelében, kerítéssel és árkolattal, a főnök lakhelye, 3000 lakossal, kik földműveléssel s halászzal foglalkoznak, Kindumda

1500 lakossal, nevezetes révhely a Kubángo folyós, hol a keleti ganguéllákkal csónakon közlekednek. Lakosai leginkább a halászatból élnek.

A tartomány közepén a fejdelem birtokai terülnek el; valami 600 helysége között legnevezeteseb: Kombála a n D u m b a az ország fővárosa s a fejdelem lakhelye, magas sík téren, a Kabange folyócska mellett, erős fa kerítéssel és árkolattal; 4000 lakosai többnyire a fejdelem testőrei és tisztviselői, kint leginkább csak a rab lőtt prédából élnek, s kemény harcosok és bizonyos ünnepi alkalmakkor emberhúst is esznek.

Számbos

Határai éjszakra Bailundo, keletre Kákingi, délre Galángue, nyugotra Háinbo, 120 □ mldnyi területén vagy 30,000 ember él. E tartomány egészen a belső magas síkon fekszik, mérsékelt és egészséges; számos folyótól nedvesített földje termékeny s a művelésre igen alkalmas. A fejdelem korlátolt hatalommal uralkodik. A lakosok, szomszédjaiktól különbözve békés földművelők és kereskedők. A körülbelül 450-re menő helységek közt kitűnik: K a n d u m b a a tartomány nyugoti részén, szelíd hullámzatú halom tetején, kerítéssel és árkolattal, a fejdelem székhelye, 2500 fokossal, kik ismeretes földművelők s kereskedők. E helységtől környezett sötétyékes tóban a nevezetes Kunéne folyam forrása van, mely ott kiszivárogván, déli irányban fglyik s hosszú útjában számos mellék folyóval egyesül, s a Luszeke tartományban elhagyván köves medrét,

már hajózható, alább Molondo, Kámba, Humbe és Hinge tartományokat elválasztja a keletre fekvő Kányáma országtól, hol az Ovál folyót s alább a nyugotról jövő tetemes vizű Kakulubale folyót veszi magába, azután délnyugotnak tart, míg nem a Mucimba (Ambeba) tartományokban egészen nyugatnak fordul s a déli szélesség 17° 15' alatt az Atlanti tengerbe szakad. ²²⁾

Kápuka a tartomány éjszakkéleti részén, 1200 lakossal, árkolattal s kerítéssel. E helység szomszédjában (közte és Doiule közt) ered a Kvménónél még nagyobb Kubángo folyam, mely itt több sömlyékből kifolyván előbb délnek folyik s egymásra hamar következő több szép zuhatagon általtörve, forrásától mintegy 15 mfdnyi távolságra Dsámba helységnél az utolsó zuhatagról rohan le s azután a sziklák alatt 300 lépésnyi távolságra egészen eltűnik; ²³⁾ odább két napi járásra elhagyván köves medrét, délkeletnek fordul s ott már de-reglyékkel hajózható. Tovább a Nyemba tartományokon folyik keresztül, délre maradván tőle Hánda Kányáma, Kafima és Ovárapo vagy Donga, éjszakra pedig Dalánhoussi, Kilombo és Maszák a tartományok; odább Indirikónál az éjszokról jövő, szintén bővizű Kuitu folyóval egyesül s mindig az említett irányban folyik Lulu és Mukurszu vagy Libébe országok közt, éjszakra maradván az első, s délre a másik.

Alsó folyásáról nincs biztos tudomásom, azonban gondolom, hogy az Ind tengerbe szakad. De vannak, kik állítják, hogy az éjszokról jövő hatalmas Kiárábégyisi folyammal egyesül, mások mondják.

hogy a szélesség 21° alatt levő Ngáminagy tóba ömlik. Bizonyosan a tudós angol utazó (Livingstone) ki, mint értesültem, a folyam alsó futását bejárta, már megfejté a kételyt ††††).

Kuéva csekély helység, alig 300 lakossal; közelében támad a szép Kutátu an Mungoja folyó, mely délről éjszakra folyván, a Koanzába ömlik. — Ezekből kitetszik, hogy a különben nem nagy Szambos tartomány, mint több nevezetes folyó szülője, geográfiai tekintetben érdekes.

Kakingi vagy Kibába.

Határai éjszakra Bihé, keletre a Koanza folyam, egészen a délkeletre levő forrásáig, délre Dálánhoussi és Kilomba tartományok, nyugatra a Kubángo folyó és Számbos. 600 □ mfdnyi területén valami 120,000 ember lakik, kik, nagyobb részük ganguel-lák lévén, a kimbundákétól különböző nyelvjáráson beszélnek; szokásaik is sokkal szelídebbek, s életmódjuk emberségesebb.

Éghajlatja egészen olyan, mint a vele szomszéda Bihéországé, úgy szinte az ország alakzata s a föld termékenysége is. Sőt a kakingibeliek még nagyobb mennyiségben termesztik a maniokot, rnbzángót és maszambálát, mint a gögös bihéiek.

Kákingi folyói: a Kutyi, mely éjszakkéleten a Bulixm-hühi síkságon eredvén, a tartományt nyugtárol keletre áthasítja s azután a Koanzába ömlik; a Kutátu an Kingi, mely szintén a Bulum-bulu síkságon támad s éjszaknyugotrul délkeletre folyván nagy Kuitu folyamba szakad; a Mukunja, mely

a biliéi sömlyékekből kifolyván, éjszokról délkeletre a Koanzába szakad. Ezeken kívül még sok kisebb vízér Öntözi a tartományt különböző irányokban, s az ált aló k termékenyített réteken nagy szánni szarvas és gypjas marha táplálkozik.

A tartomány mintegy 20 év előtt egymástól független több tartománytöredékből létesítettett, a jelenleg uralkodó Kibába ²⁴⁾ fejdelem által, ki okosan tudván felhasználni a szomszédoknak egymással folytatott örökös viszálykodásait, ügyes fogásaival a köztük leghatalmasabb Moma főnökét a maga részére vontta, s végre a többieket is meghódította s felsősége elismerésére bírta. Jgy az egyes meghódolt főnökök hatalmával erősödven, vitézül tudta magát az öt ismételve megtámadó bailimdói és bihéi népek ellen védelmezni s őket is méltósága elismerésére bírni.

Kákingi népei több jó tulajdonsággal tüntetik ki magokat; békeszeretők, az idegenek iránt nyájas indulatnak s vendégszeretők, szorgalmas föld mi velők, pásztorok s kereskedők. Az emberhúsevést utálják és soha nem keverednek ez undok vétekbe. Mérsékelt hatalmú fejedelmet uralnak, s általában szomszédjaiknál boldogabb állapotban élnek. Kereskedési cikkeik; elefántcsont, viasz, szarvasmarha, gazdasági kapák, s kevés rabszolgák; a három első cikket Benguelába szállítják, a két utolsó cikkért pedig az elefántcsontot és viaszot cserélik be.

Régi állása szerint a tartomány négy főkerületre van osztva, mindegyiknek tulajdon hűbéres főnöke van, kik a fejdelem parancsának engedelmessékednek. A tartomány éjszaknyugoti részén Moma a kerület

van, valami 300 helységgel, melyek közt első: K á m é r a, nem messze a Kutyi folyótól, erős fa kerítéssel, árkolattal, a főnök lakhelye, 3000 lakossal, kik bátor utazók a karavánjaik a messze belvidékeken is ismeretesek.

Középen Kungombe kerület van, valami 400 helységgel, melyek közt Kombála an Kibába, az egész tartomány fővárosa, a Kutyi folyó déli partján, szép incendera fák között, a fejdelem székhelye. A fejedelmi lakás csaknem egészen európai módra épült, ha nem is csinos, de mindenesetre tiszta és alkalmas. A várost jó fakerítés és árkolat védi, s 4000 ember lakja, kik már több ostromot szerencsésen kiállottak.

Éjszakkeletre Mukunya kerület van a Kokeju és Koanza folyók közt, 60 helységgel, E kerületet Kibába alig 10 év előtt hódoltatta meg. Legnevezetesebb helység; Mukunya fakerítéssel s árkolattal, a főnök lakhelye; roppant incendera fái nagy régiségére mutatnak; 4000 ganguella lakosai szorgalmas mézszedők s viaszkereskedők.

Délkeletre a terjedelmes Kijengo kerület, van, mintegy 300 helységgel, melyeknek békés lakosai mind ganguellák, földművelők s baromtenyésztők; néhány év előtt önkényt hódoltak meg Kákingi fejedelmének. Nevezetesebb helységek: Kijengo terjedelmes síkság közepén, több sömlyékes tó közelében, incendera fák árnyékában, árkolattal és fa kerítéssel, a főnök lakhelye, 2000 lakossal. Ettől keletre 5 mflnyre Számba-Kátenda van, 1500 lakossal. E helység közelében elnyúló Kapeke nevű sömlyékes tavakból ered a híres Koanza folyó,

honnét több ereken kifolyván, éjszakra fordul, útjában keletről és nyugotról jövő több vízerekkel egyesül, úgy hogy forrásától négy napi járó távolságra, Hcke helységénél már hajózhatói további, mindig éjszakra menő útjában a keletről jövő Kujo folyót, alább a nyugütről jövő Kokémát s ezzel csaknem szemközt a Kuivát veszi föl, azután gyengéden nyugotnak fordulván, még az éjszakkeletről jövő Luándo folyóval egyesül, azután a Maszongo földeken keresztül egyenest nyugotnak tart, s a délről jövő K u n y i n g a, K t r t á t u s az éjszokról jövő Lombé folyókkal egyesülvén, két ágra oszlik s több, tetemes hosszúságú szigeteket, mint Kiszánga és Kinálonga szigeteket, alkot, míg ágat ismét egyesülvén, az éjszokról délre elnyúló sziklás hegyláncon által tör, hol a 12 müdre elnyúló vízeséseket képezi, melyek utolsóján valami 30 Jábuyi magasságról lezuhanván legott Kámbámbe portugál prezidiumnál ismét hajózhatóvá lesz, s az éjszokról jövő Lukála folyóval szaporodván, egész méltósággal hömpölygeti vizét a portugál birtokok s Libollo és Kiszáma tartományok között, mígnem végre a déli szélesség 9" U' alatt az Atlanti tengerbe szakad ††††††).

Kiszendi vagy Maszongo.

Határai éjszokról keletre a Koanza, délre Bihéország, nyugotra Andulo és Bailurido. 300 □ mflnyi területén valami 100,000 ember lakik, kiknek fele a kimbunda, másik fele a maszongo nemzethez tartozik. A maszongók nyelvre különböznek a kimbundáktól, de szokásaikra nézve megegyeznek ezekkel.

A tartomány szépen hullámzott síkságokból áll, melyeken szélesen kiterjedett erdőségek még terjedelmesebb rétségekkel váltakoznak. A minden irányban elhúzódó kisebb nagyobb folyói közt legnagyobbak: a Kunyinga, mely a délnyugatra levő Andulo tartományban ered, s sok kanyarodással éjszakra folyván, a Koanzába ömlik; a Dsamba, mely keletről éjszaknyugatra foly s a Kunyingába szakad. A tartomány éghajlata mérsékelt és egészséges. Termékei: sok maniok, maszango és maszambála, s különösen sok viasz, melyet a lakosok a Pnngo-Andongo prezidiumba szállítanak, hol érte európai árukat cserélnek be. A juhok száma nagyobb, mint a szarvas marháé. Három, egymástól független scsekély hatalmú főnök uralkodik a tartományon. A lakosok, mind a tulajdonképi kimbundák, mind a maszongók, tolvaj, makacs s förtelmes babonás emberek, de mindazáltal hajlandók a kereskedésre, s gyakran lehet őket a messze keletre fekvő Kibokue és Lucsázi országokban látni, hol viaszot vásárlanak.

A tartomány nyugoti részén Kiszendi kerület van, valami 400 helységgel, melyeknek lakói a kimbunda nemzethez tartoznak s a biliéi fejdelemnek évenkénti adót fizetnek. Főhelység: Kiszendi a hasonló névű folyócska mellett, sík téren, magas inceridera fák közt, kerítéssel és árkolattal, a főnök lakhelye, 2500 lakossal, kik földmiveléssel s kereskedelessel foglalkoznak. — Keleten Poáke kerület van, valami 300 helységgel, melyek lakosai maszongók, legnevezeteseb helységek: Poáke valami 3000 lakossal; Dsamba a Koanza partján, 2000 lakossal;

nevezetes révhely, hol a keletre lakozó kitubándi népekkel ladikokon történik a közlekedés.

Kamesze a kerületek legnagyobbika, a Koanza folyam mentében terül el, mintegy 500 helységgel, melyek lakói szintén maszongók s vad zsvány indulatú és felette babonás emberek. Legnagyobb helység: Kombála an Kamesze a Kamesze nevű folyócska mellett, 4000 lakossal, a főnök székhelye, erős fa kerítéssel, incendera fák árnyékában. E helység arról is nevezetes, hogy ott híres kimbánda oskola van, melyben a „kézila“ babonás törvényt tanítják.

Ándulo.

Határai éjszakra Bailundo, keletre Kiszendi, délre Bihé, nyugatra megint Bailundo. 1600 mflndnyi területén 40,000 ember lakik. A tartomány éghajlata, s általános alakzata olyan mint Kiszendié, de lakosai békésebb indulatnak, földművelők s szorgalmas kereskedők; árucikkeik jó mennyiségű viaszok s némi kevés elefántcsont, melyet a belföldön rabszolgákért váltanak be.

Folyói; a Bálé, mely a Bulum-bulu síkságon ered, s délről északnyugatra folyván a Kutátába ömlik; a Lumbumbo, mely délkeletről nyugatra folyik s a Báléba ömlik. Még számos más folyócska öntözi a tartományt, melyek részint a Kunyiuo, részint a Kutátu folyókba szakadnak.

A fejdelein korlátolt hatalmú, abailundók ótalma alatt áll, s ezeknek közbenjárásával jut a méltóságra, miért is nekik rendesen évenkénti adót fizet, de különben függetlenül intézi el a tartomány ügyeit.

A tartomány több hűbéres kerületre van osztva; déli részén Bále kerület van, 120 helységgel, melyek közt: Bále a hasonnevű folyó jobb partján, kerítéssel s árkolattal, a főnök lakhelye, 2000 lakossal; keletre Kábánda kerület van 100 helységgel, melyek közt: Kerángóbe a Lumbnmbó folyó mellett, a főnök lakhelye; nem messze tőle a hasonnevű vas bányák vannak, s 4000 lakosai többnyire bányászok és kovácsok, kik sok gazdasági kapát készítenek, melyekkel a belföldön, hol pénz gyanánt keringnek, nagy kereskedést űznek.

A tartomány éjszaknyugoti részén Kik álla kerület van, valami 250 helységgel, melyek a fejdelem birtokát teszik. Legnevezeteseb: Kombála, a tartomány fővárosa s a fejdelem lakhelye, a Bálé folyó mellett, 2000 lakossal, jó kerítéssel s árkolattal. E helységtől nem messze némely sekély vizű tavak varrnak, melyek fenekén a víz elapadása után sok széksó támad. Ezt összeseprik, de elég gondatlanul, miért is mocskos színű, és sok földrészsel kevert, 5 --10 fontnyi zacskókban (mukáta) messze külföldre szállítják, hol konyhasó gyanánt árulják. Nevezetes kereskedési cikk.

Az utazó nem képes Afrikában alapos statisztikai adatokat gyűjteni, s a bensziilütt lakosokat kevéssé számba venni. Az én fölvetéseim is csak conjecturán nyugszanak, melyet azonban hosszas ittléteín tapasztalásai támogatnak.

Tekintetbe vettem a helységek építésmódját s egyre másra vett népességüket. A helységek, né-

hány nevezetesebbnek kivételivel, kicsinyek s szűk téren nagy számmal szoktak elszórva lenni, azután ismét aránylag nagy távolságra más helység-cseportok vannak. Mindenik helység népességét egyremásra 80-tól 160-ig terjedő személyre számítottam, ide nem értve a kisdedeket.

A leirt tartományoknak kerületekre való felosztása némileg alapos adatokon nyugszik, s ez adatok részint saját tapasztalásom eredményei, részint a ben-sziilott előkelőbb emberektől származnak. De a helységek számát egyedül a benszülöttek tudósításai szerint határozhattam meg, s így azt nem lehet egészen bizonyosnak vennünk. Mindazáltal állíthatom, hogy azzal, mit az általános népesség s a helységek építésmódja tekintetében tapasztalhattam, meglehetősen összhangzásban van, s hogy általában a legbiztosabb szám, melyet fölvehettem s közölhettem. Egyébiránt a népeknél a lakott helységek, sőt még a kerületek nevei is nagyon rmlékonyak és változók. E nevezetek t. i. nagyobbrészt a helységek és kerületek birtokosaitól vannak kölcsönözve; azért csak a főbb helyek s azok, melyeknek nevei a közelükben levő hegyek-, tavak- és folyók tói erednek, tartják meg nevezeteiket. De nemcsak a nevezet mulékony, hanem a helységek léte is az. Könnyen otthagyják a helységet s nagyobb vagy kisebb távolságra mást építenek, melynek rendesen új nevet adnak. Erre különböző okok által indíttathatnak, különösen babonás véleményeik által; ilyen okok lehetnek: járványos betegség, hirtelen! halálozások, nevezetesb egyének halála, valamely oroslány berontása, stb. Az ily bajokat, melyek a helységet érhetik, rendesen a hely-

ség kilului boszújának tulajdonítják, s a kirabandák javallatára otthagyják a helységet. Onnan van, hogy a Délafrikáról készült legjobb földképeket is néhány év múlva az utazó hamisaknak találja, mert az ott följegyzett helységeket többnyire már nem találja elébbi helyeiken. Ez az eset különösen a bel-földi ganguella tartományokban fordul elő, hol 25 év óta a helységek már többnyire eltűntek hajdani helyükről. Midőn a pl. a Kimbunda tartományokban a magas incendéra fák még sok évnek lefolyta után is a volt helységek helyét mutatják, addig a ganguellák földjén az elhagyott helység helyén bőven termett száraz gatz az első száraz évszak beálltával a földre vetett szikra villámsebességgel megemészti, s a felgomolygó füstfelleggel együtt az ott volt helységnek neve is örökre elenyészik.

Könnyebb áttekinthetés végett még a leírt tartományokról rovatos kimutatást közlök.

A kimbunda országok áttekintele.

A tartomány neve, területe és népessége.	Nevetelen helységei.	Polyvai.	Hegyei.
Kiszáma, 150 □ mfd, népessége 25,000	Kitel-Kamasingi, Demba.	Cekély vizerek a felső részén	Demba.
Mupinda, 120 □ mfd, népessége 20,000	Kazanza, Kahi.	Longa, Muzsinzsi Kuvo.	Hâma.
Szumba, 200 □ mfd, népessége 35,000	Tumba, Gunza, Singe, Poallo, Novo-Redondo, Kikombo helység és faktoría, Kibangyisila, két Kiszenga, Tapato, Egyiptom.	Dsámba, Lumbungo vagy Szumba, Kikombo, Tapato, Balombo, Kubále vagy Anlamdânda.	Tete, Cabe. a da Balea.
Dombé, 100 □ mfd, népessége 20,000	Lubito, Katumbéla-prezidium, Benguêna, Gyitama, Belo, Bimba, Dombé-an-Kinzamba.	Katumbéla, Maridombo vagy Kaváko, Kibân-gulala.	Sombreiro, Szana, Lengi, Kipupa.
Gânda, 150 □ mfd, népessége 30,000	Ommâte, Kibonga, Lângangombe.	Ommâte, Dsámba, Lubizuhatalag.	Gânda, melyen a tartomány eltértil.

A tartomány neve, ter- lete és népessége.	Nevezetes helységei.	Folyói.	Hegei.
Kiszàngyssi, 120 □ mfd, népessége 25,000	Kombála, Futa.	Kabále, Laszol.	Gánda.
Szelles, 150 □ mfd, népessége 75,000	Tunda, hol Kámpera, Holondondó, Gytkuma, Kulambo, Kúbandi.	Balombo, Tapádo, Kikombo.	Eren, melyon az egész tartomány elterül.
Ambunim, 200 □ mfd, népessége 75,000	Lumbo-a-tena, hol Asszàngu, Ouey- sila, Hándá, hol Ongyсила, Tutu.	Szumbe vagy Dsámba, Kuro vagy Kove, Muzsinzi.	Háma.
Libollo, 150 □ mfd, népessége 40,000	Malunda, Zámba.	Kosanza.	Mulondo-Zámbi tűzhányó.
Háko, 250 □ mfd, népessége 35,000	Viengo, Kabánda.	Kolanza, Lubura.	Dsámba.
Kibála, 200 □ mfd, népessége 35,000	Nagy-Kibála, Kámunito, Kis-Ki- bála, Kingo.	Kewe, Louza.	Dimba.

A tartomány, neve, terület és népessége.	Nevezetes helységei.	Folyói.	Hegyei.
Baiundó, 2000 ☐ mfd. népessége 450,000	Kombála, Vitenda, Viheli, Dondé, Kimbolonge, Kipeju, Kapitango, Kápallá, Káandi, Zsulla, Kubutu; hol Kumbire, Kibanda, hol Kombála, Egyitáli, Nákullu, hol Kombála, Manisápi, Kapinganú, Ximba.	Keve, Dsámbe, Kuszángai, Kutáru, Longa, Gángo, Kunyunga.	Kibanda, Kipeju, Dsámbe.
Kiakká, 200 ☐ mfd. népessége 75,000	Kombála, Kahale, Gyindumbu, Kimbondo.	Balomba, Nyenge, Kimbondo.	Lingi-lingi, Kahale.
Hámbo, 300 ☐ mfd. népessége 120,000	Kombála, Kandála, Sakambéra, Kolongo, Munda.	Keve, Kolongo, Kambéra.	Lingi-lingi, Dsámbe.
Kákonda, 300 ☐ mfd. népessége 100,000	Prezidium, Kitatu, hol Kihombo, Anya, most pusztaság, Kálukeme, hol Kálukeme, Bongó, Luszeke, Labándo, Kingolo, hol Kombála.	Kunéne, Kálái, Kupa-roi, Kuándó, Kátápi és „Kui.	Anyá, Kitáta.
Galangue, 950 ☐ mfd. népessége 250,000	Dumbo, hol Palánke, Ándale, Kimdembo, hol Sáká bába, Musinda és Kátoko, hol Zsambar-angó, Lambos, hol Szeugé, Kombálan Dumba.	Kbanango, Kunéne, Kunyogama, Kutáru, Bambl és Aszoko.	Csak halnók.

A tartomány neve, területe és népessége.	Nevezetes helységei.	Folyói.	Hegyel.
<p>Számbo, 120 □ mfd, népessége 30,000</p>	<p>Kándumbu, Kápnka, Kuéva.</p>	<p>A Kunéne forrása, a Kubángo forrása, a Kutátu forrása.</p>	<p>Dsámbszikiatömög.</p>
<p>Kakungi, 500 □ mfd, népessége 120,000</p>	<p>Moma, hol Kamera, Kángombe, hol Kombáká-an-Kingi, Mukunya, Kijengo, Számbsa-Káténdá, Kápéke.</p>	<p>Kutyi, Kutátu-an-Kingi, Koanza.</p>	<p>Kénye hegy.</p>
<p>Bihé, 800 □ mfd, népessége 160,000</p>	<p>Kánsungo, hol Kombála, Gyinyója, Dele, Kaluádo, Kikába, Mánisápi, Káboa, Kánáná, Tumbá, Kámbándi, Ombále, Kiteke, Kombála-an-Bihé.</p>	<p>Kokóma, Kuitu-Masisi, Kongyso, Kálu-an-panda, Koanza.</p>	<p>Kénye hegy.</p>
<p>Kiszendi és Szongo, 300 □ mfd, népessége 120,000</p>	<p>Kiszendi, Poáke, Dsámbsa-Kámesze, hol Kombála-an-Kámesze.</p>	<p>Koanza, Kunyinga, Dsámbsa.</p>	<p>Kénye hegy.</p>
<p>Andulo, 160 □ mfd, népessége 60,000</p>	<p>Bále, Keraugobe, Kombála-an-Dulo.</p>	<p>Bále, Lambombo.</p>	<p>Kénye hegy.</p>

A tartomány neve.	A nevezeteseb hegycsúcsok magassága a tenger színe felett.	A fensőkök magassága.	Tavak.
Kiszàngyssi.	Bingca jau Bámibi 3,500 láb.	Kalmánda 2,500 láb.	
Niákka és Hámbo.	Tinglingi 5000 láb.	Balm-bulu 6,500 láb.	
Báilando.	Dsianda 7000 láb.		
Libolla.	Malandu-Zambi tüzhányó 5,500 láb.		
Bilé.	Kénye 70,0 láb.	a tartomány közepes magassága 6,8000 láb.	Novajulakatai, Engandu, Ovtva.

A nevezetesebb Folyamok.				
Néve.	Forrása.	Iránya.	A tartományok, melyeken keresztül foly.	Torkolatja.
Koanza,	Kapeke	Nyugotra	Jobbra: Kimbándi, Molembák, Szongo, Fungo-Andongo, Kambambi, Musima, Masszaungano; balra: Kákíngi, Bihé, Szongo (kisebb), Bálundo, Háko, Libollo, Kiszama.	Atlanti tenger, D. szélesség 9° 15' 0"
Kuuo,	Hámbo	Nyugotra	Hámbo, Bailundo, Ambuin, Szumbe.	Atlanti tenger.
Kunéne,	Kándumba	Délre és Nyugotra	Jobbra: Hámbo, Kakonda, Luceke, Molondo, Kámba, Hinga, Mmimba; balra: Galangue, Nyemba, Handa, Ovár, Dongouma, Badombodolla, Mucimbák.	Atlanti tenger, D. szélesség 17° 15' 0"
Kubángo,	Számbo	Délkeletre	Jobbra: Galangue, Nyémba, Handa, Káfima, Ovámpe, Kongári, Makurszu; balra: Kákíngi, Dálánhoussi, Kilombo, Maszaka, Hungyssa, Számbo, Indiriko, Lula.	Indus ocean, vagy Ngami tó.

Észrevételek a leírt tartományok folyóinak hajózhatásáról, s népeinek lehető civilizálásáról.

Láttuk, hogy a leírt tartományokat több folyó szeldeli, s különböző tájakról, keletről nyugotra folyván, az említett szélességi fokok között a tengerbe szakad. Azt gondolhatnák tehát, hogy azokon könnyen a beltartományokba lehetne felhajózni. De a beljebb való hajózásra csak egyetlen egy folyó használható, s még az sem egészen akadály nélkül', ezen azonban segíteni lehetne. A többi folyók torkolatját zátonyok rekesztik el, s a tenger felől hajón még csak meg sem közelíthetők. Azonfelül medreik rakva vannak zuhatagokkal, melyeknek legkiscb-hike is elegendő a hajózás meggátlására, főleg ezen földrészben, hol az ipar és vállalkozási szellem még föl nem ébredt.

A hajózásra egyedül alkalmas folyam a Koanza. E folyón torkolatjától felfelé mintegy 40 mfdnyi távolságra már régóta-járnak hajók, azaz bizonyos naszádok, melyek t. i. első zuhatagjáig mennek fok De e zuhatagtól kezdve fölfelé 12 mfdnyi távolságra, az egymásra következő vízesések miatt, a Koanza is egyáltalában nem hajózható. Itt a folyó medrén nagyrészt tömött sziklák vonul-

nak keresztül, melyeket, véleményem szerint, emberi erű ki nem mozdíthatna helyükből. Tehát ez akadályon csak úgy lehetne segíteni, ha az éjszakai parton a folyam hosszában elterülő portugál birtokokon keresztül a szintén portugál birtokban levő Kiszendi révig vasút építtetnék, melyen az áruk tovább szállítatnának. Ott azután ismét hajára lehetne rakni, mert Kiszenditől kezdve fölfelé valami 200 mildre akadály nélkül hajózható a Koanza az évűek bármely szakában, sőt a Koanzából azután több mellékfolyóján is lehetne felhajózni s így különböző belföldi tartományokba eljutni. Így a Koanzába délről szakadó Kutátu folyó a builundo birtokokon keresztül, torkolatjától felfelé valami 50 mildre volna lapos fenekű naszádokon megjárható, Odább a Kuninga, de különösen a Kokéma folyó Bihéországon keresztül szintén valami 50 müdre volna hajózható, Az éjszakai oldalon a Lom be, odébb a Luando folyókon messzire éjszakkeleti irányban, a nningoják vagy niaszongók földjén keresztül, lehetne felhőjözni s tehát viaszokban gazdag tartományokba eljutni. Feljebb, csaknem a Kokéma torkolatjával szemben, a szépen kanyargó, tekintélyes Knivari messze keletre a Ktmbándi népek földjein keresztül egészen Karion go vidékéig, Lucsázi tartományban, lehetne dereglyéken felhajózni, legalább is 50 mfidnyi távolságra. Végre szintén keleti irányban a valami 30 müdre hajózható Kujó folyó a Koanzából az éjszokról délre folyó Kuitu an Zambuella folyam közeiég vezetne.

Nagy értékűek az említett folyóktól érintet tartományok kereskedési cikkei, mint elefántcsont,

viaszk, kopálmézga, állatbőrök. De a hajózás folyamatában a népek közt ébredni szokott iparszellem mindenestre még más, mostanság még egészen ismeretlen terményeket is hozna létre.

De mikép lehetne ezen tartományok népei közt a mivelődés magvait elhinteni? azt kérdik olvasóim. Talán igen nagyok, vagy épen legyőzh etlen ok az akadályok, melyekkel küzdeni kellene? Ilyen az éghajlat, de különösen a benszülöttek megszelidíthetl en vad indulata, melynek következtében könnyén védelmezhető helyzetük tol segítettve a hehatni akaró civilizációnak hatalmasan ellenszegülnének. — Erre csak azt jegyzem meg, hogy az említett akadályok bármelyikét a beható mívelt szellem ereje sokkal könnyebben legyőzhetné, mint italában vélni lehetne. Az éghajlat, a tengerpartok kivételével, italában mérsékelt és egészséges, s az európai ember könnyen megszokja. A mi pedig a népeket illeti, azt mondhatom, hogy azok a tengerpartok közelében sokkal vadabb és vérengzőbb indulatúak, mint a messze belföldön. Amazok mindedig makacson megvetették a portugáloktól nekik ajánlott ember-séges intézményeket, s sziklás hegyeiktől segítettve könnyen még fegyverrel is ellenállottak s ellenállhatnak. Azért tehát nem a tengerpartokon kezdve befelé keletre, de megfordítva belülről nyugotra kellene s lehetne könnyebben a mivelődést terjeszteni a belföldi népek közt. De nem hiszem, hogy e civilizálás munkája szelíd, békés módon volna eszközölhető, hanem csak fegyveres kézzel lehetne azt végrehajtani.

A portugáloktól meghódoltatott népek földjei

éjszakra csaknem egész kiterjedésökben határolják a kimbunda tartományokat, s csak a Koanza folyam választja el ezeket amazoktól. A belföldön közel a Koanzához a jól megerősített Fungo-Andongo prezidium van, mely célirányos fekvése miatt igen alkalmas támasz lehetne az érintett cél elérésére, sőt véleményem szerint, az jelenleg az egyetlen támaszpont. A portugálok szintén harcias népeken uralkodnak, melyek magokat hív alattvalóknak vallják; ezek segítségével csekély európai haderő képes volna, a Koanzán átkelve, a legott útjába eső Mulemba sík földeken lakozó népeket meghódítani. Ezekkel szaporodva csaknem akadály nélkül a belső forradalmaktól erősen megszaggatott Bihéországot foglalhatná el, ott azután alkalmas helyeken erősegeket kellene rakni, melyek hatalmas fekhelyekül szolgálnának a művelődésnek nyugotra való lassanként! terjesztésére.

A bátor harcias népektől lakott sokféle kimbunda országoknak egymással folytonos viszálykozásban levő kapzsi, ön hasznukat leső fejdemeit csekély ajándokokkal egyiket a másik meghódítására lehetne felhasználni; így pl. a bailuudók segítségével a többi népeket lehetne engedelmességre szorítani, vagy a bailuudókkal versengő bibéi és hám hói népeket amazok megtörésére használni. Ekkép lassankint az összes tartományokat lehetne meghódítani, mert azután a tengerpartok közelében lakozó vérengző hegyi népeket, Gánda, Kiszangysi, Szelles, Kibála és Ambuim, stb. népeit is könnyen lehetne megfélemezni és szelídíteni, miután többé nem támaszkodhatnának a keletre lakozó népek segítségére.

Anyagi és szellemi tekintetben felette hasznos volna ezen népek meghódítása és civilizálása. A portugál, mint egyedül itt uralkodó nemzetnek áll kötelességében, s neki van fentartva e nagy és dicső munkát végrehajtani. S ha a gondot tekintjük, mellyel a portugál kormány n j célszerű s emberi intézményekkel és törvényekkel néhány év óta fáradohatlamil az afrikai népek kiművelésén és boldogításán munkálkodik, bizvást remélhetjük, hogy nem sok idő múlva e munkát végre is hajtja!⁵⁾

- 1) A festőmoh (orseille, urzella) tüskés fán terem, mely ritkán magasabb két ölnél; e fának ágait zöld elő levél helyett a hamuszínű moh fedi, mely részint rajok gyűrtük: ik, részint róluk szakáll módjára lelóg. Azon moh szolgáltatja az ismeretes festéket, miért is az afrikai ke reskedésnek egyik fontos cikke. Csak a tengerpart hosszában fordul elő, nem több mint 6 mfdnyi szélességre a parttól befelé, s csak a köves s a tengeri szeleknek egészen kitett helyeken tenyészik, hol csaknem minden más növényzet kihál. Képzelní sem lébet a szomorú tekintetet, melyet a hamuszínű szakállal borított sínylődő fák a kietlen sivatag vidéknek kölcsönöznek. A festőmoh tökéletes kifejlődését 2—3 év alatt éri cl.
- 2) A kiszámák meghódoltatását már több év előtt kísérlek meg a portugálok; néhány ágyúval fölkészült hadosztály beronta a tartományba s néhány helységet el is foglala, de a hadjáratnak igen gyászos, sőt mondhatnók, szégyenítő kimenetele volt. Mert a hadosztály parancsnoka a tartomány topographiájáról s egyéb viszonyairól semmi tndomással sem bírván, gond nélkül előrenyomuló: a benszülöttek tehát az ellenség útjában találkozó imbimdero vagyis baobabfákból készített víztar-

tókatt kivágás által megsemmisíték, s azután a már jó messzire előnyomult s a víz szűke miatt zavarodásba esett hadosztályt megtámadák s könnyű szerrel tünkre tevék, úgy hogy csak kevesen menekülhetének meg, hátrahagyván hadi készületeiket. A győztesek azonban utóbb visszaadták az ágyúkat, — Jobb sikerrel lehetne a tartományt a felső részéről megtámadni, hol minden évszakban elegendő vizek öntözik.

†) A kiszámákról Livingstone (406 l.) azt mondja: „A Koanza deli oldalán levő föld (,on the north side of the Coanza‘ — nyilván sajtó hiba, on the south side helyett) a kiszámáké (quisama), független népségé, melyet a portugálok nem bírtak meghódítani. Azon kevesen, kiket láthattam, nagyon hasonlítottak a busmann- vagy hottentotokhoz s puha kéregfoslányokba voltak öltözve, melyek ágyékukról térdükig lelógtak. Sokat kereskednek sóval, melyben tartományuk bővelkedik. Mintegy 12 hüvelyk hosszú s $\frac{1}{8}$ hüvelyknyi átmérőjű kristályokban hozzá k. Egész Angolában hordozzák körül, s azon só a kalikó mellett a legközönségesb csere-eszköz. A kiszámák vitézek; s mikor a portugál hadsereg őket az erdőikbe követé, a berontott ellenséget a legnagyobb szükségbe ejték azzal, hogy a víztartókat lecsapolok; ezeu víztartók, nem egyebek, mint a tartományban termő roppant, baobabfák, melyeket víztartókká ki vájnak. Minthogy Kiszáma tartomány vízben szűkölködik, azért a portugálok csak hamar kénytelenek voltak visszavonulni. — Maszangano közelében levő földjük alacsony s mocsáros, de odább magasabb, s Kiszámán túl Libollo magas hegyláncai sötétlenek.“

H. J.

- 3) Az elefántok jelenleg a sok üldöztetés folytán csaknem egészen eltűntek e vidékről, de a vízilovak száma épen nem csökkent. A imipindák következőleg vadásszák a vízilovat: könnyű, alig két embert megbíró sajkán a magas nád között halkkal evezve megközelítik a napon sütkérezve alvó szörnyeteget, azután nagy erővel bárom vagy négy bosszú vas dárdát vernek a testébe, mire

tüstént a könnyű sajkán nagy hirtelenséggel a nád közé menekülnek, A megsebesített állat most hol elmerülve hol felbukkanva a halállal küzködik, mígnem a sok vérvesztés következtében, rendesen kevés idő múlva, páráját kiadja s élet nélkül a víz színén úszik. De gyakran megesik, hogy a megsebesült állat az elillanó vadászokat utoléri, s azután sajkástul széttépi. (A bajejék hasonló módon vadásszák a vízi lovat (lásd A n d o r s s o n: Reise in Süd-West-Afrika, II. köt, 259 s köv, 1. H. J.)

††) Petermann legújabb földképén, mely déli Afrikát tárgyalja (Geogr. M itt h. 1858. V. füzet) „Bougelha,“ azaz Ó Benguéla alatt rekeszben „Novo Rettondo“ áll, mintha e két név azon egy helyet illetné. Ez hiba; mert Novo Redondo még most is fennálló portugál telep és várdó, Ó Benguela pedig rég elpusztult. Hogy továbbá ez utóbbi telep jóval odább éjszakra volt, mint Novo Redondo vagy Kiszála, ezt Tams is bizonyítja. Midiin Bengtielából a tengerpart hosszában Loanda felé hajózik, elsőben Inandanha (Anha) elé juta, mely a meredek parti sziklákon keresztültörő, hasonló folyócskának torkolatjánál épült, s mely 9—10 mfdre van Benguelától éjszakra. Azután tovább menyén, Quieumbo (Kikombo) kis négervárost éré el, mely egészen a kokuspálma erdőben volt elrejtve s hasonló folyócskánál feküdt; s végre még két óráig odább evezvén, a Quieuinbótó! 2 port. mfdre éjszakra levő Novo Redondót éré el. Ez sziklakiugrás mögött hegynek tetején épült, a tenger lett mintegy 150 lábnyi magasságban, hasonló folyócska mellett (ez nyilván a Szumbe folyó), köröskörül mosolygó virányzattal s erdővel környezve. „Földképünkön, folytatja Tams, 32 perced tovább délre volt följegyezve, holott igazán a déli szélesség 1re 13' alatt fekszik. A folyó kigyózdó futását a szem a fokföldi gyarmatokig elnyúló Hármas hegység második láncáig követheti; e hegylánc kissé kopár lejtőin világosan öt szerencsen helységet láthattunk, t. i. Tétét, Quiperabát (tán Magyar Kipandája), Andellet, Chingót (Singe), Ganzát

(Gunza). . . A folyó, noha vize csak térdig ér, mégis tor-
kolatánál igen széles s fa magasságú náddal sűrűn be-
nőtt, s minthogy más mocsáros partn folyóval kapcsolat-
ban van, mely odább éjszakra fél mldnyi távolságra a
tengerbe szakad, azért e vidéken igen sok víziló tartó-
zkodik; a nád mocsár bán krokodilok is tartózkodnak, a
hegyekben pedig oroszlányok, onkák és elefántok van-
nak.“ Azután útját Luanda felé folytatván, Novo Kedon-
dón túl kérésére Ó-Benguela maradványait, de még nyo-
mát sem látható, sehol. — Ebből tehát világos, hogy Ó-
Benguela odább éjszakra volt s nem a mostani Novo Re-
dando helyén. H. J.

- 4) A novo-redondói templomban meg eddig sohasem volt pap. A templom ajtaja felett belül réz lemezen feliratot olvastam, mely azt mondja, hogy 1789-ben — ha jól emlékszem — a templomot néhány vagyonos lakos a „Nossa Senhora da Conceicao“ tiszteletére építteté s az isteni tiszteletre szükséges arany és ezüst edényekkel is fölkészíték.
- 5) Novo Redondóban mulatósom alkalmával az oda félórán-
nyira levő Tete és Kiszála szerencsény helységek lakosai a várda lakóinak rabszolgáival, hihetőleg ivás közben, civakodásba elegyedtek s az utóbbiaktól megbotoztat-
tak. Erre csakhamar a nevezett helységekbeől számo-
sán jól fegyverkezve segítségükre jöttek s a várda népessége s a boszut lihegő teteiek és kiszálaiak közt dühös lövöldözésre került a dolog; a csatározásnak a katonaság is csak nagy nehezen tudott véget vetni, s a megtámadókat elkergetni. Többen meg is sebesültek, ily csetepaték nem ritkák a várda lakói s a szomszéd független népek közt.
- 6) Ez a szó teljes értelmében igaz. Mikor ott jártam, a gun-
zaiak búbajosság miatt elítélt két embert a folyó jobb partján levő pálmaligetben, a vártól alig ezer lépésnyi távolságra, szét daraboltak s megfőzve felfaltak, míg a várban, mert épen vasárnap volt, a portugál zászló ünne-

pileg lobog vala zajos táncvigalom között. A kannibali dobzódás egész nap és éjjel folyt.

- 7) Épen midőn e sorokat írom, azon tudósítást veszem, hogy 1857 elején Egyiptomot Szellos, Kiszángysi és Gánda népéből álló, valami 5000-re rugó fegyveres csapat déltájban megtámadó, de hat órai ostrom után az alig 120 emberből álló helyőrségtől visszavereték.
- 8) Anha elpusztítása után már több ízben kísérleteket tettek a belföldi kereskedésre nézve igen alkalmas vidéken új gyarmatot telepíteni, de a szomszédnépek mindannyiszor ismét tönkre tették.
- 9) K i l e n g u c s tartományba tett utazásom alkalmával 1852-ben a Hetála folyón átkelvén, közel hozzá éjjeli szállásra te lepedőnk le. Kis idő múlva kiszongóm többed magával a borzalom jelével hozzám jöve s minden más magyarázat nélkül felszállta, kövessem őt. Vele menvén, tüskés erdőn keresztül éjjeli szállásunktól mintegy 1000 lépésnyi távolságra több roppant nagyságú vad íigefa alá érkezéin, hol bajborzasztó látvány ötlék szemembe. A fák terebélyes gallyai már egészen kiúszott emberisekkel voltak beagatva, a földön pedig a nap sugaraitól fehéritett csontvázak beverték. Valamivel odább tágas kilombóra találánk, melynek gallyakkal fedett s különös módra épített, háromszáznál több siugéi nyilván mutatták, hogy nem utazó karavánoktól, de mindenesetre valamely gándai, Anyái, vagy kalukemei rabló csordáktól készítették. A kilombóban is több kiaszott emberi csontváz hevert a földön. Mindezekből már gyaníthatok, hogy az itt tanyázó rabló csapat európai, vagy legalább civilizált egyéntől vezetett s jól fegyverzett karaván által tétetett tönkre, mert csak a babonás véleményektől ment ember hajthatott végre ily példás büntetési. Kilengnesbe érkezvén, megtudám, hogy azon végrehajtás szerzője Lniz Gama de Almeida volt. Ez lo₁ andai születés a mulát ember, portugál jobbagy s rég karaván-főnök. Midőn Kilengnesből számos fegyveres kíséretében jó mennyiségű elefántcsontot Benguelába

szállíta, s az említett folyó mellett letelepedjék, az erdön élszéledő emberei sok fris embernemre akadának. Ebből mindjárt azt gyaníták, hogy a közelben valami ellenség lappang, s legott elhatározzák, hogy fölkeresik s megtámadják. Csakugyan nemsokára ráakadának a zsványok kilombójára; estve felé a karaván fegyveresei, valami 2000 ember, halkkal körül vevék a kilombót s azután egyszerre minden oldalról jól célzott lövésekkel megtámadák. A felrettent rablók látván, hogy köröskörül el vannak zárva s elszökniük többé nem lehet, főnökük, a messze földön elhírhedt, vérengző Kalukángo bátorítására fegyvert ragadának s tüzesen védelmezik magukat, s a megtámadókból sokat le is terítnek. De miután vezérjük elesett vala, lerakák fegyvereiket s kegyelemért esedezének. Gama de Ahneida az ismeretesb zsványokból hetvenet lenyakasztata, a többieket elvágott füllel s minden fegyver és eleség nélkül útnak ereszté. Alkalmasint ezek is odavesztek, mert élelem s fegyver nélkül nehezen vergődhettek keresztül a nyolcnapos járó földre kiterjedő lakatlan vidéken. — Még egy néhány ily példát kellene a zsványoknak adni, s a karavánoktól járt úton bizonyosan ritkábban mutatkoznának.

10) M e r a Jeromossal 1848-ban a Záire folyamon la lát koztam s vele együtt Loandába utaztam. Később megint Novo-Redondóba találkoztam vele, hunnau Ö európai árukkal Ambuim tartományon át Bailundóba szándékozott menni. De útközben Awsángo helységben tulajdon benszülött kísérőinek segítségével mindenéből kifosztatott s azután pálma-olajban megfőhetett s fölemésztetett. Hogy felfalták volna, azt előttem erősen tagadták, állítván, hogy a holttestet eltemették. E kannibál népnek általában az a szokása, hogy idegen előtt az emberhús-evést eltitkolják s tagadják.

11) A maszambala igen apró szemű kukoricafaj, szára oly növésű mint nálunk a ciroké, szeme is csak valamivel nagyobb.

- 12) A maszango pizorgumfaj; (tán „sorghum“), csak-hogy szeme hamvasszínú s a közönséges pizor gumónál valamivel nagyobb s gömbölyűbb; szára egészen a mi úgynevezett vízbuzogányunkéhoz hasonlít, feje rakva van maszango szemekkel. Mind e két növény a puha homokos földeken díszlik s kevés esőt kíván.
- 13) I m p u n g á -nak az ország nemességétől a fejdelem ellen alkotott törvényszék neveztetik, mely a fejedelmet, ha ez az ellenzéket le nem győzheti, lemondásra kényszeríti, s helyébe mindjárt örökösét kiáltja ki fejdelemnek. A méltóságától megfosztott fejdelem saját kezével szokta magát föbe löni, ezt, mondva: „Nem lehetvén a huilimdo nemzet uralkodója, hol találhatnék rangomra méltó más helyet?“
- 14) Ezen úgyszólván rendes időközökben megmegújuló rabló-járatok, köz tapasztalás szerint, főleg a rabszolgakereskedés eltörlése óta kaptak fel. Most t. i. a rabszolgáknak az európai telepeken nincsen keletjük, tehát ezen hiú és fényűzést kedvelő népnek nincs más módja az európai kelméket és csecsebecsüket megszerezni, mini hogy évenként a szarvas marhában bővelkedő déli tartományok békés lakosait, megkeresse s az ezektől elrabló ti marhát Rengne láb a hajtván, az európai árúkat becserélje.
- 15) Nekem a bihei fejdelemtől ajánlatom volt a bailundói fejdelemhez, s így lehetséges volt azon vérengző nép ki ízt több hónapot töltenem. De így is alkalmam volt tapasztalni, hogy azon kapzsi tolvaj népek közt csak számos fegyveres kíséretében lehet bátorságostul utazni.
- 16) Néhány éve, hogy K a p i t á u g o főnökének egyik testvére, midőn több kerület főnökei által követségben a fejdelemhez küldetett, ettől valamely gondolatlanul kiejtett szó miatt hadi baltával le vágaték. E miatt több hatalmas főnök összeszövetkezék a fejdelem ellen, hogy rajta boszut álljon. S a bailundók királya, az európaikat nagyon pártoló erélyes Kalándula végre csakugyan

legyőzeték a nemesi ellenzék által s az impungu ítélete következtében föbe lövé magát.

- 17)** A déli tartományok népei a kimbundáknt m u n a n ó k-nak nevezik, mi hegyi népet jelent, a kimbundák viszont amazokat közös néven mombuerók-nak nevezik, mi al- vagy síkföldi népet jelent.
- 18)** A Kitágota kénköves forrás egy és fél napi járó földre nyugotra Kombála au Kibandából buzog ki köves, de csak kis dombokkal borított vidéken, csekély magaslat tövében, s a vízér teknő fórra a, hosszú, keskeny, sebes hajlata völgyben húzódik el. A forrásba merített hőmérő 78. fokra száll fel; a forrás közelében található növényzet, mocskos fekete színű. Alább a vízér tócsát képez, melynek iszapos partjain a föld naftával van erősen keverve.
- 19)** Az „ambász“ szó abeszíniai nevezet, mellyel a különösen Abüsziániában igen gyakori, elszigetelt gúla alakú hegyeket illetik,
- †††) Kakonda portugál őrségi hely Gumprecht szerint (Wappaens: Handboch der Geographie und Statistik, 11. B. Afrika von Ur. T. E. Gumprecht) a déli szélesség 14° 35', Cooley szerint a déli szél. 14° 12' s a keleti hosszúság 14° 56' alatt van, Magyar földképén ellenben a déli szél. 13° 42' s a keleti hossz. 10° 35' alatt.
- 20)** Midőn a délre fekvő Okik tartományból csekély kísérettel Bihébe visszamenők, Luszeke tartomány lakatlan erdeiben véletlenül rabló csapat által megtámadtam. A megtámadók is kevesen voltak, hihetőleg nem reméltek vala ellenállásra s annál kevésbbé európai fehérre találni. Néhány lövés után három sebesültjüket hátrahagyva elfutának. A foglyok vallomásából megtudám, hogy a megtámadók mindnyájan Kakonda őrségi hely lakóinak rabszolgái voltak, kik vadászatra és mézszedésre levéti kiküldve (ezzel szokták kiküldetéseik valódi célját elpalástolni), jónak tárták a későn estve közelükbe érkezett utazókat, kiket ganguelláknak vélték, megtámadni.

- 21) Azon rablócsapatok különbféle tartományok népeiből alakulnak, s néha 15 sőt 20 ezer emberből is állanak. Elegendő élelmi szerekkel fölkészülve lévén, hihetetlen gyorsasággal rontanak be a kiszemelt országba, s a lakott vidékeket kikerülve, csak a rengeteg erdőségeken vergődnek keresztül. Néha azonban megtörténik, hogy a berontásukkal fenyegetett tartomány lakói előre értesülnek a veszélyről, s ideje korán, marháikkal együtt, a víz télen sivatagon keresztül az által ok jól ismert utakon egész a mucimba népek közeiéig vonulnak. Ekkor a rabló csapatok makacsul utánuk mennek s néha ezrenként odavesznek a víz szűke miatt. De a délre lakozó pásztornépek oly gyávák, vagyis inkább a munáno név bennük oly félelmet okoz, hogy a rablókat még akkor sem merik megtámadni, mikor a sivatag vidéken a legnagyobb szorultságba jutnak, s könnyű szerrel tönkre tétethetnének,
- 22) A Kunéne folyó már régóta különböző vitatkozások és vélekedések tárgya volt. 1824-ben a „Springló“ angol hajó a déli szélesség $17^{\circ} 15'$ alatt tetemes folyam torkolatjára akada, de a, következő évben O w e n angol tengeri kapitány, ki az afrikai partok megvizsgálásával foglalatzkodott, az említett szélesség alatt s ettől délre és éjszakra félfoknyi távolságra, folyamnak még csak nyomát sem lel. Ezt csak így vélték megmagyarázhatónak, hogy a Springle által fölfedezett folyó néha a homokban elvész, mielőtt a tengert, elérné, mint, több afrikai folyóval történik, melyek keletről nyugotnak tartva a forró homokos vidéken keresztül folynak. De másfelől a belső vidékeken járt különbféle utazók: Lacerda, Brochado, Magyar tudósításai szerint lehetetlenek látszott, hogy az oly tetemes víztömeg« folyó a homoktól tökéletesen elnyelessék, annélkül, hogy annak legalább egy része a tenger partját elérné. Azért mások azt vélték, hogy a Kwiéne a belföldön valami nagy tóba ömlik. — Most végre mindezen kétségek el vannak osztatva. A portugál kormány t. i, 1854-ben fölkeresteté s meg-

vizsgálatni a folyó torkolatját; az illető expeditio nov. 14-dikén a Tigrisek félszigeténél kikötvén, onnét szárazon mcne déli irányban a partok hosszában. Egy és fél napi járás után csakugyan ráakad a a folyó torkolatára, s azután futását fölfelé valami 25 angol mfdre követé, így megvizsgáld a folyam alsó futását. A folyam melléke, mint olvastam, gazdag növényzettel van borítva, az erdei fák között kitűnnek a magas cédrusok, s az erdőkben nagy számmal különféle állatok tanyáznak, különösen elefántok, miért, is a folyó eddigi nevét fölcsereelve Elefántfolyamnak nevezték s e névvel írták be földképükbe a déli szél. $17^{\circ}15'$ nlt,

23) Már több mint egy mildnyi távolságról baliám a folyó tompa zug ás át, végre a sűrű erdéből kijutva egyszerre a 40 öl széles, de iszonyé szikla tömegtől egészen elborított mederben elrohanó Kabángo partjára érkeztem. Fölmásztam a folyót eltakaró sziklákra, s itt ott, a nyílásokon keresztül megláttam 10 ölnyi mélységben a folyó tajtékozó hullámain. Alább nem nagy távolságra ismét napvilágra jön a folyó, s regényes vidéken, magas cédrusokkal borított partok között sebesen odább siet.

††††) A Kunénc (Ku-néne=nagy folyó) és Kubángo folyók még most is azokhoz tartoznak, melyeknek futását nem igen üsmerjték. A Kuménét az angolok Nourse Kivernek is nevezik. Magyar e folyót; 1853-ban a mosszamedesi portugál kormányzó hivatalos megkeresése folytán vizsgálá meg, de kutatásairól részletesb tudósítást hozzánk nem küldé. Megjelent naplótöredékeiben (Lásd: M. L. délafrikai levelei s naplókivonatai, Pesten, 1857, 75 l.) csak azt mondja, hogy a Kunónét Muszanda helységnél érte el, hogy a folyó ott Tizánknál nagyobb, s tele van vízilovakkal s krokodilokkal. A Kalisse és Kingolo folyókkal egyesülvén, e délnyugatra folyván, a Mombuella (Ambuella) tartományokat csaknem két egyenlő részre osztja, stb., A portugál expeditióról, melyet Magyar megemlít

Da Costa Leal Ferdinand a Földirati közlemények számára küldte Petermannak tudósítást, melyből kitetszik, hogy a Kuméne torkolata homokzátónnal van elrekesztve, s hogy keskeny, tekervényes és zuhatagos volta miatt alsó futásában nem hajózható. 1857 május végén Hahn és Rath hithirdetők Damaraországból, Otsimbingéből indulónak útnak, hogy a Kunéne vidékét kikütsassák, de Nangoro főnöke Andongo-országban meghiútsítá vállalatukat. Ugyanezen főnök már Galtont és Andersson-t is megakadályozta volt abban, hogy a Kunéne vidékére kirándulást legyenek. Hahn és Rath kénytelenek valának júl. 30-dikén megfordulni, útjokban álnokul megtámadtatának az ovampóktól, hogy csak nagy nehezen menekülhetének meg. — E helyen tehát egybeállítjuk, a mit a Kunénérül eddigelé tudunk. Cooley szerint (límcz Africa Iáid opeii) forrása Kandumbo mellett vau, s ebben megegyez Magyarral, csakhogy Kandumbo Cooley szerint a déli szélesség $13^{\circ} 30'$ s a keleti hosszúság $16^{\circ} 40'$, Magyar szerint pedig a déli szél. $12^{\circ} 55'$ s a keleti hossz. $17^{\circ} 20'$ alatt van; sőt Cooley más földképén (Geogr. Jlitth. 1856. JX.) a folyó forrását a keleti hosszúság 15-dik foka alá teszi. Magyar szerint továbbá jobb felől, azaz nyugatról a Kólái, Kalapé és Kne, ha) felől vagyis keletről a Kuuyogáma és Aszoko, alább a keletről jövő Ovál s a nyugatról jövő Kakulubale ömlenek a Kunénébe. Cooley szerint ellenben nyugatról a Knandu, a Kakonda mellett elfolyó Katape és még egy nevezet len folyó élébb egymással egye stílnek s csak azután szakadnak a Kuuéüébe, alább még egy nevez ellen folyó H azután a Kukuluvaie (Kakulubale) folynak nyugatról a Kunén ébe; keletről pedig a Kutete és Kingolo (ezt Magyar eiebbi közleményében szintén megemlíti), miután élébb egymással egyesültek, alább a L o b a n g o, melybe a Számlán szakad, s még alább az Ovál, a Kámba tóval szemben, s az Aesitánda ömlenek a Kunénébe. — Anderssonban csak ezt olvassuk: „Nangoro székhelyén a Kunéne felől tudakozódván, arról ér-

tesülénk, hogy Ondongától csak 4 napi járó földre nagy folyó van, ezt mindjárt azonosnak tartók a Kuménével s nyomozásaink tökéletesen megerősítették előbbeli gyanításunkat. Benguelából ide szökött s most itt, tartózkodó rabszolga elbeszéli nekünk, hogy a folyó felső futását (inkább egyik ágát) Mukuru-Mukovandsának, alsó futását pedig Kunénének hívják. Cooley földképén Acsitanda, nevű mellékfolyót találunk, ezt azonosnak tartom a Mn-kuru-Mukovandsával. — De hogy a Kobango, vagy mint Magyar írja — a Kubángo is a Kunénébe szakadna, arról Andersson mit sem hallott, s én úgy tartom, Cooley hibázott, midőn a Kubangót, nyugatra folytatja s a Kunénével egyesítheti. Annyi bizonyos, hogy Magyar a Kuméne két oldalán levő Hauda, Kámba és Onkanyáma vagy Kányám a (Quinhama) országokat bejárta, sőt a Kunénén a Kámba tó közelében átkelt. Ha tehát a Kobango Hamdaország déli határszélén folya s Kámbaország irányában a Kunénébe szakadna, akkor Magyar ezt bizonyosan megtudta volna. Magyar továbbá világosan azt mondja, hogy a Kubángo még a Kunénénél is nagyobb folyó; ha tehát a két folyó egymással egyesülne, akkor az ovampók nem mondhatták volna Anderssonnak, hogy a Mukuru-Mukovandsa nagyobb folyó, mint a Kunéne; s végre ha mindezen nagy folyók egymással egyesülnének, akkor a Kunéne torkolatja és alsó futása nem lehetne oly keskeny, mint milyennek a portugál expeditio találta, — Magyar a Kubángo folyóra nézve megegyez Petermann legújabb földképével (Geogr. Mitth. 1858, V.). Itt elébb a Kuitu an Kingi, azután Bankónál (Magyar Indirikója) az éjszokról jövő Quito (Kuitu), odább még a Kunabare, Kuamlo és Ralienko szakadnak a Kubán gölni, melyet ott már T s ob ének neveznek. A Tsobe vagyis Zabeza folyó végre a Liambájba szakad s így, ha Livingstone véleménye áll, hogy t. i. a Liambáj (Leeambye) a keleti parton ismeretes Zambezé-vel egyazon folyó, csakugyan az Ind tengerbe ömlik. Magyar több ízben emlegeti a R i a m-

bégysi nagy folyót. Kérdés támadhat, micsoda folyót ért alatta? — Cooley (Geogr. MitfL 1857. 111.) Mi hm, azaz Moropu ország nagy folyóiról értekezvén, azt mondja, hogy Douville, ki tudósításait a rabszolgakeveskedőtől bunda vagyis angola nyelven kapta, a Lulua vagyis Ja-Mbéze folyót nevezte Ria-mbigé-nek. (A Lulua a Kazáin túl délről éjszaknyugotnak foly s hihetőleg a Kazáiba ömlik). Magyar egyik legelső közleményében azt mondja: „Oda hagyván Kariongót . . . elértem a dél-afrikai kontinens legmagasabb pontjára ... Itt mintegy 10 mflndnyi kerek kiterjedésben u legnagyobb folyamok támadnak, melyeknek egy része keletre folyva az Indus tengerbe, más része szintén ezen pontból kiindulva nyugatra az Atlanti tengerbe ömlenek. Innét ered a hatalmas még eddig ismeretlen K a s z a b i kaudal (bővizű) folyam, mely délnyugotról éjszakra az aeqnatoron keresztül több mint 1500 geogr. mflndnyi futásában sok folyamokkal erősödvé s több mflndnyi szélességre kinyúlva az Indus tengerbe szukád; úgy szintén a kanyargó Lunge-B u n g o, mely a lobári (lovaiéi) sik ország és a bundái királyság között keletre a hatalmas R i a m b é g y s i *) folyammal egyesül; a Lnena, mely az említett Lobárt a Kalundai királyságtól elválasztva éjszakra vizét szintén a Riambégysibe önti; a L u m égi, mely Lobár és Kalni országokon keresztül niég eddig bizonytalan helyen eltűnik.“ (Lásd: M. L. délafrikai leveleit és naplókivonatit, Pesten, 1857.), Cooley ezekre azt jegyzi meg (Geogr. Mitth. 1855. XL). „Világos, hogy a Kaszabi-Kandale (a ki Magyar tudósítását angolra fordította, a „caudal“ portugál szót, mely annyi mint „bővizű“ bizonyosan nem értette s tulajdonnevet csinált belőle), azaz a Kazembefolyó a Luapola (ez a Luviri és Új-Zambeze folyók egyesüléséből támad s éjszakkeletnek folyik), mely itt a

*) Az idézett helyen Ziambégi áll, de ez hiba; általában meg kell jegyezmem, hogy az idézett füzetben a tulajdonnevek igen sokszor hibásan nyomtatvák, minthogy szerkesztésénél az eredeti kézirat nem volt kezemnél.

Njassza tavával azonosíttatik s melyről az képzelteik, hogy a tengert eléri. A Lualábát (a Lulua egyike) László (azaz Magyar László), ki e folyót délről kerülte meg, helytelenül, de megfoghatólag Lnnge-Btmgónak nevezi. A Luennya, (azaz folyam) ... a K a z á i vagy Cazéje, s a Lumégi a régibb utazók Luainbejc-je vagyis Livingstone Leeambye-ja,“ A Rinnibégysit a fordító tán kifejedte, azért Cooley nem említi. De ha Cooley szerint Magyar a Lumégi alatt csakugyan a Liambájt (Leeambye) értette, akkor valóban azt kellene gondolnunk, hogy a Riambégysivel a Luluát jelölte meg, mint Cooley szerint Douville tette. Ez azonban nem áll, s Cooley azon egész magyarázatát hibásnak kell mondanom. Maga Cooley is utóbb megváltoztató véleményét, midőn Graca és Texeira utazásait taglalgatá (Geogr. Mitth. 1856. IX.). Ez utazók szintén megemlítik a Kaszabit, melyet most Cooley is egyazon folyónak tart Livingstone Kínájával (Kasye), mely csakugyan „délnyugotról éjszakra fely“ s melyről azt hiszik, hogy azután éjjaknyugolnak fordul s a Kuangúval egyesülve a Kongót képezi; továbbá megemlítik a Luennyát és Lumegit. Ez utóbbiról Magyar mondja, hogy Lobar ésKalui országokon keresztül folyván, még eddig bizonytalan helyen eltűnik; Cooley azt tartja, hogy alsóbb futását Luaké-nnk nevezik, Livingstone szerint Loke, s hogy ezen folyó a Kaszabiba ömlik. A Luennya ia Cooley szerint a Kaszabi felső folyása; de Magyar Luennya-ja attól különböző folyó, mert azt mondja róla, hogy Lob álét a Kalundai királyságtól választja, el, s azután a Riambégysibe ömlik, s tehát alig lehet más folyó, mint az melyet mások Lokalujé-nek neveznek, s mely alsó futásában Libának neveztetik. A Lunge-Bungo, mely „Lobale és Rund a országok között keletre fibly s a Riambégysivel egyesül, úgy tartom, azon folyó, melyet Livingstone Loeti-nek nevez, H mely szerinte Kibokúéból jön. Végre mindezekből kitetszik, hogy a Riambégysi nem más folyó, mint a Luambeje vagy Luambezi vagy Liambáj. Ezt bizonyítják mindazon

helyek, hol Magyar a Riambégysit megemlíti pl. midőn mondja: a Moropo birodalom 60 napi járó földre van Bihétől; még odább keletre a Riambégysi folyamon túl a Kazeinbe tartományok vannak; vagy midőn mondja, hogy a délkeletre folyó Kubángo némelek szerint a Riambégysibe ömlik. — Melesleg megemlítjük, hogy Cooley még nagyobb hibát követett el, midőn Magyarának: „Kirándulás némely középafrikai országokba“ című tudósításához irt magyarzatában azt mondá: a Vindika, Kuiva, Karima és Kambale folyók a Lulua medencéjéhez tartozóknak tekinthetők.“ — Magyar világosan mondja, hogy e folyók „keletről nyugotra folyván, vizeiket a K o a n z ával egyesítik.“ A Bandikat (Vindika), Cuibát (Kuiva) Cooley földképén is, melyet Gr aga utazásához készített, mint a Koanza mellékfolyóit találjuk feljegyezve, s az ugyanott találtató Caluembé-ben könnyen Magyar Kambaléját gyaníthatjuk.

H. J.

- 24) Kibába, mint tőle személyesen értesültem, a Kaugombe főnök sarjadéka lévén, felserdült korában a galanguei harcosoktól elfogatott s Bengöelában mint rabszolga el adatott. Brazíliába szállítván, 10 évnél tovább mint rabszolga dolgozott, de jó magaviseletével urának bizodalját megnyervén, ennek halálával fölszabadult. Azután apródonként annyi pénzt gyűjtögetett össze, hogy Ben gue lába vissza haj óz hatott. Sok évi távolléte után haza érkezőn rokonaitól elismertett. Lassankint megnyeré földieki kedvét s végre testvére helyébe főnökké lőn. Most az egymással szüntelen civakodó szomszédokat egyiket a másiknak segítségével rendre legyőző s végre rábírd, bogy őt fejdelmökiül ismerjék cl. Így lőn virágzó független államnak szerzője, s Iarcban és kereskedésben jeles népen uralkodik. Kibába magas, kövér testalkotású, mintegy 60 éves ember; víg társalgása, könnyen talál rokon-szenvre, a portugál nyelvet jól tudja s a fehéreknek háládatos barátja. Nagyon sajnálja, hogy buta, ba-

bonás népét kívánságához képest ki nem mívelheti, tartván a kimbatulák veszedelmes befolyásától.

†††††)

A Koanza vagy Quanza (helyesebb: Kü-anza) felső futását eddigelé még nem ismerjük tökéletesen. Midiin Livingstone Loanda felé irányzott Htjában a Csikapa folyón (a déli szél. $10^{\circ} 22'$ alatt) átkelt vala, nagyon csodálkozó!; azon. hogy ott azon széles-ség alatt, melyben állítólag a Koanza forrása van, a benszülöttek e folyóról semmitsem tudtak. Mert akkor még nem tudá, hogy a Koanza sokkal nyugatibb vidéken támad, s hogy „neki aránylag rövid futása van forrásától torkolatáig.“ Régi portugál földképen, mely kezénél volt, a Koanza forrása a Kuango nyugati kegyszéle, az úgy nevezett T a l a M ungono (Lásd a hegy sort!) vidékére volt helyeztetve, de oda érkezvén azt ballá, hogy a Koanza messze délre Bilié közelében támad, délkeletre vagy déldélkeletre a Loinbe folyóval való egyesülésétől. Livingstone nem tudta jól, hogy hol fekszik Bihé, s tehát azt tartá, hogy a Koanza forrása nincs messze Szanza helyégtől, mely a déli szél. $9^{\circ} 37'46''$ s a keleti hosszúság $10^{11} 59'$ alatt fekszik. De ebben nyilván tévedett. Cooley földképén (Inner- Afvica leid opcu) a Koanza forrása Bamba mellett, azaz u déli szél. LV s a keleti hossz. $17^{1}20'$ alatt van, onnan elébb délre, azután keletre s végre éjszakra s éjszakuyugotra folyik. Ugyancsak Cooley későbbi földképén, melyet Gra<;a utazásához készített (Geogr. Mitth. 1856, IX. ftlz.) a Koanza a déli szél. 13° s a keleti hossz. $15^{n} 20'$ alatt támad, két pataknak egyesülése által, azután keletnek s éjszakkéletnek foly, egészen a keleti bosszúság $17^0 30'$ -ig, s csak azután fordul éjszakéjszaknyugatra. Magyar szerint a Koanza körülbelül a déli széles-ség $13^{\circ} 30'$ s a keleti hossz. $18^{\circ} 50'$ alatt támad, s mindjárt éjszaknyugotnak foly. Futásában elsőben az éjszaknyugatról jövő Kutyival s a hasonló irányban folyó Mukunyával egyesül, odább a délkeletről jövő

Kujo, s a délnyugatról jövő Kokéma folyók szakadnak belé. A Kokéma, Magyar szerint, a Bolum-Bulu felsíkon ered 8 előbb délkeleti, azután éjszakkéleti irányban folyik, egyesülvén u délnyugatról s az éjszaknyugatról jövő Kutátu s Magisi Kuitn folyókkal. Cooley utóbb említett földképén a Coquémút (Kokémát) szintén megtaláljuk, s forrása egy fokkal éjszakibbra s vagy 10 péréci keletibbre esik a Koanzáénál, futása pedig a Koanzáéval majdnem egyen közű, végre körülbelöl a déli szél $12^{\circ} 30'$ s a keleti hossz. $17^{\circ} 25'$ alatt a Koanzával egyesül. A Koké mával majdnem egyen köz lil eg merni más folyó a-Ctmge, mely körülbelül a déli szél. $11^{\circ} 30'$ s a keleti hossz. 16° alatt támad, s mely a Koauzába mintegy 10 perccel feljebb szakad be, mint a Kokéma, A Cunge (olv. Ktmzse) nem lehet más, mint a Magyar által említett Kuitn, s lm ez csakugyan a Kokémába ömlik, akkor Cooley mindkét folyónak futását roszul jelölte meg. Gráf a. nem említi meg a Kokémát, s Cooley azt mondja róla, hogy éjszokról jövő s a Koauzába omló kis folyó, mely a délre vagy délnyugatra lakó ganguellókat Bibétől elválasztja. Magyar szerint a Kuitn a déli szélességnek $11^{\circ} 45'$ alatt szakad a Kokémába, ez pedig a déli szél. $11^{\circ} 25'$ alatt egyesül a Koanzával. A keletről jövő mellékfolyók küzzül a Kujo a déli szél. 12° felett szakad a Koauzába, s valami 40 perccel odább éjszakra a Kuiva egyesül vele. A Kuivát (Cuibn) Cooley földképén is találjuk, de mi kép a Kokéma, úgy az is körülbelül egy fokkal délibbre van, mint Magyar helyezi. A Kujót nem találjuk, s azért hihetőnek tartom, hogy Magyar Kujója a G-raga által említett Cotia, s hogy ez nem a Cuibába, mint Cooley véli, de egyenest« Koauzába ömlik. Graca ugyanis azt mondja, hogy 184ö-ban május 5 dikéu elhagyván Boa Vistát, a portugál telepet Biliében, mely most, úgy látszik, már elpusztult, minthogy Magyar nem említi, — két napi járással Lukátát évé el, a ganguellók földjén, innen tovább menve 4 nap alatt a pusztán haladu keresztül (ez nyilván a Magyar által említett Bulum-Bulu

felsík), s az úton a Koanza mellekére Gombéba juta. Ez nem lehet más, mint a Magyar által említett Kángombe, Kakingi tartományban, a Mukunya és Kutyi folyók kifizí Graça Lukatá-ja tehát, úgy látszik, nem helység, de folyó neve s annyi mint Katáin, mely a Buhun Bulu éjszaki oldalán foly el. A Koanzán (a Kutyi és Mukuuya mellékfolyók közt) átkelven, négy napi utazással, 19 port. mfldet haladván, a Colán folyóhoz juta, mely tehát Magyar földképe szerint nem lehet más, mint a Kujo.

A Kuivától valami egy fokkal odébb éjszakra Magyar szerint a délkeletről jövő Kámárlui ömlik a Koanzába; Cooley földképén ugyanazon távolságban hasonló irányban menü mell ékfolyócskát találunk, melynek neve azonban nincs kiírva, csakhogy ez is körülbelül egy fokkal délibbre esik, mint Magyar földképén. Mintegy 40 perccel odább éjszakra Magyar földképén az éjszakkeltől jövő Luándo ömlik a Koanzába, Cooley földképén pedig a Loando keletről jön s a nevezetleu folyócskától valami 32 perccel éjszakra szakad a Koanzába. A Loando és Cniba Cooley földképén majdnem egyenközlileg folynak s egymástól $1^{\circ}22'$ -nyi távolságban vannak, Magyar földképe szerint pedig a két folyó közt $1^{\circ}35'$ -nyi távolság van, s a Luándo a déli szél. $9^{\circ}37'$ s a keleti hossz. $17^{\circ}45'$, Cooley szerint ellenben a déli szél. $10^{\circ}50'8''$ a keleti hossz. 17° alatt ömlik a Koanzába. Feljebb még nagyobb eltérés van. Magyar földképén a Loando és Lombé között nem találunk mellékfolyót, mely a Koanzába keletről ömленék. Cooley földképén ellenben a Loamlotúl éjszakra valami 55 perccel Luchexe mellett elfolyó nevezetlen folyócskát, azután még valami 25 perccel odább a Cilije (oly. Kuizsc) folyót találjuk, melyet Livingstone Quize-nek (Kuize), mások Cuie vagy Cniye-uek neveznek, e mely az esős évszakban rohanó folyam. E folyó Cooley földképén a déli szél. $9^{\circ}55'$ s a keleti hosszúság $16^{\circ}22'$ alatt ömlik a Koanzába; a Lombe pedig Cooley szerint a déli szél. $9^{\circ}32'$ s a keleti hossz. $15^{\circ}55'$, Livingstone szerint a déli szél. $9^{\circ}41'20''$

s a kel hossz. 16° , Magyar szerint ellenben a déli szél. $9^{\circ} 20'$ s a keleti hossz. $17^{\circ} 4'$ alatt szakad a Koanzába. Odébb az éjszokról jövő Lukála folyót találjuk, mely Magyar szerint a déli szél. $9^{\circ} 5'$ s a keleti hossz. $15^{\circ} 43'$, Cooley szerint pedig a déli szél $11^{\circ} 38'$ B a keleti hossz. $14^{\circ} 32'$ alatt szakad a Koanzába. — Általában Magyar földképének éjszaki része, úgy látszik, hibás, s nem egyezik meg sem Cooley földképével sem Livingstone vizsgálataival. Magyar szerint Maszangano a déli szélesség $9^{\circ} 16'$ s a keleti hosszúság $15^{\circ} 23'$ alatt fekszik, tehát nyugatra a Lukála torkolatától valami 9 mfdlre; Kámbámbe a déli szél $9^{\circ} 14'$ s a keleti hosszúság $16^{\circ} 8'$ alatt, végre Fungo Andongo a déli szél. $9^{\circ} 15'$ s a keleti hossz. $16^{\circ} 34'$ alatt van, ez. utóbbi hely valamivel közelebb esvén Kámbámbéhoz mint a Lombe torkolatához. Cooley szerint ellenben a Koanza jobb pariján levő azon helységek közzül Maszangano a Lukála b a l p a r t j á n, a torkolata és Koanza közötti földszögleten fekszik, a déli szél. $9^{\circ} 40'$ s a keleti hossz. $14^{\circ} 40'$ alatt, Pungo Andongo körülbelül ugyanazon széle se ég alatt s a keleti hossz. $13^{\circ} 35'$ alatt, Cambumbe végre közepeit van, de kissé közelebb esik Maszanganóhoz. Livingstone (402 s k. 1.) a Lukála folyón lehajózva érkezett Maszanganóba, mely ti Lukála bal partja s a Koanza jobb partja által képezett magasabb földnyelven épült s úgy találta, hogy a déli szél. $9^{\circ} 37' 46''$ alatt van, körülbelül ugyanazon szélesség alatt, mint Kazengo. Kantbambe, Livingstone szerint, valami 30 angol müdre odább keletre esik, végre Pungo Andongo a déli szél. $9^{\circ} 42' 14''$ s a keleti hossz. $15^{\circ} 30'$ alatt van. E nevezett pontok tulajdon kép már Magyar földképén kivid esnek, s tán azért nem ügyelt arra, hogy fekvésüket szabatosan föl jegyezze, különösen hogy Maszanganót ne tegye néhány mldre a Lukála jobb partjától, holott valóságban a Lukála bal partján fekszik. Mind az által meg kell valanom, hogy e hiba némileg az egész földkép hitelét csökkentti, vagy legalább azt sejteti velem, hogy Magyar az

alsó Koanza vidékeit, tehát Libollo és Háko tartományokat sem járta be. Úgyis e tartományokról aránylag keveset mondj s különösen Libollo és Háko hegyeit nem írja le kellőleg, sőt az alsó Koanza mellett levő két portugál telepet és várdát, Muximát és Calumbót is kifeledtee. Cooley földképén Libollo a Pungo Andongo mellett délről a Koanzába ömlő Gango s a Cambambe mellett szintén délről a Koanzába szakadó nevezetlen folyó között van; a Gángót Magyar is megemlíti, de nem mondja, hogy hol szakad a Koanzába, a másik pedig csak a Kuszangai, vagy pedig a Lilimre lehet. E földterület Magyar szerint Bailundóhoz tartozik, s ettől nyugatra elébb Háko van s csak aztán Libollo. Hákót Cooley a Koanza mellé helyezi, holott Magyar szerint ott Malomba, Andulo és Maszongo tartományok vannak. Cooley szerint az említett két folyó közt a Zamba Hita, Libollo, Mola Amana és Kazalé hegyek és hegységek vannak, a Gángó és Koanza folyók közt pedig a Hákój hegység volna. Ez utóbbi hegység Magyar földképe szerint Malemba és Maszongo tartományokba esnék, Libollo tartományban pedig különösen csak a Muloudo-Znmbi tűzhányó va megnevezve, mely tán azonos Cooley Zamba Ritájával, csakhogy amaz, Magyar szerint, a keleti hossz, 14 és 15, a Zamba Hita pedig a keleti hossz. 15 és 16 fokai közt van. Livingstone szerint Pungo Andongótól délre s délnyugatra Libollo magas begyeit látjuk, délkeletre szintén hegyes vidék terül, melyen a kimbondák vagy ambondák laknak, a Ivoauza bal partján Pungo Andongo felett a bakók laknak, délre a libollók, kik nem oly jó természetűek mint a hákók; Kiszáma pedig Maszangano vidékén a Koanza déli partján van, s Libollo hegyei Kiszámán túl sötétlenek.

Még egy eltérést akarok e helyen megérinteni. Magyar földképén Kamesze és Kiszendi kerületek Maszongo tartományban vaunak, amaz a déli szél. 9 és 10., emez a déli szél. 10 és 11-dik fokai közt; Cooley ellenben Kameszét (Carnesc) a déli szél. 11° 50' alá s

Kiszendit (Quissende) a 12-dik foktól délre helyezi, és pedig Grat a tudósítása nyomán. Ez t. i. a Loandón átkelvén, 33 port Hifidet járt s így dére Kapellát, itt átkel e a Koanzán s Kanzába Camexe főnöke falujába juta, mely tói a főnök székhelye 12 port műdre volt. Cawexéből Camathiába, azután a Cunge folyóhoz, \$ végre Calungo biliéi helységbe juta. Cooley tehát fölteszi, hogy Gráf a Capellától Camexéig nyugatra s innen délre utazott. Gráf a Caliingója csak Magyar Kángysumgója vagy Kai a a adója lehet, s tehát Ka in esze fekvését okvetlenül délibbre kell tennünk.

H. J.

- 25) Dicséretet érdemel a munkásság, melyet a nyugotafrikai portugál gyarmatok jelenlegi főkormányzója, Jozé Rodriguez Coelho d'Amaral, az anyaország s a benszüllöttek javára kifejt. A gyarmatok elhanyagolt ügyeit rendbe hozta s feltűnő javításokat eszközölt mindenfelé; a benszüllött alattvalókat fölmenté a felette nyomasztó adózásoktól s elhinté köztük a mívelődés csiráit. Több szomszéd makacs népséget, melyek megrögzött ellenséges indulattal a belső tartományokkal való kereskedést akadályozták s minden javításnak ellenszegültek, meghódoltata, úgy hogy most készségesen fogadják cl az cm béri séges törvényeket éa intézményeket, melyek boldogabb jövendőjüket elő készítik. Ilyenek különösen Ambriz és Bemba kongói tartományok népei, Ambriz, az egykori undok rab szó Iga kereskedési telep most mívelt várossá alakíttatott, mely az új várnak ótal ma alatt gyors felvirágzásnak indult. Bembában az oly sokáig elhanyagolt rézbányák most szorgalmasan míveltetnek s az oda behatott európai ipar a benszüllötteket is hasznos munkásságra serkenté, úgy hogy az ott nyert réz már is kereskedési cikké lett.

X. FEJEZET.

Jegyzetek a kimbunda. népek nyelvéről.

A délafrikai népek származásáról és történetéről szóló, írott vagy másféle emlékeket Inában keresünk, mert azon népek az eredeti természeti állapotból még alig bontakoztak ki s a míveltségnek még csak igen alacsony lépcsőjére jutottak fel. A ki tehát eredetüket és történeteiket kutatja, annak nem marad más segédeszköz, mint nyelveiket tanulmányozni, s egyiket a másikhoz hasonlítva a nagyon elágazott s széles kiterjedésű földön elszórt kii—lönbféle nemzetek kisebb nagyobb rokonságát ki-süttni.

Délafrikában legelterjedtebb nyelv a bunda vagyis Abunda; e nyelven, vagyis inkább azon nyelvnek egymástól inkább kevesbbé különböző, számtalan járásain a 20 szélességi s csaknem ugyanannyi hosszúsági fokok között lakozó népek beszélnek. A bunda nyelvnek sokféle járásai közül a következő ötöt kell kiemelnünk, mint melyek a főb-bek s egymástól nagyon eltérnek, tudniillik: a kimbunda vagy náno, a lovár vagy lobár lobale), a lúnda vagy moropu, a m u -nyanéka vagy húmbi s a kányává vagy

o v a m p o nyelvjárásokat Most csak az elsőrül fogok értekezni, melyen a leírt népek beszélnek.†)

A k i m b e n d a v a g y n á n o nyelv kétségkívül jobban van kiképezve, mint a többiek; benne elegendő bőségben megvannak a kifejezésre szükséges szók, s ezek hangzata a fülnek kellemes és vonzó; a szeszélyes közmondások pedig, melyek a beszédnek erőteljes jellemet kölcsönöznek, a ípiivclt népek nyelveivel egy rangba helyezik.

Igen gyakoriak ezen nyelvben a természet-utánzó szók, melyek már hangzásuk által fejezik ki a jelentendő tárgyat, s e szók rendesen kétszer szoktak ismételtim; pl. mérné juh, ltúkú kakák, vetapnhpuk botozás.

Nagyon kedvelik továbbá a metaforikus és allegorikus szólásokat, s ezekkel hosszas előadásaikban nagyon helyesen tudnak élni, miáltal beszédjük eredeti, s mondhatnák, oktatói szint kap.

A magánhangzókat hol hosszan és erősen, hol röviden és gyengén ejtik ki; így különösen a végtagok is hol hosszúk, hol rövidek. Sok orr-, fog- s még több ínyhang van; torokhang ellenben kevés fordul elő. A magyar nyelv hangjaival átalában sokkal hívebben lehet az ábmida nyelv hangjait kifejezni, mint akár a portugál és francia, akár a német nyelv hangjaival. Azért az ábunda szókat a magyar helyesírás szerint írom, s egészen úgy kell azokat olvasni, mint a betúk a magyar nyelvben ejtetnek ki. Pl. nauá sógor, akái asszony, ouvi rüt, ne olvastassanak Franciásan nóának, ükének, üvínak, stb. Uvi már nem rutát, de csinosat jelent.

Nyelvtani nemet nem különböztetnek meg, a e tekintetben az ábunda nyelv a magyarhoz hasonlít.

Az ejtegetés ragjai a szó elejére tételnek, kivéven a tárgyi esetet, hol az illető rag a szó után áll; e ragok következők; a genitivus- és dativusban *j*, az accusativusban *oi*, az abiativusban pedig *li*. A többes számban a ragokon kívül még járul a szók végéhez. P. o.

Egyes szám.	Többes szám.
Nom. ulume férfi	ulumes férfiak
Genit. julume	julumes
Dativ. julume	julumes
Accus. ulumeoi	ulumesoi
Ablat. lilume	lilumes.
Nom. ongombe ökrök	ongombes ökrök
Genit. jongombe	jongombes
Dativ. jongombe	jongombes
Accus. ongombeoi	ongombesoi
Ablat. lingombe	lingombes.
Nom. ukái asszony	ukáis asszonyok
Genit. jukái	jukáis
Dativ. jukái	jukáis
Accus. ukáioi	ukáisoi
Ablat. liukái	liukáis.

Az adjectivum mindig a substantivum után áll, pl. ultimé aposzoke jó ember; vongyso néne nagy ház, uiki gyápepa édes méz.

A tulajdonságnevek fokoztatása ekkép történik hogy a comparativusban *néne* nagy, a superlativusban pedig *iné* *ne* járul hozzájuk; pl. bambi hideg; hamhinéne hidegebb; bambiinéne leghidegebb; gyápepa édes, gyápepanéne édesebb, gyápepainéne legédesebb.

A névszókhöz járuló *li* tag nagyítást, a *ká, kára, kán* tagok pedig kisebbitést jelentenek. Pl. ombueti bot; limbueti nagy bot, pózna; kámbueti botocska; hombo kecske, lihombo nagy kecske, káhombo kis kecske; oszima majom, lizima nagy majom, kászima majmocska.

A személyes névmások: ami én, öve te, ejje ő etu mi, enu ti, ovo ők; ezek az ejtegetésben a genitivusban *ty*, a dativusban *nyi*, az ablativusban pedig *tyi* ragokat veszik föl.

Egyes szám.		Többszám.	
Nom.	ame én	etu mi	
Gen.	tyame	tyames	
Dat.	nyiamé	nyiamés	
Accus.	ame	ames	
Ablat.	tyiamé	tyiamés.	
Nom.	ove te	oves (enu) ti	
Gen.	tyove	tyoves	
Dat.	nyiove	nyioves	
Accus.	ove	oves	
Ablat.	tyiove	tyioves.	
Nom.	ejje ő	ejjes (ovo) ők	
Gen.	tyejje	tyejjes	
Dat.	nyiejje	nyiejjes	
Accus.	ejje	ejjes	
Abl.	tyiejje.	tyiejjes.	

A igehajtogatás a segédigékkel: hámo lenni, genda menni történik, kivált a múlt és jövő időkben.

Jelenidő.

Egyes szám.		Többszám.	
Ame	tuszole szeretek	etu	tuszole szeretünk
Ove	ouszole	enu	ouszole
Ejje	ouszole	ovo	vouszole.

Aligmult.

	Egyes szám.		Többszám.
ame	tuszolele	etu	tuszolele
ove	ouszolele	enu	ouszolele
ejje	vászolele	ovo	vászolele.

Multidő.

ame	hámo tuszolele	etu	hámo tuszoleli
ove	hámo ouszolele	enu	hámo ouszoleli
ejje	hámo vászolele	ovo	hámo vászoleli.

Jövendő.

ame	dala okuszolele	etu	tucla okuszolele
ove	guala okuszolele	enu	vuala okuszolele
ejje	vualaka okuszolele	ovo	vualaka okuszolele.

Parancsolómód: okuszola.**Kötmód:** siamen d'ouszole.**Határozatlanmód:** kujongola.**Jelenidő.**

ame	dokuveta büntetek	etu	tuveta büntetünk
ove	dekuveta	enu	ouvetti
ejje	douvette	ovo	ouvetta.

Aligmult.

ame	douvetere	etu	touvetere
ove	ouvetera	enu	ouvetere
ejje	ouvetere	ovo	ouvetere.

Múlt.

ame	hámo douvetare	etu	hámo douvetteri
ove	hámo douvetera	enu	hámo ouvetteri
ejje	hámo douvetari	ovo	hámo ouvetteri.

Jövendő.

ame	dálé okuvétá	etu	tuále kokuvétá
ove	ualé kákuvétá	enu	uale kokuvéti
ejje	ualá kokuvétá	ovo	ouále kokuvétá.

Parancsolómód: ovétá.

Kötmód: siamen douvetere.

Határozatlanmód: kuvétávétá.

Jelenidő.

ame	géndá megyek	etu	túéndá megytñk
ove	néndá	enu	nándi
ejje	néndá	ovo	nándá.

Aligmul.

ame	dálé	etu	tuálé
ove	uálé	enu	uálé
ejje	nálá	ovo	ouálé.

Multidő.

ame	dáli áli	ctu	tuáli áli
ove	tuáli áli	enu	uáli áli
ejje	náli áli	ovo	nále áli.

Jövendő.

ame	dálá kokuéndá	ctu	tuále kokuéndá
ove	uálá kokuéndá	enu	ouále kokuénde
ejje	ouálé kokuéndi	ovo	vuálá kokuéndá.

Parancsolómód: knendi.

Kötmód: siamen gende.

Határozatlanmód: ouvendanda.

Szógyűjtemény.

A természettről: szüküisten, útimbatest, kilelémbiá lélek, kint ég, kálungá alvilág, kándingo ördög, ándálu tűz, oféra levegő, eve fold, obábá viz, lumbongttiulu csillag, ekumbi nap,- oszányi hold, oszáká kora megtelő hold, géndá köerémá telihold, ihászé gyiitumbu fogyó hold, ónja meleg, bambi hideg, kuáposzokc jó idő, uváléndé felhő, arabéra eső, gyilemila égdürgés, uuibera kéröm mennykő, liongolo szivárvány»
otyinnuá földrengés.

Az időről: Ongyovo tavasz, kttáuyá nyár, kakuáuyá ős, bámbi tél, eteke nap, gyimélé méke reggel, ongurá hajnal, knátya pitá hajnallik, nteke éjszak, pokáti teke éjfél, kekumbi déltán, knnyiko utányé napnyugta, tyikungyi ilnep, hétári ma, hélá holnap, helainyána holnap után, ekurnbili hela tegnap, szaki, szabi búnap, nlima esztendő.

Az emberről: ulume ember, ukái asszony, obolo-Itmdá aggember, oholo-Iukái aggnő, nkuengye legény, ofeku leány, inona növendék, mnelcke szüzeány, kámoná kised, ulume-inéne óriás, katyininbu törpe, ntntue fej, kiflzáme haj, otyipala are, obászo szem, viszokopia szemöld, cnylon orr, pokati kánynlon orrlyuk, ongyembo ajak, omela száj, ovajjo fog, okieri állkapca, anguru torok, vátui fU1, orungyele szakáli, oszingo nyak, poinette mell, polipcpe váll, koko kar, koko kongyio jobb kar, koko kapina bal kar, oroko kéz, ovi-muinya ájj, olongyále köröm, vimu has, oliopa köldök, kondunda hát, kamukátito öv, matáku alfél, olongola térd, okalu láb, ositu bús, szondi vér, mokatikimu belek, utimá sziv, oloniunia tüdő, a szén gyere tej, kujora nevetés, korira sírás, ukofima lélekzet, okulitelela sóhajtás, utolo álom, omjáká szózat, undámhi szépség, ouvi rútság, uhákopá soványság, uv ah újjá egészség, gyivela szín, oknlete látás, oknjábite hallás, elcniba szaglás, okupépa ízlés, kokutává tapintás, ohundá púpos hát, bambi tökös, omeke vak, opnte sebesült, oknvála betegség, epnilá hideglelés, overntue fejfájás, tyinyonyá nehézkúr, okukaszola köhögés, kufima rekedtség, gymomussn stlly, olohátá rliih, okulenga dagadás, gyingongo himlő, ovavíma hasmenés, omounya élet, oioffa, kúttá halál, okityipángé akarát, olomdunge értelem, vatopa butaság, oválongnká élénkség, ntutue-úá emlékezet, okurimbá feledékenység, okoszola szeretet, onyéngo gyűlölet, gyikolomoinya remény, nszumbá félelem, okukálá békesség, oszámbo öröm, okunyimáná szomorúság, olologémbiá fájdalom, ősz oki szégyen, okumia vakmerőség, rlipopere kegyelmesség, vatema kegyetlenség, oloholo vitézség, kaloholo gyávaság.

Rokonsági szók: tóté atya, mámé anya, kukn öreg atya és anya, kukulululu ősapa és őszanya, mona fiú,

monukai leány, manyángé testvér, imáiuu nagybátya, tycpua unokatestvér, otyimumbá testvéri), náuá sógor, dátémbo ipa vagy anyós, tembp vej, kátumbá mos tóba atya vagy anya, omone utcte első szülött, uszokáne házasság, ukoty ina lakotlalom, víiiaje-ulume férj, vibaj e-ukúi feleség, kápingáné örökös, gyikolovia özvegy férj, ni), tuszonga kuni ne szomszéd, műkömbe vendég.

Állatok nevei: hutissi oroszlány, ougue leopard {a tigrisfajhoz tartozó minden állatot így neveznek}, (Igamba elefánt, gymáandu orrszarvú, ongebe víziló, gáandu krokodil, honin óriáskígyó, kimalánká hiéna, onguri farkas, ongulube vad-disznó, ősz ima majom, kandimba nyúl, pák asz a vad bivaly, inyányi vadükor, naugolo zebra, ingysirl antilop, bambi gazella, nyundu vidra, bomba kecske, ongombe ökör, némá tlazöy mérné juh, gnln sert vés, ombua eb, otyiszue macska, ongyila madár, gonga sas (így neveznek müiden nagy ragadozó madarat), kikimmányá varja, kuku kákák, kondombolo kakas, ezángysi tyúk, opátu kacsa, olopombo galamb, onyénde ger* liee, onguári ftirj, bángd gyiingytyúk, opiminini kanári, kapakáju papagáj, miapia fecske, ombo atrucmadár, káteve vércse, onyoká kígyó, andálá cstírgö kígyó, enyányá skorpió, tátu gyík, gyingonge csiga, ángohei pók, olongyingyi hangya, mufume béka, lona térti, oroluke bolha, olviszo бүдös féreg, gyihopío acaras, olonyi légy, olukámá szúnyog, olonvihi méh, uiki méz, ondc kaptár, onhizsi hal, ombeii teknyösbéka. Houssi ilild oroszlányordits, ongombe ililá ökürbögés, ombua ikná ebugatás, mérné ivándálá juhbégetés, ombulu ililá róka-csaholás. Ujela fehér, nkusznká veres, ojerumka sárga, kita. kává fekete, otyingore kék, tyingoroká zöld.

Fegyverek, testi gyakorlatok, erkölcsi tulajdonságok: uta puska, horga dárda, liunya buzogány, mnknállo gyilok, mutáka hadi balta, diábite fejsze, Okotyiná tánc, kulomboká ugrás, okulupuka futás, okujová vadászat, oknlováolossi halászat, ohuivá úszás, okúimba éneklés, okunda beszélgetés, pomángalc játék, apitila sélálás. Olotviri igazság, ulonyo serénység, obembua béketttrés, ukoszuuga húség, uboluhe részegség, okuszápá torkosság, kuka-

venga paráznság, ovohonga házasságtörés, kiporulu nagyra - vágyás, ohortero fősvénység, aosze lustaság okuipá gyilkosság, timuna lopás, lümbonde álnokság, kiszuángyi hazug, gyi-uatyángo roszelelkű, olyimmm tolvaj, onyema kurva, ouyáki verekedő, oboloa részeges.

Nehány ige: okuria enui, okunna inni, ttunk reggelizni, kuriákeknmbi ebédelni, kutckhiá rágni, okuinyá elnyelni, kokárngysálá éhezni, okárilényonya szomjazni, oukolna megrészegedni, kupehere aludni, okupururuká nyugodni, pászuká felkelni, ukoszia köpni, okuszalámia izzadni, kúrámá reszketni, akszenápo tapogatni, kukoszolc köhögni, upopia beszélni, kukovenga lüvui, uknlongiszá tanítani, okuliveudera engedelmeskedni, kupatáná tagadul, okukanumbi kételkedni, ukászanánnná fenyegetni, okuli-veti verekedni, katamha győzni, okuenda menni, okuejja jöni, okutyitá szülni? okutyitívna születni, kuknna nőni, olománya élni, konffa halni, kukendá eltemetni, talama várakozni, knszeula csul'ólódni, okukemála dicsérni, lupánda megköszönni, olneszika elbúcsúzni, okupásznla meglátogatni.

A legszokottiibh i n d n l a t s z ó k: élő vigyáz, tyáá lám, ái oh, aipátlnka jaj, nluulu (öröinkialtás), éé nini, cijje nosza.

Egyes szokott szólások: Kaivange édesem, utima inuige édes szivein, oventyánge mindenem.

Otyiri igaz, cszántáko nagyon is igaz, oknpopéa otyiri igazán szólva, otyo moine otyo egészen úgy vagyon, okupátára kételkedhetel e?, ame tnpútika tugyiri fogadhatnék, oku- iungula nem kétlem, siángola nem tetszik.

Eiyin ilingá nyéhé mit kell tenni? etil etari tningá nyé mit tegyünk most? uhc! ondonga etyin dinga erie mit mondasz, mit tegyek? nála mérépo náito várj keveset, gétyel digiringc etyi hadd ezt tennem, vouszi haivo vámue mindegy, siámen szápuila etyi hogyha azt megtudhatnám, ame da poperi lásála etyi ngy tartom hadd el azt.

A személynevek. Ezek vagy a természeti tárgyaktól vagy az illetők születése körülményeitől vétetvék; pl. a gyermek Kánéketere (szélvész) nevet kap, ha születésekor

szél dühöngött. Euzála (éhség) nevet kap, ha ínséges időben született. Külföldön születvén, többnyire születése helyéről neveztetik, pl. egyik fiam a Moroptibirodalomban, az úgynevezett Sah-Kilembe helységben születvén, nevét azon helységről s akkori főnökéről kapta s így hivatik: Sah-Kilembe Gongá. A főrangú nemes személyek neveikhez birtokuktól vett jelzőt is kapcsolnak, pl. Lombé á Gamla=Gandal Lombe•Kángombe Kikália—Kikábai Kángombe; Sáh-Kilembe Gongá ia poutu= a fehér országi (fehértől származó) Sah-Kilembe Gongá (azaz fiam); Inakul lu Szúke a Nyeuge= a nyengei Szúke hercegnő; Inákullu Ozoro ia Komo~ a Komói Ozoro hercegnő (feleségem).

Ugyanazon tárgy a férfinak és nőnek szolgálhat nevéül, csak hogy a nem megkülönböztetése végett: i férfi neve elé a „sáh,^u az asszony neve elé pedig a „náb“ szót teszik; pl. a Dsámba (elefánt) elé, ha férfi neve, a sáh-t tevén, lesz SAH-Dsámba; ha pedig nő neve, Káh-Dsámba; búmba cserebogár, ebből lesz Sah-Bamba s Náh-liitmba; kiszingi tuskó, ebből tesz Sáli-Kiszingi s Káli-Kiszingi. De bizonyos állatok nevei csak a. férfiaknak, mások pedig csak a nőknek adatnak, pl. a hnnssi (oroszlány), nángolo (zebra), ongue (leopárd), bóm a óriáskígyó, stb. csak a férfiaknak szoktak adatni, agy ongebe (víziló), gumhoa (bizonyos hal), grmdi (fehér hantya) is.

Igen gyakran az atyát és anyát clsösztilött gyermekük nevével szokták nevezni, mivel bizonyos jóakaratot és tiszteletet akarnak kifejezni, I'l. mikor clsösztilött gyermek neve Sah-Kalnmbo vagy (ha t. i. leány) Náh-Kalnmbo, akkor az atyját Taté Sah- vagy Náh-Kalumbo-nak, atyját pedig MAME-Sah- vagy NAH-Kahunbó-nak nevezik, azaz Kalumbo fiúnak vagy leánynak atyja vagy anyja.

A számnevek: iviosi egy, váári kettő, táátu három, koáná négy, tárrá öt, ep Antin hat, pán duvári hét, kírána nyolc, tyiérá kilenc, ekunyi tíz, eknnyi-ai-mosi, ekunnykii-vivári, ekunyi-ai-táátu, eknnyi-ai-kuána, eknnyi-ai-tánu, ekunyi-ai-páandu, eknnyi-ai-pandtlvári, ekunyi-ni-kírána, eknnyi-ai-tyi-érá. Ekunyi váári húsz, ekunyi váári ai mosi 21, ekunyi váári

ai vivári 22, ekunyi váári ai tátu 23, stb. Ekunyi tátu ai mosi 31, ekunyi tátu ai váári 32, ekunyi tátu ai táátu 33, ekunyi tátu ai kuána 34, stb. Ekunya kuána 40, ekunya kuána ai mosi 41, ekunya kuána aí váári 42, ekunya kuána ai táátu 43, ('kunj a kuána ai kuána 44, stb. Ekunya tánu 50, ekunya táuu ai mosi 51, stb. Ekunya pámlu 60, ekunya pándu ai inosi 61, stb. Ekanya pándu vári 70, ekunya pánduvári ai mosi 71, ekunya pánduvári ai vári 72, ekunya pánduvári ai táátu 73, stb. ekunya pánduvári ai pánduvári 77, stb. Ekunyi ai kirána 80, ekunyi ai kirána i mogi 81, ekunyi ai kirána i vári

71, stb. ektmyi ai kirána i kirána Ö8. Kunyi i tyióra ai mosi 91, kunyi i tyiéra ai tyióra 99. Gyitá 100, gyitá vivári 200, gyitá i táátu 300, stb. Gyitá ekunyi 1000. ff)

Beszélgetési példák.

Onyihü ihuéto	jó étvágyam van *
Angyángola kuria	akarsz enni?
Nyihe otyimune tyi kuria	adj egy keveset ennem
Ámen da telále	megvagyok elégedve
Nyihe otyiui nyúú	adj innom
Angyángola vári	akarsz- e még többet?
Daitérá pándula	elég, köszönöm
Tátún dápi	honnan jössz?
Één dápi	hova mégysz?
Kuenda	menj el
Tuunda ovászo	takarodj el
Viringa-nyé	miért?
Ame hászí tyivná pálo	jól vagyok itt
Jiká e pitu	tedd be az ajtót
Píta kúto	jöjj ide
Ószánda nyé	mit keressz?
Úványeliszá nyé	mit vesztettél el?
Dáli	semmitsem
Díta lumbiri kobászo	gyorsan menj előre
Ka ambáti viteri inéne	ne vigy nagy terhet
Ame ka pitáli koviteli	nem járok teherrel
Da u vitundiszi lumbiri	ugy, szaporán visszajöhetsz

Vá evá nye	mi hír van?
Etyi vá popera oku	mit beszélnek a helységben?
Kuáje vere gyimu jo poperi vita	nem hallottam semmitsem be- szélni a háborúról
Vuáti oku kujávéla ovota inéne	mondják, hogy odább dühös csata volt
Tuátyi véra, katyelingele, otyiri	mondották, de a hír hamis
O vita vikoká ápesze o mánu ja feká	a háború sok kárt tesz a nép- nek
O feká jouszi ijongola okiú- hátyi vué	az egész világ szereti a békét
Vákoa vipindi viávo	kivált a kereskedők
Otyiri moine, vouszi mánu vi uta tuggyizóli ja vita	igaz, hogy a fegyveresek sze- retik a háborút
Ouszole kujévá	szeretsz-e vadászni?
Ame duku akuénda uszenge okujévá	szoktam foglalkozni a vadá- szattal
Ove huete olomboá vinkujéva	vannak-e jó vadászkutyáid?
Ámen kuete moine olombua vikujéva vívári	vannak bizony két jó vadász- kutyáim
Olojela viru, ele volupesi	repültökben vagy futtokban ejted el a vadat?
Dinga tyimue letyi tyikuávo	mind a két módon
Ouszole okulove	szeretsz- halászni?
Hákuti tukászi pálá lo luj	nem, mert távol vagyunk a folyótól
Hie olinga kuendi volui, lo uszenge, lo okulova	mit csinálsz hát, midőn sem a vadászattal sem a halászat- tal nem foglalkozol?
Tugyilá, tujukále, túúnyuá tu- liá o tyélá otyi tyi vua	táncolok eszem izom s ked- vemre játszom a tyéla táb- lán
Dámen vákulete oven vá ku- engye gyáposzoká	látom, derék legény vagy
Kuendápi v' ámbákká	hova megy a karaván?
Géénda ko Lucsázi	Lucsázi országba megy

Oloneke vingámi okuende kuna	hány napi járásra van ide?
Vápopere dá néke kunya vári moine	mondják, hogy 20 napi járásra van
Vongyilá muri áounyi vuelua	van-e veszedelem az úton?
Takálanda ole mund okuna	odáig nem kell hegyet mászni
Ongyila iná vuakulikán dáti	jól tudod-e az utat, nem téveszted el?
Okutuendá tukászangá s luij inéne pi	hol találunk valami nagy folyóra?
Okutunda vinyanya inéne	mihelyt a nagy mezősegből kijutunk.
Utányou tnenda jápá)	Isten veled, menjünk.
Utányou sonánge)	

Közmondások.

U gángyá da ouenda mo luij da tyimue kiszálá	Addig jár a korsó a folyóra míg végre ott marad.
O szonéna ká, juká on gángyá	Öröm a szívben, könyek a szemben
Ouve a palálá enene oli szoke-ira, tyálinga olonyima	A ki szárny nélkül röptül, megfogja banni tettét.
Vo tyialo viváli viáuilá poszi	Két szék között földre esett.
Olonyimá lualila ongyilá e' tyápándékuá	Későn kiabál a madár, midőn már fogva van.
Ouve uejjá okinyimá, olia etyi tyuámbátá	Ki későn jön, rossz szállást kap.
Itito tyávolá nkueké inéne katyikoki ukámba	Csekély adomány barátot nagy pedig ellenséget szerez.
Úú ojongoló okuku lingá, haimo kahámbi eteke vumuale héla	A ki rosszat tenni akar, soha sem hibázik rá az alkalmá.
Uvá kulihá, haije ouszole	Ha keveset jössz, kedves, ha sokszor, kedvetlen vendég léazesz.
Okokni kánkucte eszungá, vá-méla ongangya jázima	A szegényt még az ág is húzza.

Láléká u úúviha, kalupuiszá vongyo	Adj a rosznak szállást, kiver a házadból.
Ojévá uuhá hotáli, do jongolá okutumálá tyivuá	Értsd lássd hallgass, ha bé- kéu akarsz élni.
Ouve ángyángolá ándálu otálá oháli lóóniszi	Ki ttzet akar, kell hogy füst- jét tűrje.
Uzuku ákueti szeko uavitápo, nu olimelecka oszule	Többet ér pillanatnyi szeren- ese mint sokévi működés.
Okupá ongyéke látymue oká- pámo ironga uáli encne	Ha a zacskóból csak mindig kiveszesz s soha belé nem raksz, hamar fenekére jutsz.
Ouve olonda enene, koku ku- puka kóóli	A ki magasra mászik, nagyot esik.
Kátyi kuvete ouá okukálá, okokui utita, ho kuáffa kuknássi vuu kuuu.	Dőreség szegényül élni s gaz- dagul meghalni.
Uejjo etyá, uejje ouála	Egyik szövi, másik felölti.
Háándi huásze ukuere nove, vuéká láé gaudi ove ou- szole.	Többet ér egy jó barát, mint szász rokon.
O munu voukulika kondákka, ongyila kévává uti uimá dá vászitirapu	Az embert szaváról, a mada- rat pedig tolláról ismerik meg.
Okiná szoule tyikuria	Sajtba esett féreg azt gon- dolja, ott van a világ.
Gyimeke kujora, uteke kurira	Néha reggel tánc, este lán.
Ongyila ja jokná kaéku pitila vomela	A sült galamb nem reptül a szádba.
Du váiszukáiná gyiri momela hátýova, szándo pandolo kuffá	Adj aszájnak enni eleget, mert holnap azt tenned megtilt- hatja a halál.
O vita ja kuáta kávikuete on- gyilá, konyima jo mundé i pitá.	A győztes harcosoknak nem kell út, hegyen völgyön mennek keresztül.

A költői tehetség a kimbunda népeknél koránt-
sincs annyira kifejtve, mint ékes szónoklatukból

ítelve várhatnák. A versalkotást tulajdonkép nem is ismerik. Dalaik csak rövid, gyakran értelem nélküli s összefüggéstelen mondatokból állanak, semmi költői fordulat vagy mérték és hangleytés nincsen bennük. Rendesen az elődneklő rögtönzi, a többiek pedig karban énekelve utána mondják, vagy az előéneklő egy szakot mond, a többiek pedig más, de mindig ugyanazon szakkalfeleinek. Mindazáltal azon egyszerű s pongyola dalaik énekelve a dallamok változatossága mellett kellemesen hangzanak. A dalok tárgya rendesen a lég fajtalanabb szerelem, melyet csak az afrikai forró éghajlattól felgyű fosztott képzelődés gondolhat ki, s a háború. Még a hideg kegyetlenséget és vérszomjas indulatot lehellő csatadalok is tele vannak ocsruány s fajtalan kifejezésekkel, melyektől a feketék szája folyvást áradoz

- †) Az úgynevezett binda nyelven nem csak Kongo, Angola és Benguela benszülött népei beszélnek, de Livingstone szerint a DélalAfrika szívében lakozó makalakák, azaz a barotazék, bajejék, banyetik nyelve is a bunda nyelv egyik járása. Moffat állítása szerint a masonák nyelve ugyanaz a makalakák nyelvével, tellát a bunda nyelv délkeletre egészen a keleti hosszúság 31-dik tokáig terjed. A déli széles, körülbelül $19^{\circ} 30'$ -től $22^{\circ} 58'$ -ig s a keleti hossz. $14^{\circ} 20'$ -től 20° -ig a bererók (ovahereró) s mbangyerúk (ovambnnyerú) lakoznak, kik egy nyelven beszélnek, mely a kimbniidák nyelvével igen közel rokonságban áll. Ugyanezen nyelvághoz a ronduk (búm odú), vnudák, mik (árui), ngolák (mangila), induk (maindu) és koák (makóá) nyelvei is tartoznak, mint ezt már a következő mutatvány is bizonyítja, melyet H a h n b e r e r ó nyelv-tanából kölcsönzünk, hozzátevén Magyarból a kimbunda szókat.

Magyar,	Kimbunda,	ot'yherero,	roudu,	vanda,	ru,	ngola,	indu,	koa.
Isten	szaku	muk'aru	szugu	szugu	nambe	imandzambi	muringu	mlaku.
ember	muun	omun'du	omun	omun	mun'du	mutu	mutu	mutu
asszony	uk'ái	omuka-	ukajá	. . .	muchadi	umuchetu	mukazi	mutiana
gyermek	mona	omuná	omola	omola	muana	mona	muana	muana
víz	obabá	omevá	ovava	. . .	mei	mejja	mazi	mazi
nap (sol)	ekunubi	ejuvá	ekumbi	. . .	lejna	luana	zua	uzua
nap (dies)	et'ke	ejuvá	. . .	et'ke	lenero	luana	zua	melo
meny	kiru	evu	evu	elu	leszo	dindu	evu	. . .
szem	obaszó	ehó	leangora	liszo	iszó	nito
puska	uta	ot'yimbari	leangora	uta	iszó	kapani
fej	ututue	ot'yiru	mutue	mutue	mutu	mutu
eddel	kuria	kudia	okudia	. . .	kudia	kudia	biakudia	. . .
madár	ongy'ila	ondzerá	. . .	ongy'ila	tyinóni	zila	baramé	palame
őkör	ongombe	ongombé	ongombe	ongombe	ngombe	ngombe	ngombe	ngombe
keeske	hombó	ongombó	ochombo	mbongo	mbongo	chole	ngombe	ngombe
berrás	grulu	ombiná	ongula	. . .	nguli	nguli	nyurue	ikutue
eső	umburá	omburá	ombura	. . .	mvora	mvura	mvura	epula
csillag	lumbongu-	onosz'	ombungu-	. . .	nongueti	mkela	nunezi	neneri
	hala		hala					
ujj	omunanye	omunue	omunene	. . .	munue	munino	munue	munue
szív	utimá	omutimá	mutima	mutyima	mutima	mutima
kigyó	onyóká	onyóká	onyohá	. . .	nyoka	nyoka	nyoka	noa

A ronduk (barondu) a nyugati parton laknak éjszakra vagy éjszakkéletre a iubóktól (ovnmbó, ovampó) a Runga folyó mellett, mely vagy a Kunéne vagy a Kanza egyik ága. A vandák (otyivauda) alkalmasint a runduk szomszédjai. A ruik vagy Iliik a Magyar által ismételve megemlített Kaiul (Korai, Kölni) ország lakói, melyen a Liambáj folyó folyik keresztül. A ngólák (uiaugula) és koák (makóá) a nyugoti parton lakoznak.

Magyar szerint a messzire elterjedt nyelvtörzs öt fő ágra szakad. Felosztása szerint a hű nyelvjárása 1 óvári ághoz tartoznék, a rondu, vauda, ngola és kóá nyelvjárások pedig részint a mtnyunéka, részint a kanyáma ágakhoz számítandók, A muhyauéka népcsalád, Magyar szerint (Mélafrikai levelei, stb. 71. l.) ohila, dsau, habi, gámlio, kipungu, molondú, kánibu és bumbi népségekre szakad; a kanyáma vagy onkanyáma család pedig (az idézett munka 39. l.) a donga, káliumé onkongari, ganzsela, ukouoináto és mucimba népségekre oszlik.

Moffat szerint a makalaka nyelv a szocsnána nyelvnek (azaz a becsuknák nyelvének) egyik ága, s Hahn szerint is a szecsuána nyelv rokonságban van a bereró nyelvvel. Ellenben a nama vagyis liottentott s a kaffir nyelvek nagyon különböznek a nyugati népek nyelveitől. Mind a kúttentott, mind a kaffir nyelvekben bizonyos sziszegő és esetlenü clöhaiigok vannak, melyeket a szecsuána és nyugati népek lágy és öszhangzatos nyelveiben nem találunk. Úgy látszik tehát, hogy a délaírikai népek összes nyelvei csuk két, vagy legfeljebb három családhoz tartoznak. Livingstone (339. l.) erre nézve így nyilatkozik: A déli néptörzsek szólamai közel rokonságban vannak azokkal, melyeken az éjszaki határjaikon lakó népek beszélnek; egyik szólam a másikba megyen át, s rokonságuk oly könnyen fedezhető fel, hogy azonnal rokonoknak ismerjük el. Ha két szélső pontnak szójárásait véljük egybe, pl. a kaffir szójárását az egyenlítő szomszédjában lakozó néptörzsek nyelvével, akkor bajosabb a ténnyt fölismerni, hogy mindazon szó-

lamok valóban csak két nyelvcsaládhoz tartoznak. A szógyökük vizsgálata, ha a szólamokat földirati rendbe sorozzuk, azt mutatja, hogy egymásba mennek át.⁴

A külső testalkotás, a bőr színe, haj s egyéb külső ismérvek szerint a délafrikai népeket rendszeren négy külön törzsre osztják, t. i. a hottentott, kaffir, becsukana és szerencseny vagy néger törzsekre. A hottentott népségek a földrész nyugati s déli vidékeit foglalják el, körülbelül a 21-dik szélességi fokig; a kaffir népségek ellenben a keleti vidékeken laknak felfelé majdnem a 24-dik szélességi fokig; a becsukánák a földrész közepén a hottentott és kaffir népségek között tanyáznak; a néger törzsökök végre a szélességi 21-ilik s illetőleg 24-dik fokától kezdve az egyenlítőig s azon túl északi Afrikában is laknak, hol a sémi s másféle népségek által határoltatnak.

H. J.

††) Látnivaló dolog, hogy Magyar a kimbanda nyelvnek kimerítő ismertetését nem akarta adni, de legalább arra kellett volna törekednie, hogy rövid vázlata ne legyen hibás és érthetetlen. Rövid ismertetésében csak azon szakaszok figyelemre méltó a becses adalékok, melyekben a kimbanda szám- és tulajdonneveket adja elő és magyarázza; a szójegyzéket a közmondásokat is szívesen vehetjük; de a közlött beszélgetések helyett inkább a névszók, névmások s igék ragozását kellett volna világosabban s részletesebben tárgyalnia. Az afrikai nyelvekben, pl. a hereróban, az előragok és képzők igen nagy szerepet visznek, se ragok és képzők ismerete nélkül nem lehet sem a névszók, sem az igék változtatása it megérteni. Bátran állíthatom, hogy ily declinatio és conjunctio, mint Magyar leírja, nem létezik a kimbanda nyelvben; pl. a többes számot bizonyosan nem a szó végéhez függesztett s bébivel képezik, a kötmód is bizonyosan nem így van: „siamen d'ouszole.“ — Hali szerint a kimbundával rokon hereró nyelvben minden névszónak tizennyocféle előragja van, melyek részint csak az egyesben vagy a többesben, részint mindkét számban

járulnak a nevekhez; s ez előtagokon kívül még néhány viszonzó is van, melyek által a viszonyok fejeztetnek ki. A többes csakis az előragok által fejeztetik ki. A birtokviszony kifejezésére valami 40 előrag van. Épen oly bonyolódott az igék hajtogatása is, s ez részint a személyes névmásokhoz, részint magához az igéhez járó sokféle elő- és utóragok által képeztetik. Magyar nyelvtani ismertetése tehát nemcsak hiányos, de úgy látszik hibás is.

H. J.

FÜGGELÉK.

Készületeim a belföldi utazásra.

Már több mint esztendeje folyt le, hogy Bihéországban letelepedtem vala. Egészségem folyvást jó volt s így időmet jól használhatám fel. Távollévén a mívelt világ körétől s zajától, figyelmemet egyedül csak az engemet környező népek szokásai és nyelve tanulmányozására fordítani, mígnem képesnek vélem magamat arra, hogy Dél-Afrika sivatagjait bejárjam.

Hogy a tartomány fejd elmével vérségi rokonságba léptem, az tulajdonkép anyagi tekintetben inkább vesztesség, mintsem nyereség volt rám nézve; de szellemi tekintetben bizonyosan hasznomra volt, E lépésemnek következménye volt az általános tisztelet és bizodalom, mellyel a benszülöttek részéről találkoztam, s ez tervem valósítását hathatósan előmozdítá.

A messze belföldre menő karavánok leginkább a száraz évszak elején szoktak útnak indulni, s az elutazni akaró egyenek már néhány hónappal előbb kezdik meg a szükséges készülődéseket. Miután mindennel elkészültek s a hosszas távollétök alatt szükséges házi intézkedéseiket is megtették, a kitűzött napon ott hagyják lakjaikat s rendesen a Kokéma és Koanza folyók közt kijelölt helyre gyülekeznek. Itt az egybesereglettek néhány napig várakoznak, mígnem a különböző vidékekről beérkező utasok mindnyájan együtt vannak, s csak azután kezdik meg

a már ismeretes s bizodalmt érdemlő karaván főnök vezérlete alatt az utazást.

A Bihében összevásárolt belföldi cikkeket a legközelebbi karavánnal Benguelába szállíttattam volt, hogy azok árán az utazásomra még szükségelt európai készítményeket megszerezhessem. Ezeket megkapván, azonnal a további utazásra készülék. Szándékom volt; Dél-Afrikát, a mennyiben csak lehet, bejárni, s némi renddel utazásaimat éjszokról délre »prüdönként kiterjeszteni. Azért most éjszakkéleti irányban menő karaván létesítésén munkálkodám.

A biliéi karavánok már néhány év óta az éjszakkéletre levő moropu országokat nem látogatták meg, a pungo-án-dongói és kaszángysi tartományokból való bangelák (belföldi kereskedők) miatt, kik oda igen sűrűn járnak, s kik az elefántcsont beváltásában s az elefántvadászatban abihéieket. belátással és serénységgel megelőzván, előlük a nyereségnek nagyobb részét elkapták. Ezért nagy versengés támadt a bihéiek és bangelák közt, s a versengő karavánok a ruoluvai sivatagokban egymásra találván, már többször véres csatára is keltek egymással. A bihéiek rendszeren kevesebb számmal voltak s tehát ismételve legyőzettek, azért a bangelák túlnyomóságától félván, karavánaik végre keleti és délkeleti irányt vőnek, hogy azokat kikerüljék.

Mindez nem volt titok előttem. De ismervén a bihéi nép szellemét, elhatározám a hanyatlott lelki erőt benne újra feléleszteni s versenytársaitól való félelmét elhárítani. Mert tudtam, ha ebben boldogulok, könnyen rábírhatom a nyereségshajhászó, kalandor szellemű népet, hogy azon országokat ismét föl-

keresse, melyekről a bangékák miatt lemondott valu. Már említettem, hogy a belföldön azon karavánt, melynél európai ember van, jobban tisztelik; ezt már magam is tapasztaltam valu. Azért megvoltam győződve, hogy a bihéiek felszólításomat egész bizalommal követni fogják.

A ki valamely kijelölt országba utazandó karavánt alkotni akar, az elsőben is tulajdon libatája zsángóterén saját előbb kelő embereivel közli szándékát. Ezek, kik közt természetesen a ki szón go és atyjafiai nagy szerepet visznek, a tudomásukra jutott tervet legott egymásközt komolyan meghányják; megfontolják micsoda haszon és nyereség remélhető a célba vett vállalatból s micsoda körülmények és akadályok teszik lehetségessé vagy kivihetlenné. Azután a körülmények szerint vagy helybenhagyják vagy ellenzik. Első esetben arra kötelezik magokat, hogy a karavánt mentől elébb létre lógják hozni, a másik esetben szó nélkül otthagyják a zsángót s ezzel tudatják a magára maradt tervezővel, hogy tervével fel kell hagynia vagy azt tetemesen megváltoztatnia.

Ha tehát a családtagok (kikumba) a tervet a zsángón elfogadják, kötelesek a karaván személyzetét összeállítani. E végett rokonaikkal együtt több csapatra oszlanak s így bejárják a tartományt s a zsángókon mindenütt kihirdetik, hogy ez vagy amaz egyén (tehetséges személynek kell lennie) ezen vagy más országba árúkat akar szállítani, s e végett teherhordókat keres. Ennél többet nem szabad nyilvánítaniok s különösen nem kell valakit egyenesen nevével fogva felhívni, hogy részt vegyen a kara-

vánban. Mert ha az így felhívott ember a meghívást elfogadja, s útközben történetesen kárt vall, vagy épen életét veszti, akkor ő maga, ha t. i. életben maradt, vagy pedig rokonai legott azon váddal lépnek föl, hogyha névszerint fel nem hivatott volna, a kárt vagy halált bizonytalannal elkerülte volna, s felelet re vonják a meghívót, vagy azt, ki őt kiküldötte, s tetemes kárpótlás vagy vérdíj lefizetésére kényszerítik. — A követek által kihirdetett vállalat csakhamar az egész tartománynak tudomására jut. Ha tetzésre talál, nemsokára mindenfelől a vállalkozó házába sereglenek össze, hogy az utazás módjáról és céljáról bővebb felvilágosítást szerezzenek magoknak. Az ily vállalathoz csatlakozó emberek közt első helyen állanak a kimbálók (kereskedők), kik kisebb nagyobb mennyiség árúnak tulajdonosi levén, azt szintén a kijelölt országba szállítani akarják. Ezek rendszeren a magokkal hozott atyafiak és ismerősök számára terheket kérnek, melyek, ha a fizetendő bér iránt, megegyeztek, legott át is adatnak nekik, és pedig az érettük szószóló kimbáló felelőssége mellett; mert ha az átadott árúban hiány találna lenni, ő tartozik azt megtéríteni. A másik helyen a v á k o n g o a n d s á m b á k (elelántvadászok) állanak; ezek a karavánt többnyire egészen rendeltetése helyéig kísérik el, s míg az ottan telel, — mert a messze belföldre járó karavánok rendszeren egész esztendeig maradnak az úton — ők egyes csapatokra oszlanak s így bejárják a különböző tartományokat elefántot vadászva, azután pedig elefántcsonttal rakodtan, a karavánnal együtt ismét haza mennek. Ha sok elefántcsontra tettek szert, egy részét még

az úton a kimbálóknak adják cserébe holmi árúkért. Az elefántvadászok rendszeren csak a szükséges lőporral s golyókkal terhelik meg magokat, árút vagy más terhet nem visznek, s így a karavánnak nem annyira a terhek szállításával használnak, mint inkább csak azzal, hogy jelenléteikkel nagyobb bátorságot szereznek neki.

A felfogadott teherhordók a már leírt módon összekötözik s begöngyölik a terheket, de még a tulajdonos házában hagyják, mígnem a főnök a kitűzött napon, az utazási áldozat tételére a karaván összes tagjait házába meghívja. Ezek ünnepi ruhában s fegyverrel jelentlek meg s a libáta külső udvarán, számukhoz képest, kisebb nagyobb körben a földre leülnek. Ekkor a főnök számos tisztelő lövés közben a körnek közepén feltűzi a zászlót s közelében fa ágakokra a kimbángókat (töltvénytáskákat) rakatja, melyek nyitvák a végett, hogy az útitársak saját szedőkkel meggyőződhesse, hogy a töltények jó karban és rendben vannak. Ennek látára hangos ulu! ulu! örömkialtásra fakad a gyülekezet.

Most a főnök helyet fogván, hosszas és ünnepies komolysággal mondott beszédben előadja az utazás célját s felszólítja a hallgatókat, hogy ellenvetéseiket, ha volnának, szíveskedjenek ezennel nyilvánítani, mert nagy meglegedésére és megnyugtatóására szolgálna, ha nyilatkozataikból látná, hogy nem az ő kedvéért, hanem saját választásukból s önnön hasznukért szánták magukat az útra. Rendszeren ezzel jelentik ki meglegedésüket, hogy általános kiáltásra fakadnak: „Ofyiri! hámokomó! hetyekotyó!“ (Igaz,

helyes! nagyon jól van!). Azután az egybegyűltek részéről valamelyik szószóló kijelenti a főnök előtt, hogy tökéletesen szabad akaratukból s önnön tetszésükből határozták el magukat az útra, s hogy őt előjárójoknak ismerik el, s tisztelettel engedelmességeknek fognak neki; egyszersmind megígérik, hogy veszély idején emberül fogják magokat viselni, egymást segíteni a ha kell egymásért meg is halni.

Mindezek után a, kim banda dolga kezdődik, ki addiglan csak néma tanú volt. A kirnharida levágja az áldozatra szánt ökröt, a legfurcsább mozdulatokkal s folyvást érthetlen szavakat mormogva kifejti bélét s ezekből kiolvassa a jóslatot, melyet hangos, komoly szóval a kíváncsi figyelemmel ráhallgató gyülekezetnek kihirdet. Minthogy a karaván szerzője ajándékaival már előre lekötelezte a kim bánd át, azért ez rendesen kedvező kimenetelt jósol a tervezett vállalatnak. Azután a karaván iónokét s elől hitelű tagjait a leolt állat vérével amikon és karjaikon gyengéden bekenvén, végre még fehér krétával az impemba-jelt is mellökre irjas így útra bocsátja a karavánt.

Az egész ünnepélyt bő lakoma s kimbombozás s tánc és vigalom rekeszti be. Végül a teherhordók a már elébb elkészített málhákat vállaikra veszik s házaikba magokkal viszik, innen azután haladék nélkül a kitűzött helyen vert kilom hóba gyülekeznek, hol addig várakoznak, mígnem a következő napon a főnök is megjelenik s jelt ád az elindulásra,

Én is tehát a leírt mód szerint intézém el ügyemet s állítám ki a karavánt, mellyel utazásaimat

folytatni akarám. Azután szándékomról inkább becsületből, mintsem kötelességből a fejedelmet is tudósítám s megegyezését kérem ki, annál is inkább, mivel nőm egyáltalán velem akart menni, atyja engedelmé nélkül pedig nem tartam jónak őt elvinni.

Tehát kiszongomat néhány atyjafia kíséretében s az ily alkalommal okvetlenül szükséges ajándékokkal a fejdelemhez küldöm, hogy neki hírt, vigyen a történekről s tőle engedelmet kérjen az utazásomra s leánya magammal vitelére s egyszersmind házamat és hátrahagyott javaimat é tál mába ajánlja. Küldötteim csakhamar visszajöttek azon hírrel, hogy a fejdelem a neki küldött ajándékomat köszönettel vette, tervezett vállalatomat jóváhagyja s szerencsés kimenetelét óhajtja, s hogy, miután neki leánya fölött többé semmi hatalma vagy joga nincsen, őt mint feleségemet tetszésem szerint magammal vihetem vagy itthon hagyhatom. Azonban azt tartja, a feleség köteles férjét mindenben híven szolgálni, s tehát rendén találja, hogy feleségem elkísérni akar, úgyis elegendő rabszolgája van, kik által magát a apójában hordoztatbatja, tehát baj és hátráltatás nélkül utazhat velem. Veszély sem érheti, mert nem hihető, hogy az európai fehér által vezérlett s bátorított biliéi karaván a vele netán találkozó ganguelláktól megcsúfoltassék.

A már néhány hónap óta erősen készülődő karaván végképeni elindulására az 1850-diki május elejét tűzém ki, s tökéletesen megnyugodva az isteni gondviselésben, reménytelve s lelkesülten néztem jövendő sorsom elé.

A földkép az Atlanti tengertől befelé a keleti hosszúság 19-dik fokáig, s a Koanza torkolatától délre a szélesség $14^{\circ} 30'$ között vjiló tartományokat ábrázolja. A főbb pontoknak fekvését személyes tapasztalásom után astronomiai figyelések útján határoztam meg. A tartományok határai nem épen bizonyosak s ingatagok; a helységeket nagyobb részint a benszülöttektől összegyűjtött adatok után irtani be, de hosszas köztük mutatásom alatt meglehetősen bizonyossággal határozhattam meg számukat. A hegységek irányát, de kivált a nagyobb folyók forrását, futását és torkolatát, kevés esetet kivéve, személyesen vizsgáltam meg s astronomiai figyelésekkel határoztam meg. A különböző időkben tett sokféle utazásimat nem jelöltem meg, azt majd az általam készített egytetemes délafrikai földképen szándékozom tenni; azért a jelen földképen csak a Benguelából Bihébe való rendes karaván utat jelöltem meg.

Ezt jegyzi meg Magyar a munkájához csatolt földképről. Az illető helyen kimutattam, hogy e földkép sok tekintetben eltér mind Cooley mind Livingstone földképei től. Itt általában még csak azt jegyzem meg, hogy Magyar földképén a Koanza futása s tehát a többi pontok is valami 15—20 mflddel, tehát egy foknál többet odább keidre, ellenben Kakonda a átalában a déli pontok odább éjszakra esnek mint Livingstone földképén. Magyar föld képe, mert részletesebb az eddigiéknél, mindenesetre használható, sőt kútforrásul szolgálhat, de vájjon föltétlen hitelt érdemel-e s minden tekintetben helyesebb-e az eddigi földképeknél, azt mindaddig el nem dönthetjük, míg részletesen meg nem mondja, micsoda pontokat határozott meg astronomiailag, micsoda figyeléseket tett s ezek matematikai eredményét hogyan számította ki.

H. J.

S a j t ó h i b á k

8	lap	17	sor	fel.	jelentéktelen	hlyt.	jelentéktelen ³⁾
28	—	17	—	—	teljesítenek	—	teljesítanak ³⁾
29	—	5	—	—	jelenlétében	—	jelenlétében
31	—	7	—	alul.	uágyon	—	nagyon
37	—	15	—	—	vivelik	—	viselik
41	—	10	—	—	jarraz	—	garraz
46	—	3	—	—	kérge	—	kérge
47	—	8	—	fel.	kibicek	—	bíbicek
59	—	18	—	—	levegő	—	levegőt
60	—	1	—	—	a	—	a
63	—	5	—	alul.	földeríteni	—	földeríteni
69	—	6	—	fel.	adóztatástól	—	adóztatásból
69	—	15	—	—	tar-omány	—	tartomány
77	—	9	—	—	légdelibb	—	legdélibb
78	—	20	—	—	bihai	—	bíhei
79	—	5	—	—	körepén	—	közepén
80	—	13	—	alul.	tulajdonos	—	tulajdonos
84	—	4	—	fel.	lehett	—	lehetett
107	—	12	—	—	vogy	—	hogy
116	—	3	—	alul.	ferfordítva	—	felfordítva
118	—	7	—	—	szel	—	szél.
119	—	10	—	fel.	bobonákkal	—	babonákkal
121	—	9	—	alul.	Mángó	—	Makángó
125	—	20	—	fel.	villanvezető	—	villámvezető
126	—	16	—	alul.	megnyujtották	—	meggyujtották
153	—	16	—	fel.	kiaradt, folyótól	—	kiaradt folyótól
156	—	4	—	alul.	semterem	—	sem terem
157	—	7	—	—	előfordulnk	—	előfordulnak
163	—	4	—	—	ez ösödö	—	erősödö
167	—	8	—	—	mheték, bár	—	mehték, bár
181	—	14	—	—	Kimbolengö	—	Kimbolenge
187	—	18	—	—	cífelejtákottho nváró	—	elfelejték otthon váró
188	—	8	—	—	hgy	—	hogy
191	—	6	—	fel.	népnek	—	népeknek
192	—	1	—	—	veve	—	vevé
195	—	1	—	—	jegöeös	—	jegöcös
195	—	10	—	—	uagy	—	nagy
195	—	1	—	alul.	nézetett	—	nézeteit

200	lap	7	sor	fel.	kevés esetet	hlyt.	kevés esetet
207	—	18	—	—	eszembe	—	eszembe
211	—	1	—	—	ezelészer-	—	ezelészerégek
					zésnek		
212	—	8	—	—	esekely	—	esekély
231	—	13	—	alul.	sájából	—	szájából
235	—	15	—	—	dé	—	déle-
237	—	5	—	fel.	miden	—	minden
244	—	13	—	—	trochilus	—	trochilus
250	—	2	—	alul.	általában	—	általában
255	—	8	—	—	al-	—	ál-
255	—	2	—	—	partugal	—	portugal
266	—	14	—	fel.	köteletségeit	—	köteletségeit
278	—	12	—	alul.	követeltetik	—	követeltetik
303	—	10	—	—	asor	—	a sor
307	—	18	—	—	éjszakketre	—	éjszakketre
311	—	17	—	—	hűberésci	—	hűberései
317	a lapszám hibásan van így				217		
330	—	8	—	alul.	általában	—	általában
332	—	4	—	fel.	telpörköli	—	felpörköli
347	—	12	—	alul.	jó tékony	—	jótékony
347	—	9	—	—	babon sfá	—	babonafátyolba
					tyolba		
347	—	7	—	—	lehetet len	—	lehetetlen
370	—	10	—	—	mnakám	—	muukám
379	—	9	—	—	ésszakkéleti	—	éjszakkéleti
391	—	10	—	—	Galángne	—	Galángne
403	—	10	—	—	Midön a pl.	—	Midön pl.
403	a lapszám hibásan van így				406		
418	—	3	—	alul.	rég	—	régi.

Mundombe nõ

Mundombe férfi

A típoja-hordás.

Fig. 1. A típoja-hordás.

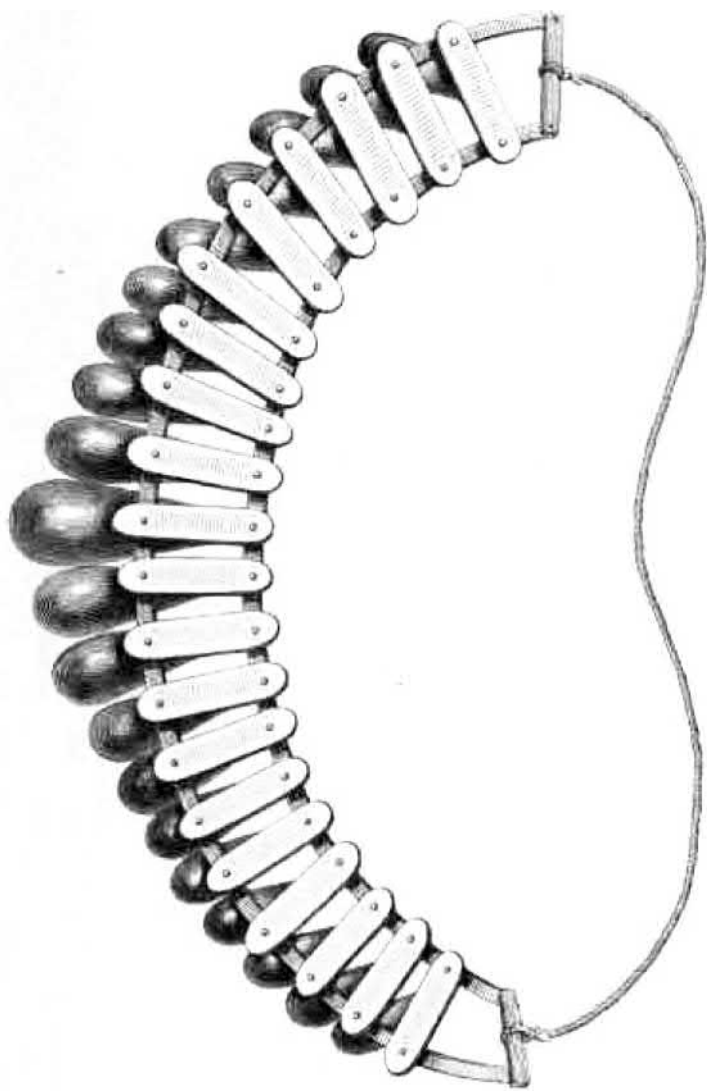
Fig. 2. A típoja-hordás.

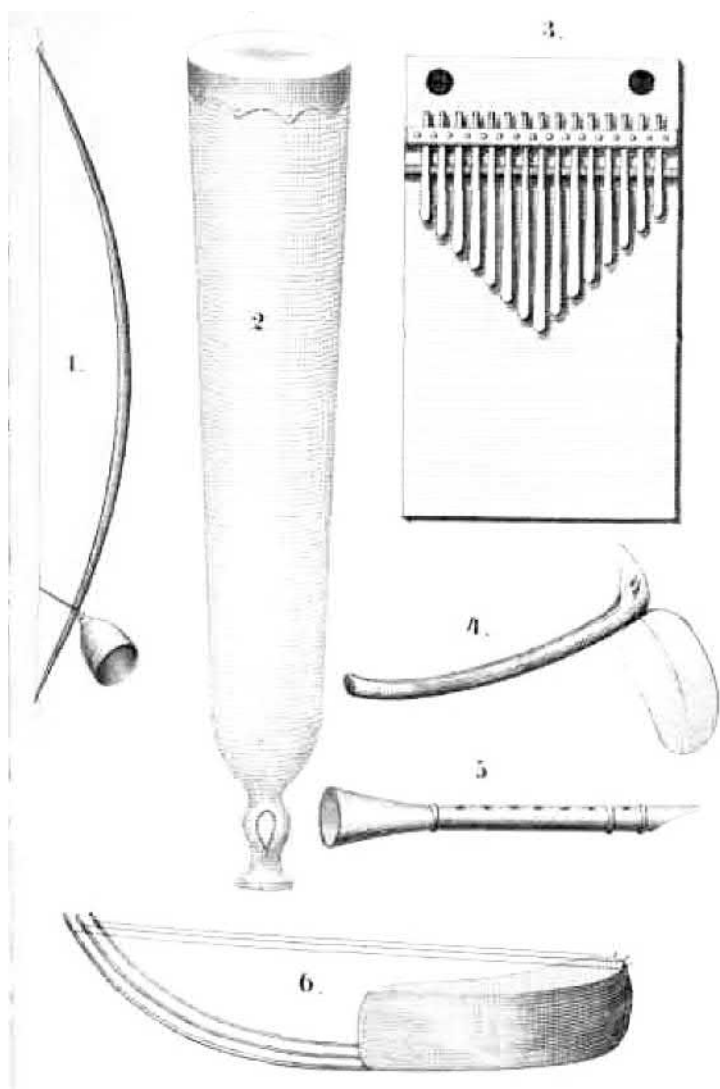
Kimbunda ember hady készületben - Előkelő kimbunda

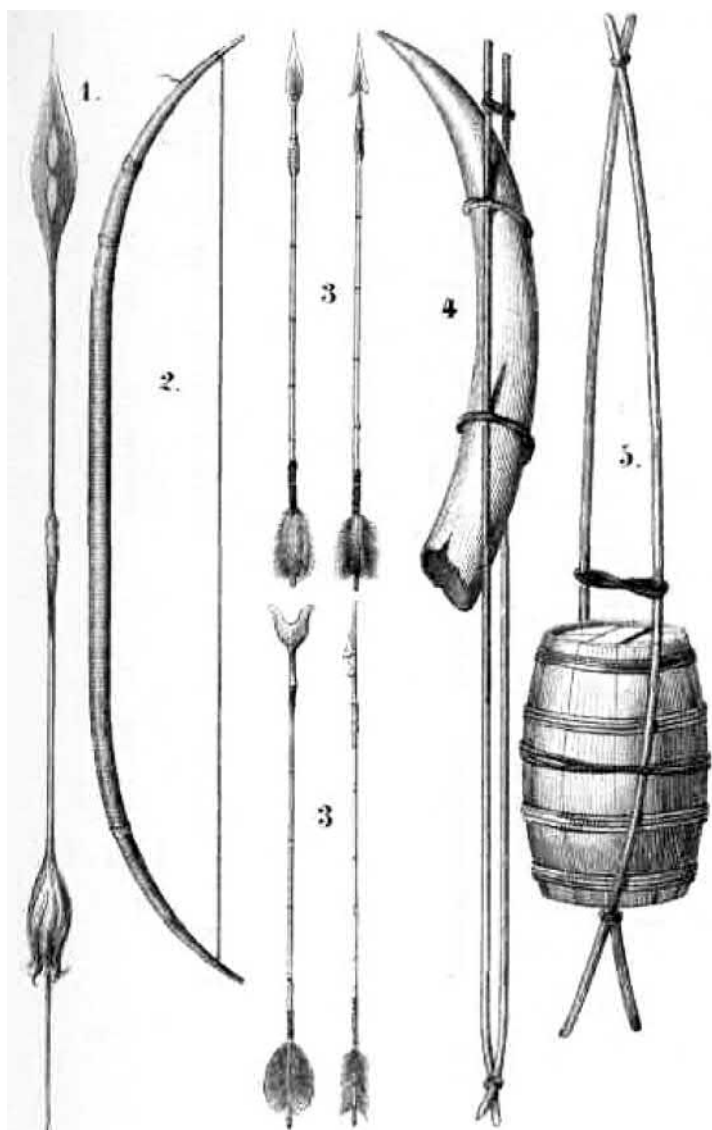
Elöketo kimbanda asszony beszélve rabszolgáitaval

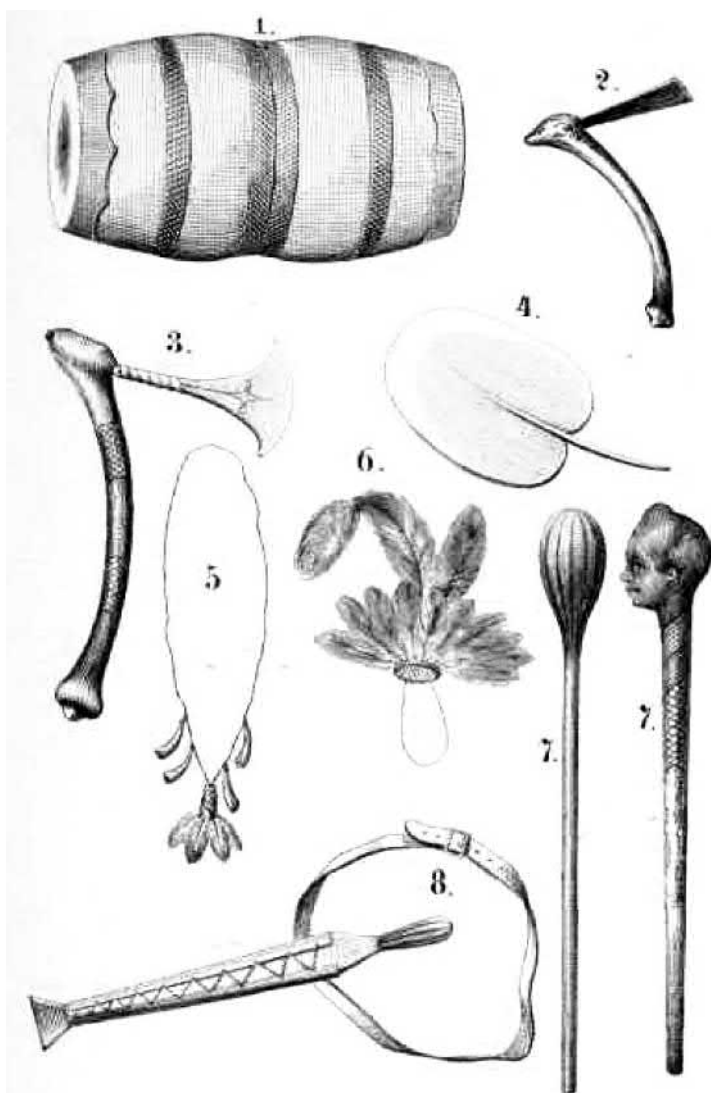
A marimba hangszer

1 Barabumba hangszer. 2 Engoma, dob. 3 Viszángysi hangszer. 4 Kapa. 5 Bendu, fuvola. 6 Kiszumba, tantam vagyis lamburin.

1.Honga, zağája vagyis gerely. 2.Ongysi, ij. 3.Nyilvesszők.
4.Elefántagyar. 5.Égettbor hordócska a mángek közé kötve.

1 Kandinga, hadidob. 2 Diabite. 3 Mutáka, hadibalta. 4 Temo, ásókapa. 5 Vihemba, a nyakon hordott gazellaszarvak. 6 Szala, harebokréta. 7 Hunya, buzogány. 8 Mukuáló hadi gyítok.